

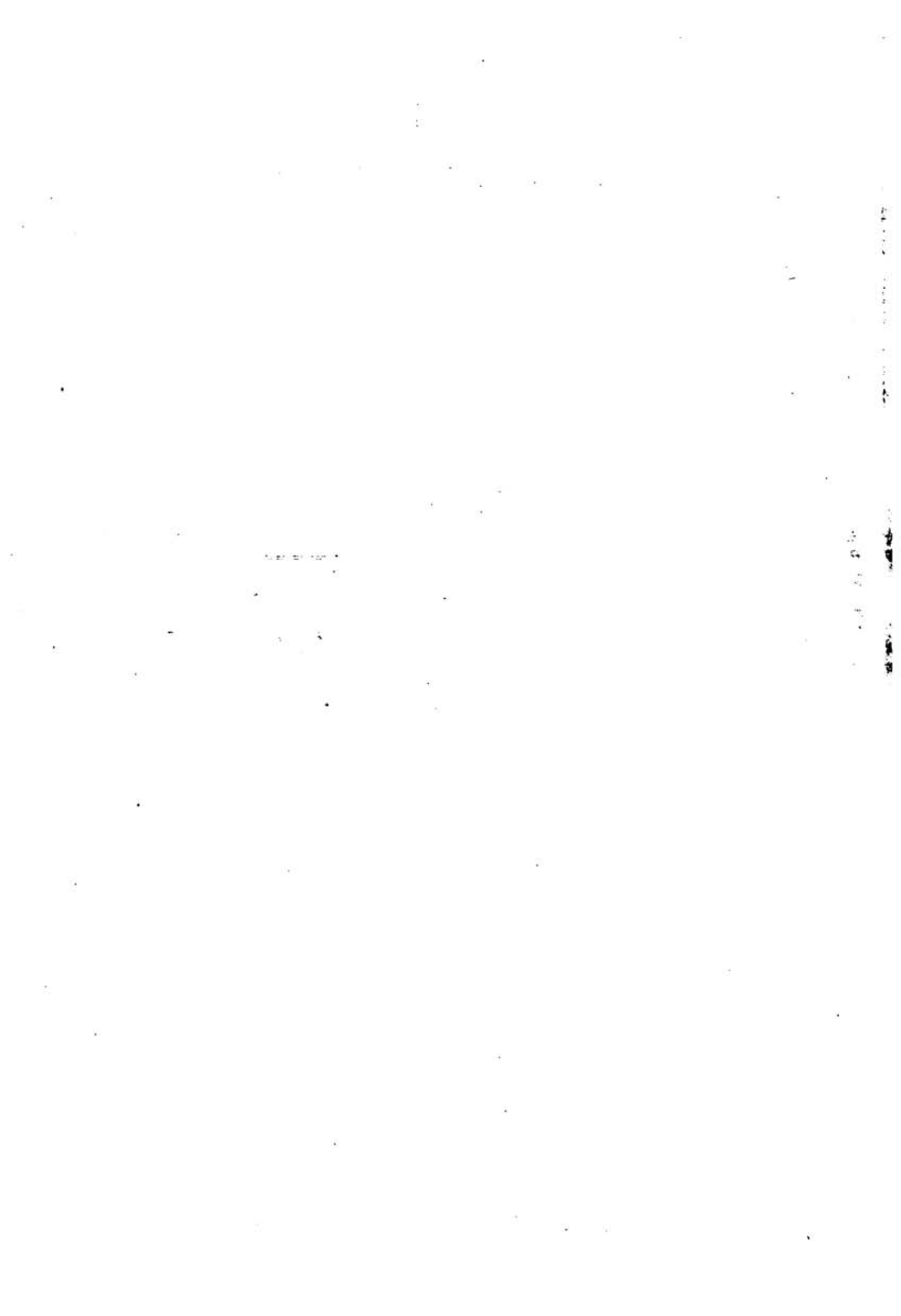
INTERETNIKUS
KAPCSOLATOK
INTERETNIKUS
KAPCSOLATOK
INTERETNIKUS
KAPCSOLATOK
INTERETNIKUS

Északkelet-Magyarországon

INTERETNIKUS
KAPCSOLATOK

A MISKOLCI HERMAN OTTÓ MŰZEUM
NÉPRAJZI KIADVÁNYAI
XV.

Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon

(Az 1984. októberében megrendezett konferencia anyaga)

Miskolc, 1984.

Szerkesztette:
KUNT ERNŐ
SZABADFALVI JÓZSEF
VIGA GYULA

Technikai munkatárs:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

Borító:
KAMARÁS JENŐ

ISSN 0544 — 4233
ISBN 963 — 01 — 5587 — 7

Kiadja: A miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: A múzeum igazgatója
Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai megrendelés törzsszáma: 5116.66-19-2
Készült Debrecenben, az 1984. évben

*A néprajzi érdeklődés kibontakozása és az interetnikus kutatások
Északkelet-Magyarországon*

A magyar néprajzi kutatás első szakaszában — szinte csak HERMAN Ottó és JANKÓ János kivételével — a népi kultúra jelenségeit csupán csak regisztrálta, leírta (etnográfia). GYÖRFFY István munkásságától a jelenségek egymásutánisága, fejlődése, majd egyre inkább a modern történetiség, a társadalmi-gazdasági mozgatórugók keresése lépett előtérbe (történeti iskola). Nem sokkal később — főként a bécsi kultúrtörténeti iskola, s részben a kutatók geográfiai iskolázottsága hatására — kezdtek felismerni azt a tényt, hogy az egymás mellett élő népek kulturális életének jelenségei között hasonlóságok, esetleg egyezések találhatók. Ezek vizsgálata során jutottak el az átadás és átvétel, a hatás felismeréséig, új, korszerű szakkifejezéssel élve az ún. interetnikus kutatásokhoz.

Az *interetnikus* szakkifejezés meglehetősen új szaktudományunkban. Még a Magyar Néprajzi Lexikonban is hiába keressük, igaz, nincsen *etnikum* sem, csak *ethnos*. A határfogalmak közül viszont megtalálható az *etnikus specifikum*, az *etnocentrizmus*, *átadás*, *átvétel* és *akkulturáció*. Az eddigiekben is csupán NIEDERMÜLLER Péternek az 1977-ben megjelent tanulmányának címében találtam rá az *interetnikus* kifejezésre.¹

Jelen tanácskozásunknak az a célja, hogy az Északkelet-Magyarországon élő magyarság, valamint az itt és a szomszédos kárpáti tájakon élő népek, elsősorban a kárpátukránok, lengyelek, szlovákok és németek népi kultúrájának sokoldalú kapcsolatait, egymásra hatásait, tehát interetnikus vonatkozásait keresse. Az előadások szövegét azért jelentettük meg, hogy a tanácskozás napjaiban elsősorban a tudományos vitának, a tézisek és tételek tisztázásának adjunk helyet. A Kárpát-medence és a kárpáti táj sok népnek, még több népcsoportnak ad helyet, hasonlóképpen mint Európa legtöbb nagytája. Az egymásra hatások, a kulturális átadások és átvételek, az ún. interetnikus kapcsolatok pedig csak gazdagíthatják minden nép kultúráját. Már csak azért is, mert az átvett kulturális javakat, gazdasági eljárásokat vagy szokásokat minden nép átszűri saját történeti, nemzeti kultúrájának sokoldalú szűrőjén, azt birtokba veszi, saját kultúrájába olvasztja.

Írásom elé kettős célt tűztem, egyrészt felvázolom Északkelet-Magyarország néprajzi kutatásának kibontakozását és főbb tendenciáit, illetőleg e tájon folyt interetnikus kutatás főbb irányaira és jellemzőire igyekszem rámutatni.

I. A néprajzi érdeklődés az északkelet-magyarországi nagytáj iránt is több mint kétszáz évre tekint vissza. Említsük meg itt a csúcspontokat. Az Ethnographia első kötetében ad hírt SZENDREI János arról, hogy egy 250 oldalas kézirat birtokába jutott, amely 215 verset és közöttük sok népdalt tartalmazott. A kéziratot 1728 és 1840 között írták. Sajnálatos, hogy ezt a gyűjteményt csak

¹ NIEDERMÜLLER Péter 1977.

ebből a híradásból ismerjük.² 1823—24-ből származik az ún. Miskolci Melodárium c. népdalgyűjtemény is.³ A zempléni falucskából, Széphalomból irányította Kazinczy Ferenc a nyelvújítást. Ugyanezen megye székhelyén, Sátoraljaújhelyen kezdte Kossuth Lajos politikai tevékenységét. A magyar irodalmi nyelv kialakulása, ezen a nyelvi talajon felnőtt költők és írók, a magyar független nyelv, kultúra és politika felé törő politikai korszak, a reformkor nyitotta meg a kaput a néphagyományok és a népelet kutatása felé. Az *Életképek* 1844. évi kötetében jelent meg SZEREDY „Borsodi népszokások” c. írása, amelyben felhívást is közöl a néphagyományok gyűjtésére. Többek között — a következő szokásokat tárgyalja: Lakodalmi szokások, Gergelyjárás, kakasnyakvágás, gúnárnyak-szakítás és céhládahordás Miskolcon.⁴

Tompa Mihály 1846-ban levéllel fordul lelkész-társaihoz; ebben a következőket kéri: „Legyen szíves kedves bátyám azon játékokat leírni nekem, melyeket a lányok vasárnap a pusztán vagy páston énekelni szoktak; mind, minden csekélységet; szólítson meg egy lányt, s mindent elmond és megmagyaráz a szobában is.”⁵ Sok, tájunkra vonatkozó beküldött adatot közöl ERDÉLYI János is Népdalok és mondák c. munkája három kötetében,⁶ valamint IPOLYI Arnold is Magyar mythológiájában is.⁷ A múlt századi folyóiratokban, pl. az *Életképekben*, a *Napkeletheben*, a *Regélőben* és a *Vasárnapi Újságban*, a helyi napi- és hetilapokban, és másutt igen sok néprajzi vonatkozású északkelet-magyarországi cikk és leírás látott napvilágot.

A Tudományos Gyűjtemény 1819. évi VI. kötetében jelent meg SZEDER Fábiánnak *A' palócok* c. értekezése.⁸ Ezt követte ugyanezen témáról, ugyanazon kiadvány 1821. és 1835. évi kötetében két másik munkája.⁹ Ezek az első tudatosnak nevezhető néprajzi leírások Nógrád, Gömör és Heves, külön etnikumba sorakoztatható népről. 1880-ban jelent meg a következő összefoglalás, PINTÉR Sándornak *A palócokról* c. munkája.¹⁰ Az Ethnographia első köteteiben láttak napvilágot ISTVÁNFFY Gyula palóc vonatkozású tanulmányai, a palóc találós-mesékről, a betlehem-i pásztorjátékokról, a Mátra vidéki palócok szokásairól, a borsodi palóc nép életéről stb.¹¹ A Néprajzi Értesítő 1911. évi kötetében jelent meg kiváló tanulmánya a palóc lakóházról és berendezéséről.¹² 1897-ben igen sok népdalt gyűjtött össze BARTALUS István a dél-gömöri Putnokon, Dédesen és a zempléni Hegyalján.¹³ A századfordulón kezdi meg a borsodi és a gömöri barkók körében a néprajzi gyűjtést és a publikálást KOMORÓCZY Miklós. Több kisebb cikket írt a rozsnyói napilapokban és a magyar Nyelvőrben, majd Hont megye monográfiájában is ő írta meg a néprajzi fejezetet.¹⁴ MALONYAY Dezső külön kötetet szentelt sorozatában a palócok népművészetének.¹⁵ A modern néprajzi

2 SZENDREI János 1890.

3 BODGÁL Ferenc 1959.

4 SZEREDY, 1844

5 BODGÁL Ferenc 1970.

6 ERDÉLYI János 1846—1848.

7 IPOLYI Arnold 1854.

8 SZEDER Fábián 1819.

9 SZEDER Fábián 1821; SZEDER Fábián 1835.

10 PINTÉR Sándor 1880.; PINTÉR Sándor 1891.

11 ISTVÁNFFY Gyula 1891a; ISTVÁNFFY Gyula 1891b; ISTVÁNFFY Gyula 1894. ISTVÁNFFY Gyula 1911bb.

12 ISTVÁNFFY Gyula 1911a.

13 BARTALUS István 1897.

14 KOMORÓCZY Miklós é.n.

15 MALONYAY Dezső 1922.

irodalomból — mint legfontosabbakat — *MANGA János*, *BAKÓ Ferenc*, *FÉL Edit*, *PALÁDI-KOVÁCS Attila* és *ZÓLYOMI József* kutatásait kell megemlítenem. A palócok népi kultúrájának monografikus feltárását, kb. két évtizede végzi egy munkaközösség *BAKÓ Ferenc* irányításával és a Heves megyei Múzeumi Igazgatóság támogatásával. A kutatás eredményeiről eddig is több kötetet jelentettek meg.¹⁶ A kutatáshoz a bibliográfiát *KOCSIS Gyula* állította össze.¹⁷

A Borsod-Miskolci Múzeumba az első néprajzi gyűjteményegyüttes Mezőkövesdről került századunk első éveiben. A városi tanács egy teljes matyó szobát ajándékozott a megyeszékhely új múzeumának.¹⁸ Századunk első éveiben irányul a figyelem a matyók pompázatos népművészete felé, a megismertetésben és a feldolgozásban jelentős szerepet vállalt *KÓRIS Kálmán*. 1904. december 10-én kérte fel a múzeumot irányító Közművelődési és Múzeumi Egyesület, hogy „némi díjazás mellett a városunkban időző *KÓRIS Kálmán* rajztanár” folytasson néprajzi gyűjtést a mezőkövesdi matyók körében. Munkája során számtalan üveglemezes fényképfelvételt készített, múzeumunk fotógyűjteményének ezek mindmáig büszkeségei. A 6—7 esztendőös kapcsolat ideje alatt számtalan néprajzi tárggyal gyarapította az intézmény néprajzi gyűjteményét. 1910-ben célul tűzték egy matyó néprajzi monográfia elkészítését és kiadását, e munkába, többek között, *BARTUCZ Lajos* antropológust is bekapcsolták. *KÓRIS Kálmán* még 1911-ben is dolgozott *A matyó nép etnográfiája* c. monográfiáján. E munkája sorsáról nem tudunk, két tanulmánya jelent meg a Néprajzi Értesítő VI. és VIII. kötetében.¹⁹

A matyóság első monográfiáját 1939-ben *HERKELY Károly* készítette el,²⁰ a dél-borsodi táj népi kultúrájának feldolgozásában részt vett *GYÖRFFY István*,²¹ a három falu bibliográfiáját *SÁNDOR István* állította össze, majd pedig monográfia is készült Mezőkövesdről.²²

Borsod megye néprajzi feltárásán sokat munkálkodott a Herman Ottó Múzeum két muzeológusa *LAJOS Árpád* és *BODGÁL Ferenc* is. A tárgygyűjtés és a publikálás mellett sokat tettek a honismereti és néprajzi gyűjtőmozgalom megteremtéséért, a népi kultúra, elsősorban a népdal és a néphagyományok továbbhagyományozásáért. Bodgál Ferenc indította el és éveken át szervezte a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárát. Az Istvánffy Gyula Borsod megyei gyűjtőpályázat — több mint két évtized alatt — országosan is elismert mozgalmammá vált. A honismereti pályázatok anyagából is több kiadvány készült.²³ Kiadványokkal jelentkezik több szakkör is: Miskolcon, Ózdon, Mezőcsáton, Mezőkövesden és Sátoraljaújhelyen.²⁴

Zemplén és Abaúj területéről az elmúlt évtizedekben több bibliográfia jelent meg. *BAKOS József* 1947-ben és 1957-ben megjelent bibliográfiája mellett a

16 SZABÓ László (szerk.) 1973.; BAKÓ Ferenc—DOBROSSY István (szerk.) 1978.; BARNA Gábor (szerk.) 1982.

17 KOCSIS Gyula é.n.

18 SZABADFALVI József 1980.

19 KÓRIS Kálmán 1905.; KÓRIS Kálmán 1907. Vö. még SZABADFALVI József 1980.

20 VIKÁR Béla 1906.; HERKELY Károly 1939.

21 GYÖRFFY István 1939a.; GYÖRFFY István 1929b.; GYÖRFFY István 1956.

22 SÁNDOR István 1956.; SÁNDOR István—SÁRKÓZI Andor (szerk.) 1973.

23 BODGÁL Ferenc 1968.; DOBROSSY István 1976.; VIGA Gyula 1981.

24 BARTHA László 1968—1973.; CZAKÓ Gyula—NAGY Károly 1970—1983.; KISS László—PATAKI Sándor 1971.; KOVÁTS Dániel 1971., MÁDAI Gyula 1976.; ZUPKÓ Béla 1970.

Herman Ottó Múzeum adta ki az egész összevont Borsod-Abaúj-Zemplén megye néprajzi irodalmát. Ennek első két kötetét *BODGÁL Ferenc*, a harmadikat *FÜGEDI Márta* és *VIGA Gyula* állította össze.²⁵ A kutatás eredményeiről és feladatairól 1960-ban *BALASSA Iván*, 1956-ban, 1964-ben és 1981-ben *SZABADFALVI József* értekezett.²⁶

A történelmi Abaúj és Zemplén megyék népi kultúrájának feltárása terén a Sárospataki Református Kollégium — ötven évvel ezelőtt szerveződött *faluszemináriuma* végzett jelentős munkát. A programot, a kutatás útmutatóját 1936-ban, a munka szervezője és irányítója *UJSZÁSZY Kálmán* adta közre.²⁷ A budapesti Néprajzi Múzeum munkatársaiból verbuválódott munkaközösség 1938-ban Pusztafalu népi kultúrájának néhány fontos témáját kutatta és dolgozta fel.²⁸ A felszabadulás után, az újonnan szervezett sárospataki Rákóczi Múzeum végzett *BALASSA Iván* és *DANKÓ Imre* vezetése alatt jelentős kutatómunkát, ennek kapcsán a *Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei* címmel kiadványsorozatot indítottak. A terület másik két múzeuma az 1960-as években kezdte meg tevékenységét, a Tokaji Múzeum 1961-ben, a szerencsi Zempléni Múzeum pedig 1968-ban.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete munkatársaival és egyetemi hallgatókkal az 1950-es évek első felétől folytat néprajzi gyűjtő-feltáró munkát az Abaúj és Zemplén megyék határán fekvő Zempléni-hegység településein. E területről több önálló könyv, számtalan tanulmány látott már eddig is napvilágot. E kutatómunka folytatásában és publikálásában részt vett az utóbbi időben a miskolci Herman Ottó Múzeum is. 1980-ban adtuk közre a *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről* c. tanulmánykötetet, amelyben a táj néprajzi kutatását is összegeztük.²⁹ E tájról kismonográfiát jelentetett meg a debreceni Néprajzi Tanszék is.³⁰

Az abaúji Cserhát feltárását a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének egy évfolyama, még az 1960-as években kezdte el. E munka eredménye *FÜVESSY Anikó* és *SELMECZI KOVÁCS Attila*³¹ több munkája, illetőleg *KUNT Ernő* kismonográfiája.³²

Az 1970-es években ugyancsak az említett egyetemi tanszék kezdte el a történelmi Gömör megye magyar lakosságának néprajzi feltárását és annak monografikus feldolgozását. Az elkészült munkák közül *UJVÁRY Zoltán* *Gömöri népdalok és népballadák*, valamint *PALÁDI-KOVÁCS Attila* *A barkóság és népe* c. könyvét a Herman Ottó Múzeum,³³ a *DOBROSSY István*—*FÜGEDI Márta*, illetőleg a *SZALAY Emőke*—*UJVÁRY Zoltán* szerzőpáros könyvét pedig a tanszék adta ki.³⁴

25 BAKOS József 1947.; BAKOS József 1957.; BODGÁL Ferenc 1958.; BODGÁL Ferenc 1970a.; FÜGEDI Márta—VIGA Gyula 1979. Vö. még TÓTH Lajosné—VIGA Gyula 1978.

26 BALASSA Iván 1960.; SZABADFALVI József 1964.; SZABADFALVI József 1981.

27 UJSZÁSZY Kálmán 1936.

28 TAGÁN Galimdsán 1939.; GÖNYEY Sándor 1939.; SZENDREY Ákos 1939.

29 SZABADFALVI József—VIGA Gyula (szerk.) 1980.

30 BARTHA Elek 1980.

31 FÜVESSY Anikó 1972.; SELMECZI KOVÁCS Attila 1979.; SELMECZI KOVÁCS Attila 1976.

32 KUNT Ernő 1978.

33 UJVÁRY Zoltán 1977.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982.

34 DOBROSSY István—FÜGEDI Márta 1983.; SZALAY Emőke—UJVÁRY Zoltán 1982.

II. A legújabb magyar néprajzi kutatás, következésképpen az irodalom is meglehetősen nyitott volt az interetnikus kérdések iránt. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának az évkönyve, a *Népi Kultúra — Népi Társadalom* 1973. évi kötete egész sorát közli a tanulmányoknak a kárpáti népek kulturális kapcsolatairól.³⁵ Békéscsabán immár két alkalommal rendezték meg a *Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferenciát*.³⁶ Itt számbavették a kutatás eredményeit és számos új eredményt közöltek.³⁷ 1972-ben DANKÓ Imre. 1974-ben FERENCZI Imre, 1975-ben pedig KÓSA László összegezte az elmúlt évtizedek magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatását.³⁸ Borsod megye 18. század eleji újratelepülésének történetével, az e kötetben is értekező VERES László foglalkozott.³⁹ A Zempléni-hegység falvainak szokásrendszerében megnyilvánuló interetnikus kapcsolatokról NIEDERMÜLLER Péter írt tanulmányt.⁴⁰

A törökdulást követő önkéntes betelepülés és szervezett betelepítés különböző kárpát-ukrán népcsoportokat is juttatott Borsod-Abaúj-Zemplén megye területére és részben Északkelet-Magyarország más megyéibe is. A kárpátukránokra vonatkozó ismereteinket a századelőn elsősorban HODINKA Antal, LEHOCZKY Tivadar, SZTRIPSZKY Hiador és ZSÁTKOVICS Kálmán írásaiból meríthetjük.⁴¹ E nép betelepődését és elterjedését 1973-ban magyar és német nyelvű tanulmányban PALÁDI-KOVÁCS Attila foglalta össze.⁴² CSORBA Csaba *A kárpátukránok kutatása Zemplénben a 20. század fordulóján* címmel közölt cikket.⁴³ A Kossuth Lajos Tudományegyetem egykori hallgatói az 1980-as évek fordulóján végeztek kutatómunkát a Zemplén megyei Komlósán a ruszin eredetű lakosság körében, a tájház létesítése kapcsán. E kutatás eredményei között megemlíthetjük BARTHA Elek kismonográfiáját.⁴⁴ BODNÁR Zsuzsanna, FEHÉR Ágnes és SZABÓ Sarolta tanulmányait Komlóska építkezéséről és lakáskultúrájáról, népi táplálkozásáról, valamint szőlő- és borkultúrájáról.⁴⁵ NIEDERMÜLLER Péter pedig Rudabányácska (Zemplén m.) településének rejtélyét igyekezett megfejteni, a népesség *szoták* (szlovják) eredetét hangsúlyozva.⁴⁶

Tájegységünk lengyel telepesfalvairól az utóbbi időkben a publikációk ugyancsak a debreceni tanszék és a Herman Ottó Múzeum kiadásában jelentek meg. A kutatást két lengyel kutató KRASIŃSKA Ewa és KANTOR, Ryszard, illetőleg BÓDI Erzsébet végezte a Derenkre 1720-ban betelepedett, majd 1940-ben erőszakkal továbbtelepített lengyel lakosság körében.⁴⁷ A két lengyel kutató Krakkóban már megkezdte a magyarországi kutatómunka eredményeinek folyamatos, monografikus publikálását.⁴⁸ A múzeum a kutatás éveit során folya-

35 *Népi Kultúra — Népi Társadalom*, VII. 1973. Bp.

36 KÓSA László—KRUPA András (szerk.) 1976.

37 L. pl. GUNDA Béla 1976.

38 DANKÓ Imre 1972.; FERENCZI Imre 1974.; KÓSA László 1975.

39 VERES László 1979.

40 NIEDERMÜLLER Péter 1977.

41 HODINKA Antal 1909.; SZTRIPSZKY Hiador 1910.; ZSÁTKOVICS Kálmán 1890.

42 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973a.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973b.

43 CSORBA Csaba 1973.

44 BARTHA Elek 1980.

45 BODNÁR Zsuzsanna 1980.; FEHÉR Ágnes 1979.; Szabó Sarolta 1982.

46 NIEDERMÜLLER Péter 1980.

47 KRASIŃSKA, Ewa—KANTOR, Ryszard 1979a.; KRASIŃSKA, Ewa—KANTOR, Ryszard 1979b.; BÓDI Erzsébet 1979.; BÓDI Erzsébet 1981.

48 KRASIŃSKA, Ewa — KANTOR, Ryszard

matosan támogatást nyújtott a kutatáshoz, s felkértük a két lengyel kutatót arra, hogy a Borsodi Kismonográfiák sorozatába készítsenek egy 8–10 íves összefoglalást. A kézirat már elkészült, s most fordítják. Talán megemlítésre érdemes, hogy a második világháború során Magyarországra menekült lengyel lakosság életéről is közöltünk tanulmányt.⁴⁹

A legnagyobb számú és a legátfogóbb interetnikus kutatás és a szlovák és a magyar lakosság évezredes egymás mellett élésének és törvényszerű kulturális egymásrahatásának kutatása terén jött létre. Itt említhetném a 18. és a 19. századból már *BÉL Mátyás*, *BARTHOLOMEIDES László* vagy akár *CSAPLOVICS János* korai publikációit. De lássuk inkább csak az erőteljesebb tendenciákat, az utóbbi egy-két évtizedből: Éppen ebben a múzeumi hónapban tíz éve annak, hogy a Herman Ottó Múzeumban szlovák népművészeti kiállítást nyitottunk, s ennek kapcsán kisebb tudományos ülésen foglalkoztunk a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatokkal. Itt *MARKUŠ, Michal* foglalta össze a kutatás tendenciáit, azt *Szlovák–magyar interetnikus néprajzi kutatások* címmel⁵⁰ adtuk ki. Az Északkelet-Magyarországra betelepített szlovák lakosság népi kultúrájának első számú kutatója *MANGA János* volt, aki számos tematikus tanulmánya mellett átfogóan foglalkozott a két nép egymás mellett élésének, kulturális egymásrahatásának általánosabb kérdéseivel is. Már 1948-ban vizsgálta pl. a szlovák–magyar kapcsolatokat a palócok karácsonyi szokásaiban, 1972-ben németül, 1973-ban pedig magyar nyelven közölt összegző tanulmányt a magyarországi szlovákokról⁵¹ 1975 októberében Békéscsabán tartották az ún. Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferenciát, amely ugyancsak áttekintette az eredményeket.

A Magyar Néprajzi Társaság 1975-ben tanulmánykötetet adott közre *Národopis slovákov v Maďarsku — A magyarországi szlovákok néprajza* címmel. Ebben — többek között *MANGA János* írt a magyarországi szlovákok etnikai csoportjairól, *KRUPA András* a békési szlovákok hiedelemvilágáról, *UJVÁRY Zoltán* a magyarság Jánosik-hagyományairól és *TÁBORI György* a békés megyei szlovákok ködmönéről.⁵² *KRUPA András* több könyvben és számos tanulmányban foglalkozott a Békés megyei szlovák lakosság szokásvilágával és kultikus hagyományaival.⁵³ Jó néhány népszokás, elsősorban a dramatikus játékok magyar–szláv (szlovák, délszláv stb.) magyar–német és magyar–román kapcsolatára mutatott rá *UJVÁRY Zoltán*.⁵⁴ A szlovák és magyar interetnikus kutatás terén *GUNDA Béla* munkásságát is meg kell említenünk.⁵⁵ A tematikus kutatásokat hátrább *KRUPA András* részletesen elősorolja.

Répáshutának, a Bükk hegység 18. századi szlovák betelepítésű falujának a néprajzi kutatásához a Herman Ottó Múzeum az 1970-es évek közepén kezdett hozzá. A munkában való részvételre felkértük a szomszédos szlovákiai múzeumok etnográfusait, valamint más hazai kutatókat is. A közel 30 íves tanulmánykötetet szlovák nyelven a Tankönyvkiadó, a magyar változatot a Her-

49 LAGZI István 1977.

50 MARKUŠ, Michal 1976.; MARKUŠ, Michal 1975.

51 MANGA János 1948.; MANGA János 1972.; MANGA János 1973.

52 GYIVICSÁNOVA, Anna—KRUPA András (szerk.) 1975.

53 KRUPA András 1970.; KRUPA András 1974.; KRUPA András 1976.

54 Itt csak az utóbbi években megjelent könyveit említem: UJVÁRY Zoltán 1975.;

UJVÁRY Zoltán 1978.; UJVÁRY Zoltán 1980.; UJVÁRY Zoltán 1980. I–III.

55 GUNDA Béla 1956.; GUNDA Béla 1966.

man Ottó Múzeum adja közre.⁵⁶ Itt kell megemlítenem azt a sokak által ismert tényt is, hogy a miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei c. periodikánkban a X. 1971. évi kötettől folyamatosan ismertetjük a szlovákiai néprajzi és honismereti kutatások eredményeit. Szándékunk az, hogy ezzel is segítsük a két nép kutatóit egymás kultúrájának és népeletének jobb megismerésében.

A középkori Hernád menti német betelepítés után a Tokaj-Hegyaljára a 18. században három egymástól elkülönülő hullámban telepítettek be németeket. A rakamazi német telep 1729-ben, Rátkára, Hercegkútra és Károlyfalvára 1750-ben, Újpatakra, Simára és Hosszúházra II. József uralkodása alatt, tehát 1780—1790 között telepítették a német lakosságot. E betelepítést, illetőleg a német lakosság életének több vonatkozását a századfordulón *TAKÁTS Sándor*,⁵⁷ később *BALASSA Iván* és részben *LENGYEL Imre* dolgozta fel.⁵⁸ A Magyar Néprajzi Társaság 1975-ben a hazai német lakosság népeletéről is adott ki tanulmánykötetet,⁵⁹ ebben németül, illetőleg korábban már magyarul is *HUTTERER Miklós* (Claus Jürgen) írt tanulmányt a magyarországi németiségről,⁶⁰ a többi szerző hazánk más tájain élő német telepes falvakról értekezett.

A középkori francia (vallon) hospesek emlékét a Tokaj-Hegyalján már csak a helynevek (Bodrogolaszi, Olaszliszka), s valószínűleg az egri és a hegyaljai borkultúra néhány eleme őrzi. A jóval később, a török korban bevándorolt balkáni kereskedők, az ún. *görögök* tokaji, majd miskolci tevékenységével korábban *TAKÁTS Sándor* és *HODINKA Antal*,⁶¹ az utóbbi időszakban pedig *MARJALAKI KISS Lajos*, *SASVÁRI László*, *DOBROSSY István* és *HÖGYE István* foglalkozott.⁶² A miskolci Herman Ottó Múzeum Történeti Osztályának munkatársai a továbbiakban is foglalkoznak a görögség társadalmi és gazdasági szerepével, illetőleg egyházművészeti emlékeikkel. A Magyar Ortodox Egyházi Múzeum — előreláthatólag 1985-ben itt Miskolcon, az egykori görögök parókiájának épületében nyitja meg kapuit.

A tematikai kutatás is számos kiemelkedő eredményt produkált: Az etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában *DOBROSSY István* és *FÜGEDI Márta* közölt tanulmányt.⁶³ Zemplén szlovák vándoriparosairól *PETERCSÁK Tivadar* munkáját említhetem.⁶⁴ A magyar és a magashegyi pásztorkodás kapcsolatáról *PALÁDI-KOVÁCS Attila*,⁶⁵ egy felvidéki étel, a *sztrapacska* interetnikus vonatkozásairól *BÓDI Erzsébet*,⁶⁶ az erdei méhészet kárpáti vonat-

56 Szerkesztette SZABADFALVI József és VIGA Gyula.

57 TAKÁTS Sándor 1902.

58 BALASSA Iván 1973.; BALASSA Iván 1975.; LENGYEL Imre 1969.

59 BALASSA Iván—KLOTZ, Claus—MANHERZ, Karl (szerk.) 1975.; Ugyanebben az évben készült tanulmánykötet a magyarországi román és délszláv lakosság népi kultúrájáról és kapcsolatairól: KOVÁCS Ágnes—HOTOPAN, Alexandru (szerk.) 1975.; BALASSA M. Iván—DEKIĆ, Marko (szerk.) 1975.

60 HUTTERER Miklós 1973.; HUTTERER, Claus Jürgen 1975.

61 TAKÁTS Sándor 1905. HODINKA Antal 1912.

62 MARJALAKI KISS Lajos 1960.; SASVÁRI László 1961.; SASVÁRI László 1977.; DOBROSSY István 1975.; DOBROSSY István 1976b.; DOBROSSY István 1971.; HÖGYE István 1977.

63 DOBROSSY István—FÜGEDI Márta 1977.

64 PETERCSÁK Tivadar 1973.

65 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1983.

66 BÓDI Erzsébet 1982.

kozásairól BALASSA M. Iván,⁶⁷ a sertéspásztorkodás alföldi és hegyvidéki kapcsolatairól SZABADFALVI József⁶⁸ értékeztet.

II. Munkánkat e tanácskozás anyagának közreadásával és a három nap alatt tanácskozással sem végezzük el, azt az elkövetkező években is folyamatosan és következetesen tovább kell folytatnunk a nemzeti határok mindkét oldalán. A fő feladatok mellett lehetne kutatni az amerikai magyarok társadalmi és gazdasági hatását,⁶⁹ a csángók 19. század végi Borsod megyei betelepítését,⁷⁰ vagy akár a modern turizmus interetnikus kulturális és „gazdasági” hatásait.

IRODALOM

BAKÓ Ferenc—DOBROSSY István (szerk.)

1978 Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Eger.

BAKOS József

1947 Bodrogköz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma. Sárospatak.

1957 Tokaj-Hegyalja és bortermelése, néprajzi, hely- és gazdaság- és művelődéstörténeti irodalma. Sárospatak.

BALASSA Iván

1960 Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között. Sárospatak.

1973 A tokaj-hegyaljai németek telepítésének történetéhez. HOMÉvk., XII. 287—320.

1975 Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokajer Bergland. In: BALASSA Iván—KLOTZ, Claus—MANHERZ, Karl (szerk.) 1975. 67—103.

BALASSA Iván—KLOTZ, Claus—MANHERZ, Karl (szerk.) 1975. 67—103.

1975 Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. A magyarországi németek néprajzához. Budapest.

BALASSA M. Iván

1975 Waldbienenzucht im Karpatenbecken. AE., XXIV. 117—128.

BALASSA M. Iván—DEKIC, Marko (szerk.)

1975 Ethnografija južnih slavena u Madarskoj. A magyarországi délszlávok néprajza. Budapest.

BARNA Gábor (szerk.)

1982 Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. I—II. Eger—Szolnok.

BARTALUS István

1897 Népdalgyűjtési kalandok. Ország-Világ, 1857. 54—57., 69—71.

BARTHA Elek

1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Studia Folkloristica et Ethnographica, 5. Debrecen.

BARTHA László (szerk.)

1968/1969/1970/1971/1973 Népi hagyományok Borsodban. I—V. Miskolc.

BODGÁL Ferenc

1958 Borsod megye néprajzi irodalma I. Bp.

1959 Miskolci népdalok. Észak-Magyarország, 1959. ápr. 19.

1966 Borsod megye népi hagyományai. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, IV. Miskolc

1970 A néprajzi érdeklődés Miskolcon és Borsodban. HOMÉvk., IX. 323—338.

BODNÁR Zsuzsanna

1980 Egy kárpátukrán falu lakáskultúrája. HOMÉvk., XIX. 329—352.

BÓDI Erzsébet

1979 The Ethnocultural Assimilation of a Polish Settlement in Hungary, Ethnographica et Folkloristica Carpatia, I. 101—113. Debrecen.

67 BALASSA M. Iván 1975.

68 SZABADFALVI József 1972.

69 Vö. FEJŐS Zoltán 1980.

70 Vö. A csángó magyarok betelepítése Borsod megyébe. Borsod megyei Lapok, 1883. jan. 20.

- 1981 Ethnocultural Connections between Hungarians, Slovaks and Poles as Reflected through a Popular Dish. *Ethnographica et Folkloristica Carpatica*, II. Debrecen 89—103.
- 1982 Sztrapacska. Egy felvidéki étel néprajzi vizsgálata. *HOMKözl.*, 20. 73—80.
- CSORBA Csaba**
- 1973 A kárpátukránok kutatása Zemplénben a 20. század fordulóján. *HOMKözl.*, 12. 114—118.
- CZAKÓ Gyula—NAGY Károly (szerk.)**
- 1970/1971/1972/1973/1980/1981/1982/1983 Lakóhelyünk Ózd. I—VIII. Ózd.
- DANKÓ IMRE**
- 1972 Nemzetiségi néprajzkutatásnak egyik szép eredményéről. Szabolcs-Szatmári Szemle. 4.
- DOBROSSY István**
- 1975 A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatához. *HOMKözl.*, 14. 21—32.
- 1971 Die ethnographische Bedeutung der neugriechischen Diasporen des Karpatenbeckens in 17—19. Jahrhundert. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica*, II. Debrecen 159—267.
- DOBROSSY István (szerk.)**
- 1976 Foglalkozások és életmódok. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványa VII. Miskolc
- DOBROSSY István—FÜGEDI Márta**
- 1977 Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában. *HOMÉvk.* XVI. 269—291.
- 1983 Termelés és életmód. *Studia Folkloristica et Ethnographica*, 9. Debrecen.
- DOBROSSY István—VERES László**
- 1976b A miskolci görög kereskedőtársulat tevékenysége a 19. század elején. *HOMKözl.* 15. 29—41.
- ERDÉLYI János**
- 1846—1848 Népdalok és mondák. I—III. Pest.
- FEHÉR Ágnes**
- 1979 A burgonya szerepe Komlóska népi táplálkozásában. *HOMKözl.* 17. 154—160.
- FEJŐS Zoltán**
- 1980 Kivándorlás Amerikába Zemplén középső vidékéről. *HOMÉvk.* XIX. 293—327.
- FERENCZI Imre**
- 1974 Nemzetiségi és nemzetiségi magyarok. Tiszatáj 3. Szeged.
- FÜGEDI Márta—VIGA Gyula**
- 1979 Borsod megye néprajzi irodalma III. (1968—1978) Miskolc.
- FÜVESSY Anikó**
- 1972 Méhlikások Észak-Borsodban. *HOMÉvk.* XI. 527—549.
- GÖNYEY Sándor**
- 1939 Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. *NÉ.*, XXXI. 119—141.
- GUNDA Béla**
- 1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen.
- 1966 *Ethnographica Carpatica*. Budapest.
- 1975 A zempléni szlovák falvak néprajzi jellege. Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia. Békéscsaba, 1975. okt. 28—31. Budapest—Békéscsaba, 1976. 33—39.
- GYIVICSÁN Anna—KRUPA András (szerk.)**
- 1975 Národopis slovakov v Maďarsku. A magyarországi szlovákok néprajza. Budapest.
- GYÖRFFY István**
- 1929a A matyó eredete. *Népünk és Nyelvünk.* I. 137—160.
- 1929b A matyó summás. *Népünk és Nyelvünk.* I. 75—81.
- 1956 Matyó népviselet. Budapest.
- HERKELY Károly**
- 1939 A mezőkövesdi matyók élete. Budapest.

- HODINKA Antal
1909 A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest.
- HÓGYE István
1977 A görögök szerepe a Hegyalja életében a 18. században. HOMKözl., 16. 1—15.
- HUTTERER Miklós
1973 A magyarországi német népesség. Nk.—Nt. VII. 93—117. Budapest.
- HUTTERER, Claus Jürgen
1975 Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: BALASSA Iván—KLOTZ, Claus
MANHERZ, Karl (szerk.) 1975. 11—36.
- IPOLYI Arnold
1854 Magyar mythologia. Pest.
- ISTVÁNFFY Gyula
1891a Palóc találós mesék. Ethn., II. 110—111., 219—220., 297—299.
1891b Betlehemi pásztorjáték a mátraalji palócoknál. Ethn., II. 388—394.
1894 Mátraalji palóc lakodalom. Ethn., V. 38—51.
1911a A palócok lakóháza és berendezése. NÉ. XII. 1—16.
1888b A Borsod megyei palócok. Ethn., XXII. 162—166.
- KISS László—PATAKI Sándor (szerk.)
1971 Mezőcsát népi kultúrájából, Mezőcsáti helytörténeti füzetek, 3. Mezőcsát.
- KOCSIS Gyula
é. n. Bibliográfia a palócok kutatásához. Eger.
- KOMORÓCZY Miklós
é. n. Hont vármegye szerepe. In: Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmecbánya. BOROVSZKY Samu (szerk.)
- KÓRIS Kálmán
1905 Matyóföldi tüzelők és szénatartók NÉ., VI. 249—263.
1907 Matyó kendermegmunkáló szerszámok. NÉ., VIII. 1—33.
- KÓSA László
1976 A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása. 1945—1974. Ethn. 422—436.
- KÓSA László—KRUPA András (szerk.)
1976 Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia. Békéscsaba, 1975. okt. 28—31. Békéscsaba.
- KOVÁTS Dániel (szerk.)
1971 Abaúj és Zemplén népéletéből. Sátoraljaújhely.
- KOVÁCS Ágnes—HOȚOPAN Alexandru (szerk.)
1975 Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria. A magyarországi románok néprajza. I. Budapest.
- KRASINSKA, Ewa—KANTOR, Ryszard
1979a Derenk és Istvánmajor lengyel telepes falu néprajzi kutatása. HOMÉvk. XVII—XVIII. 341—358.
1979b The Role of the Forest in the Economic Life of a Polish Village in Hungary at the End of the 19th Century and in the 20th Century. Ethnographica et Folkloristica Carpathica, I. 115—125. Debrecen.
- KRUPA András
1970 Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál. Békéscsaba.
1974 Hiedelmek — varázslatok — boszorkányok. Békéscsaba.
1976 Magyar—szlovák kölcsönhatások békési hiedelemmondákban. HOMKözl. 15. Miskolc, 143—155.
- KUNT Ernő
1978 Temetők az Aggteleki-karszt falvakban. Studia Folkloristica et Ethnographica. 3. Debrecen.
- LAGZI István
1977 Lengyel menekültek tábori viszonyai Észak-Magyarországon. HOMÉvk. XVI. 151—190.
- LÉNGYEL Imre
1969 A rátkai német település. HOMÉvk. VIII. 233—245.
- MÁDAI Gyula (szerk.)
1976 Népi kultúra Borsodban. A Földes Ferenc Gimnázium szakköri évkönyve. Miskolc.

- MALONYAI Dezső**
1922 Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete. V. Budapest.
- MANGA János**
1948 Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban. Ethn. LIX. 94—102.
1972 Die Slowaken in Ungarn. AE., XXI. 279—316.
1973 Magyarországi szlovákok. NK—NT. VII. 211—249.
- MARJALAKI KISS Lajos**
1960 Görög kolónia Miskolcon a XVIII. században. Borsodi Szemle. IV. 1960. 548—551.
- MARKUŠ, Michal**
1975 Sympóziu o slovensko-maďarských interetnických vzťahov v. Miškovci. 2—3. 10. 1974. Slovenský národopis XXIII. 478—479. Bratislava.
1976 Szlovák—magyar interetnikus néprajzi kutatások. HOMKözl. 15. 135—143.
- NIEDERMÜLLER Péter**
1977 Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység falvainak szokásrendszerében. HOMÉvk. XVI. 227—237.
1980 Adatok Rudabányácska településtörténetéhez. HOMKözl. 18. 89—95.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila**
1973a Ukrainische Steusiedlungen in Nordost-Ungarn im 18—19. Jahrhundert. AE. XXII. 371—415. Budapest.
1973b Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. NK—NT. VII. 327—367.
1982 A Barkóság és népe. Borsodi Kismonográfiák, 15. Miskolc.
1983 Élevage dans les hautes omntagues en tant que type du système hongrois delevage. Ethnographica et Folkloristica Carpathica, 3. Debrecen 97—85.
- PAP Gyula**
1865 Palóc népköltemények. Sárospatak.
- PETERCSÁK Tivadar**
1973 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethn. LXXXIV. 527—548.
- PINTÉR Sándor**
1880 A palócokról. Népismertető tanulmány. Budapest.
1891 A népmeséről. 13. eredeti palóc népmesével. Losonc.
- SÁNDOR István**
1956 A matyók néprajzi bibliográfiája. Budapest.
- SÁNDOR István—SÁRKÓZI Zoltán (szerk.)**
1973 Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd.
- SASVARI László**
1961 Elkallódott tokaji görögök és rácok nyomában. Borsodi Szemle V. 4. sz. 422—424.
1977 Az észak-magyarországi görögséggel kapcsolatos népnevek. HOMKözl. 16. 22—28.
- SELMECZI KOVÁCS Attila**
1974 Csúrtípusok Észak-Magyarország középső területén. HOMÉvk. XIII—XIV. 509—536.
1976 Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. MÉH. XVIII.
- SZABADFALVI József**
1964 A Zempléni-hegység népi kultúrájának kutatásáról. HOMEvk. IV. 115—126.
1972 Migration und Mastnutzung im östlichen Randgebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene. AE. XXI. 317—345.
1980 Néprajzi kutatás kezdetei a Borsod-Miskolci Múzeumban. 1899—1913. HOMKözl. 18. 76—84.
1981 Kutatások és eredmények a Zempléni-hegység népi kultúrájának tanulmányozásában. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Miskolc 11—24.
- SZABADFALVI József—VIGA Gyula (szerk.)**
1981 Tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai. X. Miskolc.
- SZABÓ László (szerk.)**
1973 Jászdózsa és a palócság. Eger.

- SZABÓ Sarolta**
1982 Adatok Komlóska szőlő- és borkultúrájához. *HOMKözl.* 20. 97—102.
- SZALAY Emőke—UJVÁRY Zoltán**
1982 Két fazekasfalú Gömörben. *Studia Folkloristica et Ethnographica.* 7. Debrecen.
- SZEDER Fábán**
1819 A Palóczok. *Tud. Gyűjt.* 1816. VI. 26—46.
1821 A Palóczokról eredetekre és Pannoniába való jövetelekről szerv. *Tud. Gyűjt.* 1835. II. 3—41.
- SZENDREI János**
1889 Régi magyar népdalok *Ethn.*, I. 52—53. Budapest.
- SZENDREY Ákos**
1939 Pusztafalusi néphagyományok *NÉ.* XXXI. 156—170.
- SZEREDY**
1844 Borsodi népszokások. *Életképek* I. 286—291.
- SZILÁGYI Miklós**
1982 Századeleji tudósítás a Sárközben dolgozó matyó summásokról. *HOMKözl.* 20. 68—73.
- SZTRIPSZKY Hádor**
1910 A magyarországi ruténság néprajzi térképe. *NÉ.* XI. 264—270.
- TAGÁN Galimdsán**
1939 Pusztafalu gazdálkodása. *NÉ.* XXXI. 142—156.
- TAKÁTS Sándor**
1902 Német települések Tokaj vidékére. *Gazdaság-történeti Szemle* IX. Budapest.
- TÓTH Lajosné—VIGA Gyula**
1978 A Herman Ottó Múzeum kiadványainak bibliográfiája. 1900—1977. Miskolc.
- UJSZÁSZY Kálmán**
1936 A falu. Útmutató a falu tanulmányozásához. Sárospatak.
- UJVÁRY Zoltán**
1975 *Varia folkloristica.* Debrecen.
1977 Gömöri népdalok és népballadák. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, VIII. Miskolc.
1978 A temetés paródiája. *Studia Folkloristica et Ethnographica.* 1. Debrecen.
1980 Népszokások és népköltészet. Debrecen.
1983 Játék és maszk. I—III. Debrecen.
- VERES László**
1979 Adatok Borsod megye 18. század elején újratelepülésének történetéhez. *HOMKözl.* 17. 61—66.
- VIGA Gyula (szerk.)**
1981 Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. Válogatás az önkéntes néprajzi gyűjtők pályamunkáiból. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XII. Miskolc.
- VIKÁR Béla**
1906 Szűcs Marcsa népballadánk eredete. A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Évkönyve, 1905/6. 5—48. Miskolc.
- ZUPKÓ Béla (szerk.)**
1970 Népünk életéből. A mezőkövesdi Földes Ferenc Középiskolai Kollégium Györffy István néprajzi szakkörének anyagából. Mezőkövesd.
- ZSÁTKOVICS Kálmán**
1890 A magyarországi oroszok történetírása. *Századunk*, XXIV.

A tiszáninneri régió néptörténeti vázlata

A miskolci interetnikus tanácskozás szervezői szükségesnek látták, hogy egy történelmi jellegű áttekintés is számot adjon a kiválasztott néprajzi tájról. A táj, a vidék megjelölésére eredetileg az Északkelet-Magyarország kifejezést adták meg a címben. A kutatás során azonban több ok miatt helyesebbnek látszott helyettesíteni a „tiszáninneri régió” fogalom behelyettesítése. A mai tudomány és köznyelv ugyanis Északkelet-Magyarország fogalmán a Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékbe foglalt területet érti, melyhez olykor hozzászámítják Nógrád megyét is. Mivel azonban jelen összegzés a XVI—XIX. századi néptörténetet kívánja vázolni, a megfelelő megnevezés, történelmi-földrajzi elhatárolás önmagában is jelentős, meghatározó jelentőségű feladat.

Település- és néptörténelmi szempontból véleményünk szerint egyetlen egységet képez a hagyományosan „Tiszáninnen” kifejezéssel illetett terület, azaz a Kárpátok gerincvonulata és a Tisza által bezárt vidék, amelynek nyugati határát a Zagyva, a Tátra és a Liptói-havasok képezik. Tehát tizenkét történelmi vármegyét értünk a „Tiszáninnen” kifejezés alatt. Ezek nyugatról kelet felé haladva a következők: Heves, Borsod, Gömör-Kishont, Szepes, Torna, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros. A Tátrától a Radnai-havasokig mintegy félezer km-es ívben övezi és fogja össze e tájat a Kárpátok láncolata. A Tiszáninnen területe csaknem félszáz ezer km². Ebből jelenleg Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén, ill. kisebb részben Szabolcs-Szatmár megye közigazgatási területéhez, vagyis a mai Magyarországhoz tartozik mintegy 11 ezer km². A Tiszáninnen 4/5 részén további három ország, Csehszlovákia, a Szovjetunió és Románia osztozik. Sőt hozzájuk számítható a dunajeci kiszögellés révén Lengyelország is. Ez azt jelenti, hogy a területre vonatkozó fontosabb történelmi irodalom megismeréséhez mintegy fél tucat nyelv ismerete szükséges.

A 12 vármegyére vonatkozó település- és népiségtörténelmi szakirodalom döntő — és máig alapvető — része magyar nyelven jelent meg. Igazán korszerűnek számító összefoglalással csak Gömörről, Máramarosról, Szepesről és Ugocsáról rendelkezünk. Az Abaújról, Beregről, Borsodról, Hevesről, Sárosról és Zemplénről megjelent publikációk is többé-kevésbé jól használhatók, Tornáról és Ungról viszont szinte semmi érdemleges, számunkra használható írás nem jelent meg.¹

A 12 vármegye levéltárainak anyaga jórészt feltáratlan. Heves, Borsod és Zemplén levéltára Magyarország mai területén található és témánk vonatkozásában korlátozás nélkül kutatható. A többi kilenc egykori vármegyei levéltár anyaga viszont magyarországi kutató számára csak részben hozzáférhető.

A forrásbázis egyenetlensége, a vizsgálandó terület nagysága, a kutatásra rendelkezésre álló idő szűkössége és az erősen korlátozott terjedelem miatt je-

1 KOSÁRY Domokos 1970. 270—416.

len áttekintés sem az eddigi eredmények hiánytalan összegzésére, kritikai összefoglalására, de még a hátralevő feladatok teljességre törekvő megfogalmazására sem vállalkozhat. Néhány összehasonlító adatsor (az első népszámlálás, 1785; *Fényes Elek* adatsora) részbeni kiértékelése mellett bizonyos módszertani kérdések megfogalmazására vállalkozhatunk csupán.

Felvethető természetesen mindjárt az elején az a kérdés, hogy nem lett volna szerencsésebb a vizsgálandó területet szűkebbre fogni földrajzilag, ami így alaposabb elemzést tenne lehetővé. Ez a megoldás elméletileg csábítónak tűnik, valójában azonban sok buktatót rejt magában. A Tiszáninnen 12 vármegyéje mindenekelőtt egyetlen földrajzi egységet képez. Meghatározója és lezárója egyfelől a Kárpátok, amelyen át tucatnyi hágó vezetett az adott korszakban lengyel és orosz területek felé. Másfelől a Tisza választja el az Alföld központi tömbjétől. A területnek sajátos tagoltságot adnak a többnyire északról délnek haladó folyók és patakok, melyek völgyei a közlekedés fő útöreiből. Míg észak és északkelet felé egymással párhuzamosan tucatnyi út vezet, addig kelet—nyugat irányban csak egy-két igazi főútvonal van, amely Pesttől kiindulva Gyöngyösön, Kassán és Ungváron át Máramarosszigetre vezet, s ezzel párhuzamos egy ettől északra futó másik útvonal, amely Ungvárnál az előbbibe torkollik.

A folyóvölgyek a területet erősen tagolják, így a völgyeket egymástól elválasztó, néhol viszonylag nehézkesen járható erdős hegyvidékek nem kedveznek a kelet—nyugati irányú közlekedés, árucseré számára. De a gazdaságföldrajzi adottságok is elsősorban nem a kelet—nyugati irányú, hanem a dél—északi kereskedelemben teszik érdekeltté a lakosságot, vagyis az észak—déli főirány egyrészt a lengyelekkel és oroszokkal nemzetközi árucserét, másrészt az Alföld és a hegyvidék termékeinek cseréjét jelenti. A kelet—nyugati út egyetlen igazán jelentős árucikke a máramarosi só.

A Tiszáninnen tizenkét vármegyéje déli, alföldi részét a XVI—XVIII. században egységes, összefüggő tömbben magyar etnikum lakta s lakja máig is. Az időről időre e tájon feltűnő nemzetiségi szigetek általában gyorsan beolvadtak. Az alföldi tájba torkolló folyóvölgyek mentén ahogy haladunk észak felé, úgy csökken a magyar lakosság aránya. Gömörtől Ungig terjed a Kárpátok széles karéjában a szlovák népesség övezete. Ezzel párhuzamos, ill. belenyúlik Szepestől Máramarosig a ruszinok (rutének, kárpátukránok) övezete. Erdélyből Máramarosba, Ugocsába átnyúlik a románok tömbje. A középkorban a németek (szászok) részben összefüggő, részben a városokban szigetszerűen előbukkanó csoportjai Gömörtől Máramarosig sorakoznak. A XVIII—XIX. században lengyel és orosz területekről egyre tömegesebben vándorolnak be a zsidók. A felsoroltak mellett a XIX. század közepéig a többi nemzetiség és népcsoport (lengyelek, görögök, cigányok, stb.) aránya elenyésző.

A nyelvhatárok és a nemzetiségi százalékarányok az évszázadok folyamán jelentősen megváltoztak. A nagymértékű vándorlás sajátos lüktetést eredményezett, amelynek összetevői csak nagyobb területet figyelembe véve érthetők meg. A kutatást egy-két megyére korlátozva a távolabbi — de alapvető — összefüggések aligha lennének megvilágíthatók.

A tizenkét vármegye földrajzi jellemzői is jelentősen befolyásolták a településképet. Szepes, Sáros és Máramaros szinte teljes egészében hegyvidék. Gömör, Bereg és Zemplén nagyobb részét is hegyek borítják. Kisebb mértékben jellemző ez Ungra, Tornára és Abaújra. Nagyobb síkvidéki, alföldi területei

vannak Hevesnek, Borsodnak, Ugocsának.² Valamennyi vármegye területén tekintélyes volt az erdő aránya, általában elérte, több esetben meghaladta a szántóföldét. A XVIII. század végi adatok szerint a legtöbb szőlőtermő területet Zemplénben találjuk (74 ezer hold), ami lényegesen több, mint a másik tizenegy vármegye szőlőtermő területe együttvéve. A mostoha földrajzi adottságok miatt egyébként három vármegyében — Sárosban, Szepesben és Máramarosban — nem termesztettek szőlőt. Zemplén mellett a jelentősebb szőlőtermelők Borsod (15 ezer hold), Ung és Heves (13—13 ezer hold), Abaúj (10 ezer hold).³ A megyék kereskedelmének három legjellegzetesebb terméke a gabona, a bor és az állat. Gömör specialitása a vas- és faárukkal való kereskedelem. Faeszközökkel is kereskedtek a gömöriek a XIX. század első felében. A szepesi vászon is fontos kereskedelmi cikknek számított, hasonlóképpen említésre méltó a sárosi vászonkereskedelem. A beregi és máramarosi só és faáru (tutajozás) sem hanyagolható el.⁴

Mielőtt a XVIII. századi és XIX. század eleji nemzetiségvonatkozások kiértékelésére sort kerítenék, szükséges röviden utalni az ezt megelőző időszakokra is.

A honfoglalás kora, általában az államalapítást megelőző évszázad etnikai viszonyai rekonstruálásához alapidokumentumoknak a helyneveket használja a történettudomány. A helynév és az etnikum egymásnak való megfeleltetése azonban számtalan buktatót rejt magában. Sokat segítene, hasznos támpontot nyújthatna a régészeti módszerű településkutatás, ez azonban éppen a Tiszáninnen vonatkozásában még gyermekcipőben jár. Néhány szórványos lelet önmagában messzemenő következtetésekre nem alkalmas. Túlságosan sok még a fehér folt. Az egyes országok régészeti kutatásának összehangolására, közös fogalomrendszer kialakítására úgyszólván még a kezdeti lépések sem történtek meg.

A középkori népiségtörténeti kutatás elképzelhetetlen történeti földrajz nélkül. Korszerű, teljességre törekvő történeti földrajzi kézikönyv eddig csak az Árpád-korról készült. Az eddig megjelent I. kötet tartalmazza Abaúj, Bereg és Borsod vármegye kataszterét.⁵ A középkori iratanyag nagymértékű pusztulása és a forrásanyag jellege miatt azonban bizvást feltételezhetjük, hogy az írásokban előforduló települések a valóságban egykor meglevő településállománynak csak egy hányadát képezik, ezért a pusztán ezekre való hagyatkozás félrevezető lehet.

Közhelynek számít például az, hogy az államalapításkor a magyarság a gyepűn belül az alacsonyabban fekvő területeket szálta csak meg, a magasabb hegyek és az összefüggő erdők lakatlanok (legfennebb gyéren lakottak) voltak. Ezt látszanak igazolni az írásos források is, hisz a magasabb hegyvidékeken, nagyobb erdőségekben az első falunévemlítések csak a XIV., olykor csak a XV. században vagy még később jelennek meg. Ezek a települések többnyire a nemzetiségek települései, s erre hivatkozva a magyar kutatás bizonyítottan vélte

2 CHOLNOKY Jenő é. n. 81—118. (a vármegyek rövid történeti-földrajzi jellemzése). KÓSA László—FILEP Antal 1975. 67—188. (a tiszáninnyi tájegységek és magyar népesorportok rövid bemutatása: Bodrogház, Bodrogház, Bükkalja (Hegyköz), Cserhát, Erdőhát, Felföld, Galyaság, Harangod, Tokaj-Hegyalja, Borsodi Hegyhát, Hegyköz, Kárpátalja, Máramaros, Mátraalja, Borsodi Mezőség, Palócföld, Szepesség, Szernye-mocsár, Taktakör, Beregi és Ungi Tiszahát, Tiszáninnen, Tóhát, ill. barkók, matyók).

3 FÉNYES Elek 1839. 3—4. köt. megyei adatai.

4 FÉNYES Elek 1839. 3—4. köt. megyei adatai.

5 GYÖRFFY György 1966. 49—163., 519—552., 735—820.

azt, hogy a nagyobb nemzetiségi tömegek a Kárpát-medencében csak viszonylag későn, a XIII—XV. században jelentek meg, s a török pusztítás az oka, hogy a magyarság számaránya a XVI—XVII. század folyamán olyannyira lecsökkent, hogy nem érte el a nemzetiségek együttes számát. A kérdés azonban korántsem ilyen egyszerű, amint a következőkben érzékeltetni, illetve részben bizonyítani igyekszünk.

Az Árpád-kori történeti földrajz azt tükrözi, hogy Abaúj sűrűn települt és települései — a pápai tizedjegyzék nagyságából következtetve — jelentős lélekszámúak, nagyságrendekkel felülmúlják például a szomszédos Borsodot. Berég települései a nagyobb részét, amelyet oklevelet említenek, hiába keresünk azonban a pápai tizedjegyzékben.

Az Árpád-kori, sőt a XIV—XVII. századi falvak nagyságrendekkel kisebbek voltak az első népszámlálásban (1785) szereplő falvaknál; viszonylag sűrűn helyezkedtek el, amit a régészeti terepbejárások az ország különböző vidékein sorozatosan igazoltak. A néhány házból álló, olykor csak néhány évtizedig helyükön maradó s tovább költöző települések az oklevelekben csak a legritkább esetben tükröződnek. Még inkább vonatkozik ez a magas hegyvidéki pásztor-szállásokra, kisebb irtásokra, stb. Főleg hegyvidéken egy-egy templomos falura akár egy-két tucatnyi, egyenként néhány házból álló elszórt kis telep is eshetett, amely oklevelekben sosem fordult elő, illetve legfennebb véletlenszerűen s az első előfordulás önmagában nem jelent támpontot az alapítás idejére. Nagy valószínűség szerint a magyar középkor első századaiban fokozatosan a peremvidékre szorult a nem magyar nemzetiségű lakosság egy része s a peremeken meghúzódva a feudalizálódás folyamata meglehetősen elhúzódott. A ruszinok és románok, sőt részben a szlovákok is görögkeletiek (orthodoxok) lévén a pápai tizedkimutatásokban sem szerepeltek. A viszonylag szerény mértékű, államigazgatással és jogügyletekkel kapcsolatos írásbeliség is csak a nemzetiségek lakta kicsiny települések töredékének meglétét tükrözte. Főleg az utóbbi évtizedekben szerepeltek részletesen kifejtve ezek a nézetek a román és szlovák történetírásban (olykor azonban el is túlozva a források hallgatásának mértékét). Meggondolandók azok a szempontok is, amelyeket Peter Ratkoš vet föl a szlovák nemzetiség vonatkozásában a helységnevek középkori magyarra való fordítását illetően. Vannak esetek, amikor az oklevelek egy-egy település több változatban használatos nevét közlik, más esetben viszont megelégednek egyetlen névvaltozattal, a magyarral, ami egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy a település gyakrabban használt, ill. ősibb neve valóban magyar s valóban magyarok is lakják!⁶ A névkettőzések esetében sem magától értetődő, hogy minden esetben a magyarokra utaló név az elsődleges s a nemzetiségekre utaló feltétlenül csak másodlagos lehet. Hasonló a helyzet a személyneveknél is. Nem egy esetben egy és ugyanazon személy magyar és idegen névformát is használt, vagy egyes neveket magyarra, illetve latinra fordítottak, ezáltal a nemzetiség meghatározása igen nehéz, olykor lehetetlenné válik.

A néhány fennmaradt középkori adójegyzék s a többnyire hatalmaskodáshoz kapcsolódó jobbágynévsorok egy-egy nagyobb tájegység nemzetiségi képeinek tisztázásához elégtelenek. Az oklevelekben előforduló helynévanyag szintű. A dűlőnevek és határrészek neveinek kiértékelése nagyobb földrajzi egységek vonatkozásában szintén nem történt meg, főleg a nevek történeti rétegeinek, abszolút és relatív kronológiájának tisztázása várat még magára.

6 RATKOŠ, Peter 1972. 105. sk.

Mindent egybevetve összefoglalóan kijelenthetjük azt, hogy az Árpád-korból — sőt az egész középkorból — nincsenek jelen pillanatban olyan tömeges adatsortjaink, melyek révén meghatározható lenne akár egy kisebb tájegység, akár egy nagyobb régió lakosságának nemzetiségi megoszlása. Kevésbé alkalmasak erre a XVI.—XVII. századi török adóösszeírások csakúgy, mint az akkori magyar dica és dézsmajegyzékek. Sőt még az 1770-es évek úrbéri tabelláinak hibaszázaléka is olyan nagymértékű (a lakosság jelentős hányada valamilyeni összeírásból kimarad!), hogy nemzetiségi arányok szempontjából használhatatlanok, félrevezetőek. A templommal, szilárd és állandó faluszervezettel rendelkező települések jelentős része a középkorban és a török időkben többnyire általában magyar lakosságú; az állami adójegyzékekben nem szereplő lakosság ill. a kimaradó kis telepek, települések lakossága ezek mellett azonban korántsem elhanyagolható. Ha ezeket nem vesszük tekintetbe, akkor nem tehetünk mást, mint csodálkozva állapítjuk meg, hogy a XVIII. század végén a nemzetiségek arányszáma egyszeriben túlhaladja a magyarságot; bezzeg a középkorban ugyanott fordított volt a helyzet s a fordulatot próbáljuk háborúkkal, török- és tatárdúlással, járványokkal és más effélékkel magyarázni. Pedig a földesuszamlásszerű arányeltolódást alapjaiban nem ilyen tényezők okozzák az ország *minden* területén, hanem az, hogy a középkori forrásaink adott terület népességének csak egy hányadát tükrözik s a magyar történettudomány ezt a hányadot hagyományosan, mintegy axiómaszerűen mindmáig egésznek, totalitásnak tekintti. Ez az alapvető forráskritikai hiba azután láncreakciószerűen hozza magával a téves következtetések egész sorozatát.

ILA Bálint gömöri, SZABÓ István ugocsai középkori jobbagynévsorai⁷ hatalmas adatfeltáró munkán alapulnak s eltekintve attól, hogy a nevek elemzésénél is nagy hibaszázalék lehetséges, a munkát jelentős részben meddővé teszi az, hogy egy-egy megye adott korszaka névanyagának csak töredékét tartalmazták. A helynévrag vonatkozásában ugyanez a helyzet.

A XIV—XV. század tekintetében CSÁNKI Dezső történeti földrajza még kevésbé alkalmas nemzetiségtörténeti kutatásra, mint GYÖRFFYÉ. Tiszáninnen valamennyi megyéje CSÁNKI sorozata I. kötetében szerepel, amely sorozat leggyengébb, legkezdetlegesebb, legkevésbé kiforrott, mintegy kísérleti darabja.⁸ Ebben a részben szerzője csak arra törekedett, hogy egy-egy település meglétét legalább egy okleveles említéssel dokumentálja. Azóta a hozzáférhető középkori okleveles anyag többszörösére növekedett, de a vállalkozás folytatása elmaradt.

CSÁNKI szerint a Tiszáninnen tizenkét vármegyéjében a XV. században 119 vár s 55 város, illetve mezőváros állt. Ezek mellé sorakozik a falvak több-ezres tömege. Feltehető, hogy valójában mind a várak, mind a városok száma lényegesen nagyobb volt, a falvaknál ez az arányeltolódás még az előbbieknél is hangsúlyozottabb. A legtöbb várat Zemplénben mutatta ki CSÁNKI (23). Ezt megközelíti Sáros (20) s nem sokkal marad el Gömör (16) és Borsod (13). Nem csodálkozhatunk, hogy a kicsiny Torna várainak száma mindössze három, de ugyanennyi szerepel a hatalmas területű Máramarosban s a Tornát kétszeresen felülmúló Ugocsában mindössze kettő. A városok terén Szepesé a vezető szerep (36), a sorban a következő Zemplén (18) s a többi még inkább leszakadva követi: Abaúj (14), Borsod (13), Sáros és Heves 12—12. Ugocsában és Tornában

⁷ ILA Bálint 1944—1969. II—IV. köt. SZABÓ István 1937.

⁸ CSÁNKI Dezső 1890. 52. sk.

egy-egy városra talált adatot CSÁNKI s Máramaros hatalmas területén is csak az öt koronaváros árválkodik a Tiszamentén.

A török időkben a források száma ugrásszerűen megnövekszik. Ekkor már — főleg a XVI. század második felétől — szinte minden vármegyére vannak folyamatos, összefüggő adatsorozataink (jegyzőkönyvek, iratok, összeírások). A korabeli levelezések és összeírások, valamint egyéb források alapján történetírásunk megállapította, hogy kétirányú népmozgás zajlott ebben az időszakban. Egyrészt az Alföldről, illetve általában a török uralom alá került vagy meghódított — azaz adófizetővé vált — területekről folyamatosan áramlott a nemesiség, a jobbágyság és polgárság (jórészt magyarok) a török határvonaltól biztonságos távolban fekvő vidékekre, azaz az ország peremmegyéibe. Ezen az úton jelentős népességtöbblet került a tiszáninneni vármegyékbe. Ezzel ellentétes irányú a hadjáratok és járványok által elpusztított alacsonyabban fekvő illetve síkvidéki területek felé a peremekről illetve az országhatárokon túlról a nemzetiségek áramlása. Így váltak magyar nevű helységek szlovákok, ruszinok, románok lakta településsé, a helyén maradt töredék magyarság pedig beolvadt a többségbe. Erre a kétirányú folyamatra példák százai utalnak s nincs is értelme ezt kétségbe vonni. Annál inkább meggondolkodtatók e folyamatok arányai.

Eddig még tüzetesen egyetlen vármegye vonatkozásában sem tárták fel, mekkora népességyarapodást eredményezett a török elől odamenekülő tömege, s ezek a menekülők honnan származtak, milyen nemzetiségűek voltak, végül a zadott vármegyében tartósan megtelepedtek-e. Hasonlóképpen nem elemezték a nemzetiségek gyarapodásának okait mélyrehatóan. Vegyük példának a SZABÓ István által alaposan feldolgozott Ugocsa vármegyét: Az 1567/74-es dicajegyzék szerint a vármegye jobbágyságának — miként SZABÓ kimutatta — 77,2⁰/₀-a magyar. Ezzel szemben két évszázad múltán, az 1775. évi úrbéri táblák szerint már mindössze 37⁰/₀ a magyar jobbágyság aránya. Tehát a magyarok és nemzetiségek aránya két évszázad alatt csaknem a visszájára fordult! A rutének és románok előretörése, a magyarság visszaszorulása és a szászok—németek eltűnése jellemezte tehát a két évszázadot — SZABÓ István szerint.⁹

SZABÓ István elsősorban a háborús pusztításban és a nemzetiségek nagymértékű bevándorlásában kereste a magyarság aránya visszaszorulásának okát. Ez a magyarázat történetírásunkban szinte közhellyé vált, s eredői egészen a török időkig nyúlnak, amikor a kortársak Magyarországot Európa védőbástyájának tartották s azt hirdették, hogy Európa védelmében vérzik el a magyarság. Egy tüzetesebb elemzés azonban olyan ellentmondásokra mutathat rá, amelyek sok közhelynek számító „tényt” eleve megkérdőjeleznek:

1. A török elől menekülők a XVI—XVII. században felduzzasztották a perem-megyék — így Ugocsa — lakosságát.

2. A menekülők többsége — úgy véli a történetírás — magyar volt, tehát adott megye magyarságának számaránya jelentősen emelkedett; ez a többlet azonban a XVIII. században sem vándorolhatott el mindenestől.

3. A török—tatár pusztítás, a háborúk és járványok a nemzetiségeket is sújtották valamelyest, tehát gyarapodásuk nem lehetett zavartalan.

4. Ha feltételezzük, hogy a nemzetiségek csak a hozzáférhetetlen, eldugott hegyekben gyarapodtak, ahol a háborús és elemi csapások alig jelentkeztek, akkor azzal is számolnunk kell, hogy abban az övezetben az életkörülmények eleve lehetetlenné teszik olyan mértékű népszaporulat keletkezését, amely a

9 SZABÓ István 1937. 154., 209., 225—255.

nemzetiségek arányszáma és abszolút száma radikális megváltozását hozza magával.

Az ellentmondások csak úgy oldhatók fel, ha azzal számolunk, hogy Ugocsa esetében — s ez a példa tipikus — a XVI. század közepén a dicaösszeírás a jobbágylakosságnak csak egy részét tartalmazta; a magyarságtól részben eltérő gazdálkodást, életmódot folytató s következésképpen másképpen adózó nemzetiségek jelentős része hiányzik a jegyzékből. De nem teljeseek általában még az úrbéri tabellák sem. ILA Bálint Gömör megyénél összehasonlította az 1773. évi úrbéri tabella népességsorát a II. József-kori (1785) népszámlálás adataival s az összevetésből kiderült az, hogy a népszámlálás adott helyen 90%-kal nagyobb népességet talált, mint az úrbéri összeírás.¹⁰ Mindebből következik, hogy a földesúrral úrbéres viszonyban nem állók száma — ezek hiányoztak az úrbéri tabellákról — meglehetősen nagy volt. A paradoxon az, hogy a különbséget élesen fölvetette és meg is magyarázta ugyan ILA Bálint, a következőkben azonban mégis a pontatlan úrbéri tabella és hasonló jellegű korábbi összeírások alapján próbálta a nemzetiségek számarányát meghatározni. Nem tudatosult benne tehát az, hogy az első országos népszámlálás előtti összeírások jellege és rendszere olyan, hogy minél messzebb megyünk vissza az időben, annál magasabb a magyarság részaránya.

Tény és való, hogy különböző ismert okok a magyarság gyarapodásának mértékét jelentősen befolyásolták. Azonban ha visszakövetkeztetünk az első teljes és országos népszámlálásból a korábbi időszakokra, akkor megmagyarázhatatlan a középkorhoz képest a nemzetiségek döbbenetes arányú térnyerése. Mindez olyan vidékeken is, ahol a magyarság nagyarányú erőszakos pusztulására nem is igen van adat! A magyarázat csak egyféle lehet. A XVIII. század végén derült először fény pontos és teljes adatok révén az ország lakosságának valós lélekszámára. A korábbi részleges összeírások ehhez képest nemzetiségi vonatkozásban torzítanak. Tehát mind a török időkben, mind már a középkorban sokkal jelentősebb lehetett a nemzetiségek részaránya egyes területeken, mint ahogy a magyar történettudomány — hiányos történeti statisztikai anyag alapján — kimutatta.

A továbbiakban a II. József-kori népszámlálás néhány adatsorának összevetésére és rövid elemzésére térünk rá.

A tiszáninneni régió legnagyobb megyéje Máramaros, a legnépesebb azonban Zemplén (209 ezer lakos). A legkisebb lakosságú — Tornát nem számítva — Bereg, Ugocsa és Ung (egyenként mintegy félszázvezres nagyságrendű lakossággal) s nem sokkal múlja felül őket Máramaros (85 ezer). A legmagasabb a népsűrűség Abaúj-Tornában (39,9 fő km²-ként). Nem sokkal marad el tőle Szepes (38,8), Borsod (37,6), Sáros (35,7), Zemplén (33,3) és Gömör-Kishont (32,8). A legkisebb Máramaros népsűrűsége (8,7).¹¹

A tizenkét vármegye lakosságának összege 1.283 ezer. Az 1830-as években ez mintegy 1,8 millióra emelkedett FÉNYES Elek adatai szerint.

A települések száma mintegy 2.700, az 1830-as években ez félezerrel nőtt, ami azt jelenti, hogy sok kis, külön számon nem tartott néhány házból álló települési egység regisztrálható helyé nőtte ki magát.

A foglalkozási arányszámokból kiderül, hogy a felnőtt férfilakosságból átlagosan 0,3% volt pap. Ugyancsak a felnőtt férfilakosság átlagosan 7,4 száza-

10 ILA Bálint 1976. 419. sk.

11 DANYI Dezső—DÁVID Zoltán 1960. 55.

léka nemes. Vagyis nagyjából 14 emberre esett egy nemes. A XIX. század első felében egyébként az országos átlag 20:1. A nemesség magas arányszámára hazánkban mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Csehországban 828. Franciaországban 180 lakosra esett egy nemes. A magyar arányokhoz hasonlólt csak Lengyelországban találunk.

A nemesség részaránya a tiszáninneni megyék körül a legmagasabb volt Máramarosban (16,6⁰/₀); nemcsak magyart, hanem sok románt is találhatunk egyébként a máramarosi nemesség soraiban. A második helyen állt a nemesség számarányát tekintve Borsod (15,2⁰/₀). A többi megye ezektől a számoktól alaposan elmaradt. A legkisebb volt a nemesség részaránya Sárosban és Szepesben (beleértve a 16 szepesi várost: mindössze 1,2⁰/₀).¹²

A tiszáninneni vármegyék felnőtt nemesi származású férfilakosságának száma összesen mintegy 37 ezer főt tett ki. Az abszolút számokat tekintve is Máramaros vezet (7140), a második helyen állt Heves (5638), a harmadik Abaúj (5315), a negyedik Zemplén (4928) és ötödik Borsod (4266). Sárosban és Szepesben a nemesek száma nem érte el az ezret sem.¹³

FÉNYES Elek az 1830-as évekből származó adatsoraiból a vallási és a nemzetiségi megoszlás érdemel számunkra figyelmet. A tiszáninneni megyék közül a legmagasabb volt a magyarság részaránya Hevesben (csaknem 100⁰/₀), a kicsiny Tornában (90⁰/₀-on felüli), valamint Borsodban és Abaújban. A legkisebb Szepesben, ahol a statisztika egyetlen magyart sem mutatott ki. Mellette Sáros sem tudott háromszáz magyarnál többet összeszámlálni. A szlovákok aránya Sárosban és Szepesben a legnagyobb (abszolút számban is). Abszolút számban Zemplénben (49 ezer) és Máramarosban (84 ezer) lakott a legtöbb rutén, százalékosan Máramarosban, Beregben és Zemplénben álltak élen. Románt Ugocsában (keveset) s jelentős számút — mintegy félszázezret — Máramarosban találunk. A németek (szászok) aránya a legnagyobb Szepesben, de még ott sem ők alkották a többséget (64,5 ezer némettel szemben 91,7 ezer a szlovákok száma). A legtöbb megyében ezen kívül csak néhányezres német szórványokat találunk. Jelentősnek számít még az abaúji németiség (12,5 ezer). A zsidók — legalábbis a kimutatás szerint — csak Gömör-Kishontban és Hevesben hiányoztak. Legnagyobb számban éltek Zemplénben (14,6 ezer), ahol jelentős részben kezükben tartották a jól jövedelmező hegyaljai borkereskedelmet. A 7—8 ezres nagyságrendet érte el Abaúj, Máramaros és Borsod zsidósága. Szepesben és Ugocsában a zsidók a másfélezres lélekszámot sem érték viszont el. A tiszáninneni zsidóság jelentőségét és szerepét erősen befolyásolta, hogy a XVIII—XIX. században elsősorban lengyel és orosz területekről itt áramlott be hazánkba a zsidóság. A tiszáninneni zsidóság összlétszáma az 1830-as években meghaladta már a félszázezret, ami azt jelentette, hogy az összlakosságnak mintegy 3⁰/₀-a volt zsidó. Cigányságot *FÉNYES Elek* csak Gömör-Kishontból említ (1600 főnyi), de alighanem más tiszáninneni vármegyékben is megtelepedtek, csak hogy akkor még jelentős részben vándor életmódjuk miatt nehéz volt nyomon kövételük, összeírásuk.

Tanulságos egy pillantást vetni a tiszáninneni vallási megoszlás adataira is. *FÉNYES Elek* adatait összegezve a katolikusok túlsúlya szembetűnő: a lakosság 42⁰/₀-a ezt a vallást követte (760 ezer). A sorban követi 28⁰/₀-kal (500 ezer) a görögkatolikusság. Ezek együttesen döntő többséget alkottak (70⁰/₀ 1,26 millió).

¹² DANYI Dezső—DÁVID Zoltán 1960. 63.

¹³ DANYI Dezső—DÁVID Zoltán 1960. 50—51.

A reformátusok sorakoztak a harmadik helyen (17% — 300 ezer), majd negyedik az evangélikusok (180 ezer — 10%). Az ún. óhitűek — görögkeletiek — törpe kisebbséget képeznek (1200), nagyobb csoportjaik Borsodban, Hevesben és Zemplénben maradtak meg.

A katolikusok számaránya a legnagyobb Hevesben, Sárosban és Szepesben. Görög katolikusok alkotják a döntő többséget Máramarosban és Beregben, sőt Ungban is az élen állnak. Az evangélikusok egyedül Gömör-Kishontban tudtak az élre kerülni. Jelentős volt még a számuk Szepesben, máshol mindenütt a törpe kisebbséget alkották. Református többséget találunk Borsodban és Tornában. Ezenkívül Zemplénben, Gömör-Kishontban és Beregben érték el jelentős arányszámot.¹⁴

A török kori protestáns többségű tiszáninneri régió — mint látható — katolikus többségűvé vált. A döntő fölényt jelentősen erősítették az uniót elfogadó görögkeletiek. Nemzetiség szempontból egyetlen felekezet sem egységes: a katolikus hívők táborában például a magyarokon kívül szlovákok, németek is voltak. A görög katolikusok részben ruszinok, részben szlovákok, részben románok. Az evangélikusok szlovákok, németek, magyarok. A reformátusok — minimális szlovák kisebbséget nem számítva — magyarok.

A Habsburg-hatalom az egyházunióval a papság által befolyásolható, a bécsi politikát jelentős részben kiszolgáló tömegeket nyert, a ruszinok és románok — kisebb részben a szlovákok — pedig új egyházi szervezetet, jól képzett — jelentős részben külföldet megjárta — papokkal. Ez a számbelileg erősödő és öntudatosodó egyházi eredű értelmiség lett a nemzetiségi mozgalmak elindítója, irányítója, s tőlük csak a XIX. század második felében kezdte átvenni a szerepet az alakuló, feltörekvő polgári, világi értelmiség.

Külön elemzés tárgyát képezheti, hogy az egyházi igazgatásnak milyen szerepe volt a XVIII—XIX. században a nemzetiségi kép alakítása szempontjából. Főleg a római katolikus klérus nemzetiségi összetételének alakulása szolgálhat tanulságokkal.

Rövid áttekintésünk csak egyes tendenciák jelzésére szorítkozhatott, emellett csak bizonyos módszertani tanulságokra tért ki. A kutatás még a kezdeténél tart. Az eddiginél sokkal több és sokrétűbb forráscsoportot bevonó, összehangolt kutatások hozhatnak csak eredményeket. Mindehhez az is szükséges, hogy az adatgyűjtők és a feldolgozók kezét ne a nemzetiségi indulatok, prekonceptiók mozgassák, hanem a valóságos múlt ábrázolására törekedjenek.

Szlovák, ruszin, román és magyar kutatók azonos adatgyűjtő rendszer szerint folyó, a fogalmakat egységesítő és tisztázó munkája nélkül a tiszáninneri régió néptörténete fel nem deríthető. A kezdeti lépéseket ezen a téren eddig a történeti vegyes bizottságok tették meg. Ezeknek a munkálatoknak legfontosabb darabja a „Nemzetiség a feudalizmus korában” c. tanulmánykötet (1972), amely a szlovák—magyar viszonyokat tárja fel.

Történészek, régészek, néprajzosok, a történeti demográfia művelői együttesen képesek csak eredményeket elérni a feudalizmus kora kutatásában.

Az utóbbi évszázad, sőt bizonyos vonatkozásban a XVIII—XIX. század tekintetében is akkora az adatbőség, hogy annak — pusztán kézműves módszerekkel való — feldolgozása, kiértékelése elképzelhetetlen. Az egyházi, majd állami anyakönyvek számítógépes feldolgozásától várhatunk a legtöbbet. A migráció, a

házassági szokások nemzetiségi vonatkozásai csak több évszázados időmetszet milliós nagyságrendű adatsorainak a segítségével világíthatók meg történeti szempontból megnyugtató hitelességgel.

IRODALOM

CHOLNOKY Jenő

é. n. Hazánk és népünk egy ezredéven át.

CSÁNKI Dezső

1890 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.

DANYI Dezső és DÁVID Zoltán

1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787).

FÉNYES Elek

1839 Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 3—4. köt.

GYÖRFFY György

1966 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt.

KÓSA László—FILEP Antal

1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása.

KOSÁRY Domokos

1970 Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. köt.

RATKOŠ, Peter

1972 A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Szerk.: Spira György és Szűcs Jenő. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64. köt. 102—119. p.

SZABÓ ISTVÁN

1937 Ugocsa megye.

Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében

Borsod megye napjainkig kiható jelentőségű, 18. század eleji újrategyepléséről, benépesüléséről igen keveset tudunk. Hosszú évek kutatásai vezethetnek el ahhoz, hogy megnyugtatóan teljes és hiteles képet alkothassunk a megye 18. század eleji népességviszonyairól és az egyes településeket érintő, teljességet tükröző népmozgalmak történetét megismerhessük. Jelen tanulmányunk egy meghatározott forrástípus vizsgálatára és az eddig feltárt irodalmi adatok felhasználásával kíván képet alkotni Borsod 18. század eleji benépesüléséről és a népesség etnikai arculatának módosulásáról. Úgy tűnik, hogy ezáltal hipotézisszerűen feltárhatók a főbb összefüggések, amelyek a 18. század eleji változások mozgatórugói, jellemzői voltak. Témakörünk vizsgálatakor különösen hangsúlyoznunk kell azt, hogy Borsod megye etnikai arculatának változásai szoros összhangban állottak a népességviszonyok alakulásával, a népességmigrációval.

A törökeellenes harc lezáródását, a 17. század végét sok tekintetben fordulópontnak tekinthetjük az ország életében. Az elszegényedés, a pusztulás és a népességsökkenés tendenciáit általában felváltotta a megállapodás, a népesség stabilizálódása, majd számszerű gyarapodása.¹ E folyamatot figyelembe véve, kezdetben Borsod kivételnek számított. A 18. század eleji népességviszonyok vizsgálatakor kiindulópontul szolgáló 1715—1720. évi összeírások Borsod 136 lakott településén 1636 háztartást vettek számba. Az újabb demográfiai kutatások alapján a népesség összlétszámát az összeírt háztartások tizenötszörösére becsülhetjük, vagyis mintegy 24—25 ezer ember élhetett a megyében.² Ez valószínűben nem volt nagy szám, ha figyelembe vesszük a szomszédos Heves török pusztítások által jóval nagyobb mértékben feldúlt területének népességét, amely mintegy 15 000 volt.³ Az említett összeírásnál egy korábbi, 1685-ből származó tizedösszeírás, amely nem vette számba Miskolc lakosságát, 780 pusztán álló házzal szemben 489 lakott házat jegyzett fel a megyében.⁴ Tekintve, hogy ekkor Miskolc lakossága 4—5 ezer lehetett és figyelembe véve az előbb említett szorzószámot, ekkor mintegy 12 ezer ember lakott Borsodban. Az 1685-től és az 1715—20-ból származó adatok közötti különbség közel az 1715—20. évi összeírás fele. Ezek szerint — még ha az 1685. évi tizedösszeírás hiányosságait is tekintetbe vesszük — harminc év alatt duplájára kellett volna növekedni a lakosság összlétszámának. Az 1685. évi összeírás azonban jóval alább becsülte a megye lakosságának összlétszámát, mint ami az valószínűben volt. Ugyanis ez az összeírás mindössze 28 pusztatelepüléssel számolt, s így a 136 lakott településsel együtt csak 164 településből állónak tekintette Borsodot. Egy későbbi kimu-

¹ R. VÁRKONYI Ágnes 1970. 22.

² GYIMESI Sándor 1970. 35.

³ SOÓS Imre 1955. 4.

⁴ BOROVSKY Samu 1909. 353—355.

tatás pusztatelepüléseinek kimutatását alapul véve több mint 250 falu és mezőváros volt Borsod 4 járásában, az ónodi, a miskolci, a szentpéteri és a szendrői körzetben.⁵ Véleményünk szerint az 1680-as évek végén megközelítőleg anynyi lakos élt Borsod megyében, mint a Rákóczi-szabadságharc végén. Ezt alátámasztja az, hogy a 17. század utolsó és a 18. század első évtizedében megközelítőleg hasonló mértékű volt a betelepülés, valamint az elvándorlás és a pestisjárvány miatt bekövetkezett népességszaporulat, illetve csökkenés. A terület török uralom alóli felszabadulását követően, a Rákóczi-szabadságharc bukásáig az alábbi települések népesültek be új lakosokkal, vagy a régi lakosok visszaköltözésével.⁶

Szederkény	1691
Felsőgyőr	1692
Boldva	1693
Nyárád	1696
Szirák	1696
Sajószöged	1696
Sály	1696
Viszló	1697
Rakacza	1697
Nyárád (másodszor)	1700
Tárd	1701
Ládháza	1703
Telekes	1709
Ostoros	1711
Felsőszolca	1711

Ugyanebben az időszakban hosszabb-rövidebb időre pusztatelepüléssé vált Kövesd, Szentistván, Palkonya, Keresztes, Bábolna és Borsod.⁷ Amíg e települések lakói egy bizonyos idő múlva nagyobb számban visszatértek lakóhelyükre, addig Görömböly, Abod és Dövény teljesen lakatlanná vált, népességét a pestisjárvány pusztította el, amely igen jelentős számú áldozatot szedett egész Borsod megyében.⁸

Borsod megye benépesülése, újratelepülése gyakorlatilag a Rákóczi-szabadságharcot követő években vett komoly lendületet. Ennek a dinamikus népességmigrációnak köszönhető az, hogy a megye lakossága az 1715–1720-as években elérhette a 24–25 ezret. A levéltári források adatai szerint először a török

5 Borsod-Abaúj-Zemplén megye Levéltára(továbbiakban: BAZmLt.) IV. BOROVSZKY Samu hátrahagyott iratai: Borsod vármegye története 1711-től II. József koráig c. monográfia (Kézirat).

6 Az adatokat vö. BOROVSZKY Samu 1909. 353–355.

7 SARKÓZI Zoltán 1976. 78. Valószínű, hogy ezek a települések a Tokaji Ferenc féle felkelés Böcs környéki csatája miatt pusztultak el. Kövesd 1700-ban települt újjá, miután a régi lakosai visszatértek.

8 LESZIH Andor 1927. 121., BOROVSZKY Samu 1909. 360.

által leginkább elpusztított dél-borsodi rész kezdett benépesülni, majd a Szendrő környéki és a Diósgyőr—Miskolc körzetében levő területek:⁹

Valk	1714
Alsó és Középső	
Szalonta	1716
Szendrő	1718
Szakácsi	1718
Ároktő	1718
Palkonya	1718
Oszlár	1718
Lövő	1718
Vámos	1718
Lád	1718
Damak	1718
Nyárad (harmadszor)	1718
Martonyi	1718
Bábolna	1720k.
Daróc	1720k.
Arnót	1720k.
Görömböly	1720k.

Az 1715—20. évi összeírást követően megritkúlnak a konkrét levéltári adatok és egyre ritkábban szerezhethünk tudomást arról, hogy az egyes települések benépesítésére pontosan mikor került sor. Mindössze 4 település neve bukkan fel. Így 1722-ben Martonyi és Felsőkács, egy 1780-ban készült kimutatás szerint az 1730-as évek elején Martonyi és Szakácsi egyaránt másodszori benépesüléséről értesülhetünk. Kándó is ebben az időszakban települt újjá. A negyedik település, Petri benépesülésének idejét egy *contractus*ból pontosan megtudhatjuk, lakói 1739-ben költöztek a faluba.¹⁰ A különböző források ugyancsak ezeket a felsorolt településeket említik meg név szerint. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más borsodi településeket nem érintett volna a népességmigráció, csak legfeljebb az archivális források nem kerültek még elő, vagy valamilyen ismeretlen ok miatt nem örökítették meg a benépesülésüket. Borsod 18. század eleji újratelepülése során nem szabad megfedkezünk az olyan „nagy” városokba irányuló népmozgalomról, mint Miskolc és Diósgyőr. Ezt a két mezővárost szinte évről évre állandóan érintette a betelepülés. Az egymás melletti két városba szinte folyamatos volt a szlovák, a ruszin és a német jövevények beáramlása, mint erről az eddigi legteljesebbnek számító várostörténeti monográfiájuk tudósít.¹¹

Borsod megye újratelepülésének konkrét helyhez kötött vizsgálata, az egyes falvak benépesülése történetének részletes bemutatása azért is nehézsé-

9 KLEIN Gáspár 1939. 49., BOROVSZKY Samu 1909. 357—358., BAZmLT. IV/501 d. XVII. V. 534. Acta Judicialia non prothocollata. Itt mondok köszönetet TÓTH Péternek, aki felhívta a figyelmemet a forrásokra, és kutatási eredményeit rendelkezésre bocsátotta. BAZmLT. Kgyi. 14. k. 247., BÉL Mátyás: Descriptio Comitatus Borsodiensis. A Lukács család levéltárából OL. Az 1736-ban készült leírást valamilyen ok miatt 1780-ban kritikai megjegyzésekkel látták el, és itt számtalanszor a helyes megállapítások szerepelnek.

10 VERES László 1978—79. 64—65.

11 SZENDREI János 1890.

gekbe ütközik, mert a megyét érintő nagy népmozgalom nem szervezett telepítési eredményeként jött létre, hanem spontán jellegű volt. Eddigi ismereteink szerint csak a bükk-i huta- és hármortelepülések köszönhetik létüket szervezett telepítésnek, amelyet a diósgyőri koronauradalom irányított.¹²

Mint korábban utaltunk erre, a 17. század végén és a 18. század elején a török pusztítások, a török elleni felszabadító harcok, majd a Rákóczi-szabadságharc és a pestisjárvány Borsodban is a termelőerők és a népesség nagyarányú pusztulásával járt együtt. A pusztítások főként a végvárak környékét érintették, s ennek volt köszönhető az ónodi járás és a szendrői járás igen siralmas helyzete. A megye lakossága, valamint a környező megyék munkaerőben bővelkedő, de termőföldben szegény területeinek népessége ezeket a néptelenné vált területeket tekintette elsősorban elvándorlása célpontjánál. Mind a megyén belül, mind pedig a környező megyéket figyelembe véve a népesség ide-oda hullámzása, a lakosság lélekszámának spontán kiegyenlítődése a 17. század utolsó évtizedétől a 18. század derekáig nyomon követhető Borsodban. Természetes az is, hogy a harcok, a pusztulás elmúltával az elmenekült falvak lakossága visszatért otthonába, mint ez Kövesd, Nyárád, Martonyi esetében is történt. Továbbá az is természetes volt, hogy a szomszédos hegyvidéki területek és vármegyék viszonylag nagyszámú népessége jobb életkörülmények megteremtésében reménykedve, a sík területek pusztán hagyott települései felé vette útját. Az elvándorlások elé sem tilalmazó törvényekkel, sem pedig más egyéb eszközökkel nem lehetett gátat emelni. Az üresen hagyott földterületek tulajdonosai úgysem tettek volna eleget a szökött jobbágyokat visszakövetelő kéréseknek. A munkaerőhiány okozta gazdasági kényszer erősebbnek bizonyult a jogi szempontoknál, vagyis a szökött jobbágyok visszaadását követelő törvényeknél. Ráadásul a földbirtokosok — amikor a települési kedv elősegítésére jobb életkörülmények: adó-, fuvarozási, közmunka- és porciómentesség kilátásba helyezésével csábítottak letelepedésre — maguk mögött tudhatták a vármegyei irányítótestület hallgatóságos, vagy rendeletekben megfogalmazódó támogatását is. Az 1689. évi törvény ugyanis felhatalmazta a vármegyéket arra, hogy elengedjék a pusztán maradt települések új lakosainak adóját és az idegen telepeseket 5, a magyarországi jövevényeket pedig 3 évi adómentességben részesítsék. Borsod vármegye élt is ezzel a lehetőséggel, mint azt a példák sokasága bizonyítja, és így tevékeny szerepet vállalt a lakatlanná vált helységek újranépesítésében. Vármegyei engedéllyel kaptak 1691-ben Szederkény új lakói egy évre adó- és fuvarozási mentességet. Rácz István, újhelyi s ládi pálos adminisztrátor vármegyei hozzájárulással kínálta fel a Felsőgyőrre költözőknek 3 évi adó- és porciómentességet. 1693-ban Szakmáry János földesúr és Fráter Benkovich Ágoston váradai püspök kérésére a Boldvára költözőknek hasonló kedvezményeket szavazott meg a vármegyei előjáróság. Vármegyei engedéllyel és segítséggel telepítette be 1696-ban Szepes Pál és Danká Balázs Sajószögedet és Sályt, ahol az új lakosok 3 évi adó- és más egyéb mentességet kaptak a téli kivetés és a szállásadás kivételével. Hasonló kedvezményekben részesült Nyárád, Szirák, majd a 18. század első éveiben Kövesd, Tard, Ladháza, Telekes, Ostoros és Alzsózsolca.¹³ Ezek a kedvezmények részint azt bizonyítják, hogy a lakók nagyobb része idegen területről, Magyarországon más településéből költözött ide. Kövesd esetében pedig a századforduló idején bekövetkezett óriási mértékű pusztulás játszhatott döntő szerepet. A Rákó-

12 Vö. GYIMESI Sándor 1970. 35., VERES László 1979.

13 BAZmLt. Kgyi. XVI. 671—672. XVII. 579., BOROVSKY Samu 1909. 357—358.

czi-szabadságharc bukását követően a vármegye új statútummal szabályozta az újratelepülést. A statútum kimondta azt, hogy „a vármegyebeli új telepéseknek, akik a pusztán maradt telkeken lakóhelyet készíteni és építkezni akarnának, egy esztendei, más vármegyéből költözőknek 3 évi adómentesség biztosított, kivéve a királyi quantumot és a kvártélytartást...”, amely kötelező volt. A rendelet nem vonatkozott azokra, akik a megye egyik településéből a másikba költöztek, csakhogy szabaduljanak a földesúri terhektől.¹⁴ Minden valószínűség szerint ez a statútum is szerepet játszott abban, hogy a szomszédos vármegyéből nagyobb mértékben megindult az áttelepülés Borsodban. Így többek között Szabolcsból 69 család költözött be. Az áttelepült családok nagyjából a Borsoddal határos Tisza menti településekből jöttek, kisebb részben távolabbi szabolcsi falvakból (Csege, Dob, Egyek, Prügy, Lök, Pátróha, Ibrány, Ontelek, Méhtelek, Bogdány, Vencselló, Gáva, Timár, Komoró, Berkesz, Laskod, Megyer, Nyíregyháza), s főként Ároktón, Bábolnán, Csáton, Keresztesen, Palkonyán és Szederkényben települtek le. A 69 család közül 37-nek volt ökre, 11-nek lova, 39-nek tehene, 17-nek sertése és kettőnek juha.¹⁵ Ugyanekkor a megyében élő, de életkörülményeikkel elégedetlen jobbágyok más vármegyékben telepedtek át, vagy megfelelő kedvezmények megadása esetén földesuraik birtokában levő más borsodi helységekre költöztek. Ilyen Borsodból kitelepült falu volt Dövény. Lakosai egy éjszaka felkerekedve meg sem álltak a Gömör vármegyei Alsószuháig.¹⁶ 1712-ben Négyes, Tiszavalk, Dorogma és Egerlövő népe Poroszlóra és Tiszafüredre települt át, mert onnan menekültek. A nagymihályiak egykor Kisköréről költöztek be, de 1712-ben visszatértek lakhelyükre. Poroszlóra Darócból és Egerlövőből szöktek jobbágyok. Tiszavalk lakosai 1710-ben „az időnek mivoltához képest Füred nevű helységben vették magokat.” 1717–1719 között Valk, Lövő, Bábolna és Dorogma akkori lakosai szöktek át Füred tágas mezeire.¹⁷ A megyén belüli földesúri óhajra történt átköltözésekre Gelej és Tiszakürt esete a példa. Gelejre az 1730–40-es években a nagymihályiak települtek át, Tiszakürtre pedig Eszterházy Károly egri püspök telepítette át jobbágyait az 1736 utáni években.¹⁸

A vármegye és a földesurak azért is támogatták a betelepüléseket, mert 1728-ban még mindig 103 egykor lakott, de időközben pusztává vált település volt a megyében. Az elkövetkező évtizedekben ezek a pusztatelepülések jelentették a népvándorlás irányát. A legtöbb pusztatelepülés a szendrői járásban volt. Az 1730–40-es években a 40 pusztatelepülésből mindössze 12 vált lakottá. Így Abod, Dövény, Kurittyán, Múcsony, Ormos, Kazinc, Garadna, Finke, Hangács, Alsó- és Felsőtelekes. A szentpéteri járás 16 pusztatelepüléséből csak Alsó Barcika, Kisbarca, Somsály, Kisbolyok és Mogyorósd népesült be. Az ónodi járás 19 pusztatelepüléséből 7 (Váralja, Négyes, Alsóvatta, Püspöki, Kács, Cserépalja és Gelej), a miskolci járás 28 pusztatelepüléséből pedig 14 népesült

14 BAZmLt. Kgyi. XVI. 758.

15 BARSZONY István 1980. 24–26. 32.

16 BAZmLt. BOROVSZKY Samu hátrahagyott iratai, Borsod vármegye története 1711. II. József koráig c. monográfia (Kézirat) Vö. Kgyi. 17–27.

17 SOÓS Imre 1955. 12–13.

18 BÉL Mátyás: Descriptio Comitatus Borsodiensis. A Lukács család levéltárából OL. A szemerei lakosok költöztek Kürtre.

be (Mályi, Nyék, Keresztúr, Bába, Muhi, Petri, Alsó Bába, Felső Zsolcza, Kürt, Parasztbikk, Tapolca, Felső Szalonta és Gelej).¹⁹

A népesség ide-oda hullámzása, a lélekszám spontán kiegyenlítődése a 18. század első felében szinte állandóan nyomon követhető Borsod megyében. A Rákóczi-szabadságharc bukása után megindult és Borsod felé irányuló nagymértű parasztáramlás lényegében az 1740-es évek végéig folyamatos volt.²⁰ Mint a szomszédos Heves vármegyében, így Borsodban is ezt az időszakot a török hódoltság alól felszabadult területek benépesülésének első szakaszaként tarthatjuk számon.²¹ A Borsodot főként 1711 után érintő jobbágyvándorlás, vagy betelepülés a 17–19. század fordulójának népességmozgalmához hasonlóan spontán jellegű, azaz szökött jobbágyvándorlás volt. Bár kellő bizonyítékok még nem állnak rendelkezésünkre, de minden valószínűség szerint a 18. század eleji borsodi népességmozgalom másik fő sajátosságaként tarthatjuk számon azt, hogy szinte valamennyi megyei települést érintette valamilyen formában. A konkrét népességmozgalomra vonatkozó irodalmi és levéltári adatokból csak a legkritikáiban derül ki az, hogy az új lakosok honnan települtek be és milyen nemzetiségűek voltak. Természetesnek kell elfogadnunk azt, hogy a különböző kimutatások, összeírások készítői számára a munkaerő és az adózó népesség számának megállapítása volt a lényeges. Ha néha-néha a betelepült lakosság nemzetiségére vonatkozó adatok bukkannak elő, akkor igen komoly forráskritikával kell ezeket tekintenünk függetlenül attól, hogy levéltári, vagy irodalmi adatok ezek. Így semmi bizonyíték nem támasztja alá **BOROVSKY Samu** azon állítását, hogy az 1697-ben betelepült Viszló és Rakaca lakosai tisztán lengyelek voltak. Újabb ismereteink szerint mindkét település ruszin lakosságú volt és a megye legkorábbi ruszin telepei közé számíthatók.²² Igen elgondolkodtató az az 1780-as évekből származó vármegyei jegyzőkönyvi bejegyzés, amely Cserépalja kapcsán megjegyzi azt, hogy a 18. század elején a falut lengyelekkel telepítették be (polonis inpopulatus).²³ Eddigi ismereteink szerint a lengyelek megtelepedésének semmiféle bizonyítéka nem került elő. Valószínűbbnek tűnik, hogy itt is a ruszinokkal keverhették össze a lakosságot. Igen komoly félreértések tapasztalhatók **BÉL Mátyás** művéből, ahol a borsodi falvakat írja le. **BÉL Mátyás** Diósgyőr lakosai között svájciakat és „frankokat” említ.²⁴ Hasonló forráskritikával kezelhető adatok bukkannak fel az 1746-ból származó hivatalos egyházlátogatási jegyzőkönyvek (cannonica visitatiók) soraiban, mert néhány esetben minden valószínűség szerint keverték a szlovák és a ruszin lakosságot. Megítélésünk szerint azonban a megye 18. század eleji etnikai arculatának megrajzolásához mindmáig a *cannonica visitatiók* szolgáltatnak a legnagyobb segítséget. A Borsod vármegyét érintő nagy népmozgalom első szakaszának lezáródását követően készült *cannonica visitatiók* részletesen kitérnek az egyes települések lakóinak nemzetiségi viszonyaira. Az egyház számára azért lehetett lényeges a nemzetiségi viszonyok felmérése is, mert az újjászerveződő egyháznak érdekében állott hívői számát felmérni, a felekezeti viszonyokat pontosan megismerni. **BOROVSKY Samu** hátrahagyott iratai. Borsod vármegye története

1711-től II. József koráig c. monográfia (Kézirat) Vö. Kgyi. XX. 749–753.

20 VERES László 1978–79. 62.

21 SOÓS Imre 1955. 8.

22 KÁRPÁTI László szíves közlése. **BÉL Mátyás** tévedését igazolja **BOROVSKY Samu** kéziratos munkája is.

23 **BÉL Mátyás**: Descriptio Comitatus Borsodiensis. A Lukács család levéltárából OL. A.

24 **BÉL Mátyás**: Descriptio Comitatus Borsodiensis. A Lukács család levéltárából OL.

merni és nem utolsósorban azért, hogy az egyes településeken az új vallási rend stabilizálása érdekében milyen szokásokat, hagyományokat kell figyelembe venni.

Az 1746-ban készült hivatalos egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egykori pusztatelepülések közül teljes mértékben szlovák—ruszin lakta településnek tüntetik fel Alsótelekest, Galvácsot, Bükkaranyost, Múcsont, Cserépváralját. A jegyzőkönyvek adatai szerint teljes mértékben szlovák—német lakta település volt Arnót. Az idegen ajkúak legnagyobb telepei Hejőkeresztúron, Felsőzsolcán, Felsőgyőrben, Sajószögeden, Emődön, Dédesen, Sajópálfalán, Bábonyban, Darócon, Csécsen, Boldván, Hejőbábán, Vámoson, Vattán, Tardon, Szuhogyban, Ónodon, Gelejen, Irotán, Kazán, Martonyiban, Mályiban, Mezőnyáradon, Abodon, Diósgyőrben voltak. A lakosság jelentősebb része beszélt idegen nyelven.²⁵ Az említett településeken az alábbi számarányban laktak idegen ajkúak:

Hejőkeresztúr: 50 ruszin élt, az összlakosság 65%-a.

Felsőzsolca: 49 családból 43 volt szlovák és ruszin.

Felsőgyőr: 70 családból 46 szlovák.

Sajószöged: 558 lakosból 541 szlovák és ruszin.

Emőd: 871 lakosból 217 szlovák, 174 ruszin.

Dédes: 177 lakosból 39 szlovák

Sajópálfala: 38 házból 28-ban laktak szlovákok és ruszinok.

Bábony: 349 lakosból 48 szlovák

Daróc: 600 lakosból 268 szlovák és 52 ruszin.

Csécs: 167 lakosból 72 szlovák.

Boldva: 83 házból 37-ben laktak szlovákok és ruszinok

Hejőbába: 460 lakosból 99 szlovák és ruszin.

Vámos: 200 lakóházból 85-ben éltek ruszinok.

Vatta: 414 lakosból 254 ruszin és szlovák.

Tard: 715 lakosból 98 ruszin.

Szuhogy: 210 lakosból 157 szlovák és ruszin.

Ónod: 1004 lakosból 110 ruszin, 119 szlovák.

Szalonna: 82 házból 20 volt ruszinok lakóháza.

Gelej: 233 lakosból 23 szlovák és ruszin.

Irota: 28 lakóházból 14-ben ruszinok laktak.

Kaza: 40 házból 9 volt a ruszinok lakóháza

Martonyi: 166 lakosból 35 ruszin, 19 szlovák.

Mályi: 254 lakosból 78 ruszin.

Mezőnyárad: 390 lakosból 103 ruszin.

Abod: 248 lakosból 145 ruszin, 53 szlovák.

Rakacaszend: 106 lakosból 30 ruszin.

Diósgyőr: a lakosság többsége szlovák és ruszin.

Borsod szinte valamennyi településén lakott idegen ajkú lakosság, de létszámuk túlnyomórészt az egyes falvak, vagy városok összlakosságához képest elenyésző volt. A rendelkezésünkre álló adatok alapján említésre méltó ruszin,

²⁵ Heves megyei Levéltár. Egri Érseki Levéltár. Canonica visitatiók. 3412. sz. raktári kötet. 100—101., 72., 210., 204., 209—210., 177—179., 216—217., 66., 218., 175., 191—192., 213—214., 77—78., 179—180., 78., 189., 126., 105—114., 164., 158—159., 156—157., 118—119., 217—218., 117., 211—212., 101—102., 345. számú raktári kötet 76., 123—124., 88—89., 87—88.; 91., 122—123., 119—120., 121—122., 93., 91—92., 95—97., 85—86., 106., 77., 98., 3413. számú raktári kötet 99—101.

vagy szlovák népesség élt még Kistokajban (244 lakosból 14 volt szlovák és ruszin), Tiszabábolnán (276 lakosból ruszin és szlovák 26), Rudabányán (27 lakóházból 1-ben ruszinok és 7-ben szlovákok laktak), Sajóladon (535 lakosból 15 volt ruszin), Kondón (14 házból 3-ban éltek ruszinok) és Szakácsiban volt. Az utóbbi település adatainál csak azt a megjegyzést olvashatjuk: lakosai „magyarul és ruszinul beszélnek, de a magyar van túlsúlyban.”

A hivatalos egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatait *BOROVSKÝ Samu* kutatásai alapján egészíthetjük ki. *BOROVSKÝ Samu* hátramaradt, kéziratban meglevő Borsod vármegye történetéről szóló monográfiája szerint a 18. század első felében a következő nemzetiségi viszonyok voltak a megyében: Németek Diósgyőrben éltek nagyobb csoportban. A lakosság mintegy harmadát tették ki Csabán, Tardon és Rudabányán. *BOROVSKÝ* véleménye szerint is szinte minden borsodi településen éltek kisebb-nagyobb arányban szlovákok és ruszinok. Adatai szerint az összlakosságon belüli számarányukat tekintve a népesség többségét képezték Kelecsényben, Szirmabesenyőn, Csabán, Görömbölyön (itt ruszinokkal vegyesen), Arnóton és Viszlón. A lakoságnak mintegy fele volt szlovák Ládházán, Hejőkeresztúron, Aranyoson, Geszten, Sályban, Novaajon, Irotán, Abodon és Rakacán. Mintegy harmada Szegeden, Tardon és Rudabányán. Ruszinok más lakosokkal keveredve nagy számban éltek Felsőzsolcán, Görömbölyön, Sajószögeden és Sajópálfalán.²⁶

A hivatalos egyházlátogatási jegyzőkönyvek és *BOROVSKÝ Samu* munkájában szereplő adatok összevetésekor lényeges különbségeket tapasztalhatunk. *BOROVSKÝ* részint hitelesnek minősíthető új idegen etnikumú telepeket sorol fel. Így Kelecsény, Szirmabesenyő, Csaba és Görömböly esetében. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai szerint viszont több volt az idegen ajkúak számaránya Szögeden, Aranyoson, kevesebb Tardon és Rudabányán, mint *BOROVSKÝ* szerint (L. 1. sz. térkép).

Az idegen nemzetiségű lakosság létezéséről tanúskodó adatok és a korábban bemutatott népességmigráció alapján megállapíthatjuk, hogy az idegen ajkú lakosság túlnyomó része a 18. század elején települt be Borsod megyébe. A források nem utalnak arra, hogy az idegen ajkú lakosok honnan települtek be és nem ismerjük a betelepülésük pontos körülményeit sem, amelyekből az adókedvezmények alapján következtethetnénk arra, hogy más magyarországi vármegyékből, vagy Borsod más településeiből költöztek új lakóhelyükre. Azonban minden valószínűség szerint feltételezhetjük azt, hogy az idegenek a megyehatárokon túli területekről vándoroltak be, mert a 18. század előtti időszakban ilyen nagyszámú és sokaságú idegen etnikumúak által lakott telepről nincs tudomásunk. Ha a térképre vetített etnikai megoszlást vizsgáljuk, akkor rögtön szembetűnő az, hogy az idegen etnikumú népesség a Bükk hegység déli és keleti peremén, valamint Borsod északi részén a Gömör és Abaúj vármegyékkel határos hegyes-völgyes területeken telepedett le nagyobb számban. Ezeken a területeken voltak gyakoriak a tiszta szlovák és ruszin lakta falvak, ill. az egyes településeken belül itt volt a magyarokkal szembeni számarányuk nagyobb. Az ismert adatok birtokában azonban joggal állíthatjuk, hogy a megye lakosságának etnikai összetételében az idegen ajkú jövevények javára bekövetkezett eltolódás ellenére a magyar lakosság jóval nagyobb számaránya továbbra is meghatározó volt a megye népességében.

26 BAZmLt. *BOROVSKÝ Samu* hátrahagyott iratai. Borsod-vármegye története 1711-től II. József koráig c. monográfia (Kézirat).

IRODALOM

BÁRSONY István

- 1980 Adalékok a Szabolcs megyéből Abaúj, Borsod és Zemplén megyékbe irányuló jobbágy migráció kérdéséhez, a XVIII. század első évtizedeiből. Borsodi Levéltári Évkönyv III. 19—34. Miskolc.

BÉL Máttyás

- é. n. Descriptio Comitatus Borsodiensis. A Lukács család levéltárából OL. (Kézirat).

BOROVSKY Samu

- 1909 Borsod Vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig. I. Budapest.
én. n. Borsod Vármegye története 1711-től II. József koráig (Kézirat). BAZmLt.
BOROVSKY Samu hátrahagyott iratai.

GYIMESI Sándor

- 1970 A polgári átalakulás felé. VARGA Gáborné (szerk.) Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és Legújabb kori adattára 25—35.

KLEIN Gáspár

- 1939 Községi adattár. CSIKVÁRI Antal (szerk.) Borsod vármegye 4. rész. Budapest.

LESZIH Andor

- 1927 Ifj. Négyesi Szepesi Pál naplója 1706—1711. Történelmi és Régészeti Közlemények II. 7. 1927. 2—3. (5—6) Miskolc.

R. VÁRKONYI Ágnes

- 1970 Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. Történelmi Szemle 22—31.

SÁRKÖZI Zoltán

- 1976 Mezőkövesd története (1275—1918) SÁRKÖZI Zoltán—SÁNDOR István (szerk.) Mezőkövesd Város Monográfiája. 39—173. Miskolc.

SZENDREI János

- 1890 Miskolcz város története és egyetemes helyirata II. Miskolc.

VERES László

- 1978—79 Adatok Borsod megye 18. század eleji újraterülepülésének történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XII. 61—66.
1979 A Bükk hegység üveghutái. Miskolc.

*Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának
vizsgálatában*

Az interetnikus kapcsolatok kutatásáról általában: Az interetnikus kutatások eredményeinek az áttekintése egy olyan nagy területre vonatkozóan, mint Észak-Magyarország, amelynek a fogalmát vizsgálódásainkat illetően voltaképpen az ún. Felső-Magyarország egészére kiterjesztjük, jóval meghaladja egy tanulmány kereteit. Ez az írás éppen ezért nem vállalkozhat a részletező felmérésre, hanem csak a főbb szempontoknak, a jelentősebb vonatkozó kutatási tendenciáknak a felvázolására bibliográfiai összegzés nélkül.

Ha az interetnikus kapcsolatok kérdéseit vizsgáljuk, messzire vissza kell nyúlnunk szaktudományunk történetébe. Az interetnikus kutatás sokkal régibb múltra tekint vissza, mint a fogalom alkalmazása a néprajzi szakirodalomban. Már a múlt században (sőt korábban is) feltűnt a népelet, a magyarság kultúrája iránt érdeklődőknek, hogy a néphagyomány, a népi nemzeti kultúra számos jelensége hasonlít vagy megegyezik a szomszédos népekével, sőt a távolabbi népek vonatkozó kulturális emlékeivel. Igaz, hosszú idő telt el, míg a tudomány a hasonlóság, a kapcsolat, a párhuzam kérdéseit történeti, gazdasági, társadalmi stb. összefüggéseiben kezdte vizsgálni.

A párhuzamok tényszerű megállapítása gyakran merész következtetések levonására indították a kutatókat (l. pl. a nyelvész-történész vita a múlt században a magyarság eredetéről, nyelvéről, kultúrájáról, *IPOLYI Arnold* analógiái stb.). A kezdetekben sovíniszta uszítás, kultúrfölény fitogtatása is hangot kapott. Sajnos, később is, a valós tényeket, a megalapozott vizsgálatok eredményeit is gyakran ebből a nézőpontból ítélték meg a saját nemzeti kultúrájukat legősibbnek tekintő kutatók.

Éppen ezért az interetnikus kapcsolatok, a népek közötti kulturális érintkezések kérdéseinek a vizsgálata sok buktatót rejt magában és olykor a nemzeti érzékenységből adódó nemkívánatos megnyilvánulásokat hozott felszínre (l. pl. a sor elején a Vadrózsa-pör). Ebbe az irányba hat az a kutatás is, amely „igaz” eredményeket hirdet teljesen téves, a történeti tényeket, archeológiai leleteket, egyéb dokumentumokat meghamisító, egyoldalúan magyarázó szemlélet alapján.

E téren több tudományágban tapasztalható aggasztó jelenség, s egy bizonyos téves alapállás (összláv, ősgermán, dák elmélet) nyomán pl. a kontinuitás, a nemzeti kultúra ősi, egyedülvaló jellegének a kritika nélküli elfogadása az interetnikus kapcsolatok kutatását olyan irányba tereli, amelynek az eredménye csak az alapeszmét igazolhatja.

A Kárpát-medencei népek egymással való kulturális kapcsolatának a kérdései a társadalomtudományok több ágában korán előtérbe kerültek. A magyarság honfoglalással kezdődő gazdasági, társadalmi és kulturális életének vizsgálata során a legnagyobb hangsúly a szlávokkal való kapcsolatokra irányult. Különösen a gazdaságtörténet és a nyelvtudomány eredményei a Kár-

pát-medencei szlávssággal való kapcsolatokat főbb vonalakban megállapították és ezekhez igazodtak egyéb tudománysszakok művelői.

A kapcsolatok terén különösképpen nagy szerepet kapott a néprajztudomány, hiszen a népi (a kezdeteket illetően nemzeti) kultúra múltjának és jelenének a vizsgálata szorosan összefonódik a Kárpát-medencében élő népekével. Az azokkal való kapcsolat, párhuzam, együttélés stb. a vizsgálatok középpontjába az átvétel-átadás, a prioritás kérdését helyezte. Ez egyébként napjainkig ható szempont, amely nyomán gyakran téves, sőt torz eredmények, illetőleg megállapítások is születnek, elsősorban azért, mert sok kutató eleve abból a tényből indul ki, hogy a kérdéses jelenség szláv, német, román stb. eredetű, s ehhez igazítja a példákat és a párhuzamot. Ez határozta meg többek között az egyébként zseniális szellemű *RÓHEIM Géza* néphittel, népszokásokkal kapcsolatos kutatásait. De ebből az alapállásból indultak ki mások is, így pl. ez nyomta rá bélyegét *MANGA János* munkásságára.

Néhány vonatkozó példára alább visszatérek. Előzetesen azonban szeretnék még rámutatni arra, hogy a magyar népi kultúra történeti összefüggésekben vizsgáló kutatók a kapcsolatot nemcsak félkapcsolatnak, hanem a legtermészetesebb alapigazság alapján, a kapcsolat oda-vissza irányuló kölcsönhatásnak (leltlégyn ez akár hatás-ellenhatás is) tekintették. Elképzelhető-e, hogy valaki folyton kap, vesz, elvesz, átvész, akár évszázadokon át, s tőle soha senki semmit? Nyilvánvalóan nem. Azok a kutatók jártak és járnak a helyes úton, akik a dialektika törvényszerűségeit nem hagyják figyelmen kívül.

Ha a címben jelzett kutatási eredményeket akarjuk áttekinteni, akkor részint könnyű, részint rendkívül nehéz feladat előtt állunk. A területünkre vonatkozóan a csak interetnikus kapcsolatokkal foglalkozó tanulmány kevés, ugyanakkor azonban szinte minden jelentősebb publikáció foglalkozik egy-egy, vagy több kulturális jelenség szlovák—magyar—német—ukrán stb. kapcsolataival, illetőleg párhuzamaival.

Ugyanezt mondhatjuk az interetnikus kapcsolatok egész magyar nyelvterületre, illetőleg a Kárpát-medencére vonatkozó kutatásáról is. Több jelentős tanulmány középpontjában áll ez a kérdés, s számos kutató munkásságában vezérfonalként jelentkezik a Kárpát-medencei, sőt, távolabbi népekkel való kulturális kölcsönhatások, párhuzamok stb. vizsgálata. Ilyen szélesebben kitékin-tő kutatások határozzák meg pl. *GUNDA Béla*, *BALASSA Iván*, *DÖMÖTÖR Tekla*, *VARGYAS Lajos*, *BARABÁS Jenő*, *PALÁDI-KOVÁCS Attila* és számos más kutató munkásságát. Idevonatkozóan a tanulmányok sokaságát sorolhat-nánk elő.

A következőkben az interetnikus kutatások során alkalmazott terminológiai kérdésekről, fogalmakról szólnak röviden.

Kapcsolat, kölcsönhatás, érintkezés, párhuzam és analógia: Az interetnikus kapcsolatok vizsgálata során gyakran tapasztalható bizonytalanságot az e té-makörű tanulmányokban, közleményekben előforduló különböző fogalmak is mutatják. A legáltalánosabban használt fogalom a *kapcsolat*, amelyet a kutatók a legkülönbözőbb értelemben fognak fel. Gyakran kapcsolatról beszélnek akkor is, amikor csak párhuzamról, olykor csak távolabbi analógiáról van szó.

A kapcsolat a közvetlen kontaktust, a térben és időben való szorosabb ösz-szefüggést, a műveltségi javak átadásának és átvételének tényét jelöli két vagy több nép kultúrájában. A Kárpát-medence népi kultúrájának vizsgálatában ez a magyarság kapcsolatait illetően a honfoglalás periódusáig vihető vissza. A né-

pi kultúrára vonatkozó hiányos adatok miatt azonban a kapcsolat történeti mélysége bizonytalan, sőt megállapíthatatlan.

Ami a magyar népi kultúra szláv kapcsolataira vonatkozóan általában elfogadható, egyáltalában nem bizonyos, hogy a részeket illetően is igaz. Véleményem szerint téves nézet uralja a szláv—magyar kapcsolatokat vizsgáló több kutató szemléletét.

Egyáltalában nem vitatható az a szláv hatás, amely a honfoglaló magyarságot érte a Kárpát-medencébe érkezésekor és utána. Azonban az önálló és sajátos kultúrát kialakító fejlődés sem vitatható.

A tévedéseket abban látom, hogy egyes kutatók a szláv hatást (kapcsolatot) mechanikusan értelmezik és gyakorlatilag minden kulturális jelenséget, ami a magyar hagyományban és a környező szláv népek hagyományában egyaránt előfordul, ez utóbbira vezetik vissza, abból eredeztetik és fel sem vetnek más lehetséges magyarázatot (önálló fejlődés, egyházi liturgia hatása, azonos gazdasági struktúra stb.).

Ez a kutatási módszer sematikus, egyetlen tényezőn alapul és voltaképpen egy előre meghatározott tételből indul ki, amelyhez az anyag csak példatárul szolgál. Ez azután még területileg is sematizálódik. A szlovák—magyar határ mentén szlovák, keleti részen ukrán, délen horvát, szlovén, szerb stb. az átadó nép. A séma tehát adva van, s ha a kutató a kérdéses jelenséget bemutatja, ismerteti, egyéb dolga nem akad, mint az átvétel irányának tényszerű közlése, amelyet egyébként nem konklúzióként, hanem már bevezető megállapításként is megtehetne.

Az egyoldalúság veszélye azonban a másik irányban is megfigyelhető. Voltaképpen két véglet közé fogható az egész problémakör. A másik véglet az, amikor — nem is leplezett szándékkal — a szomszédos népekre gyakorolt kulturális fölényt hangsúlyozták egyes magyar kutatók. Különösen megnyilvánult ez a románokra vonatkozóan. Igaz, hogy hasonló jelenségek a román szakirodalomban is előfordultak.

Mindezek a problémák nem kerülnének előtérbe, ha a kapcsolat kérdései nem a kultúrfőlény, illetőleg nem a prioritásnak eleve kinyilvánított — s ezért hamisnak tekinthető — tétele alapján kerülnének vizsgálatra. Egyébként is, ez a vizsgálat nem a kapcsolatot mutatja ki, hanem az egyik népnek a másikra gyakorolt hatását, következésképpen az átvett kulturális jelenségek kimutatására törekszik. Ilyen összefüggésben tehát interetnikus kapcsolatról nem beszélhetünk.

Szeretnék itt még arra is rámutatni, hogy az interetnikus kapcsolatok sok kutató számára a politikai határoknál kezdődnek. Sokan úgy vélik, hogy az országhatár már valamilyen szoros kontaktust is jelent a két nép kultúrája között. Ez azonban rendkívül nagy tévedés. Az államhatárokkal jelölt területeken belül egyáltalában nem bizonyos, hogy a határ menti idegen népnek létrejön olyan szoros kapcsolata az államalkotó néppel, hogy ez a kultúrában mindkét irányban jelentős legyen. Különösen akkor nem, ha az ilyen jellegű kapcsolat egy évezredből csak két vagy három generációnyi időt foglal magába.

Ha pl. magyar—szlovák kapcsolatokról beszélünk, akkor hangsúlyoznunk kell, hogy a határ teljes hossza mentén jelentős számban élő szlovákiai magyarság kontaktusa elsősorban az anyaország irányába figyelhető meg. A jelenlegi határokon kívül rekedt magyarság egy évezreden át kompakt egységen élt a most anyaországinak nevezett magyarokkal. Az interetnikus kapcsolat ilyen formában tehát eleve nem vetődhetett fel. A Szlovákiában élő magyarok és szlo-

vákok ún. interetnikus kapcsolatáról közvetlenül a politikai határ mentén fikció beszélni. Nyilvánvaló, hogy a szlovákok és a magyarok közötti kapcsolat a nyelvhatár menti zónákban, az ott kialakult vegyes lakosságú falvakban jelentkezik elsősorban. Tágabb összefüggésben azonban az interetnikus kapcsolatok kérdései a vásározással, a kereskedelemmel, a munkavállalással stb. kapcsolatban vetődnek fel. Ezek azonban már nem egy területre és nem is közvetlen együttélésre vonatkozó interetnikus kapcsolatok. Ugyanis teljesen más értékűek pl. a kereskedelmi érintkezések, a vásárok, a vásározás nyomán kialakult „árukapcsolatok” stb. Ezekben a *kapcsolat* nem mélységet, két vagy több nép között nem közvetlenül elmélyített kulturális viszonyt fejez ki, hanem csak átételes és gyakran formális kontaktust, még akkor is, ha az „árucikk” beépül a fogadó, a „vevő” nép kultúrájába.

Az összehasonlító néprajzi vizsgálatok irodalmában gyakran az *érintkezés* fogalmával találkozunk. Ez némi óvatosságot takar, s a kutató a kapcsolat lehetőségét lényegében csak feltételezi. Az érintkezés a kapcsolat lazább, felületesebb formája. Tulajdonképpen az áll mögötte, hogy két nép népcsoport, olykor egy kisebb nemzetiségi közösség az államalkotó nép úgyszintén kisebb közösségével (egy falun belül, vagy szomszédos falvakkal) egy vagy néhány kulturális jelenségben megegyezik, azonosságot mutat, amelyet a kölcsönhatás, az együttéléses kapcsolat hozhatott létre, alakíthatott ki. E tekintetben is tehát kapcsolatról van szó, annak ellenére, hogy az érintkezés fogalma a mélyebb, a szorosabb kontaktusra nem utal.

Az érintkezés összefüggésében a *kölcsönhatás* fogalma lép előtérbe. Ez úgyszintén kapcsolatot tételez fel, de az előzőhöz hasonlóan csak részlegesen, a kultúra egy-egy területére vonatkozóan. A kölcsönhatás fogalmában benne rejlik, hogy két nép kultúrája, annak valamilyen területe hatással volt egymásra és ez a hagyományban, a kulturális javakban megállapítható. Ami itt különösen lényeges az az, hogy ebben az esetben a vizsgálatnak ebben az irányában nem egy népnek a másikra gyakorolt hatása, az átvett elemek kimutatása, az egyoldalú kapcsolat, hanem a kulturális jelenségek oda-vissza áramlása, az átadás-átvétel mindkét félre vonatkoztatott természetszerű folyamata áll előtérben. A kölcsönhatás fogalma is voltaképpen a kapcsolatra mutat. A kapcsolatnak azt a formáját jelöli, amelyben mindkét fél átadó és átvevő is. A kölcsönhatás azonban nem jelenti egyúttal az átvett és átadott kulturális javak egyenlő mértékét is. A százalékos arány, vagy valamilyen statisztikai kimutatás, kartografikus ábrázolás nyújt ehhez hozzávetőleges tájékoztatást. A kölcsönhatás az interetnikus kapcsolat természetszerű folyamatát jelenti. Az idevonatkozó kutatások fontos és helyes irányúnak tekinthetők.

Az interetnikus kutatások és általában a népek közötti kulturális jelenségek összehasonlító vizsgálata során gyakran használatos a *párhuzam*, illetőleg az *analógia* fogalma. A kettő lényegében szinonim értelemben váltja egymást. Olykor azonban zavar figyelhető meg a kapcsolat, a párhuzam, illetőleg az analógia értelmezésében és használatában. Pl. MANGA János szlovák—magyar karácsonyi kapcsolatokat igyekszik kimutatni, s az összehasonlítás során az analógiákat hangsúlyozza. Az analógia, a párhuzam önmagában még nem jelent kapcsolatot. A puszta hasonlóságból két nép, két kultúra közötti kapcsolatra egyértelmű következtetést levonni még abban az esetben sem lehet, ha a kérdéses két nép szomszédos egymással.

Úgy gondolom, hogy az interetnikus kutatások első és alapvető szakaszában rendkívül fontos a párhuzamok felfedése és megállapítása. Ez az első lépés

a kapcsolat felvetéséhez és vizsgálatához. De a párhuzam önmagában kevés a kapcsolat tényéhez. A párhuzamok tömegét említhetjük, amelyek előfordulása még két egymás mellett élő nép hagyományában sem jelent kapcsolatot. Gondoljunk pl. a valláshoz köthető szokásjelenségekre, az etnikumoktól független hiedelem-motívumokra stb.

A párhuzamokat vizsgáló kutatók módszerében és célkitűzéseiben a múlt századtól napjainkig lényeges eltérések figyelhetők meg. Múlt századi példaként *RICHARD Andreet*, korunkban, pedig *ADRIAN Fochit* említem. Az előbbi a párhuzamokat a legkülönbözőbb kultúrákból merítette, anélkül azonban, hogy a népeket történetileg vagy egyéb módon kapcsolatba hozta volna. A párhuzamoknak és a hasonlóságoknak inkább a földrajzi elterjedése volt a cél, mint a kapcsolatoknak egy valamiféle közös kulturális alapra való helyezése.

A másik végletben, annak ellenére, hogy a szerző a kérdéses folklórjelenség genezisével kapcsolatban a hipotézis talaján marad, a párhuzamok tekintetében ez egy területen élő — ez esetben a balkáni — népek közös történelmi múltját veszi alapul, amely nyomán eleve feltételezi a kapcsolatot. Lehetséges, hogy ez bizonyos jelenségekkel összefüggésben kijelenthető, de a területi elv és a történelmi háttér (amely még egy kisebb területen is különböző gazdasági, kulturális szintet és sok esetben vallási elkülönültséget is mutat) a kulturális kapcsolatok egészére nem terjeszthető ki. Így leegyszerűsítendőek lennének pl. a Kárpát-medencei interetnikus kapcsolatok kérdései is.

A pusztá párhuzamok felsorakoztatása tehát önmagában még nem nyújthat alapot az interetnikus kapcsolat megállapítására. A sokirányú komplex megközelítés és vizsgálat az idevonatkozó kutatások lényeges előfeltétele.

Migráció és kolonizáció: Az eddigiekben az interetnikus kutatások általánosabb vonatkozású kérdéseit érintettem. Az alábbiakban a problémakör megközelítésének néhány szempontjára szeretném felhívni a figyelmet, amelyeket az alap kutatás részeként kell tekintenünk. Az interetnikus kapcsolatok, az átadás-átvétel kérdései elengedhetetlenül megkövetelnek két fontos vizsgálatot. Az átadás-átvételnek lehetséges egy felszíneesebb módja. Ez nem két nép, népcsoport szorosabb kontaktusának az eredménye, hanem különböző foglalkozású egyedek, olykor kisebb-nagyobb — de egymástól elkülönülő — csoportok egyszeri, esetleg néhányszor megismétlődő találkozásából ered. Gyakorlatilag kulturális javak találkozásáról és átcserélődéséről van szó, amelynek a folyamatában elsősorban nem az emberek egymásközi szorosabb kapcsolata — különösen nem két nép lelki kontaktusán is alapuló kapcsolata — indítja meg az átadás-átvétel folyamatát. Ebben az összefüggésben a migráció révén lehetséges, illetőleg kialakulható kapcsolatok kérdései kerülnek előtérbe. E tekintetben az árucseré, a vásárolás és az időszakos munkavállalás nyomán létrejövő kapcsolatokra hívom fel a figyelmet. Idevonatkozóan a gömöri magyarok és a gömöri szlovákok népi kultúrájából említek példákat.

Mind a korai feljegyzések, mind a recens adatok egyaránt azt mutatják, hogy Gömörben évszázadokig tartó migrációs folyamat alakult ki az alföldi területek irányába. A múlt századi, de a korábbi adatok is arra mutatnak, hogy a gömöri magyarok és a szlovákok egyaránt az Alföld irányába szállították az áruikat és terménnyel, élelmiszerekkel tértek vissza. *FÉNYES Elek* írja a múlt században, hogy Gömörből „Debrecenben minden országos vásárkor több száz sze-

kér megy le vassal, sajtárokkal, vedrekkel, szekrényekkel, s más faeszközökkel terhelve, visszamenet... gabonát, szalonnát, bort..." visznek. A múlt században jól ismerték az Alföldön a rozsnyói vászonfehérítőket, akik a debreceni vásárok alkalmával összeszedték a vásznakat és a rozsnyói réteken fehérítették. A „hegyi lakosok télen orsó, guzsaly, fakanál, tál, teknő, kosár, seprű, pokróc, fehér halinapokróc készítésével foglalkoznak” — olvassuk egy múlt századi forrásban — és ezekkel készítők, valamint „cserépkészítményeikkel a fazekasok, üvegtábláikkal a vándor ablakosok, a sonkolyt kereső barkácsolók Alföldünket minden irányba bejárják, hazulról néha fél évig is elmaradnak.”

A vásározással, kereskedéssel összefüggő migráció Gömörben különösen jelentős volt a fazekassággal kapcsolatban. Sok falu megélhetését a cserépkészítés, a fazekasság biztosította. *MAGDA Pál* írja 1819-ben: „Zsaluzsán körül több faluk igen sok tserép edényeket készítenek 's azt le hordván az alföldre szép móddal kipótolják a' vissza hozott gabonával szükségleteiket.” A Turóc-völgyi és a Murány-völgyi fazekasok készítményeivel részint maguk a készítők, részint a fuvarozók bejárták az egész Tiszántúlt, eljutottak a Nyírségbe, s évtizedeken át rendkívül nagy mennyiségű cserépedény került Gömörből az alföldre, az észak- és a kelet-magyarországi falvak háztartásába. A nagy múltú kapcsolatra mutat egy 16. sz-i adat, amely szerint a gömöri fazekasok Debrecenben kiváltságokat élveztek. A kapcsolat rendkívül érdekes példaként említhetjük, hogy Mezőtúron a tűzálló edények készítéséhez az agyagot Gömörből szállították, amelyből a mezőtúri fazekasok gömöri stílusú edényeket állítottak elő. E példában a kulturális jelenségek áramlásának, átadás-átvételének igen szép esetét láthatjuk. Megemlítem — bár nem a migráció problémaköre —, hogy a gömöri kerámia a népi kulturális kapcsolatokban fontos szerepet töltött be a gömöri magyarok és a gömöri szlovákok között. A magyar fazekasok szlovák műhelyekben, szlovák mesterektől tanulták a cserép készítését. A recens hagyományból tudjuk, hogy pl. a Turóc-völgyi, lévőrti, a dereski magyar fazekasok elsősorban a Murány-völgyi licei szlovák fazekasok tanítványai voltak.

A tárgyi kultúra területéről a példákat bőséggel szaporíthatjuk. Az árucserével kapcsolatos vándorláshoz eddig nem ismert adalékként említhetjük pl. azt, hogy a Turóc-völgyi Köviből szekerekkel mentek Makóra hagymáért, a nyíregyházi tírjákokhoz pedig szalonnáért. Természetesen, nemcsak a kereskedés, a kisipar adott lehetőséget a migrációra, hanem pl. a pásztorkodás, valamint a mezőgazdasági munka. A pásztorkodásnak fontos szerepe volt az ún. belső migrációban is. Erre alább még visszatérek. A juhászattal összefüggő migráció Gömörben felveti a vlah pásztorokkal való kapcsolat kérdését. De nemcsak a pásztorkodással, hanem a népi kultúra más összefüggésében is tanulságos az idegen elemek vizsgálata. Gondoljunk itt pl. a gömöri huszita településekre.

Az interetnikus kapcsolatokra a tárgyi kultúra területéről általában lényegesen több példát lehet említeni, mint a folklór hagyományokból. A népszokások, a hiedelmek terén a kapcsolat felfedése sokkal nehezebb, mint a tárgyi kultúra területén. Egy-egy tárgy, eszköz széles körben való elterjedését népek és közösségek közötti felszínes kapcsolatok, rövid érintkezések — pl. az említett vásározás, vándorkereskedés, vándoriparosok — is lehetővé tették. Azonban a szokások életében — és általában a folklór hagyományok tekintetében — csak igen jelentős, szoros kontaktus eredményezhette a kulturális elemek átadását, illetőleg átvételét. A tárgyi kultúra átvételét zömmel racionális okok magyarázzák. A folklór motívumok átvételének már bonyolultabb az útja. A rendkívül

sok, gyakran egyedi variációk közül röviden arról szölok, amelyben a szokások migrációja egybeesik a hagyományhordozók migrációjával.

A migráció nagyobb csoportokat elsősorban a mezőgazdasági munkavállalásokkal kapcsolatban mozzgatott meg. A folklór hagyományban, az egymásra hatásban, az interetnikus kapcsolatokban csak igen jelentősnek mondható mozgás eredményezhet megfigyelhető jelenségeket.

Nem célom a vándor mezőgazdasági munkások útvonalainak ismertetése. Idevonatkozóan a különböző statisztikák, leírások nyomán kitűnő ábrázolásokat ismerünk. Ezekről a térképekről kitűnik, hogy a vándormunkások útvonalai teljesen behálózták a Kárpát-medence területét és azon is túljutottak. A vándormunkások bizonyos időt lakóhelyüktől távol, idegen, más közösségben töltöttek. Ezen idő alatti munkaalkalmak lehetőséget nyújtottak az idegen és a helybeli mezőgazdasági munkások, parasztok személyes és közösségi kapcsolataira.

A mezőgazdasági munkák sorában a legnagyobb népmozgást az aratás hozta. A gömöri falvakból az első világháború előtt és néhány évig a második világháború előtt az Alföld felé irányult a migráció. Azok a szegény családok, zseléremberek, akik nem kaptak munkát a gömöri földbirtokosok földjén, az aratási időnyben borsodi, olykor hajdúsági, szabolcsi területeken vállaltak munkát. A lévőrtiak pl. minden évben Tiszalúcra és Taktaszadára mentek aratni. A lévőrti fazekasok is vállalták az aratást. Az aratás időszakában a cserépkészítés lényegében leállt.

A gömöri nagybirtokokon gyakran megtörtént, hogy nem, vagy nem csak helybeli aratókat szerződtettek, hanem távolabbi vidékekről fogadtak fel munkásokat, elsősorban azért, hogy az aratási bért minél alacsonyabban szabhassák meg, s így voltaképpen az agrárproletárokat egymás ellen kijátszották. Ez azonban a már együtt dolgozó aratóknál nem jelentett feszültséget. Az idegen és a helybeli aratók jól együtt dolgoztak. A pihenőidőt rendszerint együtt töltötték, együtt szórakoztak. Az ilyen alkalmak nagyszerű lehetőséget nyújtottak a dalolásra, egymás dalainak a megismerésére. A mezőgazdasági szokások megismerésére hasonlóképpen. A szokások és a dalok migrációja teljesen természet-szerű folyamat volt a vándormunkások útvonalainak a nyomán. Egyáltalában nem véletlen, hogy pl. az aratási dalok a Kárpát-medence területén lényegében azonosak, valamint a Kárpát-medence népeinek agrár szokásai is olyan nagymértékben megegyeznek egymással, hogy az egymástól való kölcsönzés ténye egyáltalában nem kétséges.

A táji migráció révén szöljünk a gömöri magyar—szlovák interetnikus kapcsolatokról. Gömörben a nyelvhatár menti falvak szoros kontaktusban álltak egymással. Századunk elején pl. a Turóc-völgyi szlovák falvak elsősorban a magyar Sajógömörrel voltak kulturális kapcsolatban. A szlovák falvakból Sajógömörre, onnan pedig a szlovák falvakba mentek a magyar, illetőleg a szlovák nyelvet tanulni a fiúk és a leányok, ahogy mondták: „magyar szóra”, „szlovák szóra” „cserébe”, ami azt jelentette, hogy meghatározott időre a magyar családba került egy szlovák ifjú és fordítva. A „csere” lányok és fiúk nemcsak a nyelvet sajátították el, hanem megismerkedtek a helyi szokásokkal és a dalokkal. A nyelvtanulás ideje egyúttal a kulturális kapcsolatoknak is fontos alkalma volt.

Jelentősebb közösségi kapcsolat azonban kétségkívül az egymás melletti falvak között alakult ki. Bár tény az is, hogy pl. a lévőrtiak és a dereskiek a fazekasság, a cserépkészítés révén a Murány-völgyi Süvétével is kapcsolatban ál-

lottak. A két völgy között enyhén emelkedő hegyvonulat a kapcsolatoknak nem állt útjában, sőt, a hegyi utakon könnyen megközelíthették egymást. A lévőrti és a dereski magyar fazekasinasokat a süvétei szlovák fazekasokhoz küldték mesterséget, főleg díszítést tanulni. Az érintkezésnek számos alkalma volt. A híres perlászi ácsok készítették Deresken, Lévárton és Licében is az épületek tetőzetét. Hasonlóképpen ilyen kontaktusa volt a magyar falvaknak a kövi szlovák mesterekkel. A kövi, a lévőrti és a dereski lakosok között egyébként a piacozás révén is állandó jellegű volt a kapcsolat. A század első évtizedeiben a lévőrti és a dereski magyar napszámosok a kövi szlovák gazdáknál vállaltak a nyári időszakban munkát. A vegyes lakosságú falvakban a kontaktus még szorosabb volt. Így pl. amikor Rákos mellett vasbányát nyitottak, a Rákosbánya néven alakult telepen szlovák és magyar családok együtt laktak. Magyarul és szlovákul egyaránt beszéltek és daloltak. Az összeházasodások révén pedig a néphagyomány egész területén mélyült a kapcsolat.

A kapcsolatok különböző formáit és alkalmait bőséggel sorolhatnánk. A néhány példa nyomán minden bizonnyal érzékelhető, hogy a gömöri magyarok és a szlovákok között megnyilvánuló ún. gazdasági kapcsolat mellett a kulturális érintkezés is nyilvánvalóan jelentős volt, amely a hagyományra mindkét félnél rányomta a bélyegét. Az interetnikus kapcsolatok történeti vizsgálatánál természetesen a gömöri németek sem hagyhatók figyelmen kívül.

Itt kapcsolódik a problémakörbe a *kolonizáció* kérdése. A Kárpát-medencében élő magyarok folklórjával, illetőleg a szomszédos népekkel való interetnikus kapcsolatot illetően mindenekelőtt a kiváló etnológus, *RÓHEIM Géza* megállapítását idézem:

„Ha figyelembe vesszük, hogy a magyar néphit szempontjából a közvetlen átadó a döntő, és hogy a magyarság az európai elemeket csak szláv forrásból vehette, továbbá az egyes szláv nyelvű szomszédnépek külön kimutatható hatását, az adatoknak oly túlnyomó tömegét kapjuk, hogy egyáltalán nem túlzás, ha röviden azt mondjuk: a magyar néphit szláv néphit.” Ezzel a megállapítással *RÓHEIM Géza* lényegében azt akarta kifejezni, hogy a magyarság hiedelmeit, szokásait stb. illetőleg annak egy jelentékeny részét a környező szláv népektől vette át, sajátította el. A magyar hagyomány kutatói hosszú időn át megelégedtek a kapcsolatoknak a kimutatásával.

Saját kutatásaim, megfigyeléseim nyomán úgy látom, hogy az interetnikus kapcsolatok vizsgálatakor a kolonizációs kérdéseket előtérbe kell helyezni. Ennek eredményeként számos szokással kapcsolatban megállapíthattam, hogy a magyar hagyomány szlávnak tartott rétege, de legalábbis annak döntő hányada, nem átvétel, hanem eredendően szláv, másképpen: *magyarrá lett szláv hagyomány*. Ugyanezt mondhatjuk más idegen (román, német) kapcsolatra vonatkozóan is. Azaz tehát: az idegen hagyomány jelentékeny része a szokáshordozókkal, az aktív és passzív cselekvőkkel együtt vált magyarrá, anélkül, hogy átadásról, illetőleg átvételről beszélhetnénk. Azonban ebből, a már magyarnak mondható hagyományból a szokásnak vagy más folklór jelenségnek a további terjedése az átadás-átvétel kérdéseit veti fel.

A Kárpát-medence területén a 12. századtól a 18. századig jelentősnek mondható kolonizációk történtek. A telepések magukkal vitték kultúrájukat, amely nyomán egy-egy terület hagyományát új vonásokkal gazdagították.

Közismert tény, hogy egy-egy táj népcserélődése a helyi hagyományban is cserélődést, alakulást eredményez, illetőleg a népcsoport helyváltoztatása egyben kultúrájának módosulását vonja maga után.

A folklór hagyomány vizsgálata, elemzése során a probléma akkor merül fel, ha a kutatás során olyan jelenségre figyelünk fel, amely idegenből való átvételt tételez fel.

És ilyenkor nyomban az átadás-átvétel irányát keressük, azt, hogy melyik néptől milyen közvetítéssel került át a kérdéses motívum. Legtöbbször nem gondolunk arra, hogy a jelenség a kolonizáció révén alakult ki.

Az eredeti lakhelyétől távoli területre települt lakosság kultúráját — különösen ha egy tömbbe került — megőrzi. Ezért igen gyakran, ha egy-egy etnikumra jellemzőnek tartott kulturális elemet fedezünk fel az etnikai területtől távol, áttelepülésre jogosan gyanakodhatunk. Ezt egy rendkívül figyelemre méltó példával világíthatom meg. Arad megye területén fekvő Pécska lakossága a török uralom után Gömör megyéből települt. Két évszázaddal később folklórukban egy *haja*, *gyöngyöm*, *haja* refrénű gyermekjáték-dal került lejegyzésre. A környező területeken ez ismeretlen. Azonban a gömöri hagyományban még a közelmúltban is ismeretes volt, *Bartholomeides Ladislaus* is említi ezt a játék-dalt, amelynek a szlovák refrénje: *Hoja, d'und'a, hoja*.

Ennél a pontnál pedig eljutottunk a nyelvcsere kérdéséhez. A településtörténet kutatói közül többen rámutattak már arra, hogy a Kárpát-medence területén évszázadok folyamán szlovák nyelvű falvakból magyar nyelvű falvak, magyar nyelvű falvakból szlovák nyelvű falvak alakultak. Román, német, szerb, ukrán és más nemzetiségű településekkel kapcsolatban hasonlóan történt nyelvcsere. Tudunk pl. a Kárpát-medencébe települt bolgárok magyarrá, illetőleg románná válásáról is.

A nyelvhatárok menti lakosság nyelvcsereje közismert. Valójában most nem erről beszélek, hanem azokról a népcsoportokról, amelyek az anyahazától több száz, esetleg több ezer (pl. a svábok, szászok) km távolságban települtek le úgy, hogy az új környezetben, az új országban teljesen elszigetelten álltak nyelvükkel és kultúrájukkal.

Gömör településének történetéből igen fontos adatokat kapunk a lakosság származását és rétegződését illetően. Gömörbe a történeti Magyarország legkülönbözőbb területeiről érkeztek lakosok. Pl. Rozsnyóra a 18. században 27 megyéből, még Erdélyből is települtek. A gömöri szlovákokhoz, a megye északi területeire más vidékekről úgyszintén jelentős szlovák lakosság költözött. Dél-gömöri területeken több falu újratelepítése, kolonizálása történt a 18. században. Így pl. Máléba (ma: Serényfalva) a Trencsén megyei Csicsmányból költöztek a lakosok. A falu teljes lakossága szlovák eredetű. Hasonló kolonizáció történt Hosszúszón, Dobócán és Dusán. Ezek egészében szlovák falvak lettek. A kolonizáció nyomán vegyes lakosságú lett Abafalva, Bánréve, Melléte, Pelsődaróc, és Sztarna. Történeti adatok igazolják a lengyel, rutén és német kolonizálást.

Ennek következményeként több évszázadon át nagyon erős asszimiláció és nyelvi váltás állt be. Szellemi kultúrájuk lényeges elemei azonban megmaradtak.

Ha szokások átadásának-átvételének kérdését vizsgáljuk, akkor nem merül fel probléma, ha ismerjük a település eredetét. Idevonatkozóan azonban gyakran téves adatok állnak rendelkezésünkre; másrészt pedig ha a települők az új haza népével egy közösségbe kerültek, akkor évszázadok múltán már teljes asszimilációról beszélhetünk.

Így azután az idegen folklór jelenségek is az új szituációban éltek tovább az életüket. Idevonatkozóan szeretnék végül néhány példát említeni, amelyekkel a szokások átadásának-átvételének sajátos kérdéseire is rávilágíthatunk.

Egy nagy magyar alföldi településen (Hajdúdorog) napjainkig ismeretes egy állatmaszkos szokás, kecskével való járás karácsonykor. Ezt a szokást sehol sem ismerik a környező falvakban. Továbbá a magyar nyelvterületen sehol nem fordul elő kecskemaszk karácsonykor. Joggal lehetett feltételezni, hogy a település lakói a szokást idegen néptől vették át. A kutatás nyomán azonban megállapítottam, hogy a falu szerb kolonizáció, amit a történelmi források nem említnek és bár románok és rutének is települtek le ott, a 19. században mint teljesen magyar falut említik a statisztikai művek. A különböző irányú elemzés, összehasonlítás stb. nyomán a kecske-járással kapcsolatban megállapítható volt, hogy nem átvétel a magyar hagyományban, hanem a kolonizáció és a nyelvcsere következtében a hagyomány hordozóival együtt vált magyarrá.

Egy másik példa szerint Tokaj környékén ismeretes Bacchus-jarást a magyarok cseh és szlovák közvetítéssel vették át. Kétségtelenül igaz, hogy jelentős Bacchus-hagyomány ismeretes a cseh hagyományban, azonban ha a szokás vándorlásának az egyenes útját nem látjuk és a környező magyar nyelvterületen sehol sem ismeretes, akkor joggal kételkedhetünk az átvételnek ebben a formájában.

A kutatás nyomán azt állapíthattuk meg, hogy a Bacchus-járást Tokaj környékén az oda települt német kádárok hagyományából való. Tehát nem többszörös átvételről van szó, hanem a tradíció-örzők magyarrá válásáról. Tekintve azonban, hogy ebben az esetben kisebb csoportok kolonizációjáról beszélhetünk, a magyarrá válásuk következtében a szokás a magyar hagyományokkal együtt őrződött meg napjainkig.

Számos példát említhetnék még — úgy mint a *poludnica*, *dodola*, *stínáni kohuta*, *turka-turoň*, *d'und'a hoja* szokáskört — amelyekben a szokások átadásának-átvételének első etapját a kolonizációval hozhatjuk összefüggésbe.

Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a szokások vándorlása egybeesik a szokásokat gyakorló közösségek migrációjával, illetőleg letelepedésével. Mert valójában nem a hagyomány vándorol önmagában, hanem annak őrzői tesznek meg nagy utakat és telepítik át magukkal kultúrájukat is. Így tehát a folklór motívumok több száz, esetleg több ezer kilométeres utat tehetnek meg anélkül, hogy a kiindulási pont és a célpont közötti területen az átadást és az átvételt illetően kapcsolatot találnánk.

A nemzetiségi rétegződés figyelembevétele tehát rendkívül fontos mind a történeti, mind a recens hagyományt illetően. Ez utóbbihoz az e századi kolonizációra kell utalnunk. Alig egy emberöltővel ezelőtt szlovák telepesek érkeztek a Turóc-völgyi Bejébe, Zsórba, Otrókócsba. Ez a kolonizációval a kulturális elemek újabb migrációját is jelentette.

A fentiekben a migrációnak és a kolonizációnak az interetnikus kapcsolatokban való szerepéhez vetettem fel néhány gondolatot. A migráció és a kolonizáció még számos további kapcsolatra hívja fel a figyelmünket.

Eredményekről és feladatokról: Az interetnikus kapcsolatokra vonatkozó eredmények nem szűkíthetők le szorosan azokra a munkákra, amelyek konkrétan csak ezzel a témakörrel foglalkoznak. Az interetnikus kapcsolatokat illetően rendkívül fontosak mindazok a tanulmányok, közlemények, amelyek a egyes nemzetiségű falvakról, területekről, nyelvszigetekről, határ menti övezetekről közölnek adatokat, még akkor is, ha ezekben az írásokban olykor a kapcsolat kérdései fel sem vetődnek. Ezek a közlések anyagot nyújtanak az elemző vizsgálatokhoz. Éppen ezért a kutató számára a kérdéses témakört illetően egy

adott terület teljes vonatkozó irodalmának ismertetésére van szükség. Itt most csak azokra a tanulmányokra utalunk, amelyeknek a középpontjában az interetnikus kapcsolatoknak a kérdései állnak, illetőleg amelyek a különböző etnikumok közötti kulturális összefüggések problémáját érintik.

Észak-, Északkelet-Magyarország jelentős kulturális zónájáról, a Zempléni-hegység területének falvairól és a szomszédos övezetek népi kultúrájáról nagyszámú tanulmány jelent meg az elmúlt évtizedekben. A vonatkozó tekintélyes irodalom áttekintését *Szabadfalvi József* elvégezte,¹ s az általa szerkesztett *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről* c. kötet különböző témakörű tanulmányai gazdag irodalmat sorakoztatnak fel.² A magyar—szlovák határ mentén húzódó palócsággal foglalkozó kötetek, tanulmányok, közlemények Felső-Magyarország középső területeinek interetnikus kapcsolataihoz nyújtanak bibliográfiát, s a *Börzsöny néprajza* c. kötet összesített irodalmi jegyzéke *Ipoly* mentéről ad átfogó képet.³ Más, kisebb-nagyobb területről is megjelentek kutatási eredményeket összegző munkák.⁴

A felvidéki magyar—szlovák interetnikus kapcsolatokkal foglalkozó írások közül *GUNDA Béla* egyik korai tanulmányát említjük, amelyben elsősorban a vásárolás, cserekereskedelem, a migráció nyomán kialakult kapcsolatok kerülnek előtérbe.⁵ Ez idő tájt a magyar—szlovák kapcsolatok saját gyűjtésen alapuló vizsgálatát a népszokások, a folklór kutatása terén *MANGA János* kezdte el, akinek e tárgykörben számos tanulmánya látott napvilágot.⁶ Ilyen vizsgálatot zempléni területen *NIEDERMÜLLER Péter* végzett.⁷

A szlovák—magyar kulturális kapcsolatok vizsgálatának irodalmi áttekintésétől felment bennünket *MÁRKUS Mihály* idevonatkozó összegző írása.⁸ A közlemény, amely előadásként hangzott el 1974-ben, kitér a szlovák néprajzi kutatás vonatkozó eredményeire is. Azóta jelent meg a magyarországi szlovákok folklórkutatásának átfogó bibliográfiája *KRUPA András* összeállításában, amelyben — természetesen — szerepelnek a vizsgált területen élő szlovákokra vonatkozó írások is.⁹ Tágabb összefüggéseket is feltáró kötetet adott ki a Szlovák Tudományos Akadémia. A folklór egy-egy kérdésének Kárpát-medencei interetnikus kapcsolatát vizsgáló munkában több magyar kutatótól jelent meg tanulmány.¹⁰ Az interetnikus kapcsolat áll *Orest ZILYNSKY* kutatásának középpontjában.¹¹ Az interetnikus kapcsolatok vizsgálatának előtérbe kerülését mutatják a csehszlovákiai kutatások különböző eredményei is.¹² A felvidéki területekkel összefüggésben fontos tanulmányt publikált *ANDREJ Sulitka* a szepességi szlovák—lengyel határszél téli szokásainak interetnikus összefüggéseiről.¹³ Az interetnikus kapcsolatok tekintetében a szlovák táji, területi mo-

1 SZABADFALVI József 1956. 74—78., SZABADFALVI József 1964. 115—126., SZABADFALVI József 1981.

2 A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai X. Miskolc, 1981.

3 In.: *Studia Comitatus* 5 Szentendre, 1977.

4 Így pl. BALASSA Iván 1960., BAKOS József 1947.

5 GUNDA Béla 1940. 170—174.

6 Pl. MANGA János 1942. és MANGA János 1968.

7 NIEDERMÜLLER Péter 1977. 227—238.

8 MÁRKUS Mihály 1976. 135—143.

9 KRUPA András 1979.

10 GAŠPARÍKOVÁ, Viera—LEŠČÁK, Milan 1980.

11 ZILYNSKY, Orest, 1978.

12 Lásd: *Etnické procesy* c. kötetben. Praha, 1977.

13 SULITKA, Andrej 1981. 17—24.

nográfiaik jelentős eredményeket hoztak. Ezek közül néhány fontosabb művet említünk meg.¹⁴ A hasonló hazai eredményekről a fentebb említett munkák adnak tájékoztatást. Meg kell azonban említenünk azt a kutatómunkát, amely *VIGA Gyula* vezetésével a közelmúltban területünkön folyt egy szlovák településű falu — Répáshuta — népi kultúrájának feltárására. A megjelenés alatt álló kötet tanulmányai az interetnikus kapcsolatok számos fontos kérdésére mutatnak rá. Itt említjük meg azokat a kutatásokat is, amelyek ebben az összefüggésben részint Gömörben,¹⁵ részint az Ung-vidéken,¹⁶ illetőleg más — magyar—szlovák — területeken folynak.

A magyar—szlovák népi kulturális kapcsolatok kutatása mellett rendkívül jelentősek a magyar—ukrán, illetőleg a magyar—ukrán—szlovák interetnikus vizsgálatok kérdései. Magyarország északkeleti részén, az általunk vizsgált területen az ukrán szórványokkal, az egykori ukrán telepekkel, kolonizációkkal összefüggő interetnikus kutatások szerteágazó, igen alapos településtörténeti vizsgálatot igényelnek.

Az ún. kárpátukrán népességről területünkre vonatkozóan alapos áttekintést nyújtott *PALÁDI-KOVÁCS Attila*, aki rámutat arra, hogy ukránok Északkelet-Magyarország területén félszáznál több faluban éltek, s több tízezres nagyságú tömeget alkottak.¹⁷ A századfordulón, századunk elején a zempléni területeken megindult kutatásról az *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* c. helytörténeti kiadványsorozat kapcsán *CSORBA Csaba* adott összefoglalást.¹⁸

Az ukrán szórványok vizsgálata gyakran nehézséget okoz részint a nyelvi váltás, részint az ukrán falvak szlovákként való nyilvántartása miatt. Az utóbbi évtizedben területünk ukrán szórványai közül csak egy-két településre irányult a figyelem. Elsősorban a zempléni Komlóska kapott részletesebb vizsgálatot. E kutatás eredményeként jelent meg *BARTHA Elek* kötete Komlóska hitéletéről.¹⁹ *DIÓSZEGI Zsuzsa*—*BARNA Gábor* mondákat közöl Komlóskáról.²⁰ *NIEDERMÜLLER Péter* Rudabányácska szokásait gyűjtötte össze és tanulságosan vizsgálja a falu településtörténete alapján az ukrán—szoták eredetkérdését.²¹

Bár a kárpátukrán népesség falvak szerinti statisztikája *PALÁDI-KOVÁCS Attila* munkája nyomán előttünk áll, tervszerű néprajzi gyűjtésről nem beszélhetünk. Az eddig megjelent írások gazdag anyaga csupán csak sejteti, hogy milyen fontosak lennének az idevonatkozó kutatások az interetnikus kapcsolatok vizsgálata szempontjából is.

A történeti Felső-Magyarország, az ún. Felvidék területén a különböző nemzetiségű lakosság szöttezésében jelentékeny a német eredetű lakosság száma. A németek telepítése már II. Géza uralkodásának idején megkezdődött, s

14 Így pl.: *PODOLÁK, Ján* (red.) 1956.; *MICHÁLEK, Ján* (red.) 1973., *PODOLÁK Ján* (red.) 1969, *MJARTAN, Ján* (red.) 1974., *OLEJNIK, Ján* 1978. Területünkhöz kapcsolódóan fontos kiadványsorozat a *Gemer*, amelynek eddig négy kötete jelent meg.

15 Lásd pl.: *UJVÁRY Zoltán* 1980. 9—13. Részletesebb bibliográfiát a gömöri eredményekről: *SZALAY Emőke*—*UJVÁRY Zoltán* 1982. Bevezetés.

16 *BARNA Gábor* 1982. 18—19.; *BARNA Gábor* 1983. 86—87.; *BARTHA Elek* 1982. 46.

17 *PALÁDI-KOVÁCS Attila* 1973. 327—361.

18 *CSORBA Csaba* 1973. 114—118.

19 *BARTHA Elek* 1980.

20 *DIÓSZEGI Zsuzsa*—*BARNA Gábor* 1981. 283—293.

21 *NIEDERMÜLLER Péter* 1980. 89—95.

a 18. században nagyobb hullámmal záródott. A telepítések gyakorlatilag az egész Kárpát-medencére kiterjedtek. Ez tágabb összefüggésben rendkívül fontos az interetnikus kutatások során. Területünkön a német (sváb) települések pontos regisztrálása csak részben történt meg. BALASSA Iván Tokaj-Hegyalja német falvairól részletes áttekintést nyújtott, ismertetve ezeknek a falvaknak a településtörténetét.²² Hasonló felmérésekre van szükség a nógrádi, gömöri és abaúji területeken is. Ez alapvetően fontos a kulturális elemek átadásának-átvételének a szempontjából. Uí. a nyelvi váltás következtében gyakorta előfordulhat, hogy magyarnak tekintünk idegen eredetű jelenségeket. A németek fontos tényezőként szerepelnek az észak-magyarországi népi kultúra térképén, s a fentiekhez azt tehetjük hozzá, hogy a kapcsolatokat elemző vizsgálat során erre a nemzetiségre, német szórványokra fölöttébb nagy figyelmet kell fordítani.

Az észak-magyarországi népi kultúra sokszínűségéhez hozzátartoznak még azok az emlékek is, amelyeket az egykori vallon települők, a husziták és nem kis mértékben a vlachok hagytak maguk után. De nem hagyható figyelmen kívül a lengyel szórvány sem, amely Derenkről Istvánmajorba települt.²³

Észak-Magyarország etnikai sokszínűsége a legnagyobb lehetőség kínálja az interetnikus kapcsolatok kutatója számára. A kézenfekvőnek tűnő kapcsolat is azonban igen alapos bizonyítást kíván. A közelség, a különböző nemzetiségű települések egymásmellettsége gyakran csak látszólagosan jelentheti a kapcsolat lehetőségét. Olykor a szórványban élés elszigeteltséget fejleszthet ki. Olyan ösztönös elzárkózást, amellyel a nemzetiség önmaga kultúráját védi, s éppen ennek következtében mélyebb kapcsolatot nem alakít ki. Ezt igazolja pl. a szokáshagyományról az a megállapítás, amely szerint a Zempléni-hegyvidék soknemzetiségű falvaiban nem ismeretes olyan szokás, amelyről teljes biztonsággal állítható lenne, hogy csak a szlovákok, csak az ukránok stb. gyakorolnák.²⁴ Még akkor is óvatosságnak kell lenni a túlzott általánosítást illetően, ha az asszimiláció bekövetkezett. Az eredeti kultúra elemei megmaradnak. A 18. században Hevesbe telepített szlovák és német lakosság napjainkra szinte teljesen asszimilálódott, az egykori szokáshagyomány azonban jól megragadható, s egyáltalában nem bizonyos, hogy valamely magyarral egyező szokást a magyar hagyományból vették át.²⁵ A példákat sorolhatnánk tovább.²⁶

A fentiekben megkíséreltük felvázolni mindazokat a kérdéseket, amelyeket szükségesnek tartunk szem előtt tartani az interetnikus kutatások során. A kulturális elemek összevetéséből levonható következtetéseket az átadás-átvétel irányára vonatkozóan olyan tényezőkre kell alapozni, amelyek az interetnikus kapcsolatot teljes bizonyossággal igazolják. A kulturális elemek és a részletek vizsgálata vezet el az általános érvényű következtetések megállapításához.

22 BALASSA Iván 1959. 42–46.; BALASSA Iván 1973. 285–320.; BALASSA Iván 1974. 34–35.; BALASSA Iván 1975. 67–103.

23 KRASIŃSKA, Ewa—KANTOR, Ryszard 1979. 341–358. (Ugyanez lengyelül: Lud LXIV. 1980. 159–181.); KRASIŃSKA, Ewa—KANTOR, Ryszard 1981. 566–578.; BÓDI Erzsébet 1979. 101–115.

24 NIEDERMÜLLER Péter 1981. 234.

25 BAKÓ Ferenc 1983. 112.

26 Az interetnikus kapcsolatokhoz általános vonatkozásban és más területekkel összefüggésben is lásd még: KÓSA László—KRUPA András (szerk.) 1976.; EPERJESSY Ernő—KRUPA András (szerk.) 1981.; KRONER, Michael (red.) 1973.

- BAKOS József
1947 Bodrogköz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma. Sárospatak
- BAKÓ Ferenc
1983 A palóc lakodalom. NOVÁK László—UJVÁRY Zoltán (szerk.) Lakodalom. Debrecen
- BALASSA Iván
1959 Német falvak Tokaj-Hegyalján. Borsodi Szemle III. 4. sz. 42—46.; 1960. Néprajzfeladatok a Hernád és Tisza között. Sárospatak
1973 A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII.; 285—320.
1974 Deutsche Siedlungen in Tokaj-Hegyalja. Neue Zeitung. XVIII. 34—35.
1975 Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokayer Bergland. Beiträge zur Volkskunde der Ungarn-Deutschen. 67—103.
- BARNA Gábor
1982 Néprajzi kutatótábor az Ung-vidéken. Honismeret I. sz. 18—19.
1983 Néprajzi kutatótábor az Ung-vidéken. Néprajzi Hírek XII. 3—4. sz. 86—87.
- BARTHA Elek
1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen
1982 Néprajzi kutatótábor az Ung-vidéken. Néprajzi Hírek XI. 1—2. sz.
- BÓDI Erzsébet
1979 The Ethnocultural Assimilation of a Polish Settlement in Hungary. Ethnographica et Folkloristica Carpathica I. 101—115. Debrecen
- CSORBA Csaba
1973 A kárpátukránok kutatása Zemplénben a XX. század fordulóján. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (a továbbiakban: HOMKözl.) 12. 114—118.
- DIÓSZEGI Zsuzsa—BARNA Gábor
1981 Komlóskai mondák. SZABADFALVI József (szerk.): Néprajzi tanulmányok a zempléni hegyvidékről. 283—293. Miskolc
- EPERJESSY Ernő—KRUPA András
1981 A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai 1—3. k. Békéscsaba—Budapest
- GAŠPARÍKOVÁ, Viera—LESCÁK, Milan (red.)
1980 Interetnické vzťahy so folklóru karpatskej oblasti. Bratislava
- GUNDA Béla
1940 Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti magyarsággal. TEMESY Győző (szerk.) Földrajzi Zsebkönyv 170—174. Budapest
- KÓSA László—KRUPA András (szerk.)
1976 Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia anyaga. Budapest—Békéscsaba
- KRASINSKA, Ewa—KANTOR, Ryszard
1979 Derenk és Istvánmajor lengyel telepes falu néprajzi kutatása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII—XVIII. 341—358.
1981 A lengyelországi kivándorlás néprajzi kutatásának sajátosságai. EPERJESSY Ernő—KRUPA András (szerk.) A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. 566—578. Budapest—Békéscsaba
- KRONER, Michael
1973 Interferenzen. Rumänisch—ungarisch—deutsche Kulturbeziehungen in Siebenbürgen. Cluj
- KRUPA András
1979 A magyarországi szlovákok folklórkutatásának eredményei. Budapest
- MANGA János
1942 Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén. Budapest
1968 Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest
- MÁRKUS Mihály
1976 Szlovák—magyar interetnikus néprajzi kutatások. HOMKözl. 15. 135—143.
- MICHÁLEK, Ján (red.)
1973 Liptovská Teplička. Poprad

- MJARTAN, Ján (red.)
 1956 Banicka dedina Žakarovce. Bratislava
 1974 Horehronie II. Bratislava
- NIEDERMÜLLER Péter
 1977 Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység falvainak szokásrendszerében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 227—238.
 1980 Adatok Rudabányácska településtörténetéhez. HOMKözl. 18. 89—95.
 1981 Kalandáris szokások a Zempléni-hegyvidék falvaiban.
 SZABADFALVI József (szerk.) Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Miskolc
- OLEJNÍK, Ján
 1978 L'ud pod Tatrami. Martin
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1973 Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra — Népi társadalom VII. 327—361.
- PODOLAK, Ján (red.)
 1969 Horehronie I. Bratislava
 1972 Zamagurie, Košice
- SULITKA, Andrej
 1981 K otázke interetnických súvislostí zvykoslavných prejavov zimného cyklu na slovensko—poľskom pomedzi Spiša. Český Lid, 68. Nr. 1. 17—24.
- SZABADFALVI József
 1956 Néprajzi kutatómunka az Abaúj-Zempléni-hegyvidéken. Széphalom IV. március. 74—78.
 1964 A Zempléni-hegység népi kultúrájának kutatásáról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 115—126.
 1981 Kutatások és eredmények a Zempléni-hegység népi kultúrájának tanulmányozásában. SZABADFALVI József (szerk.) Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Miskolc
- SZALAY Emőke—UJVÁRY Zoltán
 1982 Két fazekas falu Gömörben. Debrecen
- UJVÁRY Zoltán
 1980 Gömör néprajzi kutatásáról. Honismeret VIII. 2. sz. 9—13.
- ZILYNSKY, Orest
 1978 Slovenská ľudová balada v interetnickom kontexte. Bratislava

Interetnikus kapcsolatok a népszokások tükrében

A népszokások interetnikus kapcsolatainak vizsgálata sok szempontból nehezebb feladatot jelent, mint a népi kultúra számos más összetevőjének hasonló vizsgálata. A szokások ugyanis térben és időben lejátszódó folyamatok. Bár általában egy-egy (csak a közösség tudatában létező) szokásmodellhez igazodnak, minden újabb ismétlés valamely változást is hoz létre. Igaz, a népi kultúra összessége általában egymáshoz közelebb vagy távolabb álló változatokból áll, ezek azonban többnyire könnyebben rögzíthetők és leírhatóak, mint a szokások. Ha pl. a művészeti alkotásokat vesszük szemügyre, egy-egy mese, monda vagy ballada, dal számos változatát írásban vagy magnetofon segítségével rögzíthetjük. A díszítőművészet tárgyakat hoz létre, amelyeket muzeálisan őrizhetünk és bármely későbbi időpontban is vizsgálhatunk. Ugyanígy a népzene, a néptánc, de egyes munkafolyamatok, munkaeszközök stb., ha néha nehézséggel is, de jól rögzíthetők és ezért interetnikus kapcsolataik is feltárhatók.

A népszokások rögzítése azonban összetettebb feladat, szokást többnyire csak a hangosfilm, illetőleg a videokazetta tud rögzíteni. Így a szokásleírásoknál többnyire a szokást végrehajtók által elmondott modellt rögzíti a gyűjtő és ritkán történik a funkcióban való rögzítés. Még leginkább a színjátékszerű népszokásoknál találunk megfelelő technikai rögzítésre.

Ugyanakkor a szokások történetileg létrejött képződmények, amelyek éppúgy lassabban-gyorsabban változnak, mint más kulturális jelenségek; időnként meg-megszűnnek, majd újra felbukkannak. Ennek következtében egyetlen olyan monográfia sincsen, mely a magyar népszokások *egészéről* adna alapos képet. A régi Magyarország Néprajzában¹ ugyan találunk deskriptív szokásfejezeteket, ezek azonban inkább a felületen mozognak. Konkrét és kimerítő vizsgálatot leginkább az ünnepi szokások köréből találunk. Ilyen pl. *SEBESTYÉN Gyula* regösmonográfiája,² *RÓHEIM Géza* lucaszék-monográfiája,³ *DÍÓSZEGI Vilmos* kotyolás-kismonográfiája,⁴ *UJVÁRY Zoltán* halottasjáték-monográfiája⁵ stb. Jellemző azonban, hogy még a színjátékos szokások esetében is kevés a monografikus feldolgozás. Például hiába is keresnénk betlehemezés-monográfiát vagy betlehemes-játék szöveggyűjteményt, mert ilyen nem létezik, holott a betlehemezés kétségtávol a magyar falu legelterjedtebb dramatikus szokása volt.

Még kevésbé rendelkezünk az emberi élet szokásainak monografikus feldolgozásával. Szinte végnélküli a lakodalom szokásainak leírása, de nincsen

1 SZENDREY Zsigmond—SZENDREY Ákos 1937.

2 SEBESTYÉN Gyula 1902.

3 RÓHEIM Géza 1920.

4 DÍÓSZEGI Vilmos 1963.

5 UJVÁRY Zoltán 1978. 1983.

egyetlen magyar lakodalom-monográfia sem. Rendelkezünk kiváló sirató-költéssel, de még mindig adós a néprajztudomány a magyar temetési szokások elemeinek térképes rögzítésével, a táji eltéréseket is figyelembe vevő leírásával, stb. Népi jogszokás-monográfiánk már van, de az erkölcs és illem szokásai szinte feltáratlanok.

Ez különben természetesen nemcsak a magyar nyelvterületre jellemző. Más népek is előnyben részesítik egy-egy konkrét szokás táj szerinti vagy lokális csoportok szerinti leírását és vizsgálatát, vagy egyetlen szokás egyszeri megvalósulásának beható vizsgálatát. Nagyon jellemző, hogy az első magyar szokás-monográfia, amelyet *RÉSŐ ENSEL Sándor* kompilált, ilyen rövidebb szokásleírások gyűjteménye, amelyet *RÉSŐ ENSEL* több-kevesebb sikerrel ABC-rendbe szedett. Az ABC vagy a szokás elnevezésére utal (pl. egyházkelő, farsang eltemetése, kaláka), vagy valamely helynévre (bukovinai magyarok házassági szokásai, miskolci szűrszabók dalidője, stb.), vagy más, akkor a magyarsággal együttélő nyelvcsoporthoz szokásaira (horvát határőrvidéki házassági szokások, selmeci bányász akadémikus fölavatása, syrmiai, bácskai, bánati és határőrvidéki szerbek házasságai szokásai).⁶ Azt hiszem, nem véletlen, hogy *RÉSŐ ENSEL Sándor* a „Magyarországi népszokások” cím keretében más etnikumok szokásait is közzétette, hiszen ő is tudta azt, amit ennek az értekezletnek a rendezői: a népszokások összehasonlító vizsgálata a tudományág egyik középponti feladata, és egy-egy csoport identitástudata a nyelv és a zene mellett elsősorban a szokásokban nyilvánul meg.

A szokásképződést ma is jól megfigyelhetjük bármely új csoport létrejötténél, legyen az lakhely szerinti, munkahely szerinti, vagy akár iskolai csoport. Szinte azonnal kialakulnak a viselkedési normák, melyek a csoportokra jellemzőek. Éppen ezért nem meglepő, hogy *Felix M. KEESING* kézikönyvének, amelynek címe „*Kulturális antropológia*”, egyenesen ezt az alcímet adta: *A szokások tudománya*.⁷

A szokásokat egy régebbi könyvemben így definiáltam: „A népszokás a kultúra hagyományozódásának spontán kerete, melyben a nép ünnepe és hétköznapija lejátszódik. Közösségi magatartásmód és cselekvésmód, olyan viselkedési mód, melynek a közösség tagjai alávetik magukat, mert megfelel az élő kulturális hagyománynak.”⁸ Éppen ezért bármely csoport, amely valamely okból más csoportok szomszédságában élve ragaszkodik saját identitásához, vigyáz arra, hogy szokásai fennmaradjanak akkor is, ha ezeket a szomszédságukban élő csoportok furcsának tartják, esetleg helytelenítik, vagy ki is gúnyolják ezeket.

Tudományágunkban nagyon sok a néprajzi kutatók által alkotott műszó, a szokás szót azonban maga a nép is használja és jelentőségével teljesen tisztában van. Hányszor hallottam gyűjtés közben ilyen megjegyzéseket: „Ez a szokás, ez a törvény, ebből senki nem vonhatja ki magát.” Jó néhány évtizede írtam a zángózás, illetőleg a „macskazene” szokásáról a Sárréten,⁹ amelyről a szokást gyakorlók is azt állították, hogy kellemetlen kényszer, amelynek komoly áldozatai is voltak. Pl. egyesek kénytelenek voltak elköltözni szülőfalujukból, mások megvakultak, stb. Ennek ellenére, valahányszor a házaspárok ösz-

6 RÉSŐ ENSEL Sándor 1867.

7 KEESING, Felix M. 1958.

8 DÖMÖTÖR Tekla 1972. 9.

9 DÖMÖTÖR Tekla 1957.

szevesztek, szétköltöztek, majd újra összeköltöztek, megindult a három éjszakan keresztül tartó zenebona, amely gyakran veszekedéssel és atrocitással végződött, volt aki megvakult, mert a háziak lúgot öntöttek ki az ablakon, tönkrementek a ruhák, öltönyök, kalapok, csizmák. Mindez a szokás kíméletlen törvényét bizonyítja, bár talán elég extrém példával illusztráltam mondanivalómat.

Egy másik, nem ennyire brutális szokásról és annak következményeiről a bukovinai székelyek meséltek az 1950-es évek elején. Bukovinából Tolnába való költözésük során az a család, melynek vendége voltam, egy ideig a Bácskában időzött. A bukovinaiaknak a kenyérvágás szokásával kapcsolatban támadt gondjuk. Náluk ugyanis az volt az elvárás, hogy a vendéglátó szel kenyeret a vendégnek. Bácskában viszont azt várták el a vendégtől, hogy saját maga szeljen kínálásra a kenyérből. E kétféle elvárás következtében azonban a bukovinaiak éhen maradtak, illetőleg nagysokára értették meg, hogy miért kelnek fel éhesen az asztaltól.

Ugyanis a szokás szabja meg azt, hogy kinek mikor illik leülni a szobában és kinek nem. Mind ismerjük azt az esetet, amikor valamelyik szomszéd vagy szomszédasszony bekopog, hogy kölcsönkérjen valamit. A falusi szokás azt kívánja, hogy ilyenkor ne üljön le, hanem maradjon állva. Ilyenkor a háziak is, a kölcsönkérő is néha órák hosszat toporogva beszélgetnek a tornácra vagy a szobában, az ajtó közelében, ami mindkét félnek egyformán fárasztó; leülni azonban nem lehet, mert ezt tiltja a szokás. Hasonlóképpen a szokás határozza meg pl. azt is, hogy hányadik kínálásra illik venni az ételből. Elég soká tartott, amíg megértettem: a Zseligcségben csak a harmadik kínálásra illik szedni a tálból. Ugyancsak a szokás határozza meg egészen napjainkig a nemek munkamegosztását, sőt, a termelőszövetkezeti munkabeosztás rendjében is gyakran ott lapangnak még a régi szokások.

Mindezek a példák a viselkedési normák kérlelhetetlen rendjéről szólnak. A zángózás eredeti célja az volt, hogy a fiatalokat próbálják összeszoktatni a velük egy fedél alatt élő idősebb generációval. Ezt a célt azonban nem érték el, és újabban amikor a fiatalok többnyire saját otthonukba költöznek, külön a szülőktől, a szokás is nyilván elhal. A többi felsorolt példa azonban inkább jómodor, etikett, mint létfontosságú szokás.

Ezeket a példákat csak ötletszerűen soroltam fel, saját gyűjtési emlékeimből kerültek elő. Vannak azonban ennél sokkal jelentősebb szokások, amelyeknek megőrzése nélkül a csoport nem maradhatna fenn. Ilyenek elsősorban a párválasztás és a gyermekáldás, hiszen pl. az egykezés is lokális szokásként jelentkezik hazánkban.

Maradandónak tűnnek a halállal kapcsolatos, a babonás, mágikus szokások, továbbá a táplálkozási szokások. A babonás szokásokra jellemző, hogy néha évezredekken keresztül is élnek és magyarázatul mindig új és új ok-okozat összefüggést alakítanak ki, mert senki sem emlékszik már rá, hogy eredetileg mit is jelentett a szokás. Ilyen babonás szokások továbbá mindig újratermelődnek: a lottózás szokásairól már többször írtak. Újabban azonban a gépkocsirendszámokkal kapcsolatban támadt fel újra a régi számmisztika, mindenféle képtelen jóslást vonva maga után.

Ha tehát azt vizsgáljuk, hogy az interetnikus kölcsönhatás hogyan mutatkozik meg a népszokások tükrében, elsősorban a fennmaradás törvényszerűségeit kell megállapítanunk. Tehát ki kell választanunk, hogy mely szokások a maradandók, melyek azok, amelyeket egy-egy etnikum változtathatatlanul, megőriznie kell.

kötelezőnek tart, s mi az, amelyről könnyűszerrel lemond. Természetesen ilyen vizsgálat már a múltban is folyt, bár eredményei néha nem kerülnek a köztudatba. Az 1950-es években pl. konkrét vizsgálat folyt budapesti munkásszálásokon a falusi fiatalok öltözködési és tisztálkodási szokásainak változásáról. Ma ez a vizsgálat már aligha járna azonos eredménnyel, hiszen a falu öltözködési és tisztálkodási kultúrája is olyan mértékben megváltozott három évtized alatt, hogy az akkori tapasztalatokat megismételni nem lehetne.

Ami a magyarok és a különböző velünk együtt lakó nemzetiségek szokásainak egymásrahatását illeti, a vizsgálatok leginkább egyenetlennek mondhatók. A naptári szokások esetében a magyarságot többnyire átvevőnek és nem átadónak tartották. Mint már régebbi tanulmányaimban is megírtam, saját tapasztalatom szerint a magyarok valóban sok mindent átvettek a környező etnikumok naptári szokáscelemekéből anélkül, hogy a hozzá fűződő magyarázatot is elfogadták volna. Így ezek a szokások szinte üres vázként kerültek hozzánk, elvesztették belső tartalmukat. Ilyen példát Borsod-Abaúj-Zemplénből is szép számmal lehetne idézni.

Az étkezési szokásoknál viszont sok esetben a magyarok az átadók és más etnikumok az átvevők. A magyar konyha izletességét a velünk együttélő, illetve környező népek is elismerik, ha a fűszerezést vagy a zsírozást, illetve a rántás használatát néha módosítják is.

Mindezek a példák azt mutatják, hogy a kulturális kölcsönhatás kérdése a szokásokat illetően korántsem tekinthető befejezett feladatnak. Ezt a munkát tulajdonképpen még csak elkezdjük. Az interetnikus kölcsönhatás vizsgálata ugyanis reciprocitást tételez fel. Nem elég egyik oldalról sem vizsgálni a kérdést: mindkét oldalról kell megvizsgálni. Tehát nem elég magyar szemmel nézni a kérdést, hanem szükséges a velünk együttélőknél, vagy a körülöttünk lakó csoportoknál is elvégezni a vizsgálatot.

E konferencia körlevele felhívta a figyelmet arra, hogy Borsod-Abaúj-Zemplénben sokféle eredetű és nyelvű csoport él együtt a magyar többség mellett — németek, szlovákok, kárpátukránok, lengyelek, görögök, cigányok is akadnak a megyében. Azt hiszem, e sokféle kapcsolat vizsgálata csak úgy lenne eredményes, ha kiválasztanánk néhány kiemelkedő kérdéscsoportot és ezeket mindegyik diaszpóra esetében megvizsgálnánk és azután összegeznénk a kapott eredményeket. Tehát ki kellene választani néhány jelentős szokást és minden egyes közösségben elvégezni ugyanazt a vizsgálatot.

Vannak ennek a vizsgálatnak természetesen olyan pontjai, ahol előre kiszámítható az eredmény: így pl. hogy a közös vallás igen megkönnyíti bizonyos szokások terjedését. Azt is tudjuk, hogy vannak nagyon rezisztens csoportok, amelyek saját szokásaikhoz a végsőig ragaszkodnak, mások könnyebben változnak.

Mindenesetre politikailag és kulturálisan is igen fontos feladatnak tartom az interetnikus kölcsönhatások vizsgálatát. Természetesen figyelembe kell vennünk azt, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye maga is sok regionális csoportra oszlik és ezek szokásanyaga korántsem egységes. Pl. a tokaj-hegyaljaiak, a bodrogiak, a barkók, matyók, cserehátiak és a többi itt élő csoportok, vagy pl. a taktaköziek nem rendelkeznek azonos szokásokkal; a jelenlegi megye négy régebbi megye összevonásából jött létre és ez még a mai szokásanyagban is tükröződik. Ezeket a bonyolult kapcsolatokat csak igen pontos részletmegfigyelésekkel lehet helyesen megítélni annál is inkább, minthogy a szokások napjainkban rendkívül gyorsan változnak. Amit 1970-ben találtunk, azt 1980-ban eset-

leg már el is felejtették és ahogy hazánk társadalmi és gazdasági átalakulása gyorsul, a szokások változása is egyre gyorsabb lesz.

Azt hiszem, hogy e konferencia rendezői talán vállalkozhatnának arra, hogy egy ilyen szokás-kérdőívet összeállítsanak és azt a megfelelő kutatópontokra továbbítják. Természetesen éppen a megye összetétele miatt itt nem lehet szó olyan egységes szempontokról, mint pl. a palóckutatás esetében. Minden egyes regionális csoportnak saját jellemző szokásanyagát kellene először megállapítani és azután ezt kellene összevetni az itt élő nemzetiségek szokásaival.

Amikor ezt az előadást írtam, illetve gondolkodtam rajta, tudatosult előttem is, hogy a magyar szokásanyag feltárásában milyen egyenetlenségek vannak. Itt valóban sürget az idő, mert hiszen a szokások eltűnése után semmiféle olyan emlék nem marad, amit vizsgálni lehetne. Milyen jó, hogy LAJOS Árpád részletesen leírta a borsodi fonókban zajló udvarló és más szokásokat, hogy SZABÓ Lajos leírta, hogy történik szokásszerűen a mondák hagyományozása a Taktaközben, hogy BALASSA Iván, PALÁDI-KOVÁCS Attila stb. behatóan foglalkoztak egyes csoportokkal.¹⁰ Más nemzetiségek szokásaival konfrontálva világosodnak meg számunkra a jellegzetes magyar szokások is, amelyek nem egy-egy kisebb regionális csoport, hanem a magyar nép egészére jellemzőnek mondhatók.

Annak ellenére, hogy saját néprajzi gyűjtéseim közül a háború előtt a legelső éppen e megyében, a Hernád menti Gesztelyen történt, nem érzem magamat hivatottnak arra, hogy példámat e megyéből hozzam. Engedjék meg inkább, hogy egy igen távol eső területre, Mohácsra kalandozzak el. Jőmagam ugyanis sokkal inkább a magyar—délszláv, magyar—német és magyar—román interetnikus kapcsolatokat vizsgáltam.

Természetesen mindjárt meg kell jegyeznem, hogy a szokások utolsó 10 évének fejlődése és divatja már egy egészen új fázis jellemzője és teljesen egyetértek azokkal, akik ezt az új fejlődési szakaszt már nem is folklórnak nevezik, hanem más névvel illetik. A mohácsi busójárásról lesz szó, amely ma már nem folklór, hanem folklorizmus.

A busójárást a második világháború után kezdtem a helyszínen tanulmányozni; a hatvanas évek legelejétől a hetvenes évek végéig szinte minden évben jártam Mohácson farsangkor, Raffay Anna pedig már az ötvenes évektől több filmet készített a mohácsi busójárásról és így tőle pontos információkat kaphattam. A mohácsi sokácok ugyanis az egyetlen olyan csoport Magyarországon, amelyik faálarcokat készít farsang végén. Hasonló faálarcokat még néhány sokác lakosságú csoport készít Mohács környékén és a jugoszláviai határon túli közeli falvakban. Farsangi faálarcokat a magyarok egyáltalán nem készítenek (kivéve a golya-alakoskodók, vagy ló-, kecske-alakoskodók néhol fából készített fejét).

Sokáig azt írták a magyar kutatók, hogy a magyarok azért nem készítenek faálarcot, mert az Alföld szegény volt fában. Ez azonban nem érv, hiszen ugyanaz a faanyag, amelyből a mohácsi maszkok készülnek, a magyarok számára is rendelkezésre állt. Sőt, még Trianon előtt, a fában igen gazdag Kár-

10 Itt természetesen nem sorolhatom fel az összes, e kérdéssel foglalkozó monográfiát. Csak néhány, inkább taláломra kiragadott példa: BODGÁL Ferenc 1966; ERDÉSZ Sándor 1957; FÉL Edit—HOFER Tamás 1979; KÓSA—FILEP 1975. passim, KUNT Ernő 1978; LAJOS Árpád 1965; BALASSA Iván 1975; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982; SZABÓ Lajos 1975. stb. A más etnikumokról pl. NIEDERMÜLLER Péter 1981.

pátok táján is bőrből és nem fából készítettek maszkokat, de elsősorban a betlehemezésnél. A Bukovinából Dunántúlra átköltözött székelyek továbbra is elkészítik a betlehemezés pásztorainak a bőrálarcokat és nem tértek rá a faálarcokra. Így a magyar múzeumok kiállításain Budapesten éppúgy mint Pécsen a maszkanyagot elsősorban a mohácsi faálarcok és a bukovinai székely állatbőr-álarcok képviselik, mert másutt csak papírból, textiliából, tehát nem maradandó anyagból készítenek álarcokat.¹¹

A busójárás 20. századi történetét a betiltások és az újrakezdekések egész sora jellemzi. Tiltották a vele együtt járó verekedések és túlkapások miatt, bátorították idegenforgalmi látványossága miatt. Ma már a busójárásnak nem annyira etnikai jellege van, mint lokális — elsősorban Mohácshoz fűződik és nem az ott élő különböző anyanyelvű csoportokhoz.

A hatvanas évek legelején a legidősebb mohácsi sokác generáció még így nyilatkozott: a fából készült ijesztő álarcokat régen csak a felnőtt és nős sokác férfiak vehették fel. A felnőttek korcsoportjába még nem került legények, illetve a mohácsi németajkúak csak ún. „jankelék” lehettek és faálarcot nem viselhettek. Farsang utolsó napjaiban az álarc védelme alatt sok régi elintézetlen ügyet zártak le verekedéssel, férjes asszonyok is büntetlenül szeretkezhettek a busókkal, ha férjük, illetve családjuk nem látta meg. Lányokhoz azonban nem volt szabad nyúlniuk, ezért a lányok hajfonatukban hatalmas szalagot viseltek, amely elkülönítette őket a férjes asszonyoktól. Ami ezeken a napokon történt azt később nem volt szabad felemlíteni, illetve nem követhette bosszú.

A busójárás tehát a század elején még a nős sokác férfiak önidentifikáló szokása volt. A hatvanas évek végén azután úgy alakult a helyzet, hogy a busójárás idegenforgalmi látványossággá lett és a mohácsi szakiskolás tanulók vettek fel busóálarcot, tekintet nélkül nemzetiségükre. A következőkben úgy módosult a szokás, hogy farsang vasárnapon felvonultak az álarcot viselő busók, mint idegenforgalmi látványosság, a sokácok maguk pedig húshagyókedden mulattak egymás közt a főtéren gyújtott tűz körül. A hetvenes években a „sokác” jelleget ismét erősítette, hogy a mohácsi múzeum feladatává vált a délszláv népi kultúra emlékeinek gyűjtése, sőt a busójárásra a múzeum igazgatójának meghívására jugoszláviai horvát csoportok is érkeztek maszkokkal, népművészeti kiállítási anyagokkal.

Néha egy-egy szokásmotívum már biztos mutató az ilyesfajta kérdésekben. Pl. ahol húsvéti öntözés helyett húsvéti korbácsolást találunk, szinte biztos, hogy a község lakossága szlovák eredetű, ha ma magyar nyelvű is. Vagy egy másik példa: a Mátra hegység szlovák eredetű elmagyarosodott falvaiban a gonoszjáró nap pünkösöd maradt, míg a magyar falvakban következetesen Györgynap volt a gonoszjáró nap.

Előadásomat hadd zárjam egy szinte abszurd példával, egy esküvő emlékével, amely majdnem meghiúsult, mert az esztergomi menyasszony nem tudta, hogy járszági vőlegénye számára neki kell az esküvőinget megvennie. Így azután zokogva, fehér menyasszonyi ruhában és fátyollal rohant el a legközelebbi Röltexbe, hogy jövődöbéli anyósa kívánságát teljesítse és vőlegényének megvegye a kívánt inget, mert így kívánja a szokás.

Amint látjuk, van tehát még feladatunk bőven az interetnikus kapcsolatok,

11 A busójárás irodalma is igen nagy, jól összefoglalja Mándoki kis könyvecskéje: MÁNDOKI László 1963. A maszkokról Vö. tanulmányomat: DÖMÖTÖR Tekla 1967.

illetve általában a lokális és etnikai csoportok szokásainak összehasonlító vizsgálatában. Ehhez kívánok jó munkát a következő nemzedéknek.¹²

IRODALOM

- BALASSA Iván
1975 Lápok, falvak, emberek. Budapest
- BODGÁL Ferenc szerk.
1966 Borsod megye népi hagyományai. Miskolc
- DIÓSZEGI Vilmos
1963 Luca-napi kontyoló szövegek. Néprajzi Közlemények VIII. 2/4. 1—36.
- DÖMÖTÖR Tekla
1957 Erscheinungsformen des Charivari im ungarischen Sprachgebiet, Acta Ethn. VI. (1957), 73—89.
1964a Magyar néphit és népszokások Kelet és Nyugat között. Ethnographia LXXV. 189—197.
1964b Naptári ünnepek, népi színjátszás. Budapest
1967 Masken in Ungarn. In Schweizerisches Archiv für Volkskunde 63. 142—161.
1972 Magyar népszokások. Budapest
1974 A népszokások költészete. Budapest
- ERDÉSZ Sándor
1957 A hegyaljai szőlőmunkások szüreti népszokásai. Miskolc
- FÉL Edit—HOFER Tamás
1979 Vázlat a matyókról. Budapest
- GUNDA Béla
1980 A televízió a mai magyar faluban és folklórban. In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Budapest. I. 315—323.
- KEESING, Felix M.
1958 Cultural Anthropology. New York
- KÓSA László—FILEP Antal
1975 A magyar nép táji-történeti tagozódása. Budapest
- KUNT Ernő
1978 A temetők az Aggteleki-karszt falvaiban. Debrecen
- LAJOS Árpád
1965 Borsodi fonó. Miskolc
- MÁNDOKI László
1963 Busójárás Mohácson. Pécs
- NIEDERMÜLLER Péter
1981 A magyarországi ukránok néprajzi kutatása. In: A II. békéscsabai nemzetiségkutató konferencia előadásai 3.: 657—666.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1982 A Barkóság és népe. Miskolc
- RÉSÓ ENSEL Sándor
1867 Magyarországi népszokások. Pest
- RÓHEIM Géza
1920 A Luca-szék. In: Adalékok a magyar néphithez II. Budapest
- SEBESTYÉN Gyula
1902 A regösök. Budapest. MNGy. V.
- SZENDREY Zsigmond—SZENDREY Ákos
1937 Szokások. In: A Magyarság Néprajza IV. Budapest
- SZABÓ Lajos
1975 Taktaszadai mondák. Budapest. ÜMNGy XVIII.
- UJVÁRY Zoltán
1978 A temetés paródiája. Debrecen
1983 Játék és maszk I—III. Debrecen

12 Az új szokások vizsgálatához jó példa: GUNDA Béla 1980.

1. A kulturális határok kérdésköre az utóbbi időben ismét az európai etnológia egyik központi kutatási témájává vált. E megállapítás bizonyosságául elegendő lesz itt néhány különösen nevezetes kötetre, munkára hivatkozni. A *Frederik BARTH* szerkesztésében 1969-ben megjelent tanulmánykötet még főként Európán kívüli etnikumok csoportjait vizsgálta ilyen aspektusból. A szerkesztőnek a bevezetőben tett fontos megállapításai közül kiemelhető, hogy az etnoszok és a kultúrák között nem tételezhető fel közvetlen, egy az egyhez megfelelés. Annak a kulturális készletnek, ami bármely időben egy adott népességhez kapcsolódik, túlnyomó része megtalálható e népesség határain túl is.¹ Ugyancsak 1969-ben jelent meg *Kontakte und Grenzen* főcímmel a Heilfurth professzornak ajánlott Festschrift. Ennek élén olvasható *Ina-Maria GREVERUS Grenzen und Kontakte zur Territorialität des Menschen* című tanulmánya, amely azt elemzi, hogy mit jelent a területhez tartozás az ott élők tudatában, milyen szerepe van a területiségnek személyes identifikációjukban.²

1972-ben a Skandináv Néprajzi Kongresszus témája szintén a kulturális és az etnikai határok mibenlétének körvonalazása volt. Az előadások közül az *Ethnologia Scandinavica* 1973-ban közölte *Knut KOLSRUD*-ét. Az oslói professzor a *Svéd Néprajzi Atlasz* térképlajából indult ki, s az eketípusok, a lakóházak faltechnikái és egyéb jelenségek elterjedtségétől fontos metodológiai megállapításokig jutott el.³ Ugyanott olvasható *Lauri HONKO* dolgozata is, amelyben reagál *Ilmar TALVE* igen jelentős munkájára, annak első, finn változatára. Hangsúlyozza, hogy a néprajzi térképeken szeszélyesen kanyargó elterjedési vonalak csak ritkán társulnak közös nyálábbá.⁴ *Harald HVARFNER* és *Asko VILKUNA* előadása és cikke a Torne-völgy példáján vizsgálta, mit jelent, ha egy etnikailag homogén területet országhatár vág ketté. A konkrét eset kapcsán mintegy modellt kívántak kidolgozni a „határvizsgálatok” számára.⁵ *Ilmar TALVE* említett dolgozata Finnország kultúrterületeiről és kulturális határaitól németül is megjelent az *Ethnologia Europaea* hasábjain, s erre már Magyarországon is történt reagálás.⁶ Ebben a skandináv beágyazottságban kell értékelni azt a tény is, hogy az 1975-ben Budapesten rendezett IV. Finnugor Kongresszus

1 BARTH, F. 1969. 38.

2 GREVERUS, I. M. 1969. különösen 16—17. pp.

3 KOLSRUD, K. 1973. 29—30.

4 HONKO, L. 1973. 33—35. Hangsúllyal szolt a térképezetlen és térképezhetetlen területeiről a hagyománynak.

5 HVARFNER, H.—VILKUNA, A. 1973. 49. skk.

6 TALVE, I. 1973—74. 1977-ben a sárospataki konferencián Paládi-Kovács már behatóan foglalkozott Talve módszerével. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980a. 81—63.

egyik nyitó előadását *Kustaa VILKUNA* akadémikus a nyelvhatár, népi határ, kulturális határ kérdésköréről tartotta.⁷

Anélkül, hogy az 1970-es évek minden e tárgyban történt fejleményét fel kívánnánk sorolni, még néhány tény meg kell említeni. Ugyanis a kultúrterületek és határok kérdéskomplexumának szentelték a szerkesztők a Matthias Zender professzor tiszteletére 1972-ben kiadott *Festschrift* legnagyobb részét is. Az ott közölt tanulmányok közül különösen figyelemre méltó *Christo VAKARELSKIÉ*, amely Bulgária kulturális tagozódásának talán legfontosabb tényére hívta fel a figyelmet. Azt a kontakt zónát dokumentálta, amely Szófiától keletre terül el és észak—déli irányban húzódva kettészeli a bolgár nyelvterületet. Tizenhét jelenséghatár húzódik ebben a sávban közel egymáshoz, s meggyőzően mutatja Nyugat-Bulgária elkülönülését a nép- és nyelvhatárok területein.⁸ A Zender-Festschriftben olvasható *PEETERS* dolgozata a belga—holland politikai és népi határvonalakról, továbbá *KRAMARIK* és *VAREKA* egy-egy írása a *Cseh-erdő* nevezetű terület etnikai és etnográfiai határaitól az anyagi kultúra egyes jelenségei alapján (pl. a parasztházak faltechnikái, eke- és boronaformák, járomtípusok. stb.).⁹

Josef GAJEK 1976-ban a Lengyel Néprajzi Atlasz addig publikált lapjai alapján vázolta fel Lengyelország mai területének néprajzi tagozódását. Ismeretes, hogy a lengyel etnográfusok — jórészt *MOSZYŃSKI* indítása nyomán — főképp a „határzónákat” vizsgálták. Különös gondot fordítottak mindig az ún. „északkeleti frontiere”, azaz a lengyel nyelvterület északkeleti határszélének néprajzi, nyelvjárási feltárására. *GAJEK* professzor hat övezetet és 11 kulturális zónát állapított meg. A feltárt kulturális határok többsége északról délnek tart, vagy északnyugatról húzódik délkeleti irányba.¹⁰ Várható, hogy a nemzeti néprajzi atlaszok publikálását követően Európa más részein, országaiban is fellendül majd a kulturális határok, illetve a kultúra térbeli tagozódásának vizsgálata. Egyáltalán nem időszerűtlen tehát, ha az eddigieknél behatóbban, a részletekben jobban elmerülve nyúlunk ehhez a kérdéskörhöz Magyarországon is.

2. A kultúrhatár fogalmának használatát *TALVE* csak abban az esetben tartja megfontolandónak, ha sok fontos jelenség elterjedtségénél tapasztalható egybeesés. Különösen akkor, ha ezek a szignifikáns jelenségek a népi kultúra különböző szektoraiba tartoznak (pl. település — építkezés, földművelés, táplálkozás, járművek, stb.). Viszont, ha a jelenségek viszonylag újak, helyesebb *innovációs területről* beszélni. Ugyanis ezen területeknek és határaiknak még nincsen „történeti mélységük”. *KOLSRUD*ra hivatkozva jegyzi meg, hogy a kultúrhatárnak lényeges ismertető jegye az ún. *egyensúly-szituáció*. Ez alatt azt érti, hogy a különböző jelenségek kifejlődése ezen a határon jut a „teljeség stádiumába”.¹¹ Kulturális határnak tehát csak a karakterisztikus kultúrterületek közötti választóvonalat lehet elfogadni. Egy-egy jelenség, kultúrelem földrajzi elterjedtségét legfeljebb *jelenséghatárral* lehet leírni, illetve csupán ilyen határnak lehet tekinteni. Régen ismeretes azonban mind a dialektológiában, mind az etnográfiában, hogy nincsenek éles kulturális határok, s gyakran még

7 VILKUNA, K. 1975a; VILKUNA, K. 1975b.

8 VAKARELSKI, CH. 1972. 101. és térkép.

9 PEETERS, K. C. 1972.; KRAMARIK, J. 1972.; VAREKA, J. 1972.

10 GAJEK, J. 1976. 166—168.

11 TALVE, I. 1973—74. 56—58.; Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980a. 81.

a jelenséghatárok is elmosódnak.¹² Ezért nem egy kutató teljes szkepszissel vitéltet a kultúrföldrajzzal, nyelvföldrajzzal szemben.

Joggal merül fel a kérdés, nem lenne-e helyesebb lemondani az éles kultúrhatárok kereséséről, s átmeneti sávokat, zónákat kijelölni, megragadni. GUNDA Béla 1958-ban írta: „Az esetek nagy részében csak egyes elemek elterjedtségéről van szó, s az érintkezési felület — az etnológiai kontaktzóna — övezetében keverékkultúrák jöhetnek létre.”¹³ Erre a megállapításra reagált 1963-ban BARABÁS Jenő: „Valójában minden terület a szomszédjához képest egy kicsit kontaktzóna — ahogy Gunda nevezi a keverékkultúrák területét —, mert erről és arról nem pontosan egyező befolyások érik.”¹⁴ Ugyanő a népi kultúra zonális struktúrájáról szóló és különféle zónafajtákat megnevező dolgozatában erősen leszűkítette a kontaktzóna fogalmának tartalmát. Elfogadta PEUCKERT, 1954. évi értelmezését, aki szerint kontaktzónának a „karakterisztikus zónák közötti átmeneti terület” tekintendő.¹⁵

A fogalom tartalmát azonban célszerűnek látszik ennél bővebben kifejteni. Saját felfogásom szerint a kontaktzóna két egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület érintkező övezete, ahol a nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatások különösen erősek. A jelenséghatárok száma megnövekszik, az izoglosszák egymásra torlódnak, s az átfedések is gyakoriak. A kontaktzóna jellegéhez hozzátartozik öv, sáv alakú kiterjedtsége, bár a zóna szélessége (ha tesszük mélysége) egyetlen adott zóna esetében is szakaszonként változékony lehet. Léteznek kontaktzónák nyelvterületek és nyelvjárásterületek között, léteznek eltérő etnikumok között és népen belüli, táji csoportok között. Azonban a nyelv- és népterületen belüli kontaktzónák jelentősége többnyire nem éri el az etnikumok, nyelvhatárok érintkező zónák jelentőségét.

A mondottak értelmében kontaktzónának tekintem a Kárpát-medence kulturális régiói között húzódó határterületeket. *Kulturális régió*nak azt a földrajzilag kijelölhető nagytájat nevezem, amelyen a kultúrának egy történetileg kialakult, viszonylag stabil, folytonosságot mutató, a környezetétől eltérő struktúrája létezik. E fogalom szinonim elnevezéseként használható a *kulturális provincia* vagy a *tartomány* szó is.¹⁶ Önálló kulturális régióknak kell felfognunk Erdélyt, az Alföldet és a Felföldet is, de közöttük széles átmeneti területek, jelentős kiterjedésű kontaktzónák mutathatók ki. Világosan mutatják például a Partium átmeneti jellegét KISBÁN Eszter egyik dolgozatának térképei. Ezeken a bihari, szilágyi, szatmári részek az Alföldhöz csatlakoznak, s a Királyhágó, Réz-hegység és a Meszes vonalán húzódó kulturális határvonallal különülnek el Erdélytől.¹⁷ Ugyanez a terület más kulturális jegyek vonatkozásában (pl. kandallós tűzhelyek) Erdélyhez csatlakoznak. Madártávlatból nézve átmeneti zónának fogható fel az Alföld és a Felföld között az Északi-középhegység egész széles övezete. A továbbiakban azonban látni fogjuk, hogy ez a széles makrozóna is tagozódik, s a kisebb méretű tájak, kulturális területek között az északi magyar népterületen belül is megragadhatóak kulturális határvonalak, sőt átmeneti kontaktzónák is.

12 BARABÁS Jenő 1963. 111.; IMRE Samu 1971. 36, 39.

13 GUNDA Béla 1958. 573. A hazai néprajzi irodalomban itt találjuk a *kontaktzóna* fogalmának első említését.

14 BARABÁS Jenő 1963. 111.

15 BARABÁS Jenő 1980. 35.

16 Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980a. 67.

17 KISBÁN Eszter 1970.

3. A kulturális határok gyakran egybeesnek másféle határvonallal, természeti vagy nyelvi határral. *Kustaa VILKUNA* is említi, hogy az egész svéd nyelvterületet kettészeli, s Alsó- és Felső-Svédországra osztja egy jelentős kulturális határ. Ez a vonal egyben természeti határ, egybeesik a túlevelű erdőségek és a lombos erdők közötti átmeneti sávval.¹⁸ Hasonló esettel találkozunk a Kárpát-medence felföldi régiójában is, ahol az északi magyar népterület északi és déli határa természeti határral esik egybe. *KÁDÁR László* és *GLASER Lajos* szerkesztette azt a térképet, amely a törzsökös magyar és szlovák népesség közötti nyelvhatárt növényzeti határokkal veti egybe. Ennek alapján valóban ki lehet jelteni: „A magyarság elterjedésének (északon) természeti határa van. Mégpedig nagyon éles természeti határa. Lévától Kassáig a magyarság és a szlovákság népi határvonala évszázadok óta változatlan és állandó. Ez a vonal majdnem tökéletesen megegyezik a molyhos tölgy és még inkább a fekete gyűrűs juhar északi határával, és ezenkívül még néhány mediterrán és steppe növény határával, tehát valóban természeti vonal.”¹⁹

A növényzeti határ azonban ebben a térségben is éghajlati határvonalat követ, amit a földrajzi szélességen túlmenően — többek között — a domborzati viszonyok, a terület tengerszint feletti magassága befolyásolnak. Az említett növényzeti határ több fontos kultúrnövény északi határa is egyben. Említhető a szőlő, amelynek az északi magyar népterületen fontos termőfajai találhatók. Nyitrában felhúzódik a Zoboraljáig, Barsban Léváig. Hontban, Nógrádban kicsit délebbre szorul, de Gömörben ismét északabbra nyomul egészen Nagyballog—Sajógömör vonaláig. Nincsen jelen a Rozsnyói-medencében és a Csermosnya völgyében, azaz a magyar nyelvterület ott túlér a szőlő északi határán, ami aztán a Torna völgyön át Szepsi és Kassa irányában húzódik tovább.²⁰ A kukorica termesztése szintén e határtól délre folyik sikerrel, s a Rozsnyó környéki, Csermosnya-völgyi magyarok is bevitelre szorulnak belőle. A kukorica felső határa a Vág völgyében 600 méter, a Hernád-völgyben 700 méter, s Szepesben, sőt a Sajó és a Bódva forrásvidékén sem érik be. Nem sokkal tér el tőle a búza északi és magassági határa sem. A hagyományos társadalmi-gazdasági berendezkedés idején a búza, a kukorica és a szőlőművelés földrajzi határai megmutatkoztak a népsűrűségi térképeken is; — rajtuk túl ugyanis nagy lépcsővel zuhant a népsűrűség.²¹ Annak ellenére, hogy e határokon túlról a XVI—XVII. század óta dokumentálhatóan nagyarányú volt a szezonális munkásvándorlás szőlő- és gabonatermő tájakra. A természetes növénytakaró, a fanemek és erdőfajták nagy hatással voltak az anyagi kultúra számos jelenségcsoportjára, az életmód alakulására. Még nagyobb jelentőséget kell azonban tulajdonítani a kultúrnövények földrajzának, amihez a mezőgazdasági termelés ágazatai kötődtek, s ily módon földműves kultúrák határvonalait jelölték ki egyben.

A természeti határok kapcsán kell szólni a hegygerincek szerepéről, kommunikációt és érintkezést gátló eseteiről. Tanulságos, hogy a Felföld kisebb-nagyobb medence jellegű tájait (Túróc, Zólyom, Árva, Liptó, Szepes) hosszú hegygerincek választják el környezetüktől, s ezeken a hegyeken húzódtak a megyehatárok is. Ezzel szemben a rövid hegységek gerincvonala nem vált közigazgatási határrá. A hegyaljai megyék — ilyen Borsod és Heves is — hegy mögötti,

18 VILKUNA, K. 1975b. 753.

19 KÁDÁR László 1943. 73. és térkép a 78. lapon.

20 ANDORFI Miklós 1935.

21 PRINZ Gyula é. n. III. 298.

hegyháti járásokat kapcsoltak magukhoz.²² Ugyanis ezekkel könnyen megoldható volt a közlekedés a folyóvölgyekben. Mégis, még ezeknek a rövid hegygerinceknek a vonalában (Mátra, Bükk) is kialakult valamilyen laza kulturális határ. Legalábbis a palóc kutatások erre az eredményre vezettek.²³ Az sem véletlen, hogy a folyóvölgyek kapujában, a síkság és hegyvidék találkozásánál a vásárvárosok valóságos gyűrűje alakult ki.

A magyar—szlovák nyelvhatárnak ma csak néhány szakasza húzódik hegygerincen: pl. Vág-völgy, Csermosnya-völgy, Bódva-völgy, az Ipoly-völgy egyes szakaszai. Ilyen esetekben a népi és kulturális határ is hangsúlyosabbá válik.^{23a}

4. A nyelvhatár — *VILKUNA* felfogása szerint — csupán egy a kulturális határok közül, még akkor is, ha más karaktere van, mint a természeti, a felekezeti vagy az államigazgatási határoknak. Hozzáteszi: „A nyelvi határt normális körülmények között nehezebben lehet átlépni, mint bármilyen más kulturális határt, ezért a nyelvi határok általában a legtisztábbak és a legtovább maradnak meg. A nyelvi határ sokkal szembeötlőbb, mint más kulturális határok.”²⁴ A szlovák—magyar nyelvhatárnak a Rima és a Hernád folyó közé eső szakasza a XVII. század óta lényegesen nem változott.²⁵ Abaúj-Zemplénben viszont a XVII. század végét követően délebbre tolódott. Addig a magyarság egy-egy tömbben lakott Kassáig, és a Tarca völgyében szlovák falvakkal keverten mélyen felnyomult településeinek füzére csaknem Bárfáig. Az ismert hadjáratok következtében azonban Kassa vidékén a magyar falvak zöme elpusztult, Abaúj-Zemplén délebbi tájain is falvak sora néptelenedett el. Benépesítésük jórészt Sáros és Észak-Zemplén szlovák, ruszin jobbágyaival történt. Ilyenformán a nyelvhatár Kassától délre tolódott, akárcsak Töketerebes és Nagymihály vidékén, s a szlovák, ruszin szigetek megjelentek Abaúj és Zemplén déli részein is.

Amikor nyelvet mondunk, népre, etnikumra is gondolunk, noha az etnikai határ nem minden esetben egyezik meg a nyelvi határral. Az adott konkrét esetben viszont a nyelv és az etnikum egynek vehető, bár mindkét oldalon található az újkorban nyelvet váltó, asszimilálódó falusi és városi közösségek. Ami a nyelvi határátlépést illeti, vizsgálataink azt mutatják, hogy a nyelvhatár mindkét oldalán törekedtek ennek a gátnak a leküzdésére. Az 1930–40-es évekig különösen a szlovák oldalon éltek nagy számban magyarul értő, beszélő emberek. A következő generációk esetében fordított helyzet tapasztalható. Gömörben, Nógrádban az ún. „cseregyermek” intézmény a XIX. század elején már biztosan megvolt a nyelvtanulás előmozdítására. Valószínű, hogy több százados múltja van ennek az intézménynek nemcsak magyar—német, hanem magyar—szlovák viszonylatban is.²⁶ A nyelvismeret azonban még a kontaktzónában sem terjedt ki a népi közösségek egészére, sőt a vegyes etnikumú városokban (Kassa, Rozsnyó, Jolsva, Csetnek) sem volt mindenki két- vagy háromnyelvű. Mindazonáltal a közvetlen interetnikus érintkezés, a gazdasági és a kulturális javak csereje mindig is a nyelvhatár menti zónában volt a legélénkebb.

22 Lásd még Baranya, Veszprém és a régi Szatmár megye természeti tájainak kapcsolódását.

23 Lásd PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A Palócföld kiterjedése* c. dolgozatát (sajtó alatt).

23a A hegygerincek mint természeti határok alaposan megnehezítették a hagyományos közlekedést és szállítást. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973c.

24 VILKUNA, 1975b. 754.

25 ILA Bálint 1942—1975. I—IV.

26 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982b. 314.

Sokkal kisebb jelentőségűek a nyelvjárási határok. Általában azok is egybeesnek más kulturális határokkal, s tanúskodnak a nyelv- és népterület belső tagolódásáról. A nyelvhatár mentén fekvő apró nyelvjárászsigetek, mint a csucsomi és magyarbódi a kontaktzóna sajátos helyzetű pontjai. Mint ahogy az abaúji ő-ző nyelvjárástípus szétszórt szigetei (pl. Nagyszalánc, Pusztafalu, Nagybózsza) szintén egy korábban összefüggő, kompakt egységet alkotó nyelvjárás maradványai, nép- és nyelvtörténeti „tanúhegyei.”

5. A felekezeti-vallási határok, ha hosszabb időn át fennmaradnak, kulturális határokká válnak.²⁷ Különösen akkor, ha egybeesnek másfajta határokkal is. Vizsgálva a szlovák—magyar nyelvhatárnak a Rima és az Ondava—Bodrog közötti szakaszát, azt találjuk, hogy a nyelvi, etnikai, és kulturális határ sok esetben felekezeti határ is egyben. Az 1900. évi népszámlálás adatai alapján BALOGH Pál minden településre kiterjedően megrajzolta a különböző etnikumok és felekezetek elterjedtségét. Dokumentálta azt a tényt, hogy a Gömör északi felében élő szlovákság túlnyomórészt evangélikus, a megyei déli részén élő magyarok nagyobb fele pedig református vallású volt. Közvetlenül a nyelvhatáron található néhány evangélikus magyar falu is.²⁸

Rozsnyó környékén — különösen a Csermosnya-völgyben — az ellenreformáció eredményeképpen a XVIII. század folyamán megerősödött egy kisebb magyar katolikus tömb. Ezzel határos a Sajó felső völgyében és a szomszédos Dél-Szepesben élő evangélikus szlovákság és németiség. Abaúj-Tornában ismét változik a kép. A Kassa vidékén és a Kassa—Szomolnokai hegyvidéken élő szlovákság szinte teljes egészében római katolikus. Ezzel szemben a közöttük levő magyar nyelvzigetek többsége a református vallást követi (pl. Magyarbód, Györke, Felsőcsáj, Nagyszalánc). Felekezeti különállásuk erősítette etnikai, nyelvi különbözőségüket. A Bódva felső völgyében, Jászó és Szepsi vidékén a magyar falvak zöme római katolikus, itt mégis viszonylag éles a nyelvhatár. Ugyanis az érintkezés nem katolikus szlováksággal történt, hanem a szepesgölnici medence németiségével és annak szórványaival, mint Stósz és a két Mecenzéf.²⁹

A Zempléni-hegységben a Nagymilic vízválasztójánál érintkezik a magyar és a szlovák nyelvhatár. Mindkét oldalon felekezeti kevertség tapasztalható, aminek tanulságos néptörténeti háttere van. A református szlovák Vajkóc esete arra példa, hogy még „magyar vallás”-t követő közösség is asszimilálódhat. Hárrom görög katolikus szlovák falu népe eredetileg ruszin volt. További két falu pedig ruszinból szlovákká válván az „orosz vallás”-t is letette, s római katolikussá lett.³⁰ Hasonló folyamat több magyar és ruszin faluban lejátszódott, Zemplénben is az Ondava és a Laborc síkságán.

A felekezeti határok az északi magyar népterület belső tagolódásában szintén fontos szerepet játszottak. Különösen jelentős e tekintetben a római katolikus valláson levő palóc-barkó néptömb és a túlnyomóan protestáns borsodgömöri tömb határvonala a Rima, a Sajó és a Bán patak völgyében.³¹ A Sajó és a Bodrog közötti térség nemcsak domborzatilag, hanem felekezetiileg is erősen

27 VILKUNA, K. 1975b. 753.

28 Ilyen pl. a Balog-völgyben Pádár és Perjése község, Csetnek szomszédságában Kuntapolca, Rozsnyótól északra Csucsom. Vö. BALOGH Pál 1902. 504—512.

29 Az abaúji felekezeti határokról: BALOGH Pál 1902. 517—524.

30 BALOGH Pál 1902. 527.

31 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1968. 191—194.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982. 13, 178.

tagolt. A Bódva—Sajó közti terület lényegében magyar reformátusság lakhelye, s ezen nem változtat egy-két evangélikus és római katolikus kis sziget.

A Bódva és a Hernád közötti táj népe már közel sem ennyire egységes vallási tekintetben. Sok faluban két-három felekezet élt együtt, s kiegyenlített volt a felekezetek falvankénti megoszlása. 21 településen éltek többségében reformátusok. Ugyanakkor 16 magyar faluban római katolikus, 11 magyar és két szlovák faluban pedig görög katolikus többséget találtak. 1900-ban a Hernád-völgy magyar falvainak fele református, fele katolikus volt Abaújban, de a völgy legalsó, zempléni szakaszán csupa református települést írtak össze. A Zempléni-hegység abaúji részén a magyar községek közül 12 református, 17 római katolikus, kettő pedig görög katolikus többséget mutat. Zemplénben Tokaj-Hegyalja városai és falvai szintén felekezetiileg összetett közösségek lakhelyei voltak, csupán Tarcál, Erdőhorváti és Makkoshotyka vált ki református többségével. Ezzel szemben a Bodrogköz 28 magyar községéből 20 volt a református, a többi görög és római katolikus.³² Ilyenformán a Bodrog nemcsak természeti tájak, hanem vallásterületek határvonala is egyben. A Bódva és a Bodrog közötti sok apró táj felekezeti tarkasága magyarázatul szolgálhat számos nyelvjárási és kulturális jelenség mozaikszerű elterjedtségéhez. A felekezetek keveredésének hátterében pedig zömmel XVIII—XIX. századi néptörténeti események állnak. A görög katolikus közösségek többsége migráció révén került lakhelyére, s jelentékeny hányaduk anyanyelve eredetileg a kárpátukrán vagy a szlovák volt.³³ Szórványosan lengyelek is keveredtek közéjük. A római katolikusok egy részénél is számolni kell azzal, hogy migráció útján kerültek mai lakhelyükre.

6. A Felföldnek, mint a Kárpát-medence északi kulturális régiójának megkülönböztető jegyei közül számosat felsoroltam a *Barkóság és népe* című munkámban.³⁴ Azonban a „felföldi”-nek minősített kulturális elemek elterjedtsége nem vág pontosan egybe. „Az egész történeti nagytájon, minden etnikumnál megtalálható jelenségeken kívül (mint az említett kemence- és házítípus vagy a batyuzás), olyan jelenségek is megkapják ezt a jelzőt, amelyek nem minden etnikumnál ismeretesek, s csupán a régió egyes részein jellegzetesek [...] Mindamelllett nem jogosulatlan a felföldi ácsolt bútorokról, a felföldi fafaragásról, a felföldi viseletről és annak egyes elemeiről (felföldi szűr, főkötők, férfi posztóruhá, rókaprémes mente, stb.), mint a felföldi regionális kultúra kifejeződései-ről szólni.”³⁵ Ennek a regionális kultúrának az egyik érintkezési zónája a hegyvidék és az Alföld találkozásánál húzódik. Sok-sok jelenség határvonala közelít e zónában egymáshoz, s alkot összefonódó nyalábot. Borsod, Heves és Zemplén alföldi részein a kétbeltelkes, ólaskertes településforma, felföldi részein viszont a szalagtelkes településtípus dominált. A síkon a szabadkéményes konyha és a boglyakemence, a felföldi járásokban pedig a kürtös, lapos, szobából-fűtős kemence dívott a múlt század második felében. Pontról pontra sorolhatnánk a földművelés munkamódjainak, eszközanyagának az Alföldön és a Felföldön eltérő formáit.³⁶ Miskolc—Szerencs—Tokaj vonalában egyes alföldi és felföldi jelenségek szinte átmenet nélkül érnek véget. (Például a *takarás* szó szénagyűjtés

32 BALOGH Pál 1902. 514, 517—527, 562—566.

33 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973a.

34 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982a. 174—177.

35 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982a. 176.

36 Az eltéréseket már Györffy számbavette. Megállapításait tovább finomította és adatolta: BALASSA Iván 1964. és IKVAI Nándor 1967. 173—180.

és 'aratás' jelentése éles vonal mentén válik el.³⁷ Ennek a régiók közötti kontaktazónának a részletesebb elemzését azonban célszerűbb lesz a Magyar Néprajzi Atlasz megjelenése után elvégezni.

A másik fontos kontaktzóna az északi magyar népterület és a szlovák népterület között húzódik. Kérdés, hogy a népi műveltségnek vannak-e olyan jelenséghatárai, amelyek hozzávetőleg a nyelvhatárral esnek egybe. Céltudatos kutatás hiányában egyelőre kevés ilyen jelenségre lehet utalni. Talán a legfontosabbak azok, amelyek az említett ökológiai határt követik, azaz a szőlőművelés, a búza- és kukoricatermesztés északi határait. Ezekhez munkaeszközök, építmények (pl. borospincék, szőlőbeli *hajlok*) kapcsolódnak, és vitathatatlan életmódalakító szerepük is. Tanulságos, hogy a szemnyerési eljárások közül a nyomtatás hozzávetőleg a magyar—szlovák nyelvhatárig terjed.³⁸ Szlovák területen kézicsépet használtak. Ennek az eszköznek fontos szerepe volt az északi magyar népterületen is, fontosabb, mint a szomszédos alföldi régióban. Figyelmet érdemel, hogy a tövisborona északon csaknem a nyelvhatárig terjed, helyenként (pl. Vág-völgy, Zempléni- Ungi-síkság), túl is lép rajta, de a szlovák Felföldön nem honos. Nem használták a Rozsnyói-medence, a Csermosnya-völgy és a Gömör—Tornai karsztvidék magyar parasztjai sem.³⁹

A szlovák—magyar nyelvhatárhoz kapcsolódó kontaktzónában találjuk a vásárvárosok második láncolatát, amelybe Nyitra, Léva, Ipolyság, Losonc, Rimaszombat, Kassa, is sorolható, hogy csak a fontosabbakat említsük. E vonal mentén állatkereskedelemre és vonóállat betanítására szakosodott magyar falvak egész füzére sorakozott. Ezeknek a parasztkupec népe évszázadok óta közvetítő állatkereskedelemmel foglalkozott. Azaz a központi magyar népterület-ről hajtott fel tömegesen szarvasmarhát és lovat az említett vásárövezetbe, ahol a felföldi szlovákságnak és a bányavárosok német lakóinak adta el. Így került fel az Alacsony-Tátrába szürke magyar szarvasmarha, s ilyenformán jutottak be a magyar lótarítás és szarvasmarhatartás szakszavai a szlovák terminológiába.⁴⁰ A juháskampó elterjedtségéről MÁRKUS Mihály állapította meg, hogy a szlovák nyelvterület túlnyomó részén ismeretlen, s csupán az etnikai és nyelvhatár mentén élő szlovák pásztorok ismerik. Gömörben Csetnekig, Abaújban Kassáig követhető ez a szerszám. Még a nevét is a magyarból kölcsönözték e vidék szlovák juhászai.⁴¹ Gömör szlovák pásztorai többnyire rövid, csörgős botokat használnak, de a szomszédos magyar falvakban ilyen botokat nem lehet találni. A Felföld szlovák és magyar pásztorai egyaránt használtak fából készült ivópotharakat, de ezeknek inkább csak a méretezésében és díszítésében voltak eltérések.

Kevésbé ismerjük a szekérformák és a fogatolás eltéréseinek hátterét. A magyar parasztság a Felföldön és a Kisalföldön is szügyhámot használ, a vele szomszédos szlovákság viszont nyakhámot. Mátyusföld északi peremén és Nyitrában a magyar falvakban is fogatolnak nyakhámmal, ezért ott a szügyhámot *magyar hám* néven különböztetik meg. A két eszköz elterjedtségének határa ál-

37 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 164. és 167. Itt ér véget az alföldi boglyavontató szénakezelés is. Uo. 306.

38 Vö. HOFFMANN Tamás 1963. 271. XI. térkép.

39 Vö. IKVAI Nándor 1981. 279. 1. kép.

40 Lásd ehhez: GUNDA Béla 1940. 171—173.; GUNDA Béla 1942. 215.; MARKUS, M. 1964.; MARKUS, M. 1977.; GREGOR Ferenc 1966.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1965. 146.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982. 78—80.

41 MÁRKUS Mihály 1940. 204—205.

talában éles és egybeesik a szlovák—magyar nyelvhatárral. Például a Rozsnyó melletti magyar Sajókazán (Nadabula) szügyhámot használnak, de 5 km-rel odébb a szlovák Betlérén már nyakhámot találunk. Szlovák sajátság ezen a vidéken a szekérrúd vége alá keresztben elhelyezett és a lovak nyakába függesztett rúd. Ezt a szlovákoktól a Csermosnya-völgyi és a rudnai, csucsomi magyarok is átvették, s *ajartartónak* nevezik. (Egyébként a szekérrúd itteni neve, az *ajarúd*, szintén a szlovák *oje* 'szekérrúd' szó átvétele.)

Tanulságos a szekérformák elterjedtsége is. A szlovák Felföldön honos magas oldalú, középen záp helyett láncokkal ellátott szénahordó szekér a nyelvhatártól délre ismeretlen, de az alacsony, deszkaoldalú, rakoncás kítámasztású szekértípus — *kolesz* néven — mélyen benyomult az északi magyar népterületbe. Különösen Abaúj-Zemplénben és Észak-Borsodban használatos. Ezzel szemben a *vendégoldal* a szlovák területen ismeretlen. A rövid *magyar szekér* ilyen rudakkal felszerelve Abaúj-Zemplénben egészen a nyelvhatárig felnyomult. Ugyanott — egészen Kassáig — a rakományt nyomórúd nélkül, csupán két kötéllel rögzítik a szekérhez, akárcsak az Alföldön. Északabbra, szlovák területen nyomórúddal szorítják le a szálak rakományt, s a nyelvhatár menti kontaktzónában megmaradt ez az eljárás a magyaroknál is. Nyugatabbra (pl. a Palócföldön) a nyomórudas és a rúd nélküli eljárás, akárcsak a hosszúoldalú szekér és a vendégoldallal felszerelt rövid szekér együttélését lehetett regisztrálni e század első felében.⁴² Egyes kistájakon, így az abaúji Hegyközben, a szekérformák fejlődése más problémákat is tartogat, s ezek a formák kifejezik a táj anyagi kultúrájának reliktum jellegét.⁴³

A szlovák—magyar kontaktzónában sok jelenség lépte át a nyelvhatárt mindkét irányba. Egyes magyar viseleti darabok, szokások átkerültek a szomszédos szlovák tájakra (pl. bő vászongatya, férfi és női csizmaviselet, vattával bélelt női kabátkák, cifraszűr), s a szlovák nyelvterület széles déli sávjában figyelhető meg az új stílusú magyar népzene, népdal és tánc adaptációja. Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Gömör és Abaúj északi felének hol szélesebb, hol elkeskenyedő, de folytonos sávja a szlovák népi kultúra olyan déli zónájának tekintendő, amelyben erősebben érvényesül a magyar—szlovák kulturális kölcsönhatás, mint az északi medencék övezetében Trencséntől Sárosig. A déli sávnak nemcsak a zenei nyelve, de szlovák szólejtése, beszédének zenéje, hangsúlyozása is ismerős a magyar fül számára.

Nem kétséges, hogy a Szlovák Néprajzi Atlasz és a Magyar Néprajzi Atlasz még sok adalékkal fog hozzájárulni a két nép közötti kontaktzóna és a kulturális interferencia-jelenségek, a kölcsönhatások pontosabb ismeretéhez.

7. Ha röviden is, de szólni kell végül az északi magyar népterület belső tagozódásáról. A Zobor-vidéktől az abaúji Hegyközig számos magyar népcsoportot lehet felsorolni, sőt Borsod-Abaúj-Zemplén megye felföldi részein is több kis táj és csoport nevezhető meg. Ezek elhatárolása, kulturális jegyekkel történő jellemzése sajátosan néprajzi feladat. A már említett felekezeti és nyelvjárási határok jó kiindulásul szolgálnak.

Talán a legfontosabb határvonal a Sajó völgye Borsodban. Elválasztja a katolikus palóc-barkó tömböt az észak-borsodi reformátusságtól. A Sajó-völgyi nyelvjárástípus — mint átmenet — beékelődik a keleti palóc nyelvjárás és az észak-borsodi nyelvjárás közé. Válaszvonala a Sajó-völgy a kenderrost-megmun-

42 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 345, 360.

43 E szekérformákat lásd: BALASSA Iván 1964. 154, 139. kép.

kálás két táji rendszere között és számos palóc-barkó műveltségi elem határa húzható meg a Sajó mentén (pl. markoláb, női hátitarisznya, menyasszony-porkolás, posztrik, morvány, stb.).⁴⁴ Még olyan jelenségek esetében is húzódik itt határ, mint a batyuzás terminusai és a teherhordó lepedők méretezése. Ugyanis a Sajótól keletre kisebb méretű ponyvákat használnak, s azok *négy* sarkára felűnően hosszú kötél darabot varrnak.⁴⁵

„A Sajó völgyében jól látható, hogy az ott húzódó útvonal mentén miképpen nyomult északra az alföldi szabad kémény, mélyen a kemencés-kürtös házvidék területébe, amikor jóval délibb elzárt részekben még ez utóbbi típus uralkodott.”⁴⁶ A folyók, folyóvölgyek mentén ritkán alakul ki nyelvhatár, etnikai határ, vagy kulturális határ. Viszont a hegységek, dombcsúcsok közé ékelődő széles folyóvölgyek önmagukban elkülönülnek környezetüktől és sajátosan hosszú szigeteket, keskeny zónákat alkotnak. Ezt jelzi a hazai dialektológiában a *Sajó-völgyi* és a *Hernád-vidéki nyelvjárástípus* önálló szerepeltetése, amelyek közrefogják az *észak-borsodi nyelvjárástípust*. A Hernádtól keletre az *abauji ö-ző*, a folyó alsó folyása mentén pedig a *Szikszó környéki nyelvjárástípust*-t különítette el IMRE Samu.⁴⁷

A Hernád völgye az anyagi kultúra számos jelenségének határvonala. Ilyen a parasztház szobabeli kandallója, amelynek elterjedtsége Erdélyben és a Partiumban közismert, s északkeleten is széles sávban megtalálható egészen a Hernád vonaláig.⁴⁸ Említhető a lábas állványra stabilan elhelyezett vályús kézimalmos is, ami a kandallóhoz hasonló módon kapcsolódik az erdélyi régióhoz.⁴⁹ A Hernádtól keletre az abara-típusú szénatároló *sopok*, nyugatra pedig a Sajóig terjedően (sőt Gömörben a Rimáig) a *rakodónak* nevezett építmények ismereteseek.⁵⁰

A takarmányszárító állványok a Sajótól keletre már feltűnedeznek. A Bódva és a Hernád között gyakoribbá válnak, a Zempléni-hegységben viszont szinte nélkülözhetetlen eszközei a takarmánygazdálkodásnak.⁵¹ A kenderrost-megmunkálás 7. táji típusa a Sajótól a Bodrogig terjed, de mutatkoznak jelenség-határok — különösen a terminológiában — e területen belül is. Csak a Hernádtól keletre szokták a kendert gyümölcshasználókon szárítani. A Bódva vonala viszont a kenderszárító *milék* keleti határa. A Hernád széles medencéjében a köteges áztatás, attól keletre és nyugatra pedig a kevés kenderáztatás volt a gyakorlat.⁵²

A Bódva völgye kevésbé fontos átmeneti sáv, mint a Sajóé vagy a Hernádé. Egyes palócföldi jelenségek — különösen nyelvjárásiak — egészen a Bódváig követhetők. Nehezen magyarázható miért, de ebben a völgyben húzódik a fo-

44 A szlovák—magyar kulturális kölcsönhatások példáit lásd: GUNDA Béla 1942. 215—217. A szlovák viselet táji csoportjaihoz: NOSALOVA, V. 1982.

45 Lásd PALÁDI-KOVÁCS Attila 1968. 200—206.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982a. 178.; IMRE Samu 1971. 356—358.; SZOLNOKY Lajos 1972. 240—241.; DOBROSSY István—FÜGEDI Márta 1977. 237., 179., 184. SCHWALM Edit 1982.

46 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973b. 436—437.

47 IMRE Samu 1971. 357—370.

48 BARABÁS Jenő 1963. 111. Lásd még ehhez: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1968. 201—202.

49 BARABÁS Jenő 1963. 4. térkép.; KÓSA LÁSZLÓ 1970. 86., 89.

50 SELMECZI KOVÁCS ATTILA 1981. 42, 47.

51 PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1979. 458—459.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980b.

52 BALASSA Iván 1964. 149.; IKVAI Nándor 1967. 160—161.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 232, 241.

gasborona két jellegzetes északi típusának határvonala is. Az Abaúj-Zemplénben ismeretes *nora* szó, mint hiedelemként neve, felbukkan már a Bódva-völgy nyugati szegélyén is, de csak a folyótól keletre színesedik ki e hiedelemként kapcsolódó képzetek anyaga.⁵³

A példákat még tovább lehetne szaporítani, de talán a mondottak igazolják a Sajó—Bodrog közötti felföldi térség kulturális tagozódását. Ezen belül egyes kistájakon szinte mozaikszerű a kép, mint azt néhány évvel ezelőtt GUNDA Béla szerencsi előadása és kéziratos térképei igazolták a Zempléni-hegység vonatkozásában.⁵⁴

A megye alapos néprajzi, népnyelvi, sőt néptörténeti ismeretét nagyban elősegítené, ha más tájakról is készülnének hasonló térképlapok. Még szebb lenne egy regionális néprajzi és népnyelvi atlasz, csak az a félő, hogy anyagának összegyűjtésével kissé elkéstünk, még akkor is, ha azonnal hozzálátnánk a megvalósításához.

IRODALOM

ANDORFI Miklós

1935 A szőlőművelés északi határa Észak-Magyarországon. Szombathely.

BALASSA Iván

1964 Földművelés a Hegyközben. Budapest.

BALOGH Pál

1902 A népfajok Magyarországon. Budapest.

BARABÁS Jenő

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest.

1980 A népi kultúra zonális struktúrája. In: Néprajzi csoportok kutatási módszerei (Szerk.: PALÁDI-KOVÁCS Attila) 23—39. Budapest.

BARTH, F. (ed.)

1969 Ethnic Groups Boundaries. Bergen—Oslo.

DOBROSSY István—FÜGEDI Márta

1977 Etnikai határok és nemzetiségi határok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 269—293. Miskolc.

1979 A paraszti kenderfeldolgozás előkészítő munkafázisai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII—XVIII. 299—315. Miskolc.

1980 A kenderfeldolgozás törő és rostpuhító eljárásainak munkaeszközei és terminológiai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 239—269.

GAJEK, J.

1976 Etnograficzne źródnicowanie obszaru Polski. In: Etnografia Polski, Tom. 143—177. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.

GREGOR Ferenc

1966 A magyar ló- és szarvasmarha-tenyésztés hatása a szlovákra. Nyelvtudományi Közlemények LXVIII. 397—416.

GREVERUS, I. M.

1969 Grenzen und Kontakte zur Territorialität des Menschen. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. 11—26. Göttingen.

53 SZOLNOKY Lajos 1972. 239—241.; DOBROSSY István—FÜGEDI Márta 1979. 306—307, 312—314.

54 Diószegi Vilmos 1969-ben közösen végzett gyűjtőút tapasztalata.

Lásd még: GUNDA Béla 1956. 126—134. és a *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről* c. kötet cikkei (Miskolc, 1981.)

- GUNDA Béla**
 1940 Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti magyarsággal. Földrajzi Zsebkönyv (1940) 170—174. Budapest.
 1942 Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok. In: A magyarság és a szlávok (Szerk.: SZEKFÜ Gyula) 105—226. Budapest.
 1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen.
 1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. Ethnographia LXIX. 567—577.
- HOFFMANN Tamás**
 1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest.
- HONKO, L.**
 1973 Tradition Barriers and Adaptation of Tradition. Ethnologia Scandinavica (1973) 30—48.
- HVARFNER, H.—VILKUNNA, A.**
 1973 Tornedalen — a Divided Entity. A Model for Boundary Research. Ethnologia Scandinavica (1973) 49—66.
- IKVAI Nándor**
 1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány IX. Debrecen.
 1981 A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovákiai párhuzamai. Ethnographica XCII. 278—297.
- ILA Bálint**
 1942—1976 Gömör megye. I—IV. Budapest.
- IMRE Samu**
 1971 A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest.
- KADÁR László**
 1943 A magyar ember a magyar tájban. In: A magyar nép (Szerk.: BARTUCZ Lajos) 69—90. Budapest.
- KISBÁN Eszter**
 1970 A kenyér a táplálkozási struktúrában. Népi Kultúra — Népi Társadalom IV. 97—125.
- KÓSA László**
 1970 A kandallós tüzelő. Népi kultúra — Népi társadalom, IV. 81—96.
 1969 Sozialforschung. Festschrift für G. Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen.
- KOLSRUD, K.**
 1973 On Cultural Boundaries as an Ethnological Problem. Ethnologia Scandinavica (1973) 5—30.
- KRAMARIK, J.**
 1972 Die ethnische und ethnographische Grenze im Böhmerwaldgebiet in der Vergangenheit. Festschrift Matthias Zender, Erste Band, 133—143. Bonn.
- MARKUS Mihály**
 1940 Adatok a juhászok felvidéki elterjedtségéhez. Néprajzi Értesítő XXXII. 203—205.
 1941 Adatok a „kumet” magyarországi elterjedéséhez. Néprajzi Értesítő XXXIII. 170—171.
- MARKUS, M.**
 1964 Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. Ethnographia, LXXV. 467—470.
 1977 A kelet-szlovákiai sertéskepecsek életéből. Ethnographia LXXXVIII. 365—391.
- NOSÁLOVÁ, V.**
 1982 Slovenský ľudový odev. Martin.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila**
 1965 A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen.
 1968 A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány X. 175—218. Debrecen.
 1973a Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi Kultúra — Népi Társadalom VII. 327—367.
 1973b Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 431—462. Miskolc.

- 1973c Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. *Ethnographia* LXXXIV. 549—558.
- 1976 Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedtségének tanulságai. *Egri Múzeum Évkönyve* XIV. 177—204. Eger.
- 1979 A magyar parasztság régsgazdálkodása. Budapest.
- 1980a Kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In: *Néprajzi csoportok kutatási módszerei* (Szerk.: PALÁDI-KOVÁCS Attila) 57—75. Budapest.
- 1980b Gazdasági épületek Észak-Borsodban és Gömörben. A rakodó. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 209—225. Miskolc.
- 1982a A Barkóság és népe. Miskolc.
- 1982b Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. *Kortárs* XXVI:2. 312—316.
- PEETERS, K. C.
1972 Politische und volkstümliche Grenzen. Am Beispiel des Opfers für schönes Wetter im belgisch-niederländischen Grenzgebiet. *Festschrift Matthias Zender*, Erster Band, 82—98. Bonn.
- PEUCKERT, W. E.
1954 Die ostdeutsche Kontaktlandschaft. *Die Nachbarn* 2. 15—35.
- PRINZ Gyula
é. n. Magyar földrajz, III. Budapest.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
1981 Die Trogmühle im Karpatenbecken. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 2. 33—47.
- SCHWALM Edit
1981 A palóc lakodalmi kalácsok. *Ethnographia* XCII. 350—379.
1982 A poszrik. Adatok a palóc poszrikos kendőhöz. In: *Néprajzi tanulmányok* (Szerk.: BALASSA Iván—UJVÁRY Zoltán), 453—476. Debrecen.
- SZOLNOKY LAJOS
1972 Alakuló munkaeszközök. Budapest.
- TALVE, I.
1973—1974 Kulturgrenzen und Kulturgebiete Finnlands. *Ethnologia Europaea*, VII. 55—103.
- VAKARELSKI, CH.
1972 Bemerkungen zum Verhältnis von Sprach- und Kulturgrenzen auf Grund bulgarischen Materials. *Festschrift Matthias Zender*, Erster Band, 99—105. Bonn.
- VAREKA, J.
1972 Die Kulturgrenze des Fachwerkes in der Entwicklung des westböhmischen Bauernhauses. *Festschrift Matthias Zender*, Erster Band, 237—248. Bonn.
- VILKUNA, K.
1975a Sprachgrenze, ethnische Grenze, Kulturgrenze. In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* (red. ORTUTAY Gyula), 49—58. Budapest.
1975b Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. *Magyar Tudomány*, XX. 752—760.

Van-e határa egy népi kultúrának?

Gyakorlatilag minden társadalomtudomány vizsgálja két aspektusból is a maga tényeit, sőt következtetéseit is megfogalmazza ezek szerint. Foglalkozik az időbeli összefüggésekkel és egymásutánnal, foglalkozik ezenkívül a térbeli egymás mellettiség és elterjedés problémakörével is. Az első aspektus sem egyszerű, nem is viták nélkül való az érvényesítése, hiszen a történetiség, hagyományozás, kontinuitás, sőt az újítás önmagukban is sokféleképpen értelmezett fogalmak — a másik aspektus, a térbeliség azonban még ennél is nehezebben kibogozható jelenség. Annak ellenére, hogy mind a nemzetközi, mind a magyar néprajztudományban foglalkoztak a térben való elterjedés problémáival, egyáltalán nem állíthatjuk, hogy e problémakört akár másutt, akár nálunk megnyugtatóan megoldották volna. Igazán tipikusnak tartom, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* (amely pedig jelentős erőfeszítést tett annak érdekében, hogy a hazai kutatások elméleti eredményeit, fogalmainak rendszerét legalább reflektálja köteteiben) nemcsak a *tér* és az *elterjedés* kifejezéseket mellőzi, hanem mondjuk a *nyelvhatár* fogalmát sem vette fel, és ahol végül is tárgyalja e problémát¹ két, egymással össze nem keverhető jelenségsoportot vegyít egybe. Ennél a majd évtizeddel korábbi *Világirodalmi Lexikon* is jobb megoldást adott,² amikor is legalább az *elterjedés*, *migráció*, *diffúzió* és egyéb fogalmak egymástól való megkülönböztetését megkísérelte, és külön érintette az e kérdéskörrel foglalkozó kutatási irányzatokat.³ Hozzá kell tennünk mindehhez azt is, hogy történettudományunk, szociográfiánk elméletében sem kidolgozottabb a térbeliség, és az erre vonatkozó kutatások módszertana — pedig itt is volna mind nemzetközi, mind hazai megszívlelendő előzmény.

Anélkül, hogy a néprajzi tények természetéről akárcsak ilyen szempontból is kimerítő képet adhatnánk, abból kell kiindulnunk, hogy ezek sajátos természete legalábbis gyakorlatilag a következőképpen jellemezhető. A néprajzi adatok nem önmagukban állnak, hanem sok-sok hasonló adat együtt adja a kutatás tárgyát. Amíg mondjuk Arany Jánostól az V. László ballada egyedi tényként is az irodalomtudományi vizsgálat elégséges tárgya, a magyar *Kőműves Kelemen* balladát az teszi a néprajzi kutatás számára érdekessé, hogy több feljegyzését ismerjük. A sok-sok hasonló néprajzi adat természetesen rögtön nemcsak időbeli, hanem térbeli megoszlást is ad. Forrásaink természetéből következő az is, hogy kevés az igazán hiteles történeti adatunk: ilyen esetben a térbeli elhelyezkedésből következtethetünk (esetleg) történeti összefüggésekre. Még azt

1 Lásd „Kartográfiai módszer” címszó ORTUTAY Gyula szerk. 1980. II. kötet, K-Né. 85—86.

2 Lásd „elterjedés” címszó KIRÁLY István szerk. 1972. II. kötet, 1079. további utalásokkal.

3 Lásd „diffuzionista irányzatok” címszó KIRÁLY István szerk. 1972. II. kötet 732—733. további utalásokkal.

is hozzátehetjük, hogy néprajzi tények etnikus hovatartozása, ezen belül pedig az ún. néprajzi csoportok rendszereibe tartozása is összefügg a térbeliséggel. Minthogy a magyar néprajzi kutatás mind az ún. „etnikai csoportok” ∞ „néprajzi csoportok” vonatkozásában, mind pedig a néprajzi atlasz módszertanát tisztázni kívánó áttekintésekben részletesen foglalkozott a kérdéskörrel,⁴ nem érzem szükségét, hogy erre a későbbiekben visszautaljak. Fontosnak tartanám azonban, hogy tisztázzunk a térbeliség kérdéseit vizsgálva egy alapvető módszertani kérdést, és ez után térjünk vissza a népi kultúra *határának* problémakörére.

A térbeliség megértésekor a földrajztudomány, nyelvtudomány, ezek részterületei (pl. dialektográfia, nyelvföldrajz, emberföldrajz stb.) igen hasznos segítséget nyújthatnak. Mind a nemzetközi, mind a magyar néprajztudomány merített is tőlük, voltaképpen azt a módszertant, amelyet hol földrajzinak, hol kartográfiaiának szokás nevezni (nálunk is) innen származtathatjuk. A különböző rokontudományoktól más és más időben, más és más céllal átvett megoldások egymáshoz láncolása, gyakorlati feladatok érdekében mintegy elméleti igazolásként való idézése azonban oda vezetett, hogy egy alapvető tényritkán szokás említeni néprajztudományunkban.

A térbeliség ugyanis két, egymástól rendkívül élesen *eltérő*, következtetésképpen egymástól pontosan *megkülönböztetendő* jelenségcsoport megnevezésére egyaránt használatos. Egyfelől *tárgyrendszer*, vagyis a megfigyelt tények inherens sajátossága, másrészt azonban *metarendszer*, vagyis csupán az elemzés fogalma. Amikor például a *Néprajzi Lexikon* „kartográfiai módszer” címszóval foglalkozik a „népi kultúra jelenségeinek ... térbeli elterjedettségé”-vel (a cikkíró szándéka ellenére is) e fogalmakat összekeveri.⁵ Tudománytörténetünk gyakran említette, hogy a nyelvatlaszok mintájára (egyszersmind emberföldrajzi iskolák hatása alatt) bontakozik ki a nemzeti, nemzetközi és lokális néprajzatlaszmozgalom, ahol is e térbeliség jellegzetesen metarendszer-szintű magyarázatban kell hogy megjelenjen. Amíg azonban nálunk nem jelent meg néprajzi atlasz, illetve a nyelvjárás atlasz igazában metarendszer jellegű kommentárjai nem láttak napvilágot, nehéz volna eldönteni, hogyan is értelmezzük mindezt a magyar népi kultúra táji tagolódásának megállapításában. Maga a „táji” szó önmagában is inkább zavaró, mint megvilágító e helyen. Ha megint csak a *Magyar Néprajzi Lexikon* megfelelő címszavaihoz fordulunk, úgy találjuk, hogy van „táji csoport”, amelynek tagjai egy „földrajzilag meghatározott tájon vagy vidéken laknak”, és ezeket általában „néprajzi csoport” néven kutatja a magyar néprajztudomány. Maga a „táj” viszont „földrajza, növényzete, története stb. alapján egységes vagy összefüggő terület.”⁶ Minthogy az említett címszavakat egyetlen szerző írta, nyilvánvaló, hogy itt a térbeliség differenciálatlanul egyszerre földrajzi, néprajzi, sőt történeti jellegű, vagyis fel sem tűnt a kutató előtt a tárgyrendszerek és metarendszerek megkülönböztetésének igénye.

Hozzátehetném, hogy a problémának nem annyira félreértése, mint inkább meg nem értése jellemző a természettudományi indíttatású szerzők körében, nemcsak nálunk, hanem a fizikai antropológia, a humán ökológia és a gazdasági

4 Csak a legfontosabb áttekintéseket idézem, bennük megtalálható a további (és korábbi) szakirodalom is: VISKI Károly 1938; KÖSA László—FILEP Antal 1975; PALÁDI-KOVÁCS Attila szerk. 1980.; illetve BARABÁS Jenő 1963.

5 Lásd az 1. jegyzetben idézett cikket.

6 Lásd a „táji tagolódás kutatása” és „táj” címszavakat ORTUTAY Gyula szerk. 1982. V. kötet, Szé-Zs, 147—152, illetve 146.

földrajz vagy emberföldrajz legtöbb képviselője körében is. Az ő példatárukban a térbeliség ugyanis nagyjából azonos, akár térszinformák, talajtípusok, gabonafajták, települési rendszerek vagy etnikumok vonatkozásában fordul elő, noha bizonyára ők is tiltakoznának, ha mondjuk a zuzmók és a házassági szokások, a búza és a lakodalom változatainak elterjedettségét azonos jellegűnek neveznénk. Hogy itt eredeti és elmélyült teoretikus gondolkodásra van szükség, jól bizonyítja e témakörben is az egyik leginkább gondolatébresztő, magyarul olvasható kiadvány, L. Ny. GUMILJOV tanulmánykötete, ahol a „táj” (az eredetiben oroszul is *landsaft*) érdekes megvilágítást nyer. Noha az egymással ciklikus módon összefüggő tanulmányok során e fogalmat különböző módon használja fel a szerző, általában „természeti táj” értelemben említi, megjegyezve, hogy Marx szerint a történelem az emberek és a természet történelmének kölcsönös egymásrahatása.⁷ Elgondolásából az is igen tanulságos, hogy beszél „etnoszféráról”, amely többé-kevésbé megragadható a kultúra térbeliségében is.⁸ 1968-as tanulmánya, a „táj és az etnosz” összefüggéseiről⁹ cseppet sem könnyen sematizálható, éppen ezért igen gondolatébresztő a térbeliség értelmezését illetően is. Elgondolásai szerint a különböző komponensekkel megragadható emberi elem (antroposzféra — etnoszféra — szocioszféra) és a táj kölcsönhatásban van, az ember elsajátítja és átalakítja a tájat, a táj pedig visszahat az emberre. Ez a kölcsönhatás ugyan térben (és időben) zajlik le, vannak határjelenségei is (pl. az ember kiirtja az eredeti növényzetet, bevezeti az öntözést, éghajlati változások következtében megszűnik vagy éppen folytatódik egy természetelsajátítási vagy termelési gyakorlat lehetősége, stb.), mégis inkább szociobiológiai (és pszichológiai) dinamizmusként, mint elterjedésterképek sorozataként írható le.

Hogy e teoretikus és a mindennapi kutatáshoz nehezen kapcsolható elgondolást rögtön mintegy konkretizáljuk, érdemes idézni az európai etnológia klasszikusának, Sigurd ERIXONnak vonatkozó összegezését. Ő, aki jól ismerte a skandináv térbeliség mind tárgyrendszerbeli, mind metarendszerbeli néprajzi rögzítését, valamint a szó mai értelmében vett néprajzi atlaszokat, amikor 1945-ben áttekintette a svéd kultúrahatárok és kultúráterületek kérdéskörét,¹⁰ abból indult ki, hogy egy Európában páratlanul álló, vagyis igen régóta egységes etnikumú terület, mint a svéd, is felmutat néprajzi szempontból értelmezhető kultúráterületeket és azok határait. E felismerésben természetesen hivatkozik az északi előzményekre (már 1874-ben Oskar MONTELIUS régészeti elterjedési térképeire), az egy évvel későbből datálható európai nyelvatlaszokra, és a maga sok évtizedes tapasztalataira. Érdekes, és a hazai kutatás által nem idézett tény, hogy ERIXON szerint az első atlasz-jellegű térképek nem August PETERMANN 1870-es elzási áttekintésében, hanem az osztrák—magyar birodalomról 1855-ben készített *Direktion der administrativen Statistik* c. kiadványban találhatók,¹¹ (Amint a közkezen forgó tudománytörténeti vagy bibliográfiai áttekintésekből¹² látom, nem olyan könnyű ezt azonosítani, annyi azonban biztos, hogy a magyar reformkorban éppúgy, mint a múlt század ötvenes éveiben olyan értékes statisztikai áttekintések láttak napvilágot, amelyek zöme méltatlanul esett

7 GUMILJOV, N. Ny. 1975. 55, illetve 53.

8 GUMILJOV, N. Ny. 1975. 57.

9 GUMILJOV, N. Ny. 1975. 78—92.

10 ERIXON, Sigurd 1945.

11 ERIXON, Sigurd 1945. 6.

12 SÁNDOR István 1977. 65—67; I. TÓTH Zoltán 1950. I. 35—37.

ki néprajztörténetünkéből, illetve a térbeliséget is bemutató összegezéseket áttekintő szemlékből.)¹³ ERIXON voltaképpen a természeti környezet, a táj különbségeit érzékelteti, utal az életmódok ennek megfelelő eltéréseire is, ehhez képest azonban egyes tárgyak és főként a településtípusok meg háztípusok elterjedését tartja a kultúra térbeliségét megbízhatóan jelző elemnek. Feltűnő, hogy igazi elmélet nem fordul elő ebben az áttekintésben, meghatározást, fogalmi rendszerezést nem találunk.

Úgy látszik, arra van szükségünk, hogy az empirikus néprajzi és a teoretikus társadalomtudományi felismerések között előbb mintegy fogalmi áttekintést, rendszerezést adjunk, és csak ezután foglalkozzunk ismét azzal a problémával, miben is állhat egy népi kultúra határa? A részletes dokumentáció mellőzésével, és csupán a legfontosabb fokozatokra utalva az alábbi csoportokat állapíthatjuk meg, illetve különböztethetjük meg egymástól.

A) *A természeti környezet térbelisége*: Ez a tárgyrendszer jelenségeit tartalmazza (domborzat, éghajlati és biológiai viszonyok, stb.). Nyilvánvaló, hogy ezzel összefügg például a termesztett növények milyensége, hozama, az egységnyi területre jutható maximális népsűrűség, a közlekedés lehetőségei révén a különböző területek közti kapcsolatot, stb., vagyis fejlettebb társadalmi szinthez tartozó térbeli vonatkozások, ezt önmagában mégis természeti jelenségként foghatjuk fel.

B) *A táj térbelisége*: Szükséges, hogy megkülönböztessük ettől az ember és természet kölcsönhatása nyomán létrejött környezetet is, vagyis a földművelés, erdőgazdálkodás, települések, közlekedés és más tényezők által meghatározott térbeliséget. A burgonya (és általában a kapás növények) elterjedése, agrotechnikai újítások (égetéses irtás, nehézeke), településszerkezeti változások (tanyásodás, telepesfalvak, új városnegyedek, bolygóvárosok), de akár a közlekedés módjának megváltozása (új hajókhoz illő kikötőtípusok, vasút, autópályák, stb.) mind-mind ilyen jellegű tárgyrendszert alkotnak.

C) *Az etnoszféra térbelisége*: Még mindig tárgyrendszerként foghatjuk fel a különböző etnikumokhoz kapcsolódó populációk egymáshoz viszonyított térbeliségét. Egy-egy etnikumhoz hozzátartozik az a terület, amelyen megtalálható. Ez a terület lehet igen sokféle (homogén, expandáló, szétszóró, sporadikus, reliktszerű, stb.), minden esetben van azonban térbelisége is a különböző etnikus egységeknek. Bizonyos mértékig akár a szocioszféra térbeliségéről is beszélhetünk, hiszen a társadalom egyetlen egysége (család, közösség, állam stb.) sem képzelhető el térbeliség nélkül, közvetlen célunk érdekében azonban nincs szükség arra, hogy az etnoszféra és a szocioszféra térbeliségét itt, a tárgyrendszer szintjén különböztessük meg egymástól.

Ha a metarendszerek térbeliségét vizsgáljuk, látszólag ettől teljesen eltérő csoportokat állapíthatunk meg. Ha egy-egy megnyilvánulási formát választunk ki, jobban láthatjuk, hogy ezek össze is függenek egymással, meg is különböztethetők egymástól.

Például az építkezést véve alapul a havasi pásztorkunyhók vagy a vízben található cölöpipítmények elterjedése tulajdonképpen *inventárium* jellegű listában foglalható össze, ahol az előfordulás nem önmagát magyarázza, hanem a

13 Ezzel kapcsolatban PALÁDI-KOVÁCS Attila áttekintése (1976) is jelzi, hogy itt még igen sok a feldolgozandó tény és jelenség. Ugyanő utal a további szakirodalomra, sőt a korábbi magyar topográfiai, statisztikai munkákra is. Ezeket is érdemes lenne egyszer a térbeliség kérdéskörének kutatástörténete szempontjából áttekinteni.

természeti környezet térbeliségének felel meg. Ettől némileg meg kell különböztetni az olyan szerkezeti jellegű rendszerezéseket, amelyeket a magyar néprajzi kutatás „háztípusok” címmel szokott említeni. Ezek mindenképpen a táj térbeliségére utaló metarendszerként értelmezhetők, amint ezt mondjuk BÁTKY Zsigmond kísérletei is bizonyítják.¹⁴ Amint azonban az utóbbi évtizedek ilyen vitái is jelezték, itt már BÉL Máttyás 1730 körüli *Tractatus de re rustica Hungarorum* című munkája óta szokás volt a típusokat egyszersmind az etnoszféra térbeliségének megnyilvánulásaként is felfogni.¹⁵ Ennek alapján indokoltnak látom, hogy az egységesen tipológiának nevezett metarendszerbeli fogalmakat legalább két csoportra osszuk. Az előbbit, a fentebbi értelemben vett táj térbeliségének megfelelőt nevezhetjük *topográfiai* jellegű áttekintésnek, míg az utóbbit, az etnoszféra és szocioszféra térbeliségére utaló metanyelvi fogalmat célszerűbb a szorosabb értelemben vett *tipológiai* rendszerezés keretébe illeszteni.

Nem érintve most azt a nagyon sokrétű problémát, minek is nevezhetjük a kultúrát, mint olyant, csupán ennek térbeliségét illetőleg lássunk néhány példát arra, hogyan jelentkezik e három metanyelvi fogalom, milyen fokozatossággal képzelhető el összegezésük, éppen a kultúra jobb megértése szempontjából.

D) *A térbeliség inventárium jellegű metanyelvi megfogalmazása*: Magától értetődő módon ide tartozik a természeti környezet jelenségeinek számbavétele, illetve a közvetlenül erre vonatkozó elemek összegezése (pl. a folklórtól az ilyen jelenségekre utaló motívumok tartalma, amelyeket még a nemzetközi *Motif-Index* is, eléggé indokolatlanul tartalmi jellegűnek tekint). Nemcsak a morénavidékeken gyakori a jégcsiszolta hatalmas köveket óriások által hajigáltaknak tekinteni; vagy szakadékokat, forrásokat történeti eseményekkel hozni kapcsolatba. Az ilyen jellegű adatok összesítése, térképre vetítése önmagában még nem jelent kulturális térbeliséget.

E) *A térbeliség topográfiai jellegű metanyelvi megfogalmazása*: Természetesen itt a táj az a rendező keret, amellyel kapcsolatba hozva az egyes elemek összefüggései megvilágosodnak. Házak építőanyaga és szerkezete; földművelési eszközök és technikák; a viselet anyaga és elkészítési technikája; közlekedési eszközök; akár még a hangszerek milyensége, a népművészetben felhasznált színező anyagok kémiai és technológiai tulajdonságai: sőt a pénzként használt többé vagy kevésbé természetes anyagok térbelisége pontosan értelmezhető ezzel a metanyelvi fogalommal.

F) *A térbeliség tipológiai jellegű metanyelvi megfogalmazása*: Noha nem tűnik mindenképpen igen nagy különbségnek, az előbbi fokozathoz viszonyítva mégis azt kell hangsúlyoznunk, hogy minden valódi leírás, amely az etnoszféra (vagy szocioszféra) meglétét figyelembe veszi, olyan önálló rendszerezési igény nyel lép fel, amelyet jogosan nevezhetünk tipológiának. Ha például áttekintést adunk a középkori templomépítészeti emlékeiről a Kárpát-medencében, a 13. századi falusi templomok közül azonnal kiválik mondjuk Štvrtok na Ostrove (ČSSR) vagy Densuş (RSR), noha esetleg nem tudjuk, hogy az előbbit német telepesek építették, az utóbbit pedig korábbi romokból építették fel.¹⁶ A tipológiai áttekintés mindjárt utal az etnoszférára és a szocioszférára is, amennyiben va-

14 Ezeket jól áttekinti és értékeli GUNDA Béla 1978.

15 BÉL szavait idézi TÁLASI István (1979–1980. 438.), pl. „Aliter (enim) exstrument villas Hungari, aliter Germani, Slavi aliter et iterum aliter Russi, nec non Groatae et Rasciani, Walachique”. stb.

16 Az előbbi képét lásd: KROPILÁK, Miroslav red. 1978. III. 142, az utóbbi képét lásd PORUMB, Marius 1981. 4. kép a kötet végén, a vonatkozó adatok 35–38.

lóban alkalmas arra, hogy feltárja a bemutatott jelenségek típusait, azok eltérő sajátosságait.

A néprajzi kutatásban ezenkívül még néhány igen fontos megfigyelés volt megállapítható e térbeliséget illetően.

A szoros értelemben vett *elterjedés* olyan jelenség térbeli mozgására utal, amikor maga a jelenség terjed el. (Ettől célszerű megkülönböztetni a szoros értelemben vett *migrációt*, amikor is az illető kulturális jelenséget hordozók maguk változtatnak helyet.) Az európai löfegyverek más kontinenseken, távoli fűszerek Európában így „terjednek el”, míg a cigányok Európában, az angolok, örmények vagy magyarok az Újvilágban migráció eredményeként bukkannak fel. E különbségtétel azért is fontos, mivel a migrációnak elvben van határa, az elterjedésnek pedig gyakorlatilag nincs.

Lássunk erre egy már korábban is idézett, frappáns példát.¹⁷ Egyetlen mesemondó 8 meséjének nemzetközi elterjedési viszonyait összevetve megállapíthatjuk, hogy az egyik történet egyéni lelemény, a másik helyileg ismert, a harmadik egy-egy néphez kapcsolható, a negyediknek vagy hat-hét lokális redakciója ismert, a következő meg kontinenseken át elterjedt, anélkül, hogy pontosan tudnánk, milyen úton-módon. Másrészt az egyes mesetípusok önmagukban is vizsgálva rendkívül érdekes elterjedési térképet mutatnak. A fenti mesék közül az AaTh 449-es típuszámon nyilvántartott (A cár kutyája — Szidi Numan) a maga keleti szláv, balti majd átmenet nélkül ír redakcióival önmagában is elég fejtörést okozott a kutatóknak, hogy a vélhető közel-keleti eredet problémáját ne is említsük.

Másik jellemző, szinte klasszikus példája annak, hogy egy-egy folklór feltárt vagy feltáratlan volta milyen különös elterjedési térképet rajzol ki, amit azután új kutatások egy csapásra megváltoztathatnak, a *Maja BOŠKOVIĆ-STULLI* által monografikusan vizsgált Midas-történet (AaTh 782 — Midas és a számárfülek). Már a nemzetközi mesekatalógus 1961-ben új kiadása tudta, hogy e mesetípusból ismert több francia, román, orosz, görög, török, indiai, sőt amerikai spanyol változat, együttvéve mintegy húszegynéhány szöveg — valamint 126 (!) szerbhorvát szöveg.¹⁸ A zágrábi szerzőnő 1967-ben kiadott értekezése¹⁹ már összesen 291 változatot sorol fel (1 koreai, 3 mongol, 3 tibeti, 1 ujjgur, 1 thaiföldi, 2 burmai, 7 indiai, 1 tuvai, 1 baskir, 2 kazah, 3 kirgiz, 1 tadzsik, 2 üzbég, 1 azerbajdzsáni, 3 örmény, 1 grúz, összesen 3 perzsa, összesen 2 arab, 4 török, 7 izraeli (közte afganisztáni, iraki, jemeni, egyiptomi, marokkói, bolgár és olasz eredetű zsidóktól származó szövegek), 1 egyiptomi, 3 berber, 1 ghanai, 1 hauza, 1 etióp, 1 orosz, 3 ukrán, 6 görög (és még 2 törökországi görög), 1 aromun, 1 albán, 4 bolgár, 2 bulgáriai makedon és 2 jugoszláviai makedon, 3 jugoszláviai albán 147 (!) szerb-horvát, 1 jugoszláviai olasz, 2 olasz, 3 ókori latin, 1 portugál, 5 breton, 4 walesi, 40 ír (!), 1 irodalmi német, 1 flamand, 1 chilei és 2 argentinai. 1 brazíliai szöveg (az utóbbiak valószínűleg eurpai bevándoroltaktól) ismert, és továbbiakat is feltételezett a szerző). Nem is azt tartom itt érdemesnek megjegyezni, hogy az időközben megjelent mesekatalógusok tanúsága szerint az egyes területeken a változatok száma nagyobb. (Pl. az ír mesekata-

17 VOIGT Vilmos 1972. 75–76. (Azóta a nemzetközi kutatás újabb adatai tovább erősítették az akkori következtetéseket.)

18 THOMPSON, Stith 1961. 270.

19 BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja 1967. Magyar adatok: SOLYMOSSY Sándor 1925.

lógus 101 változatot említ,²⁰ előkerült 2 mexikói változat,²¹ ma már ismerünk 4 kínai változatot is²² stb.) Ami az elterjedés szempontjából tanulságos, a következőképpen összegezhető: a történet már legalább az antikvitás óta él (Milds, illetve a balkáni változatokban Trojan \in Trajanus neve is erre vall). Innen alkalmanként igen sokszor (alkamanként akár irodalmi vagy iskolai forrásból is) átvehették. Néhány változat biztosan így magyarázható. Azt is nehéz lenne pontosan bizonyítani, ugyan mikor és hogyan kerültek mondjuk a latin-amerikai változatok éppen Chilébe, Brazíliába és Mexikóba (és nem máshova). Ma Európában két nagy tömbben fordul elő: több mint 100 ír és több mint másfél száz szerb-horvát szöveget ismerünk. Az ezek közti összefüggésről semmi komoly megállapítást nem tehetünk. Még az is tűzetes vizsgálatot igényelne, hogy a kis-számú változatokban előforduló ázsiai és afrikai szövegek (a koreaitól és kínaitól Ghanáig és Etiópiáig) vajon milyen módon kapcsolódnak össze: genetikus vagy csak tipológikus egyezésnek tekinthetők. A jól ismert európai anyagban feltűnő, hogy néhány terület (pl. Skandinávia, a Baltikum) nem ismeri a történetet. Lehet azonban, hogy ennek a tisztázatlan műfaji hovatartozás az oka: a szerb-horvát szövegek jó része ugyanis nem mese, hanem helyi monda, és ezeket csak a kutató figyelme vonta be a mesetípus-katalógusok adattárába. Az a kép, miszerint balkáni kisugárzásának tekinthetjük a Midas-történetet (az 1961-es mesekatalógus még nem idézte az ír változásokat), egy csapásra megváltozott akkor, amikor előkerültek a kelta szövegek.

Ilyen esetben a folkloristák rendszerint a szó szoros értelmében vett elterjedés helyébe a migrációt illesztik magyarázatként — nem sok eredménnyel. Távolági kereskedelem, hajósok, kereszteshadjáratok, eretnekek, habánok, valon telepesek, cigányok, titkos mozgalmak, hadjáratok hivatottak arra, hogy a folklóradatok térbeliségének bizzarr voltát — ha egy-egy esetben meggyőzőnek is tűnő érvekkel, minél több azonban az ilyen „biztos” magyarázat, annál több kételyünk ébred e megoldás egészben véve alkalmazható volta iránt.

Úgy gondoljuk, a korábban vázolt elméleti-terminológiai keretben mégiscsak tovább juthatunk egy lépéssel a kultúra térbeliségének leírását illetően.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen és ehhez hasonló elterjedési adatokat nem lehet egy pusztán inventárium-jellegű, vagy topográfiai jellegű metanyelvi leírással megragadni. A tipológiai jellegű metanyelvi leírás ugyan már figyelembe veszi az etnoszféra és a szocioszféra tényezőit, nyilvánvaló azonban, hogy ezeken belül meg kell különböztetni egymástól néhány módosító tényezőt, hiszen például a pirosaprika mint fűszer, a kávé mint élvezeti cikk, a nagycsalád mint társadalomszerkezeti egység, a görög katolikus vallás vagy az AaTh 449 mese-típus meglepte nem azonos módon ragadható meg a szocioszféra keretein belül.

Anélkül, hogy itt egy teljes kultúraelméletet vázolnánk fel, szeretnénk utalni egy további megkülönböztetési lehetőségre. Célszerűnek látszik ugyanis az etnoszférán és szocioszférán túl önállóan tekinteni a *kultúrát*, mint *újabb* metanyelvi szintet, pontosabban ezt két további szintre bontani. (Többre is lehetne, azonban egyelőre ennyi biztosnak látszik.)

Kiindulva azokból a felismerésekből, amelyeket a szovjet szemiotika tartui iskolája már kidolgozott, megkülönböztethetjük egymástól az elsődleges és

20 Ó SÜILLEABHÁIN, Seán—CHRISTIANSEN, Reidar Th. 1963. 157—158.

21 ROBE, Stanley L. 1973. 127.

22 TING, Nai-Tung 1978. 123.

a másodlagos modelláló rendszereket.²³ Kultúraszemiotikai javaslatomban²⁴ már utaltam arra, hogy ezt bizonyos szempontból célszerűbb az alábbi formában ki egészíteni, illetve módosítani. Elsődleges modelláló rendszernek nevezzük nem csupán a nyelvet, hanem bármilyen kommunikáció nyelvét. Az erre épülő másodlagos modelláló rendszerekben már régen fel szokták sorolni a mítoszt (és egyéb folklór szövegeket), ehhez az előbbi felismerésnek megfelelően hozzávehetjük a ritusokat, és az olyan viselkedési formákat általában, amelyekben az elemi kifejező mozdulatok immár egy másik szinten szerveződnek ismét új egységekké. Most csupán közvetlen célkitűzésünk érdekében tehát a következő szinteken beszélhetünk a térbeliség kultúraspecifikus megnyilvánulásairól.

G) A térbeliség megnyilvánulása a kultúrának az *elsődleges* modelláló rendszerekhez (*kommunikáció*) tartozó jelenségeiben.

Ide tartozik a nyelv, a dialektusok, valamint az ehhez hasonló jelenségek (zenei és táncdialektusok, a viselet és a népművészet dialektusnak tekinthető elemei, stb.) térbelisége. Nem véletlen, hogy egyáltalán a népi kultúra térbeliségét ilyen vonásokban vették észre a kutatók már a 19. században, elsősorban ezekkel kapcsolatban alakultak ki azok a földrajzinak vagy kartográfiának tekintett módszerek, amelyeket később az etnográfiai kutatásokban sajátosan kifejlesztettek (pl. a néprajzi atlaszok elkészítésében). A korábbiakhoz képest itt azt javasolhatjuk, hogy szinte minden területen ki kell fejleszteni az elsődleges modelláló rendszerek ilyen jellegű értelmezését és feltárását. Így lehet pl. értelmezni a szokások vagy a hiedelmek vonásait is.

H) A térbeliség megnyilvánulása a kultúrának a *másodlagos* modelláló rendszerekhez tartozó jelenségeiben.

A modelláló rendszerek és jelrendszerek vizsgálata során sem mindig egyöntetű vagy egyértelmű az, pontosan mi is tekinthető másodlagos rendszernek. LOTMAN elképzelése szerint például a *szöveg* jelenti a nyelv (= kommunikáció) szerveződésének másodlagos szintjét.²⁵ Ha e szintet inkább a mítosz analógiájára képzeljük el (vagyis paradigmatis és szintagmatis tengelyek szerint való bármilyen elem-szerveződést ide veszünk) a néphit, a népköltészet esetében nem csupán a szó szoros értelmében vett mítoszokat, hanem sok ehhez hasonló jelenséget ide vonhatunk.²⁶ Pontosabban úgy fogalmazhatjuk meg, hogy minden, az előbbieken kommunikációs tekintetű modelláló rendszerre felépíthető egy ilyen másodlagos modelláló rendszer. Voltaképpen azt mondhatjuk, hogy a kommunikációra épülő *jelrendszerek* tartoznak ide, ugyanakkor azonban nem korlátozhatjuk a jeleket és a jelzés folyamatát egyes-egyedül erre a második szintre.²⁷

Minthogy pontos jelelméleti szempontból a *jel* olyan referálási szabálynak felel meg, amelyben rendszerelméletileg a jel az általa utalt jelenséghez képest magasabb és egyszerűbb szintet alkot²⁸ az így elfogadott másodlagos modelláló rendszerek már önmagukban rendkívül alkalmasak arra, hogy tulajdonságaik

23 Az erre utaló klasszikus tanulmány (V. V. Ivanovtól, noha az eredeti közlési helyen nincs aláírva) magyarul is olvasható: HORÁNYI Özséb—SZÉPE György szerk. 1975. 349—353.

24 VOIGT Vilmos 1981. különösen 261 skk.

25 Lásd erről tanulmánykötetét LOTMAN, J. M. 1973, különösen 269—280.

26 Lásd erről részletesebben VOIGT Vilmos 1980.

27 Erről lásd VOIGT Vilmos: Általános jel tudományi vázlat. Bp. 1984. ((kézirat)

28 VOIGT Vilmos 1977. 154. Ehhez némi háttér ugyanitt 154—175. Az itt a 174. lapon adott rövid vázlat további kibővítésre szorul, ebben az irányban a jelen dolgozat is jelent némi kibővítést.

segítségével az alacsonyabb szintű jelenségeket kifejezzék. A kultúra egészéhez képest e szint ugyancsak egyetlen összetevő, arra mégis alkalmas, hogy jelölje annak egészét. E modelláló rendszer térbelisége így módon az egész kultúra térbelisége „helyett áll” — hogy a jelelmélet PIERCE és MORRIS adta kulcsfogalmát idézzük. Azt felesleges is mondani, hogy ez utóbbi két kategória (G. és H.) szintén a metarendszerekhez tartozik.

Összegzőként azt mondhatjuk, hogy az A., B. és C. fokozatokon nem a kultúra fejeződik ki. Ha itt még volna is határjelenség, ez nem tartozik a kultúra határjelenségei közé. A D., E. és F. szinteken csak akkor beszélhetnénk kultúra-specifikus határjelenségekről, ha nem folytatnánk tovább a szintek sorát és nem másutt látnánk a kultúra megnyilvánulását. Mivel azonban fentebb e másik megoldást választottuk, azt mondhatjuk, hogy e szinteken (D., E. és F.) a térbeliség adatai legfeljebb csak előkészíthetik a kultúra határjelenségeinek értelmezését, maguk azonban még nem határozhatók meg így. Mind a G., mind a H. szinten viszont egyértelműen a kultúra határjelenségeit fedezhetjük fel. Sőt, pontosabban ezek a szintek, a maguk metanyelvi megfogalmazásában olyan tényekre utalnak, amelyek a térbeliséget ilyen összefüggéseiben képesek bemutatni.

Mi is egy határjelenség? Érdekes módon az etnogeográfia vagy a kartográfia alig foglalkozott e kérdéskörrel²⁹, pontosabban nem ilyen összefüggésben vizsgálta azt az empirikus tény, miszerint a térbeliség két összetevőt tartalmaz: egy n jelenség térbelisége azt jelenti, hogy van egy olyan halmaz, amelyben az elemek n tulajdonságúak, viszont vannak olyan elemek is e halmazon kívül, amelyek nem tartalmazzák az n tulajdonságot. (Természetesen ezt az összefüggést mind a topológia, mind a struktúrák általános elmélete szempontjából bővebben kellene kifejteni,³⁰ most azonban ennyi is elég lehet a jelenség érzékeltetésére). Ez a korrelatív, appozíciós viszony teszi fontossá a határok vizsgálatát, ahol és ameddig még megtaláljuk a n jelenséget, szemben egy másutt megtalálható m jelenséggel. Az emberi kultúra térbelisége a maga sokrétű vonatkozásaiban (A, B, C, D, E, F, G, H, stb. szinteken) szinte mindenütt leírható lenne határjelenségekként is, azonban ezt tudatosan határjelenségekként csak a metanyelvi szinteken, ott is csupán a G. és H szinteken tételezhetjük fel. (Még itt is külön kutatás feladata lenne a tudatosság milyenségének a vizsgálata.) Azt a tény, hogy a kultúra a *mi* — *ők* (mások) szembeállítását mindig hangsúlyozza, jól ismerjük. Egyes kutatók már az etnikum és a nyelv sajátosságának tartják ezt, úgy gondolják, hogy az endogén csoportok automatikusan e szem-

29 Érdekes módon a hazai kutatást, és a nemzetközi kutatások adaptációját egyaránt összegező 1977-es sárospataki tanácskozás értékes anyaga (PALÁDI-KOVÁCS Attila szerk. 1980) sokszor utal a hazai előzményekre, a néprajzi atlaszok idevágó problémáira, sőt Ilmar TALVE és mások cikkeire hivatkozva éppenséggel a határjelenségeket tárgyaló dolgozatokra is. Úgy látszik azonban, az egyes területek megnevezési kísérletei (területi, régió, táj, csoport, zóna, övezet, sáv stb.) jobban érdekelték a résztvevőket, mint a határ fogalmának tisztázása. Frederik BARTH alapvető kiadványára (1969) ugyan történik utalás (id. mű 127.), ám a probléma nem kap igazi megvilágítást. Viszont az itt bőségesen tárgyalt kérdések újraértékelésétől ezúttal éppen ezért eltekinthetünk, noha nyilvánvaló, hogy az általam javasolt elképzelések szerint e terminusok és tartalmuk is meggondolandó lehet. Megjegyzem, hogy a BARTH szerkesztésében megjelent idézett tanulmánykötet előzménye (KAUSEN, Arne Martin red. 1961) nálunk gyakorlatilag ismeretlen maradt.

30 Lásd például ALEKSZANDROV, P. Sz. 1971.; MAUER Gyula—VIRÁG Imre 1976. stb.

beállítás érdekében fejlesztik ki a maguk nyelvi és etnikai önmeghatározását.³¹ Nem tartom azonban valószínűnek, hogy a rasszok, sőt állati populációk automatikus önmeghatározása, illetve nyelvvel vagy dialektussal is összefüggő elkülönülése már önmagában kulturális jelenség lenne. Sokkal inkább úgy kell gondolkodnunk, hogy a kulturális megnyilvánulások jó néhány (akár például a művészet, a díszítés, a tánc, a szokások is!) már az állatvilágban felbukkanhat, előzményként és analógiaként,³² azonban nem homológiaként. A határjelenségeknek is van előzménye a G. és H. szint előtt is, azonban a kultúra szempontjából csak itt válnak kifejezővé, artikulálttá, sőt társadalmilag és történetileg örökölhetővé, ami a kulturális jelenségek másik *conditio sine qua non* vonása.

Igaz ugyan, hogy e történetiségről már eddig is sokat beszéltek a kutatók, e kérdés tárgyalása mégis egészen külön alkalmat igényelne.

Egyáltalán nem lezárásként, pusztán egyetlen tudománytörténeti előzményre szeretném még felhívni a figyelmet. Futólag utalt már rá kutatástörténetünk,³³ hogy már a 20. század elején megjelent a magyar néprajztudományban az adatok térképre vetítésének a gondolata (vagyis nem az etnikus térképek folytatása, hanem néprajzi adatok kartográfiai feldolgozása). Itt tárgyi néprajzi adatokkal kapcsolatban JANKÓ János és BÁTKY Zsigmond, folklór vonatkozásban BELLOSICS Bálint és SOLYMOSSY Sándor munkáit szokás említeni. SOLYMOSSY már 1915-ben bemutatta a Jávorfácska mesetípus variánsairól készített térképét, és még a *Magyarság Néprajza* két évtizeddel későbbi mese-felvezete is hangsúlyozza, milyen úttörő volt e módszer.³⁴ Ez nemcsak pontatlan állítás, hiszen meseváltozatok térképre vitele mégsem az ő találmánya volt, hanem ami számunkra fontosabb, az ő térképezése voltaképpen nem több, mint D. (*inventarium*) jellegű, noha utal ugyan területekre és nyelvekre, térképén az aktuális politikai határok (és nem például a nyelvcsaládok jelzése) voltaképpen nem adnak magyarázatot az elterjedés vagy migráció tényeire. Szokásanyag bemutatását adja BELLOSICS,³⁵ szintén tanulságos nemzetközi tudománytörténeti háttérrel. A magyar néprajzi kutatás térbeliség-felfogása szempontjából azonban mégsem ezt, hanem RÓHEIM klasszikus Luca-tanulmányát említhetjük. Maga mondja el, hogy 1915 tavaszán kérték fel a néprajzi gyűjtemény három (!) luca-székének ismertetésére, csakhamar megsokszorozódott számára az adatok száma, és azt a „geográfiailag és formailag csoportosított anyagnak” a bemutatását kísérelte meg, a mesekutatás módszerének, SOLYMOSSY és BELLOSICS tanulmányainak ismeretében, utalva azonban előzményként FRAZER etnológiai térképeire is.³⁶ RÓHEIM tipikusan metanyelvi eljárásként kezeli a térbeliség bemutatását, és kifogásolja, hogy az általa előzményként ismert korábbi művek „tipológia nélkül is így inkább szemléltető, mint elméleti célzattal” adtak térképet. Már az adatok sorszámozása is egyéni, tudományos célokat szolgál. A

31 BROMLEJ, J. V. 1976. 30–31. Ő itt is említi Sz. M. SIROKOGOROV úttörő tanulmányait az etnosz meghatározását illetően. Ez azonban önálló tanulmány feladata lenne, annál inkább, mivel ő sem idézi e helyütt SIROKOGOROV minden idevágó publikációját, és ezek közül csak néhány vált ismertté a korábbi években Magyarországon, ahol jelentős mértékben befolyásolhatta a magyar néprajz elméletét. (Lásd ezzel kapcsolatban TÁLASI István 1948. 16–17. ahol utal arra, hogy a magyarhoni közvetítő MARÓT Károly volt.)

32 SEBETOK, Thomas A. 1983.

33 BARABÁS Jenő 1963. 25.

34 SOLYMOSSY Sándor 1920. Vö. VISKI Károly (1943) térkép a 280. lap után.

35 BELLOSICS Bálint 1902.

36 A második, javított kiadást használtam. RÓHEIM Géza 1920. 29–30.

vándorlási irány kérdésének és a változatok egymásrahatásának a megállapítására módszerként alkalmazza, nem inherens térbeliséget tételez fel a változatok között. Amint ismeretes, a Lucaszék-dolgozat második, magyarázó része csak 1920-ban látott napvilágot, és az előszóban maga is utal arra, hogy időközben megváltozott magyarázó eljárása, a pszichoanalízis elgondolásai szerint.³⁷ Áttekintve azonban e részeket, úgy látjuk, hogy maga a tipologizálás, sőt annak célja is megmaradt az eredeti (1915 körüli) keretben. Ezért különösen érdekes, hogy amikor lezárja monográfiányi írását, noha igen szűkszavúan, de a térbeliséget (illetve ennek értelmezését) illetően is igen fontos megállapításokat tesz.

„Ezek a készen megformált szokástípusok kelnek aztán vándorútra: mindig megőrizve azt a lehetőséget, hogy az időben egybeeső szokásokat a maguk, az ünnep sémájának megfelelően ritmizált, külső kereteihez idomítsák és ezáltal vándorlás közben újabb típusokat hozzanak létre. . . . Remélem, sikerült legalább annyit bebizonyítanunk, hogy valamely adott terület (ez esetben: a magyar) néphitének viszonyát szomszédjaiéhoz csak ilyen, a motívumok összetevődését és szétbomlását részleteiben megfigyelő analysis világíthatja meg. . . .”³⁸ RÓHEIM maga azt tartja fontosnak, hogy a „földrajz-történeti” módszertan után külön magyarázatot kell adni (és ezt ő a kazuális és lélektani magyarázat megalkotásában látja). Számunkra most mégis az a feltűnő, hogy itt világosan metanyelvi módszerként szerepel a térbeliség vizsgálata, ez voltaképpen a kultúradinamika jelensége, amelyben a jelenségek egy adott terület viszonyát szomszédjaihoz jelentik, vagyis elsősorban éppen a határ-problémák feltárása szempontjából tanulmányosak. Ezért tarthatjuk RÓHEIM művét a mi megközelítésünk klasszikus érvényű előzményének, egy kultúraelméleti értékű térbeliség-fogalom első megsejtőjének a magyar néprajzi kutatásban.³⁹

Az itt előadottakat még számos irányba lehet tovább fejleszteni. Konkrét példákon lehet bemutatni. Meg lehet kísérlni azt, hogy ugyanazt a „határ”-t két oldalról, más-más módszerrel elemezzék. Fontosnak tartanám az etnikus vonatkozások ilyen értelmű kultúraelméleti átértelmezését is. Természetesen maga a kultúraelmélet is tüzetesebben dolgozhatná ki a maga térbeliség-felfogását. A kultúraelméleten belül a szoros értelemben vett népi kultúra fogalomkészletét is át kellene tekinteni. Mindez sokrétű, szerteágazó feladat, és noha látok ilyen reménykeltő kísérleteket, mégis azt mondhatjuk, hogy újabban (legalábbis a folklorisztikában) legfeljebb baz ökológiai szemlélet⁴⁰ hozott megszívlelendő indíttatásokat. Ennek hazai közvetítése és követése azonban egyelőre várat még magára.

37 RÓHEIM Géza 1920. bevezető III.

38 RÓHEIM Géza 1920. 276—277.

39 RÓHEIM már korábban (1914) is foglalkozott az összehasonlító kutatás módszertanával és könyve elméleti bevezetésében (3—17) a divergencia és konvergencia, az átvétel és „assimilatio” kérdéseit is érinti. Közvetlenül és teoretikus módon azonban itt nem érinti a határ-jelenségek kutatását. Külön kellene egyszer megvizsgálni a kvantitatív módszerek kialakulását a nemzetközi és magyar néprajztudományban, mivel a korrelációs összehasonlítás is hasonló problémákat említ. (Róheim maga is utal erre.) Erre azonban itt nem volt mód.

40 Ebben az áttekintésben nem foglalkozhattam a hagyományökológiai és általában az ökológia kérdéseivel, amelynek szintén sajátos „határ” (Barrier) fogalma van. Erre másutt kell sort keríteni.

- ALEKSZANDROV, P. Sz.
1971 A topológia egyszerű alapfogalmai. Budapest
- BARABÁS Jenő
1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest
- BARTH, Frederik ed.
1969 Ethnic Groups and Boundaries. Bergen—Oslo—London
- BELLOSICS Bálint
1902 Magyarországi adatok a nyári napforduló ünnepéhez. XIII. 25—31, 70—78, 117—127. 1. térkép
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja
1967 Narodna predaja o vladarevoj tajni. Zagreb
- BROMLEJ, J. V.
1976 Etnosz és néprajz. Budapest
- ERIXON, Sigurd
1945 Svenska kulturgränser och kulturprovinser. Stockholm
- FRANK Tibor—HOPPÁL Mihály szerk.
1980 Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. I—II. Budapest
- GRÁFIK Imre—VOIGT Vilmos szerk.
1981 Kultúra és szemiotika. Budapest
- GUMILJOV, Lev Nyikolajevics
1975 Tanulmányok az etnoszról. Budapest—Szolnok (Documentatio Ethnographica 5.)
- GUNDA Béla
1978 Bátky Zsigmond. Budapest (A múlt magyar tudósai)
- HORÁNYI Özséb—SZÉPE György szerk.
1975 A jel tudománya. Budapest
- KIRÁLY István szerk.
1972 Világirodalmi Lexikon. Budapest (II. kötet, Cam-E.)
- KLAUSEN, Arne Martin red.
1961 Kultur og Diffusjon. Oslo—Bergen.
- KÓSA László—FILEP Antal
1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
- KROPILÁK, Miroslav red.
1978 Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Bratislava, III.
- LOTMAN, J. M.
1973 Szöveg — modell — típus. Budapest
- MAURER Gyula—VIRÁG Imre
1976 Bevezetés a struktúrák elméletébe. Kolozsvár-Napoca
- ORTUTAY Gyula szerk.
1980 Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest. III. K—Né.
- ORTUTAY Gyula szerk.
1982 Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest. V. Bzé-Zs.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1976 Fényes Elek. Budapest (A múlt magyar tudósai)
- PALÁDI-KOVÁCS Attila szerk.
1980 Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Budapest (Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához 7.)
- PORUMB, Marius
1981 Pictura românească din Transilvania. I. (sem. XIV—XVII.) Cluj-Napoca
- ROBE, Stanley L.
1973 Index of Mexican Folktales. Berkeley—Los Angeles—London
- RÓHEIM Géza
1920 Adalékok a magyar néphíthez. (Második sorozat). Budapest
- 1914 A varázserő fogalmának eredete. Budapest
- SÁNDOR István
1977 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850—1870. Budapest
- SEBEOK, Thomas A.
1983 A művészet előzményei. Budapest

- SOLYMOSSY Sándor
 1920 Mese a jávorfáról. *Ethnographia* XXXI. 1—25. 1. térkép.
 1925 A jávorfa-mese és a Midas-monda. *Ethnographia* XXXVI. 105—129.
- Ó SÚILLEABHÁIN, Seán—CHRISTIANSEN, Reidar Th.
 1963 The Types of the Irish Folktale. Helsinki (FF Communications 188)
- TÁLASI István
 1948 Néprajzi életünk kibontakozása. Budapest
- TÁLASI István
 1979—1980 Néprajzi tanulmányok, írások. I. Budapest
 (Dissertationes Ethnographicae 3—4)
- THOMPSON, Stith
 1961 The Types of the Folktale. Helsinki (FF Communications 184)
- TING, Nai-Tung
 1978 A Type Index of Chinese Folktales. Helsinki
 (FF Communications 223)
- I. TÓTH Zoltán
 1950 Magyar történeti bibliográfia 1825—1867. I. kötet, általános rész. Budapest
- VISKI Károly
 1938 Etnikai csoportok, vidékek. Budapest
- VISKI Károly szerk.
 1943 A Magyarság Néprajza. III. Szellemi néprajz I. Budapest (3. kiadás)
- VOIGT Vilmos
 1972 A folklór alkotások elemzése. Budapest
 1977 Bevezetés a szemiotikába. Budapest
 1980 Miért hiszünk a hiedelmekben? A hiedelem paradigmatis és szintagma-
 tikus tengelye. In: FRANK Tibor—HOPPÁL Mihály szerk. 1980. 281—289.
 1981 Áttekintés a kultúra szemiotikájáról. In: GRÁFIK Imre—VOIGT Vilmos
 szerk. 1981. 257—275.

Hiedelemalakok a különböző etnikumok néphitében

A magyar néphit kutatása során a hiedelmeket elemző és vizsgáló kutatók mindig fontos hangsúlyt fektettek a társadalmi-kulturális háttér megrajzolására. Bár az utóbbi években egyre gyarapszik a történeti szempontú tanulmányok száma,¹ legjelentősebb eredmények inkább a szinkron szemléletű, a magyar hiedelemanyag egészét² vagy egy részét,³ feltáró vizsgálatok során születtek.⁴ Több olyan tanulmány is készült, amely egy-egy település, tájegység hiedelmeit elemezte, s rámutatott a bennük megtalálható lokális sajátosságokra, specifikumokra.⁵ Ebben a vonatkozásban a szerzők a különböző etnikumok egymásrahatására nagy figyelmet fordítottak.

A hiedelmek, a hitvilág a népi kultúrának viszonylag lassan változó, alakuló, sok archaikumot őrző része. Maradandóságát az erkölccsel, a vallással való szoros kapcsolatának köszönheti. A hitvilág az emberi cselekedetek egyes részterületeit — az erkölccsel és a vallással együtt — befolyásolja, sajátos cselekedeteket kiváltva, de alakítja az emberek világképét is, egyfajta magyarázatot adva az embert körülvevő természeti és társadalmi környezetre. Konkrét megvalósulásuk (mágikus cselekedetek, tiltások — azaz negatív cselekedetek) elmondás során mindig változatok keletkeznek, e változatokból pedig szépen kiolvasható a hiedelemvilág váza, a hiedelmek egyfajta rendszerszerűsége. Különösen jól tanulmányozható ez a vonás a hiedelmek mitikus tulajdonságokkal felruházott alakjainál, a mitikus alakoknál, amelyeket a kutatás emberfeletti erőtű személyekre és csupán a hiedelmekben élő természetfeletti lényekre tagol.

E mitikus lények a hitvilág sztereotíp alakjai, hiedelmeik jellemzik és meghatározzák a hitvilág jellegét. Ezáltal alkalmasak arra, hogy az egyes közösségek, etnikumok hitvilágának közös és eltérő jellemvonásait is megnyugtató pontossággal megrajzolhassuk. Elsősorban nagyobb összefüggésekben vezet ez a fajta összevetés eredményre, hiszen a hiedelmek mindig konkrét változatokban élnek, s megvalósulásuk során könnyen keletkezhetnek csupán csak az adott közösségre jellemző vonások, párhuzam nélküli invariánsok. Ha ezeket a hitvilág egészéhez viszonyítjuk, rávilágíthatunk megjelenésük okaira, amelyeket pedig konkrét elemzések során kell felfejtenünk. Az invariánsokat létrehozó ilyen okok között tarthatjuk számon az egymás mellett élő, vagy az egymással kever-

1 DIÓSZEGI Vilmos 1958. bő irodalommal, HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVICS Márton (szerk.) 1978. SCHRAM Ferenc 1982., CS. PÓCS Éva 1983., KLANICZAY Gábor 1983., MAKKAI László 1983., s ez csupán néhány példa a gazdag irodalomból.

2 BIHARI Anna 1980.

3 FERENCZI Imre 1957., BARNA Gábor 1981c.

4 CS. PÓCS Éva 1964., GULYÁS Éva 1976., FÜGEDI Márta 1978, 1982., BOSNYÁK Sándor 1980, 1982., KOVÁCS Endre 1982. és további tanulmányok.

5 FÜGEDI Márta 1978., BARNA Gábor 1979., BARNA Gábor 1981a, lásd még 4. jegyzetet, különösen a Folklor Archivum néphitmonográfiáit.

ten élő eltérő etnikumok kulturális egymásra hatását vagy/és az egyes közösségek nyelvi-kulturális asszimilációját. Bár ez utóbbinál sok esetben kérdés, hogy a közösségek a nyelv váltással együtt levetik-e teljes szóbeli kultúrájukat, s a felvett nyelvvel átveszik-e annak a kultúrájának minden jellemzőjét, amit az átvett nyelv közvetít, feledve a magukét.

A továbbiakban jórészt kevésbé ismert adatok segítségével szeretnék rávilágítani a fenti folyamat egy-egy részletére, az átadás-átvétel problematikájára, a kétnyelvű közösségek és a nyelvcsere már túljutott közösségek hitvilágában található hiedelemalakok elemzése révén. A szomszédos országok szakirodalmának áttekintése után meg kell állapítani, hogy e téren legtöbbször a magyarországi szakkutatás tett, amely nem siklik el az interetnikus kapcsolatok, az átadás-átvétel fölött, s azokat jelentőségüknek megfelelően elemzi. Elsősorban magyar közösségekben, ill. magyar kutatók által végzett kutatásokról tudok beszámolni, s csak részben más nemzetiségek körében folytatott munka tanulságairól.

Hortobágy vidéki gyűjtéseim során először 1972-ben jegyeztem le adatokat, történeteket egy *szecsko* (*szecsku*, *szecskova*, *secku*, *setko*) nevű láthatatlan szellemleányról. Ismerve már a környék és magának Nagyivánnak hiedelmeit, a hiedelmek alakjaira vonatkozó elképzeléseket, váratlanul ért a *szecsko* felbukkánya.

E hiedelemleány a történetek szerint a lakásban felborogatta a bútorokat, a polcon levő tárgyakat a földre ledobálta. Kenyérsütéskor kiszedte a kenyerek belét, a kemencéből elvitte a készülő ételt. Még az elűzésére kiszálló embereket, csendőröket is bántalmazta. E hiedelemleányt nem csupán Nagyivánban, hanem a vele szomszédos Tiszaörsön és Tiszaigaron is ismerték. Ez utóbbi helyen a közelmúltban már gyerekijesztőként emlegették nevét és alakját: *A setkó vigyen el!*

Egy-egy, korábban hiedelmekben szereplő mitikus lény gyerekijesztőkbe kerülése, megjelenése a hiedelem életének utolsó stációját, a hiedelem-tartalomnak megszűnését jelzi.⁶ A nagyiváni élő hiedelmek *szecsko* alakja ismeretlen a magyar néphagyományban, maga a megnevezés idegen eredetet sejtetett. A nyomozásban *KISS Lajos* jeles szlavista nyelvészünk tudta kimondani a végző szót: Eszerint a Nagyivánban és környékén megtalálható *szecsko* nevű hiedelemleány a cseh *šotek* (šetek) nevű házimanóból származhatik. A nyelvész fejtegetéseit pedig a népiségtörténeti adatok alátámasztják: Tiszaörsre a XVIII. század folyamán morva telepések érkeztek. Valószínűleg nekik tulajdonítható a hiedelemalak elterjesztése a környező településeken is, amelyekkel — az anyakönyvek tanúsága szerint — szoros házassági kapcsolatban állt és áll Tiszaörs. E cseh—morva lakosság rövid idő alatt felszívódott, asszimilálódott, képzeleteinek egy része azonban magyarrá válása után is megőrződött, sajátos szint képviselve most már a vidék magyar népi hiedelemvilágában.⁷

Hasonlóan, egy idegen eredetű hagyomány magyarrá válásáról, egy magyar tájegység hagyományvilágába épüléséről beszélhetünk a *nora* hiedelemalak, s a vele kapcsolatos vámpirisztikus képzetek kapcsán. E hiedelemalak Abaúj és Zemplén területein, nagyjából a Sajó és a Bódva folyóktól a Bodrogig és délkeletre a Tiszáig terjedő területeken ismert. Ismerete a jelenlegi szlo-

6 DIÓSZEGI Vilmos 1968.

7 Vö. BARNÁ Gábor 1979. 72—73., MACHEK, Václav 1957. 508.

vák—magyar határ északi oldalán is tovább követhető.⁸ A *nora*-hiedelmek csak-
is erre a jól körülhatárolható területre jellemzőek.

A vidék nép- és településtörténetének ismeretében nyilvánvalónak látszik
meglétét egy lengyel, keleti szlovák, ruszin kulturális hatással, valamint ezek-
nek az etnikumoknak Abaúj és Zemplén magyarságába való beolvadással ma-
gyarázni. A magyar néphitanyag áttekintése arra az eredményre vezetett, hogy
vámpirisztikus lények felbukkanása más magyar népcsoportoknál is idegen (ro-
mán, német, szláv) etnikumok hatásának eredménye.⁹ A *norával* rokon, vagy
vele megegyező hiedelemlények szórványos felbukkanásai pedig jelenlegi is-
mereteink alapján mind más nemzetiségi szórványokhoz köthetők. Így pl. a
bükki Répáshuta morva—szlovák, ill. Borsod megyei Emőd-Istvánmajor lengyel
eredetű népességéhez. (Itt jegyzem meg, hogy az utóbbi időben erőteljesen fel-
merült a *nora*-hagyománynak a kassai medencébe és környékére költözött — te-
lepített lengyel lakossággal való kapcsolatba hozása. E lengyel közösségek az el-
múlt évszázadok folyamán részben magyarra váltak, főleg a délebbi területe-
ken, részben pedig elszlovákosodtak. E lengyel eredetű közösségek kutatása na-
gyon fontos feladata éppen Abaúj, Borsod és Zemplén néprajzi kutatóinak.

A *nora* képzetkörének elemzése és az összehasonlító vizsgálatok során ki-
mutattuk, hogy a vámpír alakja és a vámpirisztikus képzetek a magyar hagyó-
mányban ismeretlenek, utaltunk arra, hogy hasonló elemek a magyar *boszor-
kány* és *lidérc* hiedelemkörben azonban előfordulnak. Itt a boszorkánynyomás
és a lidércnyomás képzetére utalhatunk. Ez eredményezhette azt, hogy az egyes
magyar közösségekben a *nora* és más hiedelemalakok képzetköre összefonód-
hatott.¹⁰

Abaúj, Borsod és Zemplén vizsgált területein egyes településeken az ide-
gen etnikum meglétére, s megmagyarosodásuk után továbbélő hagyományaik-
ra mutatnak a hiedelemalakok olykor nem magyar (hanem ahogy mondják *tót*)
megnevezései: pl. *bosorka* = nőnemű boszorkány, *bosor* = hímnemű boszor-
kány, *vid'ma* = boszorkány, a szellemlények közül: *straško*, *straška* = ijesztő,
illetőleg tevékenységük ismertetésül használt kifejezések *elvogyílták* (*vod'il*,
vodzil = elvezet), *pokutováltak* (*pokutoval* = ijeszt).¹¹

A magyar néphitvilág szerkezetében a hiedelmek alakjai közül sokkal hang-
súlyosabb a természetfeletti erejű személyek hiedelemköre, mint a természet-
feletti lényeké. Ott tehát, ahol a kutatás során azt tapasztaljuk, hogy a ter-
mészetfeletti lények köre nagy, a szellemhit nagyon erős, ott feltétlenül gya-
nakodhatunk a magyar közegben arra, hogy valamilyen más (szláv, német, ro-
mán) etnikum tartós hatását látjuk. Ilyen terület Abaúj, Zemplén és Borsod vi-
déke is.¹²

Kutatásaink során azonban nemcsak idegen népektől való átvétellel talál-
koztunk, hanem megfigyelhettük a magyar népi hitvilág hatását is a köztünk élő
más nemzetiségek hiedelmeire. E tényre a magyar szakkutatás már többször is
utalt.

A magyar táltos hiedelmeket elemezve DIÓSZEGI Vilmos részletesen fog-
lalkozott a boszorkányok fejviseletével, amelyet a hiedelmek szerint a boszor-
kányok felismerői láthatnak. Arra a megállapításra jutott, hogy a magyar hie-

8 MJARTAN, Ján 1953.

9 BARNA Gábor 1981b. 417—418.

10 BARNA Gábor 1981b.

11 BARNA Gábor 1981a. 203—204.

12 BARNA Gábor 1981a. 199 skk.

delmekhez hasonló képzeteket csak a magyarok közé ékelt, a magyar hitvilággal ezért szoros kapcsolatban álló németek és szlávok között találhatunk. *DIÓSZEGI Vilmos* specifikus magyar vonásnak tartja a boszorkány fején látható marhaszarvat és szarvasagancsot, valamint a tolldísz. Ezt a képzetet átvették — *DIÓSZEGI Vilmos* példáit idézve — a Zemplén megyei Erdőbénye német lakosai, a bajai bunyevácok és más délszláv csoportok.¹³ S ezt tapasztaljuk Abaúj és Zemplén területén is.¹⁴ További példáinkat is vegyük a táltoshiedelmek köréből!

MÁRKUS Mihály A boszorkányok népe c. könyvében azt írja, hogy a Nyíregyháza környéki tírjákók a *táltost* csak név szerint ismerik (*tátoš*) és semmit sem tudnak róla.¹⁵ Ugyancsak ezt tapasztalta a Békés megyei szlovák lakosság körében *KRUPA András* is. A csabai gazdák a szépen járó, pompás, gyors futású lovakat nevezték *tátoš*nak.¹⁶ Ám ez a körülmény önmagában még nem túl sokat jelent, hiszen a magyar népcsoportoknak sem mindegyike ismeri a táltos terminust, pl. a Dunántúl tekintélyes déli részén, a Palócföldön, s Abaúj, Zemplén területén sem, ám ugyanakkor a táltos hiedelemkör elemei más hiedelemalakokhoz kötődően megtalálhatók, élnek.

Ugyanez a helyzet a békési szlovákok esetében is. Történetek szólnak a *táltosok* viaskodásáról, átváltozásairól, amelyeket *KRUPA András* egyértelműen a magyar anyagból való közvetlen átvételnek tart. Hasonló történeteket közöl Nagylakról és Csanádalbertiből is.¹⁷ Átvéve a magyar megnevezést is, a kiskörösi szlovákok szerint a foggal született gyermekből *tátoš* lesz.¹⁸ Az ugyancsak Duna—Tisza—közi Bátyán, amelynek lakói katolikus délszlávok, (a maguk megnevezésével rácok) ugyancsak átvették a környező magyar csoportoktól a táltos hiedelmeket. Ezeket az átvételeket a rokon vagy hasonló garabonciás képzetek könnyítették meg, tették lehetővé, néphitmonográfiájában *FEHÉR Zoltán* együtt is tárgyalja őket. Az általa közölt számos tlátos történet tipikus példája az alföldi magyarság táltos képzeiteinek.¹⁹

Utaltam már arra, hogy az északi magyar nyelvterületen, amelyen jórészt a palócnak nevezett magyar néprajzi csoport él, a táltos terminus ismeretlen ugyan, de annál élénkebben él a hiedelmek *tudós*, s a vele rokon *halottlátó* alakja. Ez utóbbi csupán a magyar néphagyományra jellemző emberfeletti erjű személy. Alakja az ősi samanisztikus és keleti motívumok mellett keresztény tradíciókat is tartalmaz, amelyek a halottlátó képzetkörében szorosan összefonódtak, keveredtek.²⁰ A magyar és szlovák érintkezési területeken, a magyarok közé ékelődött szlovák, ruszin stb. szórványokon e hiedelemalakok ugyanolyan intenzitással megtalálhatók, mint a magyaroknál. Legtöbb esetben a környező magyarságtól való átvételként. Ez a helyzet pl. az igazolhatóan morva—szlovák lakosságú bükki Répáshuta esetében is.²¹ Itt a hiedelmeknek nagyon intenzíven élő alakjai a *tudós*, a *tudóška* és a *jós*. A helyi nyelvhasználatban a *tudós* a hímnemű, a *tudóška* a nőnemű alakot jelöli. Foggal született

13 DIÓSZEGI Vilmos 1958. 248—250.

14 BARNA Gábor 1981a. 193.

15 MÁRKUS Mihály 1943. 276.

16 KRUPA András 1974. 278.

17 KRUPA András 1974. 278—279.

18 KRUPA András 1974. 278—279.

19 FEHÉR Zoltán 1975. 73 skk.

20 Itt nem ellentétes megítélésről van szó, hanem a halottlátó képzetkörének különböző forrásairól.

21 Vö. BARNA Gábor: A hiedelmek alakjai Répáshután. (Kézirat sajtó alatt)

gyermekből lesznek. A foggal születés eleme általánosan elterjedt az európai népeknél, s mindenütt a rendkívüli képességeket jelzi a született gyermek jövőjére. Abban a „hiedelemcsoportban” azonban (ez *DIÓSZEGI Vilmos* kifejezése), amely a magyar *táltos* — *tudós* képzetkör, azonban már jellemzője a magyar hagyománynak.²² Ez a magyar hagyomány található meg mind Répáshuta, mind a békési szlovákok és más területek szlovák csoportjai körében is.²³ A tudós, jós alakja ugyan megtalálható a szlovák néphitben is, ám nem bukkanunk rá az élők és holtak lelkei között közvetítő (mediátor) funkciót betöltő *halottlító* alakjára. Ahol ez a jellegzetesen magyar hiedelemalak megtalálható, ott a magyar hagyományok átvételéről van szó.²⁴ Földrajzilag ez a körzet — néhány kivételtől eltekintve — elsősorban az északi magyar nyelvterületre, ezen belül is jórészt a Palócföldre korlátozódik, amelyen a halottlító képzetkörének intenzitása a magyar nyelvterület egészét tekintve is a legerősebb.²⁵ Így természetes, hogy az itt élt ill. a ma is élő és működő halottlítók vonzáskörzetébe beletartoznak a terület, a mai Szlovákia déli részének is magyar és szlovák, ill. más nemzetiségű tagjai. Ugyanakkor a földrajzi távolságok sem jelentettek minden esetben akadályt, hiszen pl. az Alföld közepén működött *Mészáros Mihály* csépai halottlító is felkeresték hozzátartozói visszaemlékezései szerint Csehországból, Szlovákiából és Németországból is.²⁶ A halottlító intenzív hiedelemkörére bukkanunk a borsodi, abaúji és zempléni szlovák és ruszin falvak esetében is, amely a környező magyar népi hagyomány integrálását jelenti.

Rövid hozzászólásomban az egymás mellett élő, egymással számtalan és szoros szálakkal érintkező etnikumok néphitének sajátos és közös vonásaira kíváncsi rámutatni egy sajátos nézőpontból: az egyes csoportoknál megtalálható, más néptől átvett hiedelemalakok szempontjából. Ezek viszonylag jól elkülöníthetők a befogadó nép néphitének egészét tekintve, s csupán csak egy földrajzilag szűkebb területre lokalizálhatók, jellemzők. Nemcsak gazdagítják, színesítik az adott körzet hitvilágát, hanem egyúttal az átadó fél néphitének bizonyos jellemzőit is megmutatják, mint pl. a magyar néphitből kölcsönzött halottlító és tudós hiedelemkör, vagy az ugyancsak példával illusztrált, a szláv népektől átvett szellemhit.

Az együttélés során az átadott-átvett jelenségek egyúttal relatív kormeghatározók is. Különösen akkor, ha egyértelműen etnikumhoz köthetők, mint a hiedelemalakok többsége. Ha a recens adatainak az átvétel idejét pontosan nem is mutatják, a szórványok esetében (pl. Répáshuta, Erdőbénye) azt mindenképpen jelzik, hogy a szóban forgó hiedelemalak része volt már a szórvány hitvilágának a többségtől való különváláskor is. A befogadó fél részéről az átvétel idejére csak hozzávetőleges pontossággal utalnak, ezt az időszakot a nyelv-váltás hosszabb, intenzív szakaszára helyezve.

A Kárpát-medencében, azon belül is itt Borsodban, Abaújban és Zemplénben az egymás mellett vagy együtt élő etnikumok (magyar, szlovák, lengyel, német, ruszin) néphitének meghatározó, közös vagy hasonló elemeit itt most nincs mód megvizsgálni. Ám a kétségtől meglevő eltérések mellett — ame-

22 DIÓSZEGI Vilmos 1958. 133.

23 KRUPA András 1974. 279—280.

24 BARNA Gábor 1982. 199—211., BARNA Gábor 1981c. 177—189.

25 Vö. BARNA Gábor 1977.

26 BARNA Gábor: Mészáros Mihály, a csépai halottlító. (Sajtó alatt)

lyekről itt sajátos szempontunkból szóltunk — nem árt hangsúlyozni RÓHEIM Géza szavait: „Európa népei egyáltalában nem tudják, hogy lelkileg milyen közel állanak egymáshoz.”²⁷

IRODALOM

- BARNA Gábor
1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest
- BARNA Gábor
1981a A hiedelmek alakjai a Zempléni-hegység falvaiban. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk.: SZABADFALVI József, Miskolc, 189—205.
- BARNA Gábor
1981b A nora. Egy szláv eredetű hiedelemként a magyar néphitben. Ethnographia XLII. 413—435
- BARNA Gábor
1981c Totenseher im ungarischen Volksglauben. Ethnographica et Folcloristica 2. (Műveltség és Hagyomány XX.) 177—189.
- BARNA Gábor
1982 A halottlátó a magyar néphitben. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Budapest
- BIHARI Anna
1980 Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. Budapest
- BOSNYÁK Sándor
1980 A moldvai magyarok hitvilága. Folklor Archivum 12.
- BOSNYÁK Sándor
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. Folklor Archivum 14. 68—157.
- DIÓSZEGI Vilmos
1958 A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest
- DIÓSZEGI Vilmos
1968 A palóc etnokulturális csoport határai és kirajzolásai. (Az égitestet evő mitikus lény, a markoláb elterjedtségének tanulságai.) Népi kultúra — népi társadalom I. Budapest, 217—251.
- FEHÉR Zoltán
1975 Bátya néphite. Folklor Archivum 3.
- FERENCZI Imre
1957 Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése. Ethnographia LXVIII. 56—86.
- FÜGEDI Márta
1976 Emberfeletti hatalommal felruházott lények Mátraderecske hiedelemanyagában. In: BAKÓ Ferenc (szerk.) Mátraderecske. Néprajzi Tanulmányok. Eger, 108—118.
- FÜGEDI Márta
1982 Emberfeletti hatalmú lények Mátraderecske faluközösségének hiedelmeiben. Folklor Archivum 14. 158—221.
- GULYÁS Éva
1976 Jászdózsai hiedelmek. Folklor Archivum 4.
- HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton (szerk.)
1978 Mítosz és történelem. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Budapest
- KLANICZAY Gábor
1983 Samanizmus és boszorkányhit. Ethnographia XCIV. 116—134.
- KOVÁCS Endre
1982 Doroszló hiedelemvilága. Újvidék
- KRUPA András
1974 Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok. Békéscsaba

27 RÓHEIM Géza 1925. 339.

- MACHEK, Vaclav**
 1957 Etymologický slovník českého a slovenského. Praha
MAKKAI László
 1983 A középkori magyar hitvilág problematikájához.
MARKUS Mihály
 1943 A bokortanyák népe. Budapest
 Ethnographia XCIV. 106—116.
MJARTAN, Ján
 1953 Vampirske poverý v Zemline. Slovensky Národopis
 II. 107—134.
CS. PÓCS Éva
 1964 Zagyvarékas néphite. Néprajzi Közlemények VIII.
CS. PÓCS Éva
 1983 Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. Eth-
 nographia XCIV. 134—147.
RÓHEIM Géza
 1925 Magyar néphit és népszokások. Budapest
SCHRAM Ferenc
 1982 Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. III. Budapest

Etnikai különbségek és a vallások integráló ereje

RÓHEIM Géza a húszas években azt az azóta széles körben ismertté vált megállapítást tette az európai népek szokásaival kapcsolatban: „Európa népei egyáltalában nem tudják, hogy lelkileg milyen közel állanak egymáshoz.”¹ Ezt követően, de már ezt megelőzően is elméletek és elképzelések egész sora látott napvilágot azzal a céllal, hogy megpróbálja feltárni a kultúra térbeli tagolódásának történeti és funkcionális törvényszerűségeit. Ezeknek az elméleteknek egyik kulcsproblémája szintén az említett kulturális összetartozás, vagy éppen az elkülönülés kérdése. Bármilyen nézetet képviseljenek is a kutatók, abban rendszerint nem mondanak ellent egymásnak, hogy a keresztény vallás egyike azoknak az integráló tényezőknek, amelyeknek az európai népek kulturális összetartozásukat köszönhetik. Nem különböznek ugyanakkor a vélemények abban sem, hogy az egyes keresztény egyházak, vallások egyúttal bizonyos belső differenciálódási folyamatokat is elindítottak, illetőleg elősegítettek. Az alábbiakban ennek a szerteágazó és a jelenlegi kereteken messze túlmutató problémakörnek fő vonásait szeretném felvázolni.

A vallás integráló szerepének megítéléséhez célszerű abból az általános tényként elfogadott megállapításból kiindulni, hogy az egymással érintkező kulturális területek között integrálódási folyamatok mennek végbe.² Ezek a folyamatok az idő függvényében a kultúrák életének természetes velejárói, amelyeket a kultúrát alkotó elemek, jelenségek elősegíthetnek vagy akadályozhatnak. Az előbbiek azok a folyamatok, amelyek egy társadalmi képződmény (esetünkben etnikai természetű közösség) jellegét erősítik,³ az utóbbiak pedig a tagolódás irányában hatnak. Az integráló tényezők között szokás megemlíteni a kultúra egyéb összetevői között a vallást is,⁴ amely Európában egyet jelent a kereszténységgel. A kulturális differenciáltság egyik legfőbb tényezője pedig az etnikai tagolódás, amely így első pillantásra a vallással könnyen szembeállítható. Tágabb értelemben arról van tehát szó, hogy a kontinensnyi területekre kiterjedő világvallások, így az európai népek csaknem mindegyikét felölelő keresztény vallás is, más tényezők mellett a kultúra bizonyos szféráiban az etnikai különbségek elmosódásának irányában hatnak. Ez így természetesen csak részízgasság, ami több oldalról is árnyaltabb megközelítést tesz szükségessé. A kiegyenlítődés és differenciálódás vallási és etnikai folyamatainak vizsgálatához az alapvető szempontok a következők: 1. az integráció történeti jellege, 2. az egyes felekezetek (keresztény vallások) differenciáló ereje, 3. az etnikai alakulatok vallási megoszlástól független belső integrálódási folyamata.

1 RÓHEIM Géza 1925. 339

2 GUNDA Béla 1980. 15.

3 GUNDA Béla 1963. 3.

4 Vö. pl.: BARABÁS Jenő 1963.

Ha a kérdés történeti oldalát vizsgáljuk, Európa népei az előbb említett szellemi közelségüket nagymértékben a keresztény vallásnak köszönhetik. A kereszténység felvétele az ismert időszakban nem csak, és nem is elsősorban a kulturális, hanem inkább a politikai integráció egyetlen járható útja volt, amelynek kulturális hatásai csak évszázadok elteltével jelentkeztek. A kereszténység közvetítette az antik szellemi örökség java részét, és a pogány hagyományok, képzetek többsége is a keresztény vallás alakító közegében épült be a paraszti életrendbe. Mindez azonban korántsem jelentette az egységessé válásnak azt a fokát, amely a jelenlegi katolikus rituálé alapján feltételezhető volna. A középkori egyházi gyakorlat azáltal, hogy a megtérített népek hagyományainak jelentős részét magáévá tette, kultuszformák, szertartások, ünnepek, vallásgyakorlási formák hallatlan változatosságát engedte meg bizonyos általános elvek, szertartások és életforma fejében, de ez utóbbiak jórészt a teológiai műveltséggel rendelkező rétegekre voltak alkalmazhatók. Ez a „minimális” közös gyakorlat és a tanítás mindemellett az integráció irányában hatott, jelentősebb elkülönülés csak a keleti és a nyugati szertartást követők kultúrája között alakult ki.

Ha nagyvonalú sémát akarnánk felállítani, az európai kereszténység népek feletti integráló erejének kimerülését a protestáns egyházak létrejöttének idejére tehetnénk, amelyek már a kulturális elkülönülés, a differenciálódás irányába hatottak. A felekezeti határok gyakran politikai, etnikai határokkal is egybeestek, így az egyes vallások éppen a nagyobb egységbe integrálódás ellen, ugyanakkor az etnikum, az etnikai-társadalmi szervezet belső integrálódásának irányában fejtették ki hatásukat. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a keleti keresztény egyházakban is, amelyek etnikai, területi, politikai alapokon szerveződő, egyenrangú nemzeti egyházakká váltak. Így még a több népet átfogó nagy területre kiterjedő keresztény vallások sem hoztak olyan kulturális ki egyenlítődést, mint amilyenre a centralizált latin egyházszervezet képes volt.

A vallás némileg hasonló szerepet töltött be a keresztény Európában, mint az államszervezet a határain belül élő etnikumok kulturális integrálásában. Az állam intézményes keretei között ugyanis lassú folyamat eredményeként az ott élő népek, népcsoportok kulturális arculata egyre inkább hasonlóvá válik, egyöntetűsödés megy végbe.⁵ Ugyanez a folyamat figyelhető meg a keresztény egyházak, kiváltképp a római katolikus egyház népeket, államokat átfogó szervezeti, egyházi közigazgatási rendszerén belül is. Bár ez a fajta szervezet nem fűz olyan szoros szálakkal össze, mint az állami intézmények, a gyakorlatban sokszor időtállóbbnak bizonyult, s így hatásai is megfelelő mértékben érvényesültek.

A vallás mint etnikumok feletti integráló tényező a barokk katolicizmus-sal egyidejű átmeneti fellendülése után a nemzeti öntudatra ébredéssel vált másodlagossá. Ettől fogva, de még inkább a múlt századtól kezdődően az etnikumok belső jellegének megerősödése volt az uralkodó tendencia. Az etnikai különbségek hangsúlyozottá váltak, miközben pedig az ismert történelmi okok következtében ezek az eltérések a látványos karakter-elemek fenntartása mellett is egyre inkább elmosódtak. Az ortodox népeknél ugyanakkor más volt a helyzet. Századunkra a vallás, úgy tűnik, elvesztette népek fölötti integráló erejét Európában, helyét átvette az urbanizáció, napjaink információs, kommunikációs rendszere. Amit mégis megőrzött ebből a kultúraformáló erőből, az már a hagyományos műveltségen belül nem a népeket átfogó, hanem az annál ki-

5 BROMLEJ, Julian Vlagyimirovics 1976. 182.

sebb közösségek szintjén valósul meg. Ez az előbbi szinthez viszonyítva az etnikai differenciálódást segíti elő, egyúttal azonban elősegíti az egyes etnikumok etnikai jellegének belső megerősödését is.⁶

Ami a második szempontot, az egyes felekezetek differenciáló erejét illeti, az előző gondolatmenet alapján nem lehet kétséges, hogy ez is az integráló tényezők közé tartozik, csak nem internacionális, hanem nemzeti vagy regionális szinten. Ezek az alacsonyabb szinteken is ugyanazok a folyamatok mennek végbe, mint a nagy világvallások kulturális olvasztókohóinak mélyén. Ha az adott korban fennálló etnikai különbségekkel, az etnikai folyamatokkal akarjuk összevetni a vallások szerepét, ugyanazon folyamatok eredményeként az alacsonyabb szinteken a fentebbivel éppen ellentétes jelenségeknek lehetünk tanúi. Nyilvánvalóvá válik ez akkor, ha abból a közismert tényből indulunk ki, hogy a vallás a népi kultúrában a szellemi szféra minden területét áthatotta, és erősen rányomta bélyegét a hagyományos kultúra, az életmód egészére. Miután az a közeg, amelyben a vallás ezt a komplex hatást kifejti, megegyezik azal, amelyből az etnikai jellegű jegyeket, az etnikumok, etnikai csoportok stb. kultúrájának arculatát meghatározó tényezőket elvonatkoztatjuk, elméletileg jól levezethető egy bizonyos összefüggés a vallás és az etnikai identitás, közelebbről pedig a nemzetiségi identitás között. Erre számtalan példát lehet idézni. Ez az összefüggés azonban a gyakorlatban mindig specifikus viszonyok között és rendszerint nem önmagában jelenik meg, így további problémákat vet fel. A szűkre szabott terjedelem lehetőségeihez mérten itt csak a kérdés néhány, általam fontosabbnak tartott oldalát érintem.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a vallás mint etnikai integráló erő, a nemzeti, nemzetiségi lét fenntartása szempontjából akkor jöhet számításba, ha az adott etnikum vallásilag eltér környezetétől. Ez a gyakorlatban szinte mindig felekezeti különbséget jelent, de vannak példák a közös valláson belüli irányzatokban mutatkozó eltérésekre, szertartásbeli eltérésekre, és van lehetőség a hitélet intenzitásában mutatkozó eltérésekre is. Ha nemzetiségi csoportoknál találkozunk ezek valamelyikével, akkor a vallásnak közösségformáló és -fenntartó szerepével egyidejűleg nemzetiség-fenntartó szerepe is van. Ilyenkor kerül sor egy adott területen az etnikai és felekezeti hovatartozás összekapcsolására, arra, hogy vallás és etnikum szinonim fogalomná váljék.

A vallási-etnikai elkülönülés három tipikus esete az egy településen belüli megoszlás, egy vallásilag-nemzetiségileg homogén közösség idegen környezetben, valamint a regionális vallási-nemzetiségi megoszlás, ahol az eltérő csoportok egy tájegységen belül nagyobb tömbökben vagy szétszórtnan, de mindenképpen nagy területen érintkezve élnek egymás mellett. A nyelvi különbséggel párhuzamosan ilyenkor szembeötlő módon jelentkezik a felekezeti különállás is, mindazokkal a vallás-befolyásoltá hagyományelemekkel együtt, amelyek a lokális kultúra vallásos színezetét megadják.⁷ A vallási specifikumoknak ez a köre a vallásgyakorláshoz kapcsolódik, és rendszerint liturgikus gyökerei vannak.⁸ Mindez aláhúzza egy etnikai-vallási közösségben a liturgia közösségi kultúra-formáló szerepét.

6 Ehhez a jelenséghez vö.: BARABÁS Jenő 1963. 85.

7 Ennek köszönhető, hogy a vallási különbségek a legszembetűnőbben a szokásanyagban tükröződnek. Vö.: BARABÁS Jenő 1963. 86.

8 DÖMÖTÖR Tekla hangsúlyozza például a protestánsok körében élő, de korábbi liturgikus forrásokból származó hagyományok jelentőségét. DÖMÖTÖR Tekla 1979. 10.

Meggyőzően támasztják ezt alá azok a példák, amikor a szertartáshoz való ragaszkodás az etnikai identitás feladásához, a liturgikus nyelv képviselte etnikumhoz való asszimilálódáshoz vezetett.⁹ Ez utóbbi esetekben a vallás integráló erejének szélsőséges példáival állunk szemben, amikor a vallási hovatartozás fontossága megelőzi az etnikai azonosságot. Korábban utaltam már arra, hogy történetileg ez a sorrendiség volt a természetes egészen a legutóbbi évszázadokig.

Köztudott, hogy a vallás nemegyszer konzervatívabbnak bizonyul, jobban ellenáll a külső hatásoknak, mint az etnikai identitás, kiváltképp a nyelv. Gyakori eset, hogy hajdani nemzetiségi csoportok, szórványok már csak környezeti eltéréstől eltérő vallásukat őrzik, etnikai jegyeik többsége, köztük nemzeti hovatartozásuk tudata időközben feledésbe merült. A vallás szerepe itt nem tér el bizonyos néphagyományokétól, amelyekben szintén fellelhetők a korábbi etnikai sajátosságok nyomai, maradványai. Több példát is lehetne erre idézni mind az anyagi, mind a szellemi kultúra területéről.¹⁰ A vallás ugyanakkor intézményes jellegénél fogva feltehetően hosszabb távon és jól dokumentálhatóan jelzi a valamikori etnikai különbségeket.

Az eddigiekből nyilvánvaló tehát, hogy a vallások integráló és differenciáló szerepe különböző szinteken a népi kultúrában messzemenően érvényesül, részint az etnikai különbségek ellenében, részint pedig az etnikai jelleg megerősödésének irányában fejte ki hatását. A néphagyományban ez elsősorban az interetnikus kutatások révén mutatható ki. A vallás jelentősége itt abban áll, hogy egyaránt állhat etnikai különbségek és megegyezések hátterében. Ha a kulturális párhuzamok és különbségek etnikai különbséggel vagy azonossággal járnak együtt, az eddigi gyakorlat az etnikai magyarázatot részesítette előnyben. Láthattuk azonban, hogy az etnikai sajátosságok bizonyos hányada a felekezeti hovatartozás jegyeit viseli magán, és számos esetben mindvégig megőrizte a szertartással való kapcsolatát. Ennek révén pedig az ilyen hagyományok az intézményesség vonzáskörében állanak, akár a szertartástól való távolodás, akár az intézményessé válás irányába tartanak. Ezekben az esetekben pedig már nem a hagyományok, hanem az intézmények, a vallások etnikai jellege kerül előtérbe.

Az etnikai és a vallási integráció különböző szinteken, egymást hol erősítve, hol gyengítve fejti ki hatását. A kultúra etnikai és vallási specifikumai ennek megfelelően nemegyszer egymással párhuzamosan és etnikai színezetet öltve jelennek meg. Nem mondhatunk le ugyanakkor arról, hogy ezek mögött a jelenségek mögött alkalmanként ne az etnikai, hanem a vallási magyarázatot keressük.

IRODALOM

BARABÁS Jenő

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

BROMLEJ, Julian Vlagyimirovics

1976 Ethnosz és néprajz. Budapest.

DÖMÖTÖR Tekla

1979 Naptári ünnepek — népi színjátszás. Budapest

⁹ Vö.: TIMKÓ Imre 1971. 447.

¹⁰ Vö. pl.: UJVÁRY Zoltán 1965.

GUNDA Béla

1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. Műveltség és Hagyomány V. 3—24. Debrecen

1980 A kulturális areák néhány kérdése. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. 9—22. Budapest

RÓHEIM Géza

1925 Magyar néphit és népszokások. Budapest

TIMKÓ Imre

1971 Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1965 Kecskemaskos szokás Hajdúdorogon. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 223—239. Debrecen

*Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság
és a nemzetiségek településében, építkezésében*

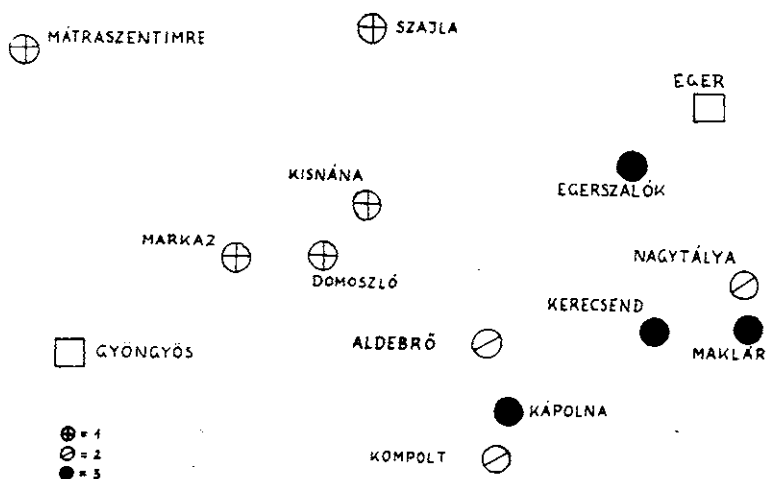
A táj, amelynek néptörténetéről, etnikai képének változatosságáról szólni fogok, a Mátra és a Bükk hegységek déli előtere. Az Eger—Füzesabony—Gyöngyös között meghúzható háromszög termékeny földet zár be, amelyen jómódú népesség él, könnyen megtalálta itt életlehetőségeit az ember már ősidők óta. Az Alföld északi peremének ez a széle ezért mindig lakott és frekventált hely volt, vagyis az volt a sorsa, hogy örökösen lakta valamilyen népesség, melyet az idegen hódítók leigáztak, kiirtottak, asszimiláltak. Ilyenkor többé-kevésbé kicserélődött a lakosság, hogy ezután új nép kialakulása kezdődjék meg.

Az utolsó ilyen, etnikai változásokat magával hozó korszak a XVIII. század volt, de a korábbiaktól eltérő körülményekkel. A hódító török, majd császári hadak elpusztították ugyan a lakosság jelentős részét, de nem népesítették be az üresen maradt településeket. Ez a feladat később a föld birtokosaira várt, akiknek elsőrendű érdeke volt a tulajdonukban levő területek megműveltetése, hasznosítása. A táj mai népességének kialakulásához ez adta meg az utolsó impulzust, így kerültek ide a német és szlovák nemzetiségű telepések, akiknek sorsát, beilleszkedésük módját és mértékét törekszem felvázolni.

A török impérium visszaszorítását követően a XVII. század végén területünk számos faluját súlyos ember- és anyagi veszteség érte. Több falu lakossága teljesen kipusztult, az összeíró biztosok és dézsmaszedők csak elhagyott faluhelyeket és néhány házat találtak, a megmaradt népesség az erdőkben vagy a városokban keresett menedéket. Egerszalók életben maradt családjai a felszabadító hadjárat után félelmükben Egerbe menekültek, hogy később visszatérjenek falujukba. A század elején megindult spontán és szervezett újjátelepülés ezért több faluban ott éri a régi népesség töredékét. Ez és a feudális földbirtoklás folyamatossága adja magyarázatát annak, hogy az új telepések megismerték a határ régi magyar részfelnevezéseit, amit használtak is, bár néha eltorzított formában. Az új- és a középkori népességet összekapcsoló kontinuitás konkrét példái Markazról és Nagytályáról ismertek, ahol az új lakók kiásták a középkori templom romjai közül a harangot és használatba vették.¹

A táj népességének súlyos veszteségeit máshonnan jött magyarok mellett szlovák és német telepésekkel pótolták. A magyar telepítések is vetnek fel néprajzi kérdéseket, mert az új lakosok részben más etnikai csoport területéről érkeztek, — de a szlovákok és a németek tekintetében még inkább így van ez. Mind a két nép jelentős létszámú rajokat bocsátott ki magából, melyek úticélje Heves megye volt. SOÓS Imre szerint a megye 45 faluját érintette a szlovák migráció, de ezek egy része tovább is vándorolt az Alföld felé, más részük pedig olyan kis csoportokban érkezett, hogy egy generáció alatt beolvadt. Né-

¹ Saját gyűjtésem a néphagyományból.

1. Etnikai arányok a XVIII. századi telepítésben: 1. szlovák többség; 2. német többség; 3: magyar többség mellett németek.

metek a táj 7 falujába érkeztek, de a terület három városa is fogadott be elsősorban iparosokat.²

A következőkben 4 szlovák (Markaz, Domoszló, Kisnána, Szajla) és 5 német (Kompolt, Aldebrő, Kerecsend, Egerszalók, Nagytálya) telepítésű falut kívánok részletesebb vizsgálat alá venni, azokat, amelyekben az új lakosok létszáma jelentősebb volt és ahol a magukkal hozott ismeretek, hagyományok az írott forrásokban és a közelmúlt népi műveltségében megmutatkoznak. A településformán és az építkezésen túl a teljes népi kultúra vizsgálatára nem tudok vállalkozni, mert erre hiányoznak a szükséges előtanulmányok. Eddig csak történelmi folyamatok és adatok kerültek közlésre, néprajzi téren pedig magam kutattam a táj minden falujában a népi műemléki topográfia helyszíni bejárásai során.³

A helytörténetírás tényközléseiből összegezhető, hogy az újranépesedés három hullámban zajlott le: az első a XVII. sz. végétől 1720-ig, a második az 1740-es években és a harmadik 1750 és 1775 között. A nem magyar anyanyelvű telepések közül elsőként a szlovákok jelentek meg a tájon. Alig vonultak el a törökök és a szövetséges hadak, 1696-ban megkezdődött Domoszló benépesülése, ami folyamatosan 1740-ig tartott. Ebben a korszakban települt be Kisnána is (1716, 1721), de a többi szlovák falu is kialakult még a század első felében (Szajla 1741, Markaz 1742). A szlovákok viszonylag korai megjelenése együtt jár a szűkszavú történelmi írásos dokumentációval, mert világi közép-birtokosok falvaiba érkeztek, akiknél az uradalmi adminisztráció csekély volt, vagy időközben megsemmisült. Ez a gátló körülmény természetesen nehezíti a kutatást.

A szlovákok spontán módon összeállt, kisebb csoportokban jöttek északról, egy-egy földesúr birtokszervezetén belül, mert a Nyári, Andrassy, Kubinyi, vagy

2 A XVIII. sz.-i telepítéseket lásd: SOÓS Imre 1955, SOÓS Imre 1975. A szlovák migrációra vonatkozóan lásd még: SIRÁCKY, Ján é. n.

3 DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál 1969, 1972, 1978. BAKÓ Ferenc 1978.

Koháry családnak egyaránt voltak birtokai Hevesben és az északi megyékben. A jobbágyok tehát a földesúr jóváhagyásával, de megyéjük engedélye nélkül költöztek el, ezért szökevényeknek minősültek. Ez egyik oka annak, hogy csak egy részük maradt meg e tájon, mások vagy tovább vándoroltak, vagy visszaköltöztek régi hazájukba. A véglegesen letelepedett szlovákok származáshelyeként 5 megye számos települését jelölhetjük meg, de ebből 3 megye Hevessel határos, ill. vegyes lakosságú (Hont, Nógrád, Gömör), ahonnan a szlovákokkal magyarok is jöttek, akik letelepedésük után átvéve a többség nyelvét, elszlovákosodtak. A távolabbi megyék (Zólyom, Árva) csak egy falu, Domoszló lakosságához adtak családokat, aminek a falu etnikai jellemzőiben — szélesebb körű és alaposabb kutatással — bizonyára nyomát lehetne találni. A szlovák impopuláció során szerepet kapott a kisebb táji körzetek falvainak cirkulációs rendszere, ami abban áll, hogy az aktuális demográfiai helyzetnek megfelelően a falucsoport családjai egyik községből a másikba költözgettek. Szajla pl. Nógrádból népesül ugyan be, de a szomszédos Terpes és Bükkszék falvakból is kap lakosokat, ami lényegében cserének minősül, mert a mozgás ellenkező irányban is érzékelhető. E kistáji kapcsolatrendszer a német falvak között is felfedezhetjük: Nagytálya betelepítése során néhányan Aldebrőről csatlakoztak, németek, az új lakosokhoz, bizonyára a kedvezőbb feltételek reményében.

Amint a szlovák migráció a részes aratók, erdőt irtó munkások révén középkori előzményekre tekinthet vissza, éppúgy nem első ízben jelennek meg a XVIII. században a németek sem ezen a tájon. Az egri püspökség a középkorban nyugat-európai latinus népelemek kíséretében németeket is hozott birtokaira. Az újkori telepítés azonban teljes egészében németekre szorítkozott — elvértve került közéjük 1—1 holland —, de ennek mértéke a Kárpát-medence újkori migrációjában, a Schwabenzugban nem volt jelentős. Annnyira nem, hogy a hazai németiség történetét összefoglaló legújabb munka a Heves megyei németeket meg sem említi.⁴

A németek betelepítését az egri püspökség és káptalan indította el 1731-ben (Kerecsend, Egerszalók), majd követte a példát herceg Grassalkovich Antal 1743-ban, amikor aldebrői birtokát népesítette be. A püspöki domíniumban német telepéseket kapott még 1758 és 1773 között Maklár, Nagytálya és Kápolna, a Grassalkovich-birtokon pedig Kompolt. A szervezett uradalmi telepítések kéziratoss forrásai már bőségebbek, ezért a körülmények és következmények világosabban állnak előttünk. A szlovákokhoz hasonlóan, az első német telepések is szervezés nélkül vándorolva jutottak el pl. Kerecsendre és csak megérkezésük után kértek engedélyt letelepedésre a földesúrtól. A példa azonban rendhagyó, mert minden más esetben a birtokos felhívására jöttek hazájukból, a megtelepedés feltételeit pedig szerződés szabályozta.

A hét Heves megyei faluból, ahová a földesurak az egykorú kifejezéssel élve „németeket szállítottak”, 5 egri egyházi birtok, 2 pedig a hercegi uradalom területén feküdt. Mind a két birtokosnak mások lehettek a telepítési módszerei, mert az első 5 falu (Egerszalók, Kerecsend, Maklár, Kápolna, Nagytálya) telepesei a mai Németország különböző helyeiről verbuválódva, heterogén közösségek voltak, a herceg két falujának telepesei (Aldebrő, Kompolt) viszont egy-egy szűkebb területről toborzott, valószínűleg azonos tájszólást beszélő és hasonló szokásokat gyakorló csoportot alkottak. Belőlük szervezettebben összetar-

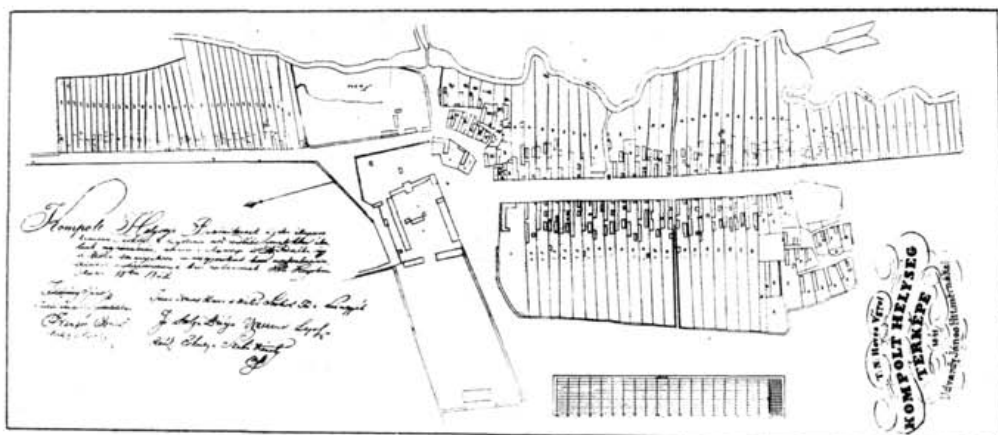
2. Kompolt térképe 1784-ben a német faluval

tozó, homogén közösség alakulhatott ki, amely anyanyelvéhez is legtovább ragaszkodott.

A tájunkra települt németek származáshelye igen különböző, bár létszámuk, mint említettem, nem volt nagy. Elsőnek a Rajna völgyét és környékét kell említeni (Trier, Köln, Svábföld, Felső-Pomeránia, Würtemberg), ahonnan a legtöbben érkeztek Egerszalók, Kerecsend, Aldebrő, Nagytálya községekbe. Elszász csak két falu lakosságához adott ugyan telepeseket, de nagyobb számban (Kompolt, Nagytálya) —, Bajorország pedig több településről (Ulm, Bamberg, Landau, Baden) csak Egerszalókra és Kápolnára bocsátott ki néhány családot. A németek származáshelyeként feljegyezték még Sziléziát (Nagytálya, Maklár), Ausztriát (Maklár) és Berlint (Nagytálya).

A felsorolásból kitetszik, hogy a telepések a német nyelvterület milyen sok és egymástól távoli pontjairól elindulva jutottak el Heves megye falvaiba, ezért nyelvileg, néprajzilag különfélék lehettek. A diverzitást még fokozhatta, hogy egyes falvakban, mint Egerszalók, Kerecsend, Kápolna, Maklár — magyarok, esetleg szlovákok mellé települtek, tehát az új falu társadalmának csak egy részét, mégpedig kisebb részét képezték. Mindössze három falu, azaz Aldebrő, Kompolt és Nagytálya lakosságának volt német többsége. Ez a helyzet már a XVIII. században prognosztizálta a német nemzetiség beolvadását, ami hosszabb-rövidebb idő alatt be is következett.

Kerecsend 139 családjából 1799-ben 43,8⁰/₀ német, de az 1827. évi egyház-
megyei sematizmus, amely az egyházi funkciók ellátásához szükséges nyelvvis-

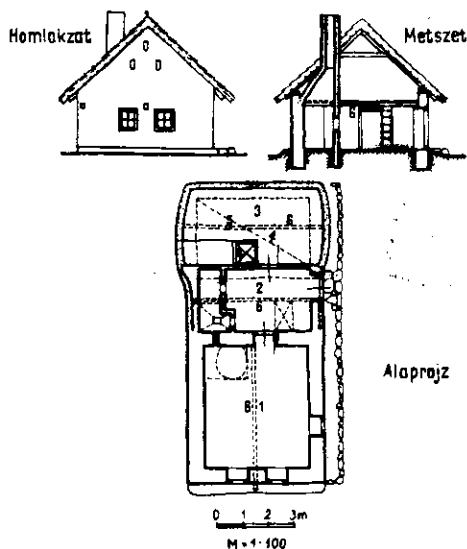

3. Kompolt térképe 1842-ben, északi részén az uradalom magyar cselédeinek utca-sorával

meretet írja elő, már a falut magyar nyelvűnek jelöli meg. Ugyanez az egyházi kézikönyv eddig tárgyalt nemzetiségi falvainkról az alábbi információt adja. Kerecsenden kívül egyedül magyar nyelvtudás szükséges még Kishánán és Egerszalókon; magyar—szláv Domoszlón és Markazon; magyar—német Aldebrön, Kápolnán és Kompolton. Az 1910. évi sematizmus már minden faluban egyedül a magyar nyelv használatát írja elő,⁵ ebben az időben tehát nemzeti-segeink már csak magyarul beszéltek, ill. kétnyelvűek voltak. A hagyomány megerősíti ezt a véleményt, amikor állítja, hogy a németek általában a múlt század végén elvesztették anyanyelvüket, egyedül Kompolton mondták németül a litániát századunk első éveiben. A Mátra déli lábának szlovák falvai ezzel szemben kétnyelvűek voltak, mert a lakosság egy része ma is az.

Kérdés, hogy minek tulajdonítható ez a gyors ütemű asszimiláció. Először az a lehetőség merül fel, hogy az állam, vagy a földesúr kényszerítő hatását lássuk mögötte, amit az is bizonyítana, hogy az 1750. körül Kerecsenden és Egerszalókon készített jobbágyösszeírások a neveket sajátosan kezelték. Az összeíró biztos lefordította a német családneveket magyarra és azokhoz „alias” köztöszóval csatolta, a következő példák szerint: Fligler — Szárnyassy; Rózentál — Rózsavölgyi; Chlezoth — Nyerges; Szaur — Possat; Pecker — Sütő; Rajch — Gazdak(!); Paur — Polgár stb. Nézetem szerint az eljárás azonban nem tekinthető kísérletnek a nevek magyarosítására, mert az egyik magyar jobbágy Nagy családnevéhez is a Sovány név kapcsolódik. A kísérlet inkább arra irányult, hogy ragadványneveket adjon, vagy kodifikáljon azért, hogy a német jobbágyokat a falu más lakói könnyebben meg tudják nevezni, szólítani e magyar nevek segítségével. Ezek a hivatalosan adott melléknevek azonban a mai névhasználatban ismeretlenek, időszakos szerepük tehát nyilvánvaló. A XVIII. században a telepítés alapvető célja a földesurak érdekeinek megfelelően a jó és megbízható munkaerő biztosítása, amivel nem állt volna összhangban a kényszer, vagy erőszak alkalmazása. Inkább kedveznek a jövővé-

5 HmL Érs. Lt. Liber 79—2. — Schematismus Cleri Dioecesis Agriensis. Eger 1827—1910.

4. Lakóház kőből, harmadik helyisége sövény fallal. Domsztló, Petőfi u. 59. sz. — 1: ház, 2: pitvar, 3: kamra, 4: pincelejárát, 5: középoszlop, 6: mestergerenda

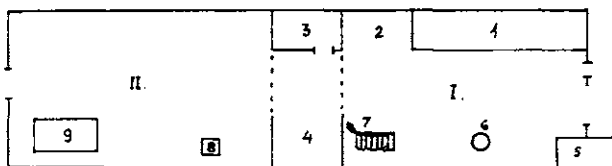
nyeknek, legyenek azok németek, szlovákok, vagy éppen magyarok azért, hogy jó közérzetükben szorgalmasan dolgozva minél előbb megteremtsék új helyükön az anyagi lét alapjait és elnyerjék földesuruk megbecsülését.

A telepések képzettsége és vagyoni, társadalmi helyzete különféle volt. A szervezetlenül vándorló szlovák betelepülők a paraszti társadalom alsóbb rétegeiből kerültek ki, bár Domsztlón armalista nemes is volt közöttük. A hidegebb éghajlatú hegyvidéki gazdálkodásban szerzett tapasztalataikat itt alig hasznosíthatták és át kellett állniok a másfajta föld és a szőlőskertek megművelésére. Addig is és emellett gyakorolták a fafeldolgozás magukkal hozott technikáit, amint ezt egy XVIII. századi forrás megjegyzi. A falu lakói — írja — ismertek arról, hogy „eladásra (is) ügyesen készítenek kereket, szekeret, taligát, faekét, sertésölakát, cölöpöket, szőlőkarókat, s ezeket pénzért, meg gabonáért árusítják”. Hasonló volt a helyzet Kishánán és Markazon, ahol zsili-pelt technikával még századunk első felében barkácsoltak hidasölakát, fontak értékesítésre is hátikosarakat, de feltételezhető, hogy a XVIII. században készítették faházakat is.⁶

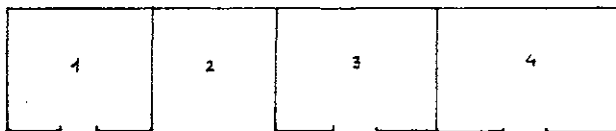
A német telepések sem voltak mindnyájan földművelők, bár lehettek közöttük, akik a Rajna völgyéből magukkal hozták a szőlőművelés ismeretét. A Kompoltra érkezett elszászaiak mindenesetre szőlőt béreltek a kerecsendi hegyen, a nagytályaiak pedig kőbe vájt borospincéket Kistályán, de a szőlőművelés mellett a németek dohánykertészettel is foglalkoztak. Grassalkovich Aldebrót eleve úgy telepítette újjá, hogy a németek a határban nem kaptak szántóföldet, csak a belső telekhez tartozó kertet, ahol dohányt termesztettek.⁷ Ez a két monokultúra elég jövedelmet biztosított a németeknek, de mindenütt álla-

⁶ BAKÓ Ferenc 1978. 45—50.

⁷ SOÓS Imre 1975. 73.

5. Vakalcsik István telke Szajlán (Kossuth u. 57.). I: udvar, II: szérű; 1: lakóház, 2: fészer, 3: istálló, 4: csűr (az istállóval egy fedél alatt), 5: hidas ól, 6: kút, 7: tűzifa, 8: illemhely, 9: törektartó szín.

6. Több rendeltetésű gazdasági épület: „istálló” Markazon, Fő u. 49. sz. (ép. kb. 1850). 1: boroskamra, 2: fészer, 3: istálló, 4: pelyvás

tokat is tartottak. Kompolton a hagyomány szerint elsősorban lovat, amit a betelepüléstől 1848-ig rendszeresen Németországból szereztek be, mert úgy látszik, akkor még ragaszkodtak a robusztus, hidegvérű fajtákhoz. Az aldebrői kertészek is állattartással is pótolták jövedelmüket, egy Balpüspöki nevű pusztá faluhelyen legelőt béreltek, ahol magyar pásztorok alkalmazásával félszilaj módon marhát neveltek.

A német telepesek között sok volt az iparos, amit Kompolton a néphagyomány úgy indokol, hogy a herceg az első csoportot azért hozta be, hogy iparra tanítsa a magyarokat. A feltételek is kedvezőek voltak, az elszásziakat Passauban hajózták be, Budáról pedig a herceg fuvarosai szállították őket Kompolt-ra. A továbbiakban azonban a jövevények elégedetlenek voltak, úgyhogy az iparosok egy része nem volt hajlandó maradni, inkább visszament hazájába.⁸ Az iparosok száma viszonylag magas az 1771–1773. között benépesített Nagytályán, a német lakosság mintegy 20%-a iparúzó, a többi főleg dohánnyal foglalkozik. Az első települők között kőművesek vannak és szegkovács, de a következő években már ácsok is jönnek, s így az épületeket saját mestereik emelhették. A korán (1731) betelepített és vegyes lakosságú kerecsenden 1764-ben csak egyetlen magyar iparos, egy csizmadia él, a többi 6 német (kőműves, kovács, 2 kerékgyártó, takács, szabó), de közülük kerül ki a nótárius, a kocsmáros is. Az állattartás szakemberei, a pásztorok viszont mind magyarok.

Településforma

Az új telepesek néhány esetben, így Aldebrön, Nagytályán, vagy Markazon nem a középkori faluhelyre szálltak, de máshol megtartották a település kontinuitását (Domoszló, Kiszána, Kompolt). Egerszalókon, Kerecsenden és Kápolnán a középkor óta folyamatosan lakott falunak csupán egy részét foglalták el. Bármilyen nagymértékű azonban a nemzetiségek részvétele az újkori település kialakításában, a falurészek elnevezései mégis leginkább magyarok.

⁸ Saját gyűjtésem a kompolti hagyományból.

A szlovák települési zónában a centrum nevei magyarok ugyan, de az utcavégeket és a közöket szlovákul nevezik meg: Belko ulica, Blasko (Blaško) ulica, Dolina, vagy vegyes szóhasználattal Kis és Nagy vreska (vřeška) Kisnána; Mizerka, Jamák, Kapusznica (Kapusnica) Domoszló; Gyakos (D'akoš), Dolina (Szajla). — A falu patakját kevert nyelven emlegetik: Závozai patak (Domoszló), Milvégyi (a magyar Mil völgyi-ből) patak (Markaz), Dolina patak (Szajla). A belterületi nevek között olyan archaikus formák is felbukkannak, mint Kisnánán a Török ország, azaz a Török család lakóterülete. A belterülethez hasonlóan alakult a határ névanyaga is. Kisnánán, Szajlán a nevek túlnyomórészt magyarok és valószínűleg a birtokos nemesség tartotta fenn őket a XVI—XVII. század folyamán. Kisnánán 1744-ben a Tábor helye, Sancier hegy, vagy a Kertek földrajzi nevek a korábbi, a szlovák betelepedés előtti állapotra utalnak.⁹

A német falvak földrajzi nevei az előbbiekkal némi hasonlóságot mutatnak. A belterületen csak akkor maradt emléke a betelepülésnek, ha ott már előzőleg magyarok laktak. Makláron a németek utcáját Sváb sor-nak, Kápolnán Német sor-nak mondják. Utóbbinak egy másik, talán pejoratív neve a Pernye hős-tya, mivel a svábok sáros időben hamuval töltötték fel az utat. Ahol a németek egyedül alakították ki a települést, ott kettős névhasználattal találkozunk. Az egyiket a lakosság egymás között használja, a másikat kifelé, esetleg hivatalos fórumokon. Nagytályán az egyik utcát Túsó sor-nak, ill. Májer János-nak nevezik, az egyik talán első, vagy legtekintélyesebb lakóról. Aldebrón ugyancsak a telektulajdonos neve utal a németesgre: Himervádli-féle kert. Lutter fél udvarház. A határ résznevezéseiben is nagyon kevés a német eredetű. Többnyire birtokosáról kapta nevét a föld vagy rét, mint a Vágner főd (Aldebró), Jakubli tanya (Kompolt), Misz Péter-féle szőlő (Nagytálya) stb. Különlegesnek tűnnek az ettől elütő névadások, mint Egerszalókon a Remisz, vagyis a gulya déllője, vagy Kompolton a Stajgerolt, azaz az évente árverésre bocsátott és ennek alapján bérelt dűlő.¹⁰

A település formájának kialakításában a telepeseeknek alig volt lehetőségük részt venni. A spontán szlovák migráció az első ütemben rendszertelen faluformákat hozott létre, de később földesúri beavatkozás rendezte a települést. Kivételt képez Domoszló, ahol 1744-ben ez csupán arra szorítkozott, hogy a különböző uraságok jobbágjai egymás közelébe kerüljenek.¹¹ Itt egyébként a faluszerkezet feltehetően a középkort követi, mert a templom és a kastély helyzete erre utal. Domoszlón, de még inkább Kisnánán emlékei vannak mind a hagyományban, mind az írott forrásokban a kertes településnek. Domoszlón a „Holovnyica” (Holovni'ca), Kisnánán a „Humna”, vagyis a kertek csoportja a határban, ill. a belterület szélén helyezkedett el, utóbbi esetben istállókkal is. A kertes településmód, ami egyébként Egerszalókon is kimutatható, úgy látszik, a nemzetiségeknek a magyarsággal közös hagyománya, aminek átvételével beilleszkedtek a tájon egykor gyakori kétfeltes települések rendszerébe.¹²

Szervezett telepítések során a falu formájára nézve a földesúrnak határozott instrukciói voltak, és az eredmény mindenütt a soros-utcás falutípus, műszaki pontossággal kimért telkeivel. Ahol intenzívebb gabonatermelés folyt, ott

9 HmL Polgári perek 1744. No. 244.

10 DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál III. 333. PELLE Béláné 1970, 75, 51.

11 SOÓS Imre 1975. 147.

12 DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál I. 611, II. 675, III. 364.

a falu szélén közös használatú szérűskertet létesítettek (hortus trituratorius: Nagytálya, 1776). Az új település kialakulása után a falu csak az uradalom engedélyével terjeszkedhetett, amit Aldebró meg is kapott és innen származik a hagyományos Öregfalu és Újfalu elnevezés.¹³

Az utcákon és az egyes falurészekben (Alvég, Felvég) belül Szajlán a táj szokásainak megfelelően a kisebb szerkezeti egységeket az ott lakó családokról nevezték el: Baktai had, Kusnyár szög stb. Úgy tűnik, hogy a németeknél távolabbra visszanyúló hagyománya van a ház előtti virágoskertnek (Nagytálya), ami azonban a földesúr kezdeményezésére és újabban is kialakulhatott.

Az udvarformát a telepesek készen kapták, de az elrendezés, az udvar beépítése már egyéni volt, amit a magukkal hozott hagyomány és a helyi példák, körülmények bizonyára befolyásoltak. A szlovák udvarforma általában nem tér el a Mátra tövének magyar udvaraitól, csupán Szajlán és Egerszalókon ismerjük az udvart és a kertet elválasztó cséplő-, vagy nyomtató csűr használatát, ez már a Mátra északi völgyeinek sajátossága. Ennek megfelelően Markazon a csürt palóc műveltségi elemnek tartják és elhatárolónak önmaguk felé. Nagytályán a házzal egy fedél alá épített csürt „fészter”-nek hívták és nyomtattak benne, tehát a név és az épület elhelyezése nem illeszthető a táj magyar hagyományaiba, csupán ennek funkciója. Falvaink többségére a több lakóházas soros udvar jellemző, de különösen Kompoltra és Aldebrőre, ahol szokásban volt a lakóház egy-egy részét zsellércsaládoknak bérbe adni, akik a dohánytermelésben végzett munkával fizettek ezért. A szabályosan kimért szalagtelkek mellett Kompolton a német falu szélein kisebb táblatelkeket találunk. ezekben egykor iparosok: kalapos, takács, kovács laktak. Elsősorban a német falvak és falurészek sajátossága a lakóházzal szemben, az utca vonalára emelt épület, melyben lakókamra, fészter kapott helyet egy fedél alatt, alattuk gyakran borospincével. Erre a legszebb példákat Kompolton és Nagytályán találtam. Aldebrőn és más dohánykertés faluban az udvar speciális építménye a lakóház hossz tengelyébe épített dohányszárító pajta. A magyar szokásokkal megegyezően az udvart az utca felé régebben nem kerítették el és ezt a szokást több helyen korunkig is megtartották.

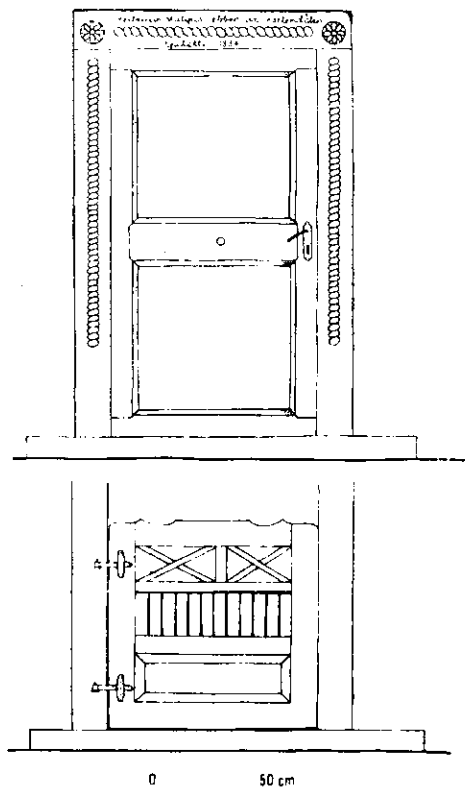
A szlovák építkezési zóna

A már említett körülmények, tehát a kisebb nemesi birtokosok, a csekély levéltári anyag miatt történeti visszatekintésre inkább csak a néphagyomány és a napjainkig megmaradt épületek vizsgálata nyújt lehetőséget. Általánosnak tekinthető az a Szajláról 1744-ben feljegyzett helyzetkép, hogy 2—3 évig tartott, amíg a telepesek házat tudtak maguknak építeni és addig kunyhóban laktak.¹⁴

Állandó lakásuk is növényi anyagokból készült, amint ezt a tradíció és az építészeti emlékek alapján meg lehet állapítani. Az északról hozott műszaki ismeretek és szokások indokolják, hogy a szlovák faházak inkább boronafallal épültek, eltérően a környező magyarság gyakorlatától (Szajla). Ilyen lehetett 1782-ben Kisnánán a lelkész, a tanító és a harangozó háza. A múlt századi lakóházakban azonban a sövényfal már alárendelt szerepű, mert csak a ház hátsó helyisége, a „komora” fala készült így, de egykor nagyobb jelentősége lehetett

13 DECSÉNYI Dezső—VOIT Pál III. I. 480. Nagytályára l. HmL 1776. évi összeírás.

14 SOÓS Imre 1975. 440.

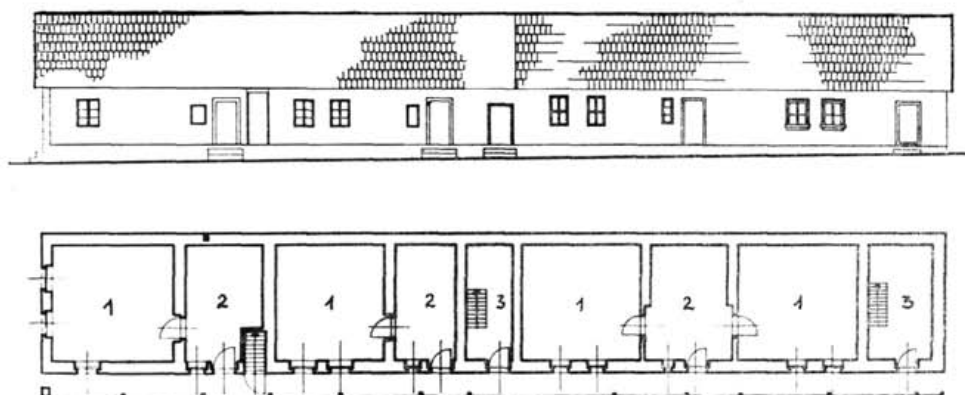

7. Fa ajtókeret 1834-ből. Aldebrő, Arany János u. 2. sz., Smutczér Ferenc házában

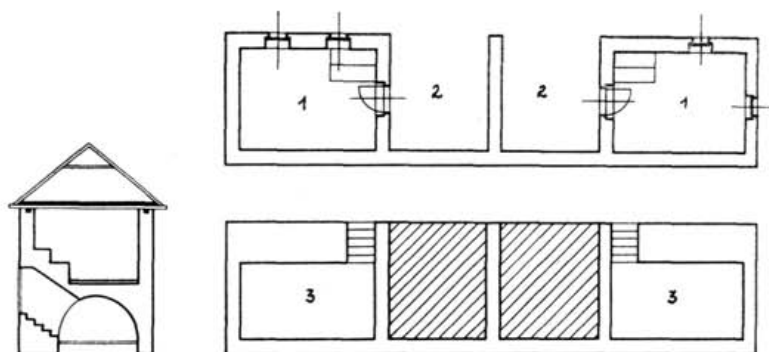
ennek a technikának (Domoszló, Kispána). Az építőanyagok között igen korán megjelenik a kő, annak gömbölyű, görgetett formája, aminek alkalmazását a telepések a kispánai vár középkori építményein megfigyelhették. Kispánán és Markazon már 1805-ben így építenek parasztházakat a táj magyar falvait jóval megelőzve, amit az anyag elérhetőségével, esetleg a földesúr engedékenységével lehet magyarázni. A földfal formái közül Szajlán viszonylag későn terjed el a vályogfal (1873), inkább döngölt földfallal, vert fallal építkeztek.

A tetőszerkezet archaikus formái a szlovák falvakban már ismeretlenek, egyedül Kispánán utal a hagyomány ágasfás-szelemengerendás házra, melynek boronafala volt. A palóc építkezési mód sajátosságának tekinthető „boldoganya”, a ház középoszlopa Kispána kivételével mind a három szlovák faluban használatos volt, Domoszlón és Szajlán palóc megnevezésével is és azzal a funkcióval, hogy „őrzi a házat”.

A szlovák falvakban általános a nyeregtetős ház, ami inkább az alföldi magyar települések építkezésétől tér el, ahol a régi háztípust a kontyvető jellemzi. A környező magyar falvakkal azonos ütemben zajlott le az oromzat anyagának cseréje is, a korábbi sövényt a múlt század második felében a deszka váltotta fel. Az oromzatnak több szlovák neve van, mint „scsit”, „styit”, vagy „csit” (ščit, št'it, čit), magyarul „fűrfal”, vagy „fürgát”. Az oromzat alatt a vízvető ge-

8. Lakóház 3 lakással. Kompolt, Fő u. 64. sz. 1: szoba, 2: konyha, 3: kamra

9. Gazdasági épület. Kompolt. Fő u. 64. sz. 1: lakókamra, 2: fészker, 3: borospince

rendák végeit Markazon pirosra festették, a vakolt véghomlokzat díszítő tagozatait pedig Kisanánán kékre, aminek a környékről ismerjük magyar párhuza-mait. A homlokzatot díszítő kő ablakkeretek is korán megjelennek a szlovák házakon: Kisanánán 1842-ben, Domoszlón 1868-ban. A századforduló divatját, a közeli siroki kőfaragók díszes kapuoszlopait a szlovák falvak is átveszik (Kis-nána, 1907).

A szoba-konyha-kamra alaprajzi elrendezés nem különbözik a magyar fal-vakétól, csupán a megnevezés változik: „hizsa” (hiža) — „kuhinya” (kuchin’a) — „kamra” (szl.: „komora”) Kisanánán; „prenya hizsa” (pren’a hiža) — „pitar” — „mala hizsa” (mala hiža) Markazon; „velki hizsa” (velky hiža) — „kuhinya” (kuchin’a) — „komora” Domoszlón. A múlt századi épületekben a harmadik he-lyiség nem lakószoba, hanem éléskamra volt, aminek raktározó jellegét az is ki-fejezi, hogy több helyen csak sövényfallal készült, de ugyanakkor a ház többi része kőből volt.

A hagyományos tüzelőberendezés az északról hozott típus, a kürtös kemen-ce volt, de ennek már emlékét is csak Markazon és Szajlán lehetett felismerni. Markazon a kürtödugó „lamar” (szlovák) nevére is emlékeztek. Ez a kemence-típus tehát a múlt század végén átadta helyét a pitvarból fülő búboskemence-

nek, de a szabad tüzet a falba vágott kis fülke, a „kandalló” (szl.: kalando”) révén még jó ideig bent tartották a házban (Kisnána).

Az istállónak két formája figyelhető meg: a régebbi és szegényebb házakban azokkal egy fedél alá építve, a módosabb vagy újabb portákon pedig a lakással szemben az udvar másik oldalán önállóan, esetleg más gazdasági épületekkel együtt. Kisnánán a tüzelős istállót („konyica”, konica) nem a lakóudvarra, hanem a külső kertbe építették. A két istállótípus a környező magyar falvakban is megtalálható: a házzal összeépített forma a hegyvidék, a különálló pedig inkább az Alföld sajátja. Az előzőt Domoszlón „kolic”-nak nevezik, a lakástól különálló építményt pedig Markazon magyarul „istálló”-nak, de ebben fészter és kamra is van. A markazi forma a hegyvidéki, palóc építésmódra emlékeztet, de a „csűr” nevet nem használja,¹⁵ és újabb átvétel lehet. A táj építési szokásainak újabb kori átvételét Szajlán is megfigyelhettem, itt időponthoz is lehet ezt kötni. 1910. óta építenek 3 részes csűrűt, aminek egyik ága az „ól”, másik a „csűrág” és közöttük a „csűrálj”. Ezek a nevek azonosak a Mátraalján használatos terminológiával, mert ez a forma már az asszimiláció után fejlődött ki.

Régebbinek és hagyományosnak látszik Domoszlón a jómódú család „istálló”-ja, ebben egy fedél alatt „fészter” („cienya”, cien’a), „istálló” („hliev”, chliev) és „kamra” (szl.: „komora”) van. Kisnánán és Szajlán, ha az istálló a házzal egy fedél alá épült, vele szemben áll zsilipelt fa falazattal a „kamra”, vagy „hombár” nevű épület, amiben búzasház, éléskamra és alatta pince van.

A németek építkezése

Mind az egri püspökség, mind a hercegi uradalom írásba fektette szerződéseit tájékoztatást adnak a XVIII. század első felében a telepések építési körülményeiről. A földesurak telket biztosítanak az építkezéshez, de anyagot csak Graskovich ad, ill. ígér; a püspök leszögezi, hogy „mindenki a maga költségén épít”. Ugyanakkor, ha a jobbágy elköltözik, házát és gazdasági épületeit köteles olyan állapotban hátrahagyni, hogy a helyébe érkező telepés használatba vehesse. A Kompoltra költöző elszásziaknak előírja a földesúr, hogy házaikat a már ott élő, korábban érkezett németek házaival hasonló módon építsék.¹⁶ A néphagyomány tudósít arról, hogy ezek a házak komfort tekintetében sok-sok évtizeddel megelőzték környezetük magyar parasztházait: a lakószoba pl. már padlózott volt (Kompolt, 1753). Az írott források arra engednek következtetni, hogy a telepések szakaszosan építkeztek. Először csak a lakószobát hozták tető alá és csak később építették hozzá a konyhát és a kamrát.¹⁷

A püspöki uradalom térítés fejében látta el jobbágyait épületfával, amit időről időre igényelniük kellett. Egy ilyen igénylés 1765-ből megmaradt iratai betekintést engednek a magyar és német alattvalók építési gyakorlatába, utalva bizonyos etnikai jellegű különbségekre is. A Kerecsenden lakó Majer János és Nagy Ferenc, valamint Sebestyén Antal anyagigényéből megállapítható, hogy a német Majer házának épületfa elemei inkább csak nagyságrendi eltéréseket takarnak. A ház hossza és helyiségeinek száma (4) azt jelzi, hogy nemcsak a magyar jobbágyoké, hanem a nótárius háza is kisebb volt ennél. Az eltérés

15 Az ólas csűrre Parádon l. DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál III. 496.

16 SOÓS Imre 1975. 332.

17 Az 1765. évi építőanyag-igénylésekben l.: Maklár, Kerecsend. BAKÓ Ferenc 1969.

egyfelől annak tulajdonítható, hogy Majer János 9 tagú családja nagynak számított Kerecsenden, másfelől annak, hogy állatállománya is számottevő volt.¹⁸ Ezek az arányok tehát etnikai differenciákat nem tárnak fel, de azt teszi talán az igénylésekből egyedül Kerecsendről ismert „kivetőfa” nevű szerkezeti elem, amiből a tornác kialakulásának igen korai fázisa ismerhető fel. Bár a falu egész lakossága alkalmazta, mégis valószínű, hogy ez a kerecsendi német telepések építő hagyományával függ össze. Maklárón és Kerecsenden a németek a helyi szokástól eltérően több szarufát igényelnek az archaikus ágasfa-szelemen szerkezet helyett — a gazdasági épületeket sem sövényfallal építették, tehát mindkét esetben a kor fejlettebb anyagait és technikáját alkalmazták.¹⁹

Az 1765. évi épületfa-igénylések nem tartalmazzák a fal anyagát, amiből arra lehet következtetni, hogy ez általában vályog volt. A püspöki uradalom ebben az időben már szorgalmazta ezt a technikát, ami korszerűbb volt a favagy a sövényfalazatnál. Grassalkovich még korábban, 1743-ban előírja a telepésekkel kötött szerződésben, hogy Aldebrón házaikat „tégeléből” építsék fel,²⁰ ami alatt a faluban ma is használatos kifejezések („föd téglá”, „mór téglá”) ismeretében kétségtelenül vályogot kell érteni. A német és magyar telepések tehát előbb alkalmazzák a vályogot, mint a táj egyéb falvai, de előljárnak abban is, hogy kőalapozást tegyenek a földfal alá. Nagytályán 1804-ből, Kerecsenden 1818-ból, Kompolton 1850-ből ismerjük az első adatot a kő ilyen használatára. Kerecsenden 1818-tól kezdve több épületben figyelhettem meg az anyagoknak azt a vegyes alkalmazását, hogy csak az utcai végfal készült kőből, a többi még vályogból.²¹ A teljes kőfalazatú ház — riolittufa kváderkőből — ugyancsak korán, az 1850-es években jelenik meg Kerecsenden, a közeli Eger hatására.

Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy az uradalmak telepesei — közöttük legtöbben németek — előbb jártak a korszerű anyagok és technikák alkalmazásában. Példa erre Kompolt is, ahol a németek a vályogház alá kő fundamentumot raktak, de ugyanakkor az uradalom magyar cselédei a Magyar soron nemcsak hogy alapozás nélkül építkeztek, hanem még döngölt fallal is. A különbségek nyilvánvalóan nem csupán a népi hagyományokban gyökereznek, hanem az eltérő gazdasági körülményekben is.

A tetőszerkezetek két formájának használata 1765 után megszűnt, az ágasfa-szelemen szerkezet helyét általánosságban a szarufa foglalta el. A régebbi típusból korunkra csak magyar házakban maradt meg néhány, így Maklárón egy, 1842-ből. Kerecsenden a tornác egyik gerendájának „herompa” német tájszólási neve talán az 1765-ben előfordult „kivetőfát” jelenti. A lakószoba mestergerendáját megtámasztó középoszlop, palóc néven a „boldoganya” csak a vegyes nemzetiségű Egerszalókon és Kerecsenden ismert. Ezt a műveltségi elemet tehát a német telepések általában nem vették át és nem is hozták magukkal.

Az utcai véghomlokzaton dominál a vályog- vagy kőfalra rakott, gazdag vakolatdiszítés, ami eltér a Mátra vidéki szlovák és az alföldi magyar szokástól. A vakolatdisz ennek ellenére nem tekinthető német műveltségi jellemzőnek, mert Maklártól északra a Sajó völgyéig általános volt a magyar falvakban is. Német azonban a ház bejárati ajtókeretének diszes kiképzése Aldebrón, amit valószínűleg helyi mester készített.²²

18 BAKÓ Ferenc 1969. 566.

19 BAKÓ Ferenc 1969. 266, 273—274.

20 SOÓS Imre 1975. 73. DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál I. 480.

21 DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál III. 374.

22 DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál I. 481.

10. Gazdasági épület Kompolton, Fő u. 53. Fészerek és lakókamrák a lakóházzal szemben

A tüzelőberendezés formája és anyaga Nagytályán, vagy Egerszalókon az alföldi magyar szabadkéményes búboskemence volt, de Kompolton és Aldebrőn különbözött ettől. Itt a kemencét nem sárból rakták, hanem díszes, mázas cserépből építették Aldebrőn henger alakú, Kompolton hasáb alakú testtel. Különbözött a városi használatú kályhától abban, hogy funkciója nem csupán fűtés, hanem főzés-sütés is volt, benne kenyeret sütöttek, rajta ételt főztek és melegítettek. Annak ellenére, hogy a kemence cserepeit a kompoltiak 1850 körül Losoncról szerezték be, a típus korábbi használata is valószínű, ami talán visszavezethető a betelepedés idejére. A cserépkemence tájunkon csak ebben a két faluban volt használatos, majd innen terjedt el néhány szomszédos magyar faluba, mint Feldebrőre és Tófalura. Német etnikai jellegét az a tény is erősíti, hogy Kompolton a Magyar sor házaiban ugyanakkor búboskemence állt.

A legfontosabb gazdasági épület, az istálló a németeknél ugyanúgy, mint a magyaroknál, vagy a szlovákoknál kétféle elhelyezésű: vagy a ház végéhez ragasztották, vagy külön építették. Egyedül Kerecsenden van emléke németeknél a tüzelős ólnak, ami a magyar állattartás hatása, minthogy a legtöbb pásztor a német falvakban is magyar volt. Ugyancsak Kerecsenden használatos egy másik, a háztól különálló forma is, de kamrával és sertésóllal összeépítve. Ennek a típusnak analógiáit a szlovák telepítésű falvakban ismerhetjük fel. Mind a magyaroknál, mind a szlovákoknál elterjedt szokás, hogy férfiak, fiúk (Kisnánán fiatal házaspárok is) az istállóban aludtak.

A többségükben német lakosságú falvak portáinak jellemzője a lakóházzal szembe, az udvar másik oldalára emelt építmény részben gazdasági, részben lakás célját szolgáló helyiségekkel. Kompolton a deszkafalazatú és lécsíkoszattal ellátott, meszelt „fészter” mellett szilárdabb anyagokból álló „kamra” van egy fedél alatt, melyben hagyományosan a család öregjei laknak. Többször a

kamra alatt borospince is húzódik. A soros udvar minden lakásához tartozó, ilyen fészker-kamra együttesek egymáshoz építve sorakoznak az udvaron éppúgy, mint a velük szemben húzódó lakások. Hasonló rendeltetésű, de más formájú építményeket figyelhettem meg Aldebrőn és Nagytályán is, de itt más elhelyezésben: a „kamra” hosszanti oldalával fordul az utca felé, s ezáltal az utcakép az alföldi magyar falvakéhoz válik hasonlóvá. Kerecsenden ennek a főként gabona tárolására használt kamrának egy részét faráccsal rekesztették el (neve: „rej”) és itt tárolták a tartósított sertéshúst, kolbászt stb. Aldebrőn a falu természérszerkezetének megfelelően kevés volt a szemes termés, ezért a kamrában ennek számára választottak le magyar szokás szerint is egy deszka falazatú „hambár”-t.

A lakóházzal szemben emelt, és emellett tárolás célját szolgáló építmény, az oldalház nemcsak ezen a tájon, hanem többfelé is használatos. A kutatás általában nem terjedt ki erre az épülettípusra, talán azért, mert funkciója összekeveredett a nyári konyhával, amit jellegzetes XX. századi, tehát viszonylag új fejleménynek tartunk. Az oldalház azonban jóval régebb ennél, mert 1748-ban Átányon nemesi fuduson „ódal kamrácská”-ról, 1816-ban pedig a macklári lelkész udvarán „kis ház”-ról olvashatunk, tehát a magyar építési gyakorlatban is adottak voltak a belső fejlődés feltételei. Így nehéz eldönteni, hogy az oldalház a felsőbb társadalmi rétegektől vertikálisan, avagy a német telepesektől horizontálisan terjedt-e el, de ez utóbbi látszik valószínűnek.

Az oldalház az egyenes lakóház fejlődésében kiegészítő szerepet kapott, mert itt helyezhették el a család egyes elaggott, esetleg már munkaképtelen tagjait, szinte elkülönítve a fiatal, életerős generációktól. Ebből következően az oldalház bázis szerepe idegen a 2—3 nemzedéket egy szervezeti keretben egyesítő és együtt lakó nagycsalád fogalmától. A német telepesek társadalmában ez a családforma nem volt gyakori, ami viszont elmondható a környék magyar falvairól. Az oldalház és a családforma tehát összefügg egymással, s ezért terjedt el modern változata, a nyári konyha a családszervezet átalakulásával, amit egy másik fejlődési vonal kísér, a lakóház mindennapi használatú konyhájának megszüntetése, ill. kihelyezése. Amíg az oldalház területünkön német etnikai műveltségi elemnek tűnik, addig a nyári konyha már minden népi csoportra nézve általános.

Összegezés

A népi építkezés mintegy két és fél évszázadának folyamatában a táj három etnikuma különbözőképpen vett részt. A szlovák és német telepeseket fogadó magyarság az első időktől kezdve befolyásolta az idegen népi kultúrákat, bár nem tudatosan, hanem pusztán a környezethez már korábban alkalmazkodott életmódjával, építő technikájával. A következőket ráhatást elősegítette a nagyobb táj, a megye etnikai összetétele, melyben mindig a magyarság dominált és amely végül is asszimilálta a nemzetiségeket.

Századunk tervszerű néprajzi kutatásai az egykori nemzetiségek településein már a paraszti lakóház anyagát, formáját és szerkezetét illetően a magyarságtól alig eltérő jelenségeket figyelhettek meg. A szlovák házak homlokzatait díszítő fűrészelt deszkaoromzatok és a német falvak vakolatdíszítéses vértelkei belesimulnak az őket körülvevő magyar falvak anyaghasználatának és díszítésmódjának szokásaiba. A tetőszerkezet, a tetőforma, az alaprajzi elrendezés fő vonalakban ugyanezt a képet mutatja, csupán a kisebb részletekben jelent-

kező differenciák őriznek a hajdani etnikumra valló vonásokat. Az első megtelepedés korszakának szlovák vagy német háza bizonyára magukon viselték készítőik tradicionális ismereteit, ezért többé-kevésbé különbözőek lehettek a magyar építményektől. Ez a korszak azonban a XVIII. század végén lezárult és emlékei korunkat nem érték meg. A legrégebbi német és szlovák parasztházak a múlt század elejére datálhatók, de etnikai különbségeket nem hordoznak. Úgy tűnik, a nemzetiségek ekkor már átvették a többség, a magyarok építő gyakorlatát.

A lakóházon a szlovákoknál még részletekben sem tárhattunk fel etnikai eredetű eltéréseket, csupán a múlt század második felének német háza őrzött még olyan hagyományosnak látszó elemeket, mint a bejárati ajtó díszesen faragott keretezése, vagy a cserépkemence használata. Az interetnikus kapcsolatok eredményére a szlovák és német építkezésben jellemző még egyes magyar műveltségi elemek hiánya, átvételének elutasítása. Az a tény, hogy a magyar, boldoganya nevű középoszlop és a belülfűtős kemence csak a szlovák népi kultúrában mutatható ki, a magyarsággal kialakult évezredes kapcsolat eredménye, aminek folyamatában az átadás és átvétel iránya sem mindig tisztázott.

A szlovák kultúrának a némettel szemben a magyarhoz szorosabb affinitása a gazdasági épületek terén is megmutatkozik. Amíg a lakóháztól külön épített komplex gazdasági épületben — a századunkat megelőző időkben — lakókamra nem kapott helyet, addig a német formában ez a funkció különös hangsúlyt kapott. A német udvar építményrendszerét tehát a lakókamrás gazdasági épületeknek az a formája jellemzi, amelyben nem kap helyet az istálló: a lakóház végéhez csatlakozik, tehát az udvar hátsó részébe szorul.

Mind a német, mind a szlovák építkezési szokások elemzése során rámutattam, hogy anyagban és technikában korszerűbbek voltak, mint a táj endogén magyar falvai. Ezt azonban inkább a telepítést szervező nagybirtokosok racionalizáló törekvései, mint az idegen nemzeti hagyományok eredményezték. A megállapítás ugyanis általában a telepésekre vonatkozik, akik között magyarok is voltak, sőt egyes birtokrészekben (Kömlő, Tiszanána) csak magyarok, akiket a katolikus restauráció során költöztetett be a földesúr.

A magyarságnak a tájon kiformalódott kettős irányú — szlovák és német — interetnikus kapcsolatai a tárgyalat témán túl jóval sokrétűbbek és gyümölcsözőbbek voltak. A cserépkemence elterjesztéséhez hasonlóan a népi vallásosság körében az egri jezsuiták mellett a német telepések is terjeszthették az önostorozás, a flagellálás aszketikus szokását, amit *BÁLINT Sándor* „a bevándorlók lelki összetartozása” szombólumának tartott.²³ Az etnikai csoporttudat egyik kifejezési módja volt a kompolti németeknél pl. a büszkeség, ami nem engedte meg, hogy a múlt században az elszegényedett német családok tagjai cselédmunkát vállaljanak a grófi birtokon. A férfiruházatban a magyar szűr átvételét már a XVIII. század végén dokumentálni lehet, de a női viselet egyes, ebből a korszakból származtatható elemei mégis tovább éltek a jelenkorig. Az eger-szalóki új menyecske frígiái sapkára emlékeztető főköötje idegen a környező magyar falvak tárgyi világában, ezért joggal tekinthető német műveltségi rekvizitumnak. A naptári év és a családi élet ünnepeihez kapcsolódó szokások is

23 Idézi: KOVÁCS Béla 1974. 53.

számos, a magyarokétól eltérő vonást tartalmaznak,²⁴ amelyek vizsgálata — kiterjesztve azt a népi műveltség egészére — további eredményekkel járhatna a három nép interetnikus kapcsolatainak beható megismeréséhez.

IRODALOM

BAKÓ Ferenc

1969 Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán. Az Egri Múzeum Évkönyve

1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest

BELLÉR Béla

1981 A magyarországi németek rövid története. Budapest

DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál (Szerk.)

1969, 1972, 1978 Heves megye műemlékei I—III. Budapest

KOVÁCS Béla

1974 Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII—XIX. században. Archivum 2. Eger

PELLE Béláné

1970 Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás. Budapest

SIRÁCKY, Ján

é. n. Slováci vo svete (Matica Slovenská). Bratislava

SOÓS Imre

1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger

1975 Heves megye községei 1867-ig. Eger

24 A szűr használatára: HmL Ers. Lt. Cl. II. fasc. kkk, 1974. év. — A többi adat saját, közöletlen gyűjtésem.

Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység népi építészetében

Közismert, hogy a magyar népi építészet kutatása a Kárpát-medence magyar nyelvterületén öt, ill. az újabb szakirodalom négy nagy házvidéket, háztípust tart számon. A Zempléni-hegység vidéke az ún. északi háztípus elterjedési területéhez tartozik, ahhoz a házvidékhez, amely a legjobban kutatottak közé számít. Ez a megállapítás természetesen viszonylagos, hiszen az eddigi kutatások térbeli megoszlása igen egyenetlen. A palóc etnikai csoport iránti, korán kialakult érdeklődés következtében a legtöbb feldolgozással Nógrád, Heves és Borsod-palóclakta vidékeiről rendelkezünk, de az ettől kívül eső területekről (Dél-Gömör, Cserehát, Zempléni-hegység, Hegyköz stb.) alig vannak számottevő ismereteink. Ez annak ellenére így van, hogy az utóbbi évtizedekben több alapvető és történeti szempontokat is érvényesítő feldolgozás látott napvilágot. Mindenekelőtt BAKÓ Ferenc munkásságát kell kiemelnünk, aki Heves megyei vizsgálatai során részletesen kitér a terület interetnikus kapcsolataira is.¹ Az egész házvidékre kiterjedő kutatásokat folytatott BALASSA M. Iván, feltárva a háztípus történeti fejlődését, táji tagoltságát és természetesen interetnikus kapcsolatait is.² Eredményei sajnos nehezen hozzáférhetők a kutatás számára, mivel munkája kiadására még nem került sor. A Zempléni-hegység népi építészetének kutatásában nagy adósságot törlesztett a miskolci Herman Ottó Múzeum kiadásában megjelent „Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről” c. kötet, ahol két összefoglaló jellegű cikk is foglalkozik a kérdéssel.³ Természetesen ezek az összefoglalások nem pótolhatják a táj népi építészetének monografikus igényű feldolgozását.

Pedig ez a terület több okból is különösen alkalmas interetnikus vizsgálatokra. Egyrészt a táj természetföldrajzi, történeti múltjából fakadó társadalmi és gazdasági körülményei szinte napjainkig egy igen archaikus kultúrát őriztek meg. Olyan jelenségek terepen való megfigyelésére nyílik itt alkalom, amelyek Észak-Magyarország sok más táján már legfeljebb az emlékezetben élnek. Másrészt kedvező feltételeket nyújt az ilyen irányú kutatásoknak a vidék etnikai összetétele is, hiszen több falu szlovák és ukrán eredetű lakossággal rendelkezik, akik nyelvi, és részben kulturális különállásukat napjainkig megőrizték.

A néprajzkutatás eddigi eredményei arról tanúskodnak, hogy a Zempléni-hegység népi kultúrája szervesen kapcsolódik az Északkeleti-Kárpátok kulturális övezetéhez. Mindez az építészeti kultúrára is érvényes. A kérdés vizsgálatánál azonban föltétlenül figyelembe kell venni az alföldi házkultúra hatását is.

1 BAKÓ Ferenc 1978.

2 BALASSA M. Iván 1981.

3 DÁM László 1981. 63–87.; SELMECZI KOVÁCS Attila 1981. 89–104.

1. kép. Kétosztatú lakóház, Fony. Dám L. felv.

A következőkben ezt a kétirányú kapcsolatot szeretném néhány példán keresztül bemutatni.

A kutatás rendelkezésére álló legkorábbi leírások, s a recens anyagban még napjainkban is fellelhető legarchaikusabb lakóházak általában három különböző funkciójú egységből állnak: *szobából* (*házból*), *pitvarból* és *kamrából*. Ez a házforma már a múlt század elejére általánossá vált. Kétosztatú, szoba + konyha (ház + pitvar) tagolódású házak ma már csak igen ritkán fordulnak elő, és úgy tűnik, a 19. században sem lehettek általánosak. Az ilyen beosztású két-, ill. háromosztatú házak szinte az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók. Zemplénben azonban gyakori volt, hogy a ház harmadik helyisége nem kamra, hanem istálló. Hogy az istállók mennyire szervesen kapcsolódtak a házhoz, ezt jól mutatják azok az adatok, amelyek szerint az istálló ajtaja a pitvarba nyílt, hogy az ember és az állat a pitvaron keresztül közelíthette meg a szobát, ill. az istállót. A legtöbb esetben azonban az istálló már külön az udvarra nyíló bejárattal rendelkezik (Baskó, Komlóska, Filkeháza).⁴ E házforma elterjedésében két tényező játszott szerepet: Az egyik, hogy a Zempléni-hegység nem volt nagycsaládos terület, s így nem volt hálókamra sem, amely a kamra elterjedését más észak-magyarországi vidékeken meggyorsította. Másrészt a gazdálkodás földrajzi feltételei és a földbirtokviszonyok együttes hatásaként sok faluban alig játszott szerepet a földművelés, a gazdasági élet elsősorban az állattartáson alapult, s ennek következtében nem volt szükség gabonátároló helyiségre, azaz kamrára. A lakóházhoz szervesen kapcsolódó, a lakótérrel gyak-

4 PETERCSÁK Tivadar 1978. 59.; DÁM László 1981. 69.

2. kép. Istállóval egybeépített sövényfalú lakóház, Mogyoróska. Dám L. felv.

ran közös bejáratú istállók általánosan elterjedtek Lengyelországban, Csehszlovákia és a Szovjetunió lemák, gorál, bojk és huculok lakta területén is.⁵ Az ide vonatkozó kutatások e házforma elterjedését a zemplénivel azonos okokra vezetik vissza.

A hagyományos felépítésű lakóház tulajdonképpeni egyetlen lakótere a szoba (ház) volt. Itt helyezkedett el az (épület) egyetlen tüzelőberendezése, a belső fűtésű, hasáb alakú, főzésre, sütésre és fűtésre egyaránt használt kemence, melynek tüzelőnyílása fölé sövényből, fából készült, egyes esetekben csempékkel is kirakott füstelvezető kürtő, *kabola* borult. A füstfogót nemcsak a Zempléni-hegységben nevezik kabolának, hanem a történeti Zemplén megye északi, ukránok lakta vidékein is (*kobelka*).⁶ A kemence oldalsó padkája, esetleg teteje ülő-, ill. hálólhelyül is szolgált, míg a kemence szája előtti padkán gyakori volt a nyílt tűzön való főzés is. A kemence, ill. a nyílt tűzhely füstjét a kabola, a mennyezetet áttörve a kémény nélküli padlástérbe vezette.

A belső fűtésű szobai kemencével ellátott zempléni lakóház a múlt század folyamán jelentős átalakuláson ment keresztül. Ennek oka a fűsttelenítés módjának megváltozásában keresendő. A 19. században ugyanis az Alföld felől elterjedt és általánossá vált a szabadkémény, amely a kürtős füstelvezetés fokozatos háttérbe szorulását eredményezte. A tüzelőberendezésben végbement változások különböző lépcsőfokai még a recens anyagban is tanulmányozhatók.

5 Vö.: TŁOCZEK, Ignacy 1970. 7.; CZAJKOWSKI, Jerzy 1977. 67—90.; GRACSINSKAJA, Natalja 1974. 142.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1977. 120—133.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1979. 62—63.

6 SURKALA, Nadija 1969. 417—418.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1976. 16.

3. kép. Szabadkémény váza. Vágáshuta. Dám L. felv.

A kemence hosszú ideig továbbra is a szobában marad, innen történik a fütése is, de a kabola kürtője a füstöt már nem a padlástérbe vezeti, hanem a kemence fölött a közfalat áttörve a pitvarba, a szabadkémény alá. A kabolák eme változatai közül külön is figyelmet érdemelnek a kályhacsempékkel kirakott formák, melyek igen közel állnak az észak-erdélyi kemencéhez kapcsolódó kandallós tűzhelyekhez, s tulajdonképpen a kandallós tüzelők legészakibb változatának tekinthetők. Ilyen csempés kabolát a vizsgált területen eddig csak Füzérből, Pusztafaluból, Erdőhorvátiból és a csehszlovákiai Szobosról ismerünk, de talá-
lunk példákat a szovjet Kárpátaljáról is.⁷

A változás következő fázisában a kemence kikerül a szobából a pitvarba, a szabadkémény alá. Ez a forma a recens anyagban jelentősen elterjedt nemcsak a Zempléni-hegységben, de más észak-magyarországi tájakon, így Dél-Gömörben is.

7 GÖNYEI Sándor 1939. 125—139.; BAKÓ Ferenc 1952. 421.; ÉBNER Sándor 1931. 12.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1983. 168.; GRACSINSZKAJA, Natalja 1974. 147.

4. kép. Hejcei házak. Dám L. felv.

A hagyományos építészeti kultúra felbomlásáig a füstelvezetés három formája élt a történeti Zemplén megyében. A déli területet a szabadkéményhez kapcsolódó kürtös füstelvezetés jellemezte, elterjedésének északi határa nagyjából egybeesik a magyar nyelvterület határával. Homonnától északra és keletre nincs sem szabadkémény, sem kürtő, a belső fűtésű kemence nem rendelkezik semmiféle füstelvezető szerkezettel. Sztropkó és Szvidnyik környékén viszont a kürtös füstelvezetés az általános, ahol a kürtőnek mind álló, mind fekvő formája megtalálható.⁸ A megye északkeleti területe őrizte meg tehát a legarchaikusabb formát, amely a 17–18. században általános lehetett a Zempléni-hegység falvaiban is. A Zempléni-hegység falvainak belső fűtésű kemencéi formájukban szerkezetekben és a kürtőkiképzésen azonosságot mutatnak a gorálok és lemákok hasonló tüzelőberendezéseivel.⁹ A szabadkéményhez kapcsolódó kürtös füstelvezetés viszont az alföldi házvidék hatásáról tanúskodik. A szabadkémény elterjedése egyben jelentősen hozzájárult a hagyományos házkultúra felbomlásához és ezzel együtt a kürtös füstelvezetés északi területekhez viszonyított korai visszaszorulásához.

A Zempléni-hegység és az Északkeleti-Kárpátok építészeti kultúrájának interetnikus kapcsolatai nemcsak az alaprajzi tagolódás, a tüzelőberendezés és fűsttelenítés területén mutathatók ki, hanem az építmények külső megjelenés-

8 DÁM László 1981. 69–71.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1983. 178.

9 MJARTAN, Ján 1972. 153.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1972. 127–129.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1976. 16.; SZOPOLIGA, Miroszlav 1983. 164.; SURKALA, Nadija 1969. 413–424.; GRACSINSZKAJA, Natalja 1974. 135–137.; CZAJKOWSKI, Jerzy 1977. 91–96.

formájában is. Az építkezéshez felhasznált azonos építőanyagok, mindenekelőtt a fa és a kő, az azonos technikai eljárások azonos szerkezeti megoldásokat és ezen keresztül hasonló megjelenésformát eredményeztek. Megmutatkozik az a falazat és a tetőzet azonos tömeghatásában, amelyben az átlagosnál magasabb tetőzet dominál, a kontyolt nyeregterítő és füstlyukas változatának általános elterjedésében, a tornác hiányában, ill. igen késői megjelenésében és a kévés zsüpfedés lépcsős formájának domináló szerepében. A héjazat egészére kiterjedő lépcsős zsüptető elsősorban a magyar nyelvterület északkeleti részén dominál, de ugyanez a technika jellemzi az Északkeleti-Kárpátok térségét, Lengyelország déli területeit és egész Ukrajnát is.¹⁰ A lépcsős zsüptető földrajzi elterjedése, a technikai kivitelezés azonos vonásai és az arra vonatkozó terminológiák, a fejes zsüpkéve megjelölésére szolgáló *kicska*, a sima zsüpot jelentő *szobka* egyaránt szláv eredetre utalnak.

A fentiekben a Zempléni-hegység népi építészetének interetnikus kapcsolatainak csak néhány vonását villantottuk fel, a kérdés azonban ennél sokkal összetettebb, sokrétűbb, melynek megválaszolását csak egy, az Északkeleti-Kárpátok egész térségére kiterjedő monografikus feldolgozástól remélhetjük.

IRODALOM

- BAKÓ Ferenc
1952 Az erdőhorváti perecsütő asszonyok. Ethn. LXIII. 416—437.
1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest
- BALASSA M. Iván
1981 A lakóház történeti fejlődése Észak-Magyarországon.
Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.
- CZAJKOWSKI, Jerzy
1977 Budownictwo ludowe Podkarpacia. Sanok
- DÁM László
1981 Település, lakóház és házbereendezés a Zempléni-hegyvidéken. In.: SZABADFALVI József—VIGA Gyula (Szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről 63—88. Miskolc
- GÖNYEI (ÉBNER) Sándor
1931 Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. NE. XXIII. 6—16.
1939 Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. NE. XXXI. 119—141.
- GRACSINSZKAJA, Natalja
1974 Tipü kresztyjánszkogo zsiliscsa ukrainszkih XIX.—nacs. XX. vv. Ludové staviteľ'stvo v karpatskej oblasti 135—157. Bratislava
- MJARTAN, Ján
1972 Die volkstümliche Baukunst. In.: HORVÁTHOVÁ, Emilia—URBANCOVA, Viera (red.): Die slowakische Volkskultur 125—159. Bratislava
- PETERCSÁK Tivadar
1978 Hegyköz. Miskolc
- SCHIER, Bruno
1966 Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Göttingen
- SELMECZI KOVÁCS Attila
1968 A zsüpfedél készítése a keleti palócoknál. Ethn. LXXIX. 548—559.
1981 A beltelek gazdasági épületei. In.: SZABADFALVI József—VIGA Gyula (szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről 89—104.
- SURKALA, Nadija
1969 Formi opalenyja v pivnyicscho-szhidnyij csasztyni Sznyinscsyni. Naukovij Zbirnyik Muzeju Ukrainszkoj Kulturi v Szvidnyiku 4. 413—427. Szvidnyik

¹⁰ SELMECZI KOVÁCS Attila 1968. 548—559.; SCHIER, Bruno 1966. 83—85.

SZOPOLIGA, Miroszlav

- 1972 Zsile primiscsenyjá v narodnomu budivhictvi pivnyicsno-chidnoj esasztini Sznyinscsinyi v drugij polovini XIX ta na pocsatku XX szt. Naukovij Zbirnyik Muzeju Ukrainzskoj Kulturi v Szvidnyiku 6. 119—162.
- 1976 Ludová architektúra ukrajincov východného Slovenská. Svidnyik
- 1977 Prosztoralnye planuvanyja ta vnutriseshjá charakterisztika narodnava zsitla v oblaszti pivnicsno-szhidhoj Szlovacsini. Naukovij Zbirnyik Muzeju Ukrainzskoj Kulturi v Szvidnyiku 8. 119—159.
- 1979 Tradicije narodnye zsitlo v oblesztyi verhnoj Cirohi Sznyinscsinyi. Naukovij Zbirnyik Muzeju Ukrainzskoj Kulturi v Szidnyiku 9. 59—96.
- 1983 Ohniskové zariadenia v ľudovom obydlí vo východoslovensko-ukrajibsko-pol'skej kontaktovej zóne. Zborník Slovenského Národného Muzea LXXVII. 157—184.

TŁOCZEK, Ignacy

- 1970 Zabudowa bojkowakie zagrody. Materialy Muzeum Budownictwa Ludowego v Sanoku 5—18. Sanok

Kárpátukrán telepek Észak-Magyarországon

1973-ban magyar és német nyelven megjelent dolgozatomban feldolgoztam az ukrán szórványok XVIII—XIX. századi történetét a mai Magyarország északkeleti részén. Ez a területmegjelölés a mai Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyét foglalja magában. Az eltelt évtizedben újabb kutatásokat e témában nem végeztem, s mások sem publikáltak újabb eredményeket. Ilyenformán nem tehetek mást, mint hogy említett tanulmányom Borsod-Abaúj-Zemplénre vonatkozó részleteinek összefoglalását végezzem el.

A kárpátukrán lakosság számbeli gyarapodása, területi terjeszkedése a Kárpát-medence északkeleti részein a XV—XVI. században felgyorsult. Magyarország mai határain belül azonban ekkor még nem voltak állandó telepeik. Meggyökeresedtek viszont Gömör és Torna számos pontján a vlach migrációval összefüggésben. Ebben a korszakban *Sumjác*, *Telgárt* és *Vernár* a Garam felső völgyében, továbbá a Murány-vidék számos faluja, s olyan községek, mint *Polonka*, *Pohorella* vagy a Rozsnyó szomszédságában található *Pacsa* még zömében ukrán etnikumú, vlach pásztortelepülés volt. Ezek a falvak a XVII—XVIII. század fordulójára váltak szlovákká, de közülük többnek is megmaradt görög katolikus vallása emlékeztet a ruszin ősökre.

Torna megyében szintén még a XV. században létesült néhány vlach—rutén telep. Ilyen *Falucska* — a magyar Áj község mellett — és *Mindszent*, amelyek a XVIII. századra szlovákká váltak. Abaúj és Borsod megye lakossága ebben az időben még egészében magyar volt.

Miközben a török hadjáratok már az Alföldet pusztították, a Kárpátok túlsó oldaláról a lengyel földesurak elől tömegesen települtek át ukrán parasztok és pásztorok a történeti Magyarország északkeleti megyéibe. A magyar földesurak kenézeik révén gondoskodtak betelepítésükről a XVII. század közepéig. Ezzel párhuzamosan folytatódott spontán migrációjuk is. Az erdélyi fejedelmeket adó Rákóczi-család sárosi, zempléni birtokain különösen szívesen fogadták az ukrán jobbágyokat. A török háborúk miatt megfogyatkozott munkaerőt I. Rákóczi György ónodi, szerencsi, sárospataki uradalmaiban már 1636-ban is a Makovica (Sáros megye) vidékéről 6—8 hetes robotra lehajtott ukrán jobbágyokkal pótolták. Később is rendszeresen robotoltatták őket a Tisza-menti majorságokban, sőt még a Tiszántúlon is arattak, kaszáltak.

A borsodi, abaúji tájak a XVII. században sokfelé mutatták a pusztulás képét. Azok a borsodi falvak, amelyekben a XVIII—XIX. század folyamán már ukrán vagy szlovák lakosságot találunk, az 1548 és 1700 közötti adóösszeírások idején rendre lakatlan, pusztá helyként szerepelnek.

	1548	1576	1605	1647	1673	1700
Abod	12	—	29	—	—	9
Debréte	—	—	—	—	—	4
Görömböly	—	—	—	—	—	4
H. Keresztúr	—	21	—	—	—	—
F. Zsolca	—	—	57	—	—	—
Irota	16	10	—	—	—	—
Sz. Kálló	—	18	6	—	—	—
Mucsony	—	18	7	—	16	—
Rakacza	—	22	17	5	—	8
S. Szöged	26	48	16	—	—	—
Viszló	—	9	4	—	—	—

A portyázó török katonaság esetenként végső romlásba taszított egy-egy vidéket. 1640. júl. 9-én „könnyes sóhajokkal” írta Esterházy Miklós nádornak, hogy az egri törökök rácsaptak a gagyi völgyre, s itt *Alsó- és Felső-Gagyot, Keyét és Baktát* (ma együtt *Baktakék*) kegyetlenül elhamvasztották és néptelenné tették. Az elpusztított csereháti (Abaúj megye) falvak a későbbiekben zömmel Sáros megyéből kaptak új lakosokat, akik között ukránok és szlovákok egyaránt lehettek. A XVII. század utolsó harmadában elnéptelenedés és elszegényedés jellemezte az abaúji Hegyközt is, s ez a folyamat a Rákóczi-szabadságharc leverését követő években érte el a mélypontját. A Hegyközben helyenként már a XVII. században is feltűntek szlovák és kárpátukrán telepések. *Filkeháza* rutén jellegét már 1680-ban említik, a nagyobb arányú telepítés azonban csak a XVIII. század második felében indult meg a Zempléni-hegységben.

A Borsod-Abaúj megyében és Zemplén déli felén a XVIII. században kialakult ukrán telepek betelepülésének történetét részleteiben nem ismerjük. Gömör és Torna már említett ukrán—vlach telepeit követően 1730 után *Torna-horvátiba és Barakonyba* érkezett ukrán jobbágyság. Ezek révén közvetlen kapcsolat létesült a Borsod megye északkeleti szélén frissen telepített, s szinte összefüggő tömböt alkotó kárpátukrán lakossággal. E tájon — Szendrő környékének kivételével — egészen a Sajó folyóig húzódtak az ukrán szórványok a megye keleti határa mentén. Településvidékük nyugati határát a Szuha patak torkolata közelében Múcsony és Szuhakálló község jelezte, *BBIDERMANN* említi, hogy a múlt század első felében jelentékeny számban éltek ruszinok a megye közepén, Miskolc környékén is. Adatai szerint az 1840-es években *Miskolcon* 800 *Múcsonyban* 1150, *Görömbölyön* 1000, *Hejőcsabán*, *Mályin*, *Emődön*, *Felsőzsolcán* egyenként több mint 100 ukrán nyelvű lakost számláltak. Magyarázatul megjegyzi, hogy a tapolcai uradalom, amelynek Görömböly volt a központja, 1777 óta a munkácsi püspökség birtokában volt. A rutén betelepülés azonban korábbi keletű. *BOROVSZKY Samu* írta Borsod megye újratelepítéséről: „Nemcsak a szomszédos vármegyék szolgáltatták a beköltöző népanyagot, hanem messze országokból, idegen ajkú embereknek is nyitva állott a vármegye területe. 1697-ben értesülünk, hogy *Viszló* és *Rakacza* falvakba Lengyelországból bevándorolt lakosok telepednek: ezek voltak vármegyénk területén az első rutén lakosok. Földesuruk gr. Keglevich Ádám kérelmére kétévi adómentességben részesülnek. 1736-ban magyarokkal vegyest rutének lagnak *Felsőzsolcán*, tótokkal vegyest *Görömbölyön*, tótokkal és magyarokkal *Szögeden* és

magukban *Pálfalván*.” (BOROVSKY Samu: Borsod vármegye története I. Bp. 1909. 358.)

Abaújban, a már említett Filkeháza mellett a XVII. században valószínűleg csak a regéci és a boldogkőváraljai uradalom területén éltek rutén jobbágyok. *BEL Mátvás* nyomán *BIEDERMANN* is felteszi, hogy Abaúj megye egyéb területeire csak a Rákóczi-szabadságharc elbukása után kerültek ukránok nagyobb számban. Az első nagy betelepülési hullám 1730 körül zajlott le. Ekkor ülték meg *Mikóháza*, *Kelecsény*, *Kány*, *Perecse*, *Gadna*, *Gagyapáti*, *Felsőgagy*, *Abaújszolnok* és *Ketty* (ma Baktakék) községeket teljes egészében, továbbá *Fóny*, *Arka* és *Radvány* (-füzér?) községeket részben. Ezeken kívül igen hosszú jegyzékben sorolja fel a Kassa vidéki telepeket, amelyekre nem térünk ki, mivel a mai országhatáron kívül esnek. A szórványok közül szükséges még kiemelni *Füzér*, *Pálháza*, *Filkeháza*, *Abaújlak*, *Alsógagy*, *Gagybátor*, *Büttös*, *Garadna*, *Selyeb*, *Abaújszántó* és *Pere* nevét, mivel ezek a későbbi forrásokban is feltűnnek. A XIX. században már nem szerepelnek, de ma is számottevő görög katolikus lakosságuk van a következő falvaknak: *Tornyosnémeti*, *Hernádvecse*, *Homrogd*, *Monaj*, *Szikszó*, *Abaújkér*, *Tállya*. Az ott élt apró szórványokról *BIDERMANN* is megjegyezte, hogy a XIX. század közepéig megmagyarosodtak.

A Zemplén megyei települési hullám 1714-ben kezdődött és 1774-ig tartott. A déli járásokba leköltöző ukránok főként a megye északi részéből, Varannó vidékéről származtak, ahol szlovákokkal vegyesen laktak. Egyik csoportjuk 1720-ban érkezett *Végardóra*, *Sárospatak* szomszédságába. Nagyobb települési foltjuk *Sátoraljaújhely* és *Terebes* között szorosan kapcsolódik az abaúji Hegyközhöz, s feltétlenül ez a legrégebbi, XVI—XVII. században települt csoportjuk. Innen kiindulva a XVIII. században sokan beszivárogtak a Bodrogköz református magyar falvaiba, s ott igen hamar beolvadtak. Harmadik csoportjuk a Szerencs—Tokaj—Sárospatak vonal mentén fekvő hegyaljai magyar városokba, falvakba húzódott be. Az ottani görög katolikusok számából kiindulva *BIEDERMANN* jelentékeny számú ukrán népességet tételezett fel *Tokaj*, *Bodrogkeresztúr*, *Olaszliszka*, *Zsadány*, *Tarcal*, *Mád*, *Tállya*, *Erdőbénye*, *Tolcsva*, *Szerencs*, *Bekecs*, *Mezőszombor*, *Monok* stb. helységeikben. Az ott élő görög katolikusok azonban a múlt század első felében már magyar nyelven beszéltek.

Az 1773-ban összeállított *Lexicon Universorum Regni Hungariae Locorum anno 1773 officioise confectum* érdekes módon nem említ ruszinokat a vizsgált területen, viszont a nyírségi falucsoportot számon tartja. Mindössze *Dámóc* és *Zemplénagárd* ukrán lakosairól tesz említést a mai Borsod-Abaúj-Zemplén területén. *MAGDA Pál* szintén említés nélkül hagyta e terület kárpátukrán lakóit.

FÉNYES Elek nagy műve „*Magyarországnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*” (Pesten, 1836—1840.) alapján minden korábbinál árnyaltabb kép rajzolható a kárpátukrán szórványok lakóhelyeiről és lélekszámáról. A mai országterületen 54 település ruszin népességéről emlékezik meg. Ebből 46 a mai Borsod-Abaúj-Zemplén határain belül található. Az adatai alapján szerkesztett térkép azt mutatja, hogy a ruszin szórványoknak nyugaton a Bódva és a Sajó vonala szab határt. E vonalon túl csupán *Szuhakálló* és *Múcsony*, illetve *Görömböly*, *Sajópetri*, *Hejőkeresztúr* és *Sajószöged* tartozik a ruszin szórványok csoportjába. Erős koncentráció figyelhető meg a Cserehátan, a Rakaca patak két oldalán. *FÉNYES* említett műve alapján a görög katolikusok és a ruszinok számára vonatkozólag az alábbi összesített számokat kapjuk:

	Abaúj	Borsod	Zemplén (dél)
ukránok	14 772	8 000	kb. 3 000
görög kat.	14 772	10 904	kb. 10 000

A zempléni becslést a járási összesítésekre alapoztam. Ugyanis a tokaji járásban 1350, a bodrogközi járásban pedig 1615 ukránt említ.

1847-ben jelent meg FÉNYES másik munkája, a *Magyarország leírása*. Ebben hangsúlyosan említi Múcsony és Kálló „szorgalmatos orosz lakóit” a borsodi ukránok lélekszámát pedig 5668 főre tette. Abaúj és Borsod összesített adatai 1847-ben:

	Abaúj	Borsod
ukrán	15 128	5 668
görög kat.	18 025	12 402

Borsod egyes helységeiben az 1840-es években még a kétnyelvűség is csak elérendő állapot volt. *Sajópálfalva* „magyarul beszélni nem akaró orosz lakosi” a helyi birtokosok és a környezet rosszallását váltották ki. (*Magyar Gazda*, 1845. 677.)

Összegezve az elmondottakat, megállapítható, hogy a XIX. század derekára az észak-magyarországi ukrán szórványok többsége a kétnyelvűség állapotában volt. Mintegy 40-re tehető azon településeknek a száma, ahol jelentősebb csoportjaik éltek. Ennek a szórvány-ukránágnak a lélekszáma azonban már ekkor is stagnált, vagy inkább fogyott. Összességében mintegy 25—30 000 főt számlált, de ez is csupán csekély töredéke volt a terület összlakosságának. Így például Borsod megye közel 200 000 lakosából 1836—40 tájékán mintegy 8000 ukrán, az össznépesség 4%-át tette ki.

1851-ben az osztrákok népszámlálást végeztek, ennek alapján közölte BILDERMANN az abaúji ukránok számát járások szerint összesítve. Eszerint a szálanci járásban 2917, a forróiban 3387, a szepsi járásban 2355, a tornaiban 971, a nagyidaiban 217, s a megyében összesen 9847 ukrán élt. Ez a szám jóval alatta marad a FÉNYESnél található számadatoknak. Az 1857. évi újabb osztrák népszámlálás anyagából megyénként összesített adatok említhetők. Eszerint Borsodban 9800, Abaúj-Tornában pedig 13 000 ukránt számoltak össze. Összevetve FÉNYES számadataival megállapíthatjuk, hogy nagyobb ellentmondás nincsen közöttük. Teljesen megbízhatónak az osztrák adminisztráció népszámlálásai sem tekinthetők. Hiszen például az abaúji ukránok aligha gyarapodtak 3153 fővel a két összeírás időpontja, 1851 és 1867 között.

A XIX. század második felében felgyorsult a Borsod-Abaúj-Zemplén területén élő kárpátukrán népesség asszimilációja. Az 1867-ben felállított Magyar Statisztikai Hivatal két évvel később országos népszámlálást bonyolított le. Az adatfelvétel megtervezésénél azonban nem gondoltak a lakosság anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozására. KELETI Károly a tanköteles gyermekek anyanyelvi megoszlását alapul véve utólag végzett ilyen számításokat. Ezek szerint 1869-ben Abaújban 4816, Borsodban 3335, Tornában 862 ukrán nyelvű lakos élt.

A következő, 1880. évi népszámlálás már kérdezte a lakosok anyanyelvét és a kapott eredményeket községenként is közreadták. A vármegyei összesítések szerint 1880-ban Abaújban mindössze 547, Borsodban 455 ukrán anyanyelvű lakost találtak. Mindössze 3 faluban mutattak ki jelentősebb ruszin csoportot e megyék területén:

Helység	Ukránok száma	Összlakosság
<i>Rakaca</i>	413	684
<i>Kány</i>	182	285
<i>Oroszgradna</i>	261	382

Ez a népszámlálás szolgált néhány meglepetéssel. Legjellemzőbb *Komlóska* esete, ahol csupán 14 személyt írtak be ukrán anyanyelvűnek, a többi 461-et szlováknak vették. Az észak-borsodi és abaúji falvak szláv lakossága maga is bizonytalankodott nyelvi hovatartozását illetően, s korábban ukránnak jelzett csoportok szlováknak vallották magukat.

Az 1890. évi népszámlálás a korábban szlováknak vett ruszinok egy részét ismét ukránnak vette. Abaújban *Szolnok*on kimutattak másfél száz ukránt, akik ott a népesség 43%-át tették ki. Az 1900. évi népszámlálás az egész vizsgált területen mindössze 6—700 ukránt talált. Kisebb csoportokat mutatott ki *Irotán*, *Viszlón* és *Abaújszolnok*on. Az 1910. évi népszámlálás nem hozott változást. Kisebb ruszin csoportokat jelzett például *Kányon* (33 fő), *Perecsén* (63 fő). Az 1920. évi népszámlálás viszont váratlanul több ruszint mutatott ki, mint az előzőek. A növekedés abból adódott, hogy *Komlóska* görög katolikus népét ekkor ismét ukrán anyanyelvűnek vették fel. A komlóskaiaiak 1880-ban szlováknak, 1890-ben ukránnak, majd 1900-ban és 1910-ben magyarnak vallották magukat. 1920-ban azonban a falu 715 lakosából 653 ukrán anyanyelvűnek véteztett fel. Ugyanekkor *Kányon* a 211 lakosból 42 vallotta anyanyelvének az ukránt.

Hangsúlyozni kell, hogy az ukrán szórványok egy része, különösen a borsodiak és az abaújiak, nem a megmagyarosodás miatt hiányzott a XIX. század utolsó harmadának népszámlálási rubrikáiból, hanem azért, mert szlováknak vették fel őket. Például az 1900. évi népszámlálás Abaúj csereháti járásában a lakosság 15,75%-át, a szikszói járásban 5,5%-át, Borsod megye szendrői járásában 5,1%-át, a miskolci járásban pedig 10,75%-át szlováknak mutatta. *BALOGH Pál* az abaúji és borsodi görög katolikus lakosságot részben megmagyarosodott, részben elszlovákosodott ruszinnak tekintette. E két megyében 1899-ben 18 000 magyar anyanyelvű és 8000 szlovák anyanyelvűnek felvett görög katolikust számoltak össze.

Századunk elején a görög katolikusok száma rohamosan emelkedett a mai országterületen. 1910-ben 165 000, 1920-ban 175 000, 1930-ban pedig már 201 000 fő volt. Szabolcsban a görög katolikusok 1930-ban már az össznépszség 20%-át tették ki. 10%-nál nagyobb volt a részesedésük Abaúj, Zemplén és Szatmár megyében is. Figyelmet érdemel viszont, hogy századunk első harmadában Borsod és Abaúj területén a görög katolikusok száma fogyott, mert rovásukra a római katolikusság terjeszkedett.

Az ukrán szórványok története tanulsággal is szolgál. Láttuk, hogy az etnikai beolvadás döntő mozzanata, a nyelvváltás a XIX. század második felében megtörtént, de máig sem fejeződött be a teljes nyelvi és kulturális hasonulás. A nyelvcseréhez is mintegy 150—200 évre volt szükségük, ami figyelmeztetésül szolgálhat e kérdések perspektivikus történeti kezeléséhez. A nyelvváltás megtörténte nem azt jelenti, hogy a magyar köznyelvre áttérő ukrán csoportok nyelvén nem maradtak elődeik nyelvéből lexikai elemek, grammatikai sajátosságok, fordulatok. Az emberi életnek, a cselekvéseknek és a tárgyi világnak vannak olyan rejtett zugai, ahol ezek fennmaradhattak és beépülhettek az utódok magyar nyelvébe. Ma ezek a reliktumok magyar tájnyelvi sajátosságként tűnnek elő. Általánosítható tanulság, hogy a feudalizmus századaiban még

kompakt, egynyelvű etnikai-nyelvi közegbe ékelten is századokon át fennmaradhattak apró etnikai szórványok. A ruszin szórványok példája azt igazolja, hogy az etnikus folyamatok mozgása lassú volt, s érvényesült bennük a menyiségi változások minőségi változásokba történő átcsapásának törvénye.

A hivatkozott tanulmány adatai. PALÁDI-KOVÁCS Attila: Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi Kultúra — Népi Társadalom VII. (1973) 327—367. PALÁDI-KOVÁCS Attila: Ukrainische Streusiedlungen in Nordostungarn im 18—19. Jahrhundert. Acta Ethnographica Tom. 22 (1973) Bp. 371—415. Az előadásban hivatkozott szerzők és művek bibliográfiai adatai a fenti tanulmány jegyzetei között megtalálhatók.

*Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez.
XVIII. századi cirillbetűs kéziratok Szabolcsban*

Szabolcs-Szatmár földrajzi fekvésével, XVII–XVIII. századi település- és népességtörténetével összefüggésben a megye több községi könyvtárában, parókiáján őriznek az ukrán írásbeliség körébe vonható nyomtatott és kéziratos emlékeket. A szabolcs-szatmári helytörténet, a kárpátukrán művelődés- és nyelvtörténet számára egyaránt értékes XVIII. századi cirillbetűs kéziratok nagyobb mennyiségben azonban csak a máriapócsi monostos archívumában,¹ valamint a Hajdúdorogi Görög katolikus Egyházmegye Levéltárának hajdúdorogi főesperességi² anyagában találhatók. Migrációtörténeti momentumok okán nem lesz haszontalan, ha néhány mondatban szólok arról, hogyan kerültem kapcsolatba a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliség nyírségi emlékeinek utóbbi csoportjával, s ezzel összefüggésben a XVII–XVIII. századi szabolcsi ukrán szörványok, továbbá a szabolcsi görög katolikusok történetének és nyelvhasználatának problematikájával.

A jugoszláviai (bács-szerémi) ruszinok irodalmi nyelvének³ és családnévanyagának⁴ hungarisztikai vonatkozásait kutatva figyeltem fel arra, hogy a helynevekből alkotott magyar és szláv (ruszin) képzésmóddal létrejött ruszin családnév között a Borsod, Zemplén, Abaúj megyei elszármazásra utaló nevek mellett lényegében csak olyanok vannak, amelyek Szabolcs megyére, illetve a Dorogot és Bősörményt is magában foglaló alsó-szabolcsi vagy dorogi esperességre vezethetők vissza. A Viszlavszki, Edelinszki, Gerembelszki, Kasovszki, Mucsonszki, Petkovszki, Gadnyanszki, Abodi, Bodvai, Provcsi, Emedi, Nyaradi stb. ruszin családnév mellett lásd Dorocki<Dorog, Budinszki<Büd, Beszermínyi, Beszermínszki<Bősörmény, Vencselovszki<Vencsellő, Kalaj, Kalaji<Kálló, s csak a XVIII. sz.-i forrásokban szereplő Nyitricsanszki, Nyitrithaszki<Nyíregyháza neveket.⁵ A dadai járás községeinek vármegyei összeírásaiból származó történeti névanyag és a XVIII. századi ruszin családnév összevetése során arra a meglepő következtetésre jutottam, hogy a bács-szerémi ruszin nevek 1/4(!) részét kitevő magyar eredetűek (képzésűek)⁶ mindegyike kimutatható az alsó szabolcsi dadai járásban. Megfigyeléseim szerint azonban a kamarai birtokon fekvő

1 Itt külön figyelmet érdemel OLSAVSZKY Manó 1700–1743–1767 hungarikumokban bővelkedő levelezése, melyet Hodinka Antal álnéven részben közreadott. Vö. ROMANUV, Antonij 1934. 5–37, OJTOZI Eszter 1982. 38.

2 A Nyíregyházán elhelyezésre került irattár megnevezésének rövidítése: HPL. Ezúton mondok köszönetet Dr. TIMKÓ Imre megyéspüspök úrnak, hogy kutatásaimat engedélyezte, s LAKATOS Lászlónak, megbízott levéltárosnak, aki a rendezés alatt álló levéltári anyagban való tájékozódásomat segítette.

3 UDVARI István 1982/a. 93–96.

4 UDVARI István 1982/b. 76–81.

5 KOCSIS, Mikola 1978. 189–218. MIZ, ROMAN 1973. 4. cs. 66–71. SZAKACS, Szimeon 1972. 87–96.

6 CSUCSKA, Pavlo 1973. 85–93.

Büdnek és Vencsellőnek volt komolyabb szerepe az északról délebbre, Makóra, Kocurára, Bácskeresztúrra tartó görög katolikus népességvándorlás közvetítésében. A tokaji rév közelében fekvő községeknek a kincstári birtok jellegéből adódóan állandó kapcsolata volt a hegyaljai településekkel, Búd egyházának pedig a Bodroghközben több filiálja is volt. A dadai járás községeinek összeírásait illetően figyelemre méltónak találtam, hogy a XVIII. század derekán minden faluban szerepelnek borsodi, abaúji, zempléni új telepések. Egyik-másik községben tömegével jelentkeznek a három megyéből jött, neveik alapján ukrán neo-hospesek: Gáva 1759, Vencsellő 1745, 1748; Balsa 1745, Timár 1748 stb.⁷ Minden bizonnyal elsősorban e falvak adták a szabolcsi, s részben hajdúsági eredetű⁸ makói görög katolikusok zömét is. Makó mintegy 220 görög katolikus családjából 1751-ben 40 család Bácskeresztúrra költözött át, ahol a makóiak letelepedési helyét ma is makovszki sornak (makói utcának) hívják. A két bácskai ruszin anyatelepülést, az 1746–51-es alapítású Bácskeresztúrt; az 1763–67-ben megtelepített Kocurát⁹ és az 1745-ben alapított makói görög katolikus parókiát a XVIII. század folyamán végig szoros szálak fűzték össze.¹⁰ E kapcsolatokat a közös vallás mellett minden bizonnyal az azonos eredettudat is motiválta, s a viszonylag kicsiny földrajzi távolság tette lehetővé. Szabolcsi községek bácskai kapcsolataira a XVIII. század hetvenes éveitől vannak levéltári adataink. A bácskeresztúri parochus, Kopcsay Péter testvére, Kopcsay János 1771–74 között Újfehértón, 1777–93 között Hajdúdorogon parochus, illetve esperes. Mikor Újfehértót elhagyta, utóda a bácskeresztúri Földi János lett.¹¹ A máriapócsi monostor archivumában fellelhető ún. hramotás könyv cirill bejegyzései szerint Pócsón több keresztúri, kocurai lakos helyezett el misealapítványt.

A XVIII. századi északkelet-magyarországi migráció történetében Búd újrapépesedése, szerepe a spontán költözködésben egyfajta migrációtörténeti modellként fogható fel. Az 1684-ben elpusztult falu határának egy részéről 1688-ban feljegyzik: „Azon Bede réthet ab antiquo Makoviczaiakkal kaszáltatták eő Nagyságok (a Rákócziak ui.), az ott való eő Nagyságok jobbágyai kaszálták, a mennyire érkezhettek.”¹² A XVIII. század első harmadában, amikor a társadalmi szerveződés fő kötőereje a vallás, nem lehet véletlen, hogy éppen borsodi, zempléni, beregi görög katolikus telepések érkeznek ide, akikhez újabb és újabb rajok érkeztek. Nyilvánvalóan nem minden előzmény nélkül választották Búdot, ahonnan aztán a későbbi esztendőkből, a föld fogyásával is magyarázhatóan, számosan tovább vándoroltak dél felé, Makóra, Keresztúrra, Kocurára, így csak vándorlásuk harmadik, negyedik állomásán telepedve le véglegesen.

Végeredményben csak a XVIII. századi északkelet-magyarországi települési, nyelvi-etnikai viszonyok pontosítását követően adható válasz a jugoszláviai ruszinok megtelepülésével, kelet-szlovák típusú nyelvvel, nyelvük, családneveik

7 Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (SzSzmL) IV. A. L. Fasc. 37. N. 273. 276. 1737 Fasc. 42. N. 367, 370–372. 1741, Fasc. 45. N. 588–591. 1744, Fasc. 49. N. 250, 252–254. 1748, Fasc. 53. N. 323–325. 411. 1752, Fasc. 68. N. 2114, 2134. 1759, Fasc. 68. N. 2160, 2173. 1763. A három megyéből természetesen magyarok teleptek át legfőképpen Szabolcsba, de németek, szlovákok is kimutathatók. Dobon 1758-ban tömeges szederkényi, Timáron nagyszámú német betelepülést jeleznek.

8 BOROVSKY Samu 1897. 369–398.

9 LABOS, Fedor 1982. 54–84, 106–140.

10 SZEGEDI Joakim 1977. 40–48.

11 HPL Fasc. 9. N. 52. 1789.

12 HUNYADI József 1980. 41.

magyar elemeivel¹³ kapcsolatos eddig megválaszolatlan kérdésekre. Valószínű azonban, hogy a szabolcsi települési és népességi viszonyokkal, a bácskait alig meghaladó alacsony népsűrűséggel¹⁴ magyarázható részben az, hogy a kincstárnak szándékai ellenére nem sikerült több görög katolikus vallású telepest a bácskai leköltözésre rábírnia.^{15 16} A más etnikumokhoz viszonyítva egyébként is gyengén jelentkező, s elsősorban az északkeleti megyék sík területeit megcélzó XVIII. századi kárpátukrán népességkirajzást a háborúk és járványok által megtizedelt Szabolcs (és Szatmár) részben képes volt felszívni.

Rátérve a címben jelzett témára újra a szabolcsi ukrán szórványok és a jugoszláviai ruszinok migrációjának egyik kulcspontjához, Büdhöz kanyarodok vissza, érzékeltetve a község földrajzi fekvését, szerepét, jelezve a téma kutatásának egyik nehézségét. Annak ellenére, hogy Búd a XVIII. században Szabolcs egyik legnépesebb és leggazdagabb egyházközsége. (A könyvek vásárlásának anyagi akadályai nem voltak, amint ezt a Bacsinszky püspök által kiadott 5 kötetes ószláv biblia és katekizmus terjesztése is bizonyítja.) a XIX. század eleji összeírások komoly XVII—XVIII. századi lemergi, kijevei, pocsajevi kiadású parochiális és templomi könyvvállományt jeleznek,¹⁷ s a községben a XIX. század közepéig tanítottak „oroszul”,¹⁸ ma egyetlen cirillbetűs régi könyv sincs. A Horthy-korszak utolsó éveiben az erre tutajozó, hajózó, a községbe vasárnap délelőttönként rendszeresen betérő kárpátukránok elkéreggették a megmaradt könyveket.

A Hajdúdorogi Püspöki Levéltárban a kétszázát meghaladó ukrán, román, szlavenoszerb, egyházi szláv, orosz nyelvű kézirat van. A szlavisztikai jellegű anyagon belül, a kárpátukrán hivatalos írásbeliség emlékeinek minősíthető iratok egy része kárpátaljai, — munkácsi, ungvári eredetű, jelentősebbik része pedig az alsó-szabolcsi esperesség területén keletkezett. Ez utóbbiak túlnyomó többsége Dorogon íródott, olyan ukrán származású parochusok (Bacsinszky András, Kopcsay János, Tarkovics Gergely) iratai, akik a vizsgált időszakban alsó-szabolcsi esperesek, illetve szabolcsi főesperesek voltak. A Kárpátalján keletkezettek pedig munkácsi püspököktől (Olsavszky Manó,¹⁹ Bradács János, Bacsinszky András)²⁰ vagy közvetlen környezetükbe tartozó egyénektől, pl. Kutka J., Pasztely) erednek. A Dorogra küldött vagy Dorogon keletkezett iratok olyan egyéniségek hagyatékának részei, akik a kárpátukránoknak — az egyháztörténettel hosszú ideig szoros összefüggést mutató történelmében (Olsavszky), művelődéstörténetében²¹ (Bacsinszky, Kutka) kiemelkedő szerepet játszottak,²² Tarkovics Gergelyt az ukrán irodalomtörténet is számon tartja.²³

Ismeretes, az ukrán nyelv szerepe más szláv nyelvekhez viszonyítva jelentéktelen volt a magyar állam, a vármegyék írásbeliségében, melynek összetett okaira DEZSŐ László mutatott rá.²⁴ A XVIII. században az ukrán kultúra és

13 UDVARI István 1982/c. 33—47.

14 PÁPAI Béla 1963. 163—170.

15 SIRÁCKY, Ján 1966. 172—174.

16 LABOS, Fedor 1982. 75—80.

17 HPL Fasc. 20. N. 30. 1809.

18 HPL Fasc. 17. jelzet nélkül 1852.

19 SZINNYEI József 1903. 1288—89.

20 SZINNYEI József 1891. 324—325.

21 SLEPECKIJ, Andrij 1967. 223—242.

22 MIKITASZ, Vaszil—RUDLOVCSAK, Olena 1965. 134—135.

23 MIKITASZ, Vaszil 1971. 23—25, RUDLOVCSAK, Olena 1976. 12—16.

24 DEZSŐ László 1961. 71—76.

nyelvhasználat egyedüli letéteményese az egyház, a papság volt.²⁵ Az ukrán hivatalos írásbeliség egyházi vonulatához tartozó dorogi emlékek feldolgozását többek között azért tartjuk fontosnak, mert nyelvileg és hangtanilag, morfológiailag, lexikailag — egyértelműen elkülönülnek attól a XVIII. századi, az úrbérrendezéskor létrejött, a korabeli beregi, máramarosi kárpátukrán dialektusok állapotát tükröző magyarországi emlékcsoporttól, melyet *DEZSŐ László* tett közzé,²⁶ melynek komplex nyelvi elemzését is ő végezte el.²⁷ Míg az Országos Levéltárban őrzött ukrán nyelvemlékek a gazdaságtörténeten kívül, a szláv nyelvtörténetnek s az ukrán történeti dialektológiának felbecsülhetetlenül értékes forrásai, addig az új orosz, illetve ukrán irodalmi nyelv normái megteremtése előtt létrejött „dorogi emlékek”, mivel szépen megmutatják a korabeli kárpátukrán értelmiségnek az írott nyelvről kialakított felfogását is, a nyelvjárás-történet mellett az ukrán irodalmi nyelv története számára is fontossággal bírnak.

A nyelvemlékek következő főbb csoportjai különíthetők el:

1. Egyházmegyei statutumok, szabályzatok; 2. püspöki körlevelek; 3. esperesi körlevelek; 4. protokollumok; 5. népesség- és egyéb összeírások; 6. magánlevelek. A szóban forgó dokumentumok nyelvileg egyáltalán nem homogének, bár gyakran egy nyelven írottaknak tekintik azokat. Egy jelentéktelen részük a XVI—XVII. századi tradíciók folytatásaként ukrán nyelvjárási sajátosságokkal tarkított egyházi szláv nyelven íródott. 2. Zömük egyházi szláv grammatikai keretek közé szorított ukrán nyelvű. 3. A magas műveltségű, a bécsi Pázmáneumban végzett, Kopcsay János körlevelei pedig végeredményben az orosz nyelv talán legkorábban adatolható kárpátaljai változatában íródtak. Azzal a ténnyel összefüggésben, hogy az iratok létrehozói nyugat-kárpátukrán nyelvi területről származnak (Olsavszky, Bacsinszky, Bradács, Kopcsay), illetve Nagyszombaton végezték tanulmányaikat (Olsavszky, Bacsinszky) minden iratban számottevő a lexikai nyugat-kárpátukrainizmusok, és szlovakizmusok száma. Viszonylag csekély viszont a hungarizmusok és polonizmusok mennyisége.

PALÁDI-KOVÁCS Attilának a szórvány-ukránssággal kapcsolatos kutatások fő irányait kijelölő alapvető tanulmánya²⁸ utalva jegyzem meg, hogy a nyelvemlékek feldolgozása nemcsak az ukranisták, hanem a magyar nyelv és népi műveltség kutatói számára is fontos. A néprajzost meglátásom szerint, elsődlegesen a hazánk mai területén egykor élt ukrán népesség településtörténete, történeti demográfiája, nyelvi uzusa érdekli, hogy pontosítani tudja a magyar—ukrán etnikai érintkezés részleteit, adatokat nyerjen a szórványok körében törvényszerűen bekövetkező akkulturációs folyamat fázisainak értékeléséhez, továbbá, hogy árnyaltabb képet rajzolhasson az ukránságnak a regionális magyar népi kultúrát alakító és befolyásoló szerepéről.²⁹

A XVIII. század előtti szabolcsi kárpátukrán szórványok településtörténete szinte teljességgel a ködbe vész. Sok értékes adatot tartalmaz *PAPP György*

25 BONDAR, Andrij—CSUMA, Andrij 1967. 8—36.

26 DEZSŐ László 1965.

27 DEZSŐ László 1963. 71—95.

28 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 358—359.

29 NIEDERMÜLLER Péter 1981. 657—667, 1980. 89—99.

szép tanulmánya,³⁰ TÓTH Endre könyve,³¹ BÉL Mátyás Szabolcs megyéről írott munkája,³² s áttételesen hasznosítható Olsavszky püspök 1747-es Mária Teréziának felterjesztett összeírása.³³ A XVIII. század hetvenes éveig egyetlen összeírás sem volt tekintettel a nemzetiségösszetételre, a nyelvi gyakorlatra, az ukrán lakosság lélekszámát meghatározni így tehát lehetetlen. A néprajzos nyerhet azonban a felekezeti megoszlást feltűntető adatokból is, mint ahogy ez PALÁDI-KOVÁCS Attilának a görög katolikus és kárpátukrán problematika összefüggéseit érintő árnyalt gondolatmenetéből is kiderül.³⁴ Bármilyen nyelvűek voltak is a XVIII. században a görög katolikusok, kétségtelen tény, hogy az egyházi szláv (román) liturgiai nyelvű egyház sajátos ünneprendjével, önálló iskolaszervezetével, a kárpátukrán (román) etnikai területekről származó papjaival, kántoraival jelentősen befolyásolta hívei népi műveltségét. A XVIII. században az esperesek számos körlevélben sürgetik a rutén azbukák (ábécéskönyvek) iránti igények felmérését, illetve azok megvásárlását; a XIX. század első évtizedeinek iskolamesteri jelentései konkrétan tudósítanak arról, mit milyen tankönyvből tanultak „oroszul”, illetve magyarul. A XVIII. század második felében Alsó-Szabolcs ukrán népességét nem lehet ugyan egyértelműen elkülöníteni, de pontos adataink vannak a görög katolikus lakosság számáról, nyelvi gyakorlatáról, arról milyen vallásúakkal (nemzetiségűekkel) éltek együtt.

A világi és egyházi területi beosztás között nem volt teljes összhang. Az alsó-szabolcsi esperességhez tartozott a Hajdú Kerület, a bátori járásból Kállósemjén, Érkenéz (ma a romániai Chiniz), Nyírbéltek, sőt Szatmár megyéből Penészlek, Nyírlugos. Az orosi parókia napközi leányegyházával a kisvárdai járásba, a gelsei parókia szalmádi filiájával pedig szintén Szatmárba nyúlt át az esperesség határa. A dadai járásban viszont Prügy a szerencsi, Tiszaeszlár pedig a tokaji parókia filiája volt. A liturgia nyelve a községek többségében az egyházi szláv, öt faluban pedig a román nyelv volt, melyek helyet kaptak a parochiális népiskolai oktatásban is. A hívek egy része magyar nyelvű,³⁵ másik része ukrán—magyar, illetve román—magyar bilingvis volt. Ezzel kapcsolatosan fontos rámutatni arra, hogy a vármegyei összeírások³⁶ kevésbé árnyaltak az egyes községekben használatos nyelveket illetően. Az esperesi látogatások alkalmával készített jegyzőkönyvek³⁷ több községben jeleznek kétnyelvű lakosságot, s nyilvánvalóan az utóbbiak adatait kell elfogadnunk, hisz a nyelvismeretnek a lelkipásztorkodás egyes teendőiben meghatározó jelentősége volt. A parochusok kétnyelvű vidékről, illetve falvakból származtak, s általában három (rutén, magyar, latin), nem ritkán négy nyelvet (+ román) tudtak, illetve használtak; a kántorok kivétel nélkül kétnyelvűek voltak. A nyelvi elvárásoknak megfelelően a különböző funkciókban, az eltérő helyzetekben és alkalmakkor más és más nyelvet használtak. Az esperesség nyelvi gyakorlatában a szinkretizmus érvényesült. Dorogra, az esperesség központjába csak magyarul jól tudó papok közül válogattak.³⁸ Az esperesek a vármegyével, a Hajdú Kerülettel la-

30 PAPP GYÖRGY 1939. 136—146.

31 TÓTH Endre 1974. 132—141.

32 BÉL Mátyás—SCHEMBERGER Ferenc 1979. 12—77.

33 EMBER Győző 1947. 95—117.

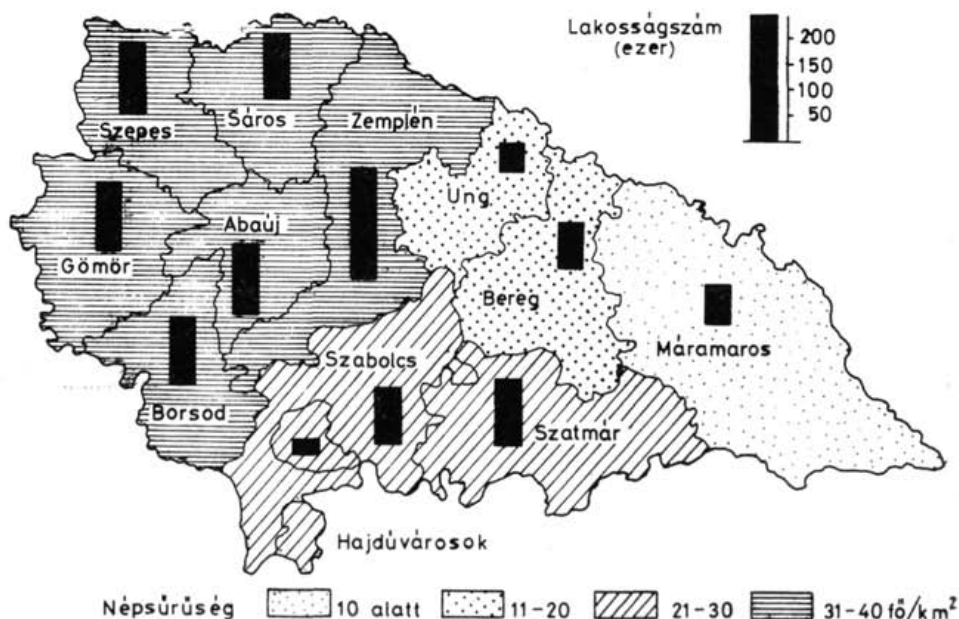
34 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 354—357.

35 TIMKÓ Imre 1971. 466—467, 469.

36 SzSzmL IV. A. I. Fasc. 35. N. 54. 1772.

37 HPL Fasc. 5. N. 20. 1780, Fasc. 2. N. 16. 1781.

38 HPL Fasc. 12. N. 10. 1777, TIMKÓ Imre 1971. 461.

1 A történelmi Szabolcs megye és környéke 18. századi népessége és népsűrűsége (1784—87)

tin, esetenként magyar nyelven, Dorog város hadnagyával, magistrátusával és community-vel magyarul, az egyházi főhatóságokkal latin és rutén nyelven, az esperesi kerület lelkészeivel latin, rutén, ritkábban magyar nyelven, a hívekkel magyar nyelven leveleztek. Bacsinszky András hasonló gyakorlatot követett a püspöki székbe emelkedését (1773) követően is. A cirillbetűs körlevelek láttatása általában latin nyelvű, esetenként szláv, a század végén magyar, latin nyelvű. Nagyon sok a kétnyelvű dokumentum, nem ritkák a 3—4 nyelvűek sem. Pl. II. József egy rendeletét a vegyes házasságúak összeírásáról Kopcsay János szétküldte latin nyelvű másolatban, magyar nyelvű fordításában, s azt ruténul értelmezte, magyarázta, a lelkészek ezt latinul, ukránul láttatották.³⁹ A század végétől Kricsfalussy János esperességének kezdetétől (1798) dorogi eredetű cirill-iratok gyakorlatilag nincsenek, (majd csak az abszolutizmus idején bukkannak fel újra), a rutén nyelvű püspöki körlevelek is megritkulnak. Bacsinszky püspök és Tarkovics Gergely (már általános helynökként) többször is magyarul ír Kricsfalussy-nak, aki kerületének papjaival magyar és latin nyelven levelezik. Bacsinszky András püspökségének utolsó évtizedében a rutén írásbeliség súlya csökken az egyházmegyében (a munkácsi szemináriumban is átálltak a latin nyelvű oktatásra), halálát követően (1809) pedig teljesen visszaszorul, eluralkodik a latin nyelv. Pócsi E. püspöktől (1753—1816—1831) egyetlen szláv körlevél sincs. A levéltári anyagból egyértelműen kiviláglik, hogy a hívek gazdaságilag tekintélyes, műveltebb, s ezzel összefüggésben nyelvileg is domináló része nemcsak hogy tudott magyarul, az írásban kizárólagosan csak a magyar nyelvet használta. A hívekhez köthető levéltári

39 HPL Fasc. 10. N. 31. 33. 1793.

anyag (panaszlevelek, kurátori feljegyzések, kiadások-bevételek jegyzéke, harangozói ívek, végrendeletek, tanúvallomások, kötelezvények stb.) magyar nyelvűek. Figyelemre méltó továbbá, hogy a XVIII. századi templom-leltárak a községek többségében magyar nyelvű bibliát is jeleznek. A teljes kép kedvéért tanulságos lenne az egyházi-vallásos művek margináliáit is nyelvi szempontból tüzetesen megvizsgálni.

Az alsó-szabolcsi esperességi kerület híveinek lélekszámáról a XVIII. század hetvenes éveinek végéig csak szórványos adatok állnak rendelkezésünkre. Az 1747-es, kongrua-kiegészítés ügyében a helytartótanács rendeletére, várme gyei tisztviselők bevonásával készített összeírás a családok számáról tájékoztat. Olsavszky püspöknek 1751-es Mária Teréziának felterjesztett jelentése pedig csak a hét éven felüliek számát adta meg egy összegben, amit Szabolcsban 9432 főben határozott meg. (Az arányok kedvéért: Beregben: 11 845; Abaújban: 5020; Borsodban: 1744; Zemplénben: 26 421.)⁴⁰ Az 1774-ben megkezdődött, lelkészek által végzett állami-egyházi lélekszámítások (Conscriptio Animarum)⁴¹ adatai 1780, 1781 kivételével csak néhány községről maradtak meg. Végül is az 1786-os egyházi összeírás közlése mellett egyrészt azért döntöttünk, mert abban tükröződik, hogy milyen volt a görög katolikusok aránya más felekezetűekhez képest, másrészt mert a XVIII. században keletkezett filiákról is majdnem teljes képet ad, s itt tűnnek fel először Nyírábrány görög katolikus adatai is.⁴²

Parókia	Népesség 1736— 1738 ³²	G. k. család 1747 ³³	G. k. nyelv- ismerete 1780 ³⁷	Község nyelve 1772 ³⁶	Népességszám 1786 ⁴²			Kate- kizálás nyelve 1811 ⁴³	Prédikáció nyelve	
					g. k.	r. k.	ak.		1816 ⁴⁴	1822 ⁴⁵
Dadai járás										
Balsa		20	u. m.	m.	417	78	180			m.
Kenézlő	m. u.			m.	172	83	163			m. u.
Viss				m.	74	66	164			
Buj	u.	?	m.	m.	312	32	343	m.		m.
Ibrány				m.	19	101	707	m.		
Paszab		?		m.	39	1	252	m.		
Tbercel		?		m.	24	44	556	m.		
Büd		30	m. u.	m.	792	30	58	m.		m.
Szentmihály				m.	26	6	2539	m.		
Tiszadob	m.			m.	16	40	1080	m.		
Tiszadada	m.			m.	55	129	1118	m.		
Tiszalők	m.			m.	52	62	1453	m.		
Tardos				m.	105	102	23	m.		
Csobaj				m.	23	163	340	m.		
Taktabáj				m.	35	29	339	m.		
Oros	m.	20	m. u.	m.	455	399	372	m.		m.
Napkor	u.	24	u. m. r.	m.	260	209	9	m.		m.
Nyíregyháza	u.	20	m. u.	szl.	860	700	5400		u. m.	
Sima					70	12	31			
Nyírtelek					13	51	68			

40 Országos Levéltár Acta religionaria Fasc. 30. N. 971. 1751.

41 FÜGEDI Erik 1966. 366—381.

42 HPL Fasc. 8. N. 21. 1786.

Parókia	Népes- ség 1736— 1738 ³²	G. k. család 1747 ³³	G. k. nyelv- ismerete 1780 ³⁷	Község nyelve 1772 ³⁶	Népességszám 1786 ⁴²			Kateki- zálás nyelve 1811 ⁴³	Predikáció nyelve	
					g. k.	r. k.	ak.		1816 ⁴⁴	1822 ⁴⁵
Nyírpazony	u.		m. u.	m.	230	78	482	m.		m.
Sényő	m.			m.	40	27	160			
Nyírtura	m.			m.	76	11	250			
Nyírbogdány				m.	81	91	434			
Kemecse				m.	42	111	774			
Nagyhalász				m.	22	75	446			
Vasmegyer				m.	36	8	184			
Kótaj					203	34	273			
Timár	u.	?	m. u.	m.	382	112	4	m.	m.	m.
Szabolcs				m.	59	22	255			
Rakamaz				n.	192	1055	10			
Tiszanagyfalu				m.	91	108	248			
Zalkod				m.	53	118	9			
Vencsellő	m. u.	12	m. u.	m.	301	243	439	m.		m.
Gáva				m.	174	201	461			
Nádudvari járás										
Bököny			u. m. r.		1086	40	18	m.		m.
Érpatak (Hugyaj)			m. u. r.	u.	595	28	29	m.	m.	
Geszteréd			r. u. m.	m.	99	48	137	m.	m.	
Nagykálló	m.	9	m. u.	m.	281	206	1763	m.	m.	m.
Kiskálló			r. m.	r.	275	7				
Biri			r.	r.	234	23	5	r.	r.	r.
Nyíradony		40	r. m.	r.	594	119	4	r.		
Aba					70			r.		
Aradványpusztá					30	50	3	r.		
Nyírgelse	u.	16	m. u.	m.	281	23	156		m. u.	m.
Szakoly				m.	158	15	264	m. r.	m.	
Balkány				m.	200	28	1636	m.	m.	
Nyírmihálydi				m.	27	22	1502	m.	m.	
Szalma					50	53		m.	m.	
Újfehértó (HR)		?	m. u.	m.	443	316	1579	m.	m.	
Újfehértó (V)			m. r.		394					
Bátori járás										
Érkenéz			r. u. m.	u.	532	14	18	r.	r.	
Nyírábrány					67	15	112	r.	r.	
Érmihályfalva				m.	79	20	237	r.		
Kállósemjén		70	m. r.	r.	660	129	174			
Nyírbétek		12	u. m.	u. m.	420	17	22			
Hajdú Kerület										
Hajdúdorog (HR)		?	m.		2504	17	102	m.	m.	
Hajdúnánás			m.		51	6	5779	m.		
Hajdúdorog (V)		?	m.		1230			m.	m.	
Hajdúböszörmény		?	m.		572	7	7447	m.	m.	
Hajdúszoboszló					55	27	5867	m.		
Balmazújváros				m.	37	5	2101	m.		

Parókia	Népes- ség 1736— 1738 ³²	G. k. család 1747 ³³	G. k. nyelv- ismerete 1780 ³⁷	Község nyelve 1772 ³⁶	Népességszám 1786 ⁴²			Kate- kizálás nyelve 1811 ⁴³	Prédikáció nyelve	
					g. k.	r. k.	ak.		1816 ⁴⁴	1822 ⁴⁵
Nádudvar				m.	70	224	3011	m.		
Szatmár megye										
Nyírlugos		65	u. m.	u.	827	6	4			
Penészlek		24	u. m.	u.	667	5	8			
Bánháza					12					
Prügy				m.	9	30	428			
Tiszaeszlár				m.	103	184	829			

1736—37: Bél Mátyás nem határozza meg minden faluban a lakosság népi-nemzetiségi hovatartozását.

Balsa: 1780. a prédikáció nyelve u.

Kenézlő: 1793-ban lett önálló parókia, Viss, Zalkod leányegyházakkal.

Büd: XVIII. század végéig Taktakenéz, Rázompusztá is filiái lettek.

Tiszadob: 1736—38. magyar és taxalista lakói vannak.

Oros: 1780. a prédikáció nyelve m. u..

Napkor: 1771-ig önálló parókia; 1768-ban a lakosság egy része — a románok „a felülről odatelepített svábok által elnyomatván, a Kállayak akarától” Kiskállóba költözött át.

Nyíregyháza: 1780. a gk. lakosság főleg a magyar nyelvet beszéli.

Nyírpazony: 1780. a községben a magyar nyelv dominál; az r. k. népesség szlovák eredetű.

Timár: 1781. a prédikáció nyelve m. u.

Rakamaz: 1780. a hívek a tokaji templomot is látogatják.

Vencsellő: 1736—38. vegyes népesség lakja; 1780. a községben a magyar nyelv dominál.

Bököny: az 1778-ban önállósult parókia a XVIII. században két filiával bővült (Hajdúhadház, Téglás).

Érpatak: 1780. a községben a magyar nyelv dominál.

Nagykálló: 1780. a prédikáció nyelve m.

Kiskálló: román lakosai 1768-ban települtek át Napkorról, anyanyelvükön kívül részben magyarul is tudnak.

Nyíradony: 1779-ben 96 Esztergom megyei (részben szlovák, részben magyar) r. k. telepes érkezett a faluba.

Nyírgelse: 1780. a g. k. lakosság, bár ukránul és magyarul egyaránt tud, az utóbbit használja.

Újfehértó (HR): az eklézsia tagjai közül kevesen tudnak ukránul, de magyarul mindannyian, ezért a „prédikáció magyarul mondatik”; a kántor csak magyarul tud.

Újfehértó (V): 1780. az egyházközség idősebb hívei tudnak csak románul; a HR (rutén) és V (román) parókiát 1783-tól gyakran egy parochus igazgatta.

43 HPL Fasc. 21. N. 10. 1811. 1. még: Fasc. 24. N. 3. 1816; Fasc. 26. N. 1—10. 1817; Fasc. 28. N. 1. 1819.

44 HPL Fasc. 24. N.3. 1816.

45 HPL Fasc. 33. N. 11. 1822.

1797-től tárgyaltak konkrétan a két parókia egyesítéséről, egyik órvül az hangzott el, hogy mindkét eklézsia hívei magyarul beszélnek.⁴⁶

Érkenéz: 1780. a prédikáció nyelve r. u; a magyarul tudó román és ukrán lakosság messzemenően előnyben részesíti a román nyelvet.

Nyirábrány: 1797-ben még Érkenéz filiájaként szerepel, önállósulását követően Érmihályfalva, Budai Ábrány lettek filiái.

Kállósején: 1778-ban 80 szlovák telepest kapott Árva megyéből.

Nyirbéltek: 1780. a községben az ukrán nyelv a domináns.

Hajdúdorog: az 1770. előtt felmerült parókiaegyesítést Kopcsay János 1782-es „reflexiói”⁴⁷ szerint szükségessé teszik „a hely, a communitas, a ritus egy-
sége, nem különben a nyelv identitása, mert ugyanis mindkét dorogi egy-
házközségben egyedül a magyar nyelv divatozik, e nyelv használatos a
köznyelvben a lakosok között, a prédikálásban, e nyelven történik a gyón-
tatás, a haldoklók ellátása; a rutén és román nyelvek használata csak a li-
turgia végzésében érvényesül... a parochusnak két káplánja kell legyen,
egy orosz és román, akik vasárnaponként felváltva miséznek...” Vö!⁴⁸

Hajdúböszörmény: 1795. Bacsinszky András által kiadott 5 kötetes ósláv bib-
lia előfizetésének szervezésekor jelzik: az eklézsia magyar nyelvű bibliára
tartana igényt. A XVIII. század végéig még több filiája létesült: Püspök-
ladány, Debrecen, Báránd, Zelemér, Tiszacsege, Hajdúszovát, Karcag.

Nyírlugos: adatai 1782. után nem követhetők nyomon.

Penészlek: 1780. a magyarul is beszélő hívek, az ukránban jobban járatosak;
adatai 1782 után nem követhetők nyomon.

A XIX. század eleji összeírások minden községben jeleznek kisebb számú
ukrán, illetve román nyelvű lakosságot.⁴⁹

Rövidítések: u. = ukrán; m. = magyar; r. = román; szl. = szlovák;
n. = német; g. k. görög katolikus; r. k. = római katolikus; ak. = akatolikus.

Az ukrán hivatalos írásbeliség HPL-ban található emlékei nyelvészeti szem-
pontú elemzése megkezdése előtt a tágabb nyelvi, népesség- és művelődéstörté-
neti háttérrel igyekeztem árnyaltan megrajzolni, idevonatkozóan további spe-
ciális vizsgálódást kívánok tenni a parochiális iskolai oktatás kérdéskörében,
itt elsősorban a tanítás nyelvére, a tanítók műveltségére, nyelvtudására fi-
gyelve.

IRODALOM

BÉL Mátyás—SCHEMBERGER Ferenc

1979 Szabolcs megye a XVIII. században. Latinból fordította: Balogh István in.
Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I—II. szerk. Gyarmathy Zsigmond
Nyíregyháza

BONDAR, Andrij—CSUMA, Andrij

1967 Ukrajinszka skola na Zakarpattji ta Szhidnij Szlovaccsini cs. I. Prjasiv

46 PÁLL István 1981. 672.

47 HPL Fasc. 6. N. 24; Fasc. 7. N. 29.

48 DÁVID Zoltán 1970. 77.

49 FRISNYÁK Sándor 1980. 56. A népességtartó képességükhöz viszonyítva túl-
népesedett Zemplénből, Abaújból, Borsodból a migráció, többek között, a jobb
népességtartó feltételekkel bíró Szabolcsba irányult, ahol a népsűrűség háborús
pusztítások, járványok következtében a XVIII. század folyamán egyébként is vé-
gig alacsonyabb volt, mint a környéken fekvő ún. „népességekibocsátó” megyék-
ben.

- BOROVSKY Samu**
1897 Csanád vármegye története II. Bp.
- CSUCSKA, Pavlo**
1973 O csim svedocsi antroponimija vojvodjanszkih Rusznakoch. Svetloszc I. Novi Sad
- DÁVID Zoltán**
1970 Hajdúdorog népesedéstörténete in. Hajdúdorog története. szerk. Komoróczy György. Hajdúdorog
- DEZSŐ László**
1961 K voproszu o vengerszkich zaimsztovanijach v zakarpatszkich pamjatnikach XVI—XVIII. vv. Studia Slavica VII.
- DEZSŐ László**
1963 O jazike urbarialnich zapiszej 1771—1774. Studia Slavica XI.
- DEZSŐ László**
1965 Pamjatniki delovoj pismennoshti Zakarpatja (Urbarialnije zapiszi) Bp.
- EMBER Győző**
1947 A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészseégeinek 1747. évi összeírása. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1944—46. Bp.
- FRISNYAK Sándor**
1980 Szabolcs-Szatmár megye 18—19. századi történeti földrajzi vázlata. Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis Tom 8F. Nyíregyháza.
- FÜGEDI Erik**
1966 A 18. századi lélekösszeírások története. Demográfia IX. 3. sz.
- HUNYADI József**
1980 Lapok Tiszavasvári történetéből II. Tiszabüd története. Nyíregyháza.
- KOCSIS, Mikola**
1978 Ruszki prezviszka i nazviszka u Jugoszlaviji in. Lingviszticsni roboti. Novi Sad.
- LABOS, Fedor**
1982 Isztorija Ruszinoh Bacskej i Szrimu i Szlavoniji. Vukovár.
- MIKITASZ, Vaszil**
1971 Haluzka mohutnyoho dereva. Uzshorod.
- MIKITASZ, Vaszil—RUDLOVCSAK, Olena**
1965 Poeti Zakarpatija XVI szt. — 1945. Bratislava — Prjasiv.
- MIZ, Roman**
1973 Rozvoj antroponimiji jugoszlavjanszkich Ruszinoh. Nova Dumka cs. 4. cs. 5. Vukovár.
- NIEDERMÜLLER Péter**
1980 Adatok Rudabányácska településtörténetéhez. in. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 18.
1981 A magyarországi ukránok néprajzi kutatása in. A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai 3. szerk. Eperjessy Ernő—Krupa András. Bp. — Békéscsaba.
- OJTOZI Eszter**
1982 A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila**
1973 Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. in. Népi kultúra — népi társadalom VII. Szerk. Diószegi Vilmos. Bp.
- PÁLL István**
1981 Az Észak-Tiszántúl román szórványlakossága a 18—19. században. in. A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai 3. Szerk. Eperjessy Ernő—Krupa András. Bp. — Békéscsaba.
- PÁPAI Béla**
1963 Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867) in. Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. Szerk. Kovacsics József. Bp.
- PAPP György**
1939 Szabolcsi görög katolikus parochiák. Vármegyei szociográfiák IV. Szabolcs vármegye. Bp.
- ROMANUV, Antonij**
1934 Perepiszka episzropa nasoho bl. p. Mihaila Manuila Olsavszkoho + 1767 z tohdasnimi humenami. Zsovka.

- RUDLOVCSAK, Olena
1976 Chrestomatija zakarpatszkoji ukrajinszkoji literaturi XIX. sztolittja I. Prešov.
- SIRÁCKY, Ján
1966 St'áhovanie Slovákov na Dolnú zem c 18. a 19. storoči. Bratislava.
- SLEPECKIJ, Andrij
1967 Mukacsivszkij episzkop Andrij Fedorovics Bacsinszkij ta joho poszlannya. Naukovij zbirnik Muzeju ukrajinszkoji kulturi u Szvidniku III. Bratislava—Prjasiv.
- SZAKACS, Szimeon
1972 Nasa prezviszka. Narodni Kalendar 1972. Novi Sad.
- SZEGEDI Joakim
1977 U kraju szvojich predkoch. Christijanszkij Kalendar 1977. Ruski Krstur.
- SZINNYEI József
1903 Magyar írók élete és munkái IX. Bp.
1891 Magyar írók élete és munkái I. Bp.
- TIMKÓ Imre
1971 Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.
- TÓTH Endre
1970 A Tiszakönyök történelméhez. Miskolc.
- UDVARI István
1982/a. Adalék az é-féle hangok középmagyarkori történetéhez. Magyar Nyelv LXXVIII. I. Bp.
1982/b Megjegyzések a Dorocki családnévhez. Névtani Értesítő. VII. Bp.
1982/c. Adalékok a bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai meghonosodásának kérdéséhez. Acta Academiae Pedagogicae Nyiregyháziensis 9E. Nyiregyháza.
- VIGA Gyula
1977 Telekformák Nyírlugoson. in. Néprajzi kutatások Nyírlugoson I. Szerk. Erdész Sándor. Nyíregyháza.

*Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Észak-Magyarországon
a 18—19. században*

Külföldön élő magyar szerzők 1973-ban sorozatot indítottak *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* címmel, melyből öt kötet jelent meg, az utolsó 1976-ban. Ezeket ismertetve *GERGELY Jenő*, a jeles marxista vallástörténész, a véleményét a következőkben foglalja össze: „A kollektív erőfeszítés termékeként napvilágot látott *Dissertationes* eredményei elismerést érdemelnek, hiányosságai tanulságul szolgálnak: a katolikus egyház — és tegyük hozzá valamennyi magyarországi egyház — történetének feltárása, forrásainak összegyűjtése, megóvása és feldolgozása elsősorban a hazai történettudomány előtt álló sürgető feladat”.¹

E dolgozat részben eme kíváncsúnak is eleget óhajt tenni, figyelembe véve a „valamennyi magyarországi egyház” kitételt, amennyiben most az ortodox és az ebből kivált görög katolikus egyház kérdéseiről esik szó. Másrészt ezen túlmutat, mivel olyan etnikumok voltak e vallási közösségek hordozói, melyeknek jelenléte Észak-Magyarországon művelődéstörténetileg és néprajzilag igen jelentős. A vallási tartalom erősen meghatározta az ortodoxiát hordozó görög és szerb etnikum öntudatát, magatartását. Az egyházi élet és a gazdasági élet olykor teljesen összefolyt, hisz a kereskedőtársulatok és az egyházközségek vezetősége azonos volt. A görög katolicizmus pedig a görög-szláv eredetű népi kultúrát hordozó etnikumok asszimilációját eredményezte.

Dolgozatunk két részre oszlik a címben jelölteknek megfelelően: külön tárgyaljuk az ortodoxok, és külön a görög katolikusok szerepét. Igen bőséges anyag állt rendelkezésünkre. Az ortodox egyházközségek esetében megpróbáltunk átfogó képet rajzolni, és rámutatni egy-egy sajátosságukra. Öt egyházközségről kell megemlékeznünk: Tokaj, Miskolc, Eger, Gyöngyös és Ungvár. Ungvár kivételével mindenütt előbb a kereskedőtársulat működéséről vannak adataink, melyre azután felépült az egyházközség. Eger kivételével a karlócai érsek közvetlen fennhatósága alá tartoztak görög jellegük miatt, viszont Egerben jelentős volt a szerbek jelenléte, ezért ez a bácsi püspökséghez tartozott.

A görög katolikuság számarányában és területi eloszlásában nagyobb, terjedelmesebb, története azonban kevésbé feldolgozott, ezért itt vázlatos összefoglalást kívánunk adni.

Tokaj: Ha Tokaj történetét vizsgáljuk, felmerül a kérdés, hogy milyen mértékben éltek „rácok” a Tiszántúl felső részén, mely a tokaji váruadalomhoz tartozott. Felmerül az is, hogy mi lehetett a rác (*rascianus*, *rasciani*) szó pon-

¹ GERGELY Jenő 1983. 666.

tos jelentése.² Így a tokaji görögök történetét kutatva, foglalkoznunk kellett a rácok tiszántúli történetével is disszertációnkban.³

A szerbek hazánkba vándorlásuk során — még az 1690-es „nagy beköltözés” előtt — eljutottak Debrecen vidékére is. Ugyanis 1433-ban Brankovics György fejedelem Belgrádot és környékét átengedte Zsigmond császárnak, megkapta cserébe Tokajt, Hajdúböszörményt, Debrecent stb. S vajon költöztetett-e Brankovics birtokaira szerb nemzetiségű jobbágyokat és hivatalnokokat? A 16. századból maradtak fenn olyan adatok, amelyek erre engednek következtetni. Egyes falvaknak Zsigmond kiváltságokat adományozott: „Iste omnes fide mediante fatentur se neque ex frumento neque ex hordeo neque ex avena solvisse nonam et decimam at fulcunt nam suam libertatem litteris privilegialibus Sigismundi Caesaris” — olvashatjuk az 1565-ös tokaji váuradalmi urbáriumban Varjas, Pród és Dorog — Hajdúdorog — falvak lakóiról. (Magyarul: „Ők hitelt érdemlően mondják, hogy gabonából, árpából, zabból nem fizetnek sem kilencedet, sem tizedet, ugyanis mentességüket Zsigmond császár kiváltságlevelével bizonyítják”) Az említett falvak lakóit — s ehhez hozzávehető Vid, a mai Hajdúvid is — az összeírások több ízben is rácoknak mondják. Az alábbiakat olvashatjuk a tokaji váuradalom 1581-es urbáriumában:

1. „Dorog integra, cum inhabitant Rasciani” („Dorog egészbirtok, amelyet rácok laknak.”)

2. „Varias integra. Rasciani Turcis subiecti... Decimas et nonas nullas solvunt.” („Varjas egészbirtok. A rácok meghódoltak a töröknek... Tizedet és kilencedet semmit sem fizetnek.”)

3. „Wyd portio. Rasciani.” („Vid részbirtok. Rácok.”)

Más összeírások ugyanakkor említést tesznek Hajdúböszörmény — akkor Rácböszörmény — rác lakóiról, és álljon még itt egy későbbi adat 1702-ből a hajdúdorogiakra vonatkozóan: „Incolae sunt triplicis nationis, nimirum Rasciani, Valachi et Graeci, omnes sub uni sacerdote, Graeci ritus, Graecam religionem profitentes”.⁴ („A lakosság három nemzetből van, nevezetesen rácból, vlachból és görögből, egy pap alatt, aki görög rítusú, a görög vallást követik”.)

Felvetődik, hogy a rác elnevezés vallási hovatartozás megjelölésére szolgál.⁵ Ez teljesen kézenfekvőnek is látszik, hisz e tájon ekkor többségében délszláv nemzetiségű hívei lehettek az ortodoxiának, s csak később, az ukrán elem beköltözésének a növekedésével szorította ki az orosz szó a rác szót vallásjelölő funkciójából. Számolnunk kell a vallásváltással is, mert az ukránok térhódításával az unió megerősödött. Gondolunk itt arra, hogy az ukrán papság egy része 1646-ban elfogadta a katolikus egyházal az uniót, és így megalakult a görög katolikus egyház. Hogy a rác szó mikor jelent népet, azt a szövegösszefüggésekből kell kikövetkeztetnünk. Az előbbieken idézett 1702-es adat esetében etnikumot jelöl, a szerb szóval is fordíthatnánk (a vlachot pedig a román szóval!). Egyben ez az adat figyelmeztet bennünket arra, hogy a szerb és a görög sokszor együtt jelenik meg, s feltehető, hogy a tokaji váuradalom falvaiból történt a rác, azaz szerb lakosok köréből is beköltözés Tokajba.

A tokaji görög szertartású egyházra az első adatunk az 1663. évből való. Egy 1644-ben Lembergben nyomtatott könyvben egyházi szláv nyelvű bejegyzés

2 A kérdést összefoglalja: MÓDY György 1980. 143–144.

3 SASVÁRI László 1976.

4 SASVÁRI László 1977a. 103–104.

5 SASVÁRI László 1977c. 22–25.

olvasható, hogy a könyvet a „görög Karácsony Demeter” vásárolta — másokkal együtt — a „tokaji orosz egyház” részére. Ebből még nem dönthető el, hogy ortodox vagy görög katolikus a tokaji egyházközség.⁶ Továbbá nagyon jelentős a következő adat egy 1694-es adásvételi szerződésből: „Mostan Városunkba jött Görögök és Rácok papja Ezaiás archimandrita”.⁷ E fogalmazásból arra lehet következtetni, hogy nagyobb arányú beköltözés történt. Itt a görög és a rác szó népnév jelentésben szerepelnek. A későbbiekben nincs adatunk tokaji szerb nemzetiségű hivekről, ha voltak, számuk igen csekély lehetett.

A tokaji görög ortodox egyházközség is kompanista jellegű volt. A kereskedőtársulat I. Lipót császár 1667-ben és 1690-ben kiadott kiváltságlevelői alapján folytatta működését. Ezek a Felső-Tisza vidékén élő görög, rác és örmény kereskedőknek szóló kiváltságlevelék azonban kikötötték, hogy a szolgálatukban csak görög katolikus lelkészt tarthatnak. Ez a rendelkezés mintegy védeni hivatott az 1646-ban létrejött ungvári uniót.

A tokaji görögség életében kettősség jelentkezik. Adataink vannak arról, hogy állandó a kapcsolatuk óhazai ortodox egyházukkal, ugyanakkor kapcsolatban vannak a tokaji görög katolikus egyházzal is. Ez utóbbira mutat számtalan bejegyzés a tokaji görög katolikus anyakönyvben. Ilyenkor a nevek mellett megkülönböztetésül ott szerepel a graeci (görög) megjegyzés 1750 és 1783 között. Az adatok összevetéséből arra következtettünk, hogy a tokaji görögök a helybeli görög katolikus egyház árnyékában éltek, de majd mindig voltak görög származású papjaik.⁸ (Ugyanakkor a hivatalos fórumokon hosszú évtizedeken át bizonygatták, hogy eleget tesznek a kiváltságlevelék előírásainak!)⁹

A tokaji görögök ortodoxiájának a megőrzésében segítséget jelentett a Tokajban 1733 és 1798 között működő orosz borvásárló bizottság tevékenysége, mely nem korlátozódott csupán a kereskedelmi ügyletekre. Vannak anyakönyvi adataink a görög katolikus anyakönyvben az orosz bizottság tagjaira vonatkozólag is.¹⁰ Ezenfelül sokan kerestek kapcsolatot az orosz bizottság lelkészével például a hajdúdorogiak is. Ez azután különféle bonyodalmakat is szült.¹¹ Van azonban arra is adatunk, hogy a tokaji ortodoxok, ha akadályoztatva voltak vallásuk gyakorlásában, az egri ortodox templomot látogatták a gyöngyösiékel és a szentesiekkel együtt,¹² akiknek hasonló nehézségeik voltak. Ez az állapot II. József idején szűnt meg, akkortól kezdve a tokajiaknak is szabad vallásgyakorlatuk volt.

Az ortodox templomot a görögök az orosz bizottság segítségével, annak telken emelték az 1790. körüli években. (előzetesen e telken volt a görög kápolna). Hadd jegyezzünk meg még annyit, hogy a közeli Timár községben ugyanebben az időben épült görög katolikus templom szemre építészeti megoldásában, szerkezeti arányaiban a tokaji ortodox templom mása.¹³

A tokaji ortodox közösség szórványközösségnek nevezhető. Az 1785-ös „pópaösszeírás” szerint még két pap van Tokajban, tehát az orosz bizottságnak is

6 SASVÁRI László 1977c. 22—25.

7 SASVÁRI László 1961. 128.

8 SASVÁRI László 1978. 282.

9 A kérdéshez lásd: HODINKA Antal 1912.

10 SASVÁRI László 1978. 282, 283.

11 SASVÁRI László 1978. 282, 283.

12 DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál II. 568.

13 SASVÁRI László 1978. 284.

van még ekkor lelkésze. Házankénti összeírást tartalmaz, helyben van 35 ház. Zemplén és Abaúj megyékben:

Tarcal	1 ház	Olaszliszka	2 ház
Mád	1 ház	Bodrogkeresztúr	1 ház
Tállya	4 ház	Erdőbénye	1 ház
Abaújszántó	1 ház	Tolcsva	1 ház
Szerencs	2 ház	Sárospatak	5 ház
Sátoraljaújhely		9 ház	

Az összeírás tartalmaz még 18 Szabolcs megyei és hajdúkerületi helységet: Nyírbátorban 5, Máriapócsban 3, Hajdúdorogon, Hajdúnánáson és Hajdúböszörményben 2—2 görög házat említenek, a többiben 1—1-et.¹⁴

Szembetűnő, hogy Sátoraljaújhely az összeírásban 9 házzal szerepel. Az itt lakó görögök a helybeli görög katolikus templomot is látogatták, ahol külön padjuk volt mind a férfiaknak, mind a nőknek, s egy Krisztus sírjátétele képet is adományoztak a templomnak.¹⁵

A 19. századnak csak az első felében volt még ortodox egyházi élet Tokajban, az utolsó lelkész, Kallona Ignác 1848-ban bekövetkezett halála után rohamos a fogyás. 1884-ben már csak 6, 1900-ban pedig 2 ortodox hívő élt Tokajban.

A tokaji görög ortodox egyházköztségben két évszázadon át számos lelkész szolgált. itt csak egyről szeretnénk röviden említést tenni, az 1694-es adatban szereplő Ezaiás archimandritáról. (Az archimandrita a mi fogalmaink szerint az apáti rangnak felel meg!) Ő Izaiás szerzetes néven bevonult a magyar görög katolikus egyházi hagyományba, mint az első debreceni parochus, mint a biskszádi monostor alapítója, és mint első liturgikus énekköltő. A rendelkezésre álló adatok eléggé ellentmondásosak, s alakja a legendák ködébe merül.¹⁶

Miskolc: A miskolci görögökre az első adataink a 17. század második feléből vannak.¹⁷ A nagyobb arányú letelepedés a 18. század második felében történt. A kompánia azonban a 17. század végén működhetett. Az egyházközség anyakönyvét tekinthetjük egyik legfontosabb forrásunknak, melynek első — számunkra érdekes kötete a következő adatokat tartalmazza:

házasságok — a nem Miskolcon kötöttek	(1728—1783)
a Miskolcon kötöttek	(1763—1863)
keresztelések	(1760—1863)
halálozások	(1726—1863)

A görögség fénykora a városban 1770 táján következett be, és tartott 1830-ig. Egyik részletes összeírásuk az 1777. évből való. Ekkor volt

34 háztulajdonos	családtagokkal	169
37 váltságot fizető	együtt:	99
7 ideiglenes lakos		28
		296 fő

14 Országos Levéltár „Görög nem egyesült osztály” C. 77. 165. csomó

15 SASVÁRI László 1981. 25.

16 SASVÁRI László 1976. 65—66.

17 DOBROSSY István 1975. 22—24.

Ehhez járult még két lelkész: Wretta Bendella és Meletius Michalovits.¹⁸ Ez utóbbi görög szerzetes pap, görög nyelvű sírköve az egri szerb templom mellett található. Itt a neve Meletiosz Michalidesz.¹⁹ Ez a név is példa az eléggé gyakori görögös és szerbes névalakváltakozásra. A sírkövön a dátum már nem olvasható. Hogyan kerülhetett Egerbe? Megadják a választ egyes anyakönyvi bejegyzések, melyek tanúsítják, hogy a miskolci lelkészek sokszor szolgáltak az egri görögök körében.

A miskolci görögök — eredetüket tekintve — többségükben nem is görögök, hanem macedorománok.²⁰ Természetesen az ortodox egyházközség hívei között szerbek és más nemzetiségűek is voltak. Az anyakönyvi bejegyzések sokszor jelzik a nemzetiségi hovatartozást. A szerbek jó része Egerből származott át Miskolcra.

Az 1785-ös összeírás szerint a miskolciaknak már csak egy lelkészük volt, és 33 házról történik említés.²¹ Filiális nincs, jöllehet az anyakönyvi bejegyzések tudnak Miskolc vidékén, például Szikszón élő görögögről. De az anyakönyvi bejegyzésekből más városok görögjeivel való kapcsolatokra is következtethetünk.²² Főleg a házassági bejegyzéseket érdemes figyelemmel kísérnünk.

A nem miskolci kötésű házasságok része 39 párra vonatkozik, ezekből Törökországban esküdött

	11 pár,
Egerben	10 pár,
Pesten	6 pár,
Budán	5 pár,
Szentendrén	2 pár,
egyéb helyen	4 pár.

A Miskolcon házasságot kötők esetében is többször más városok görögjei közül került ki a vőlegény vagy a menyasszony. E téren vezet Pest 18 fővel, követi Eger 16-tal, majd Buda 9-cel. Figyelemre méltó 7 lengyelországi illetőségű fél. Hasonló az arány Ungvár, Tokaj, Nagyvárad esetében, míg Szentendre csak 2 fővel van képviselve, Gyöngyös, Vác, Balassagyarmat ugyancsak. A vegyes házasságok inkább 1830 után jelennek meg, de görög katolikus vonatkozású alig van.

Miskolcon nem találunk olyan behatást, ami unióra kényszerítette volna az itteni görögöket. Szerepet játszhatott ebben az, hogy Miskolc ekkor református többségű város volt. Fontos szerepe volt az egyházközség életében az iskolának is. A kórházzal együtt alapítványi tőkéből tartották fenn. Az egyházközségi vagyion igen jelentős szerepet játszott a gazdasági életben is.²³ Ezen felül szerencsés helyzete volt Miskolcnak, hogy bár itt is erősen csökkent a görögök száma, ha némi megszakításokkal is, de az egyházközségi élet napjainkig tart, s a megmaradt dokumentumok alapján nemcsak a miskolciak, de valamennyire a magyarországi görögség történetét, egykori életét rekonstruálni tudjuk. Hosszú

18 KOMÁROMI József 1968. 363.

19 BIHARI József—FÜVES Ödön 1959. 247, 250.

20 SASVÁRI László 1977c. 27.

21 Országos Levéltár „Görög nem egyesült osztály” C 77. 165. csomó

22 SASVÁRI László: Adatok a miskolci görögök demográfiai és orvostörténeti helyzetének alakulásához. Budapest. 1978. (Kézirat). Semmelweis Orvostörténeti Múzeum adattára 688—78.

23 DOBROSSY István 1977. 29—41.

időn át ez volt a környékbeli görög katolikusok számára a legismertebb ortodox egyházközség.

Eger: Az egri ortodox közösség története a török időkig nyúlik vissza. Sajátossága, hogy itt mindvégig megtalálható a szerb—görög megoszlás. Bár a 18. században a görögök számaránya — a macedorománokkal együtt — nagyobb, a vezető szerep szinte mindvégig a szerbeké. Bőséges forrásanyag állt rendelkezésünkre.²⁴ Itt ezekből az unióra vonatkozó adatokat szeretnénk kiemelni, mivel a török kiűzése után rövidesen az egri ortodoxoknak az uniót el kellett fogadniuk. Ez 1688. szept. 20-án történt meg. 1693-ban a görög származású, olaszos neveltetésű De Camillis József munkácsi püspök is meglátogatta egri híveit, és buzdította őket az unió megtartására.²⁵ A megegyezés azonban nem volt tartós. 1715-ben börtönbe vetették a hajdúdorogi származású papjukat, Dorogi Jánost, mert elment a karlócai ortodox egyházi gyűlésre.²⁶ 1718-ban az unió végképp felbomlott. A görög katolikus vallásból az ortodoxiára való visszatérésben két tényező játszott szerepet. Egyrészt a Rákóczi Egerben felkereső oroszok biztatása, másrészt a szerbek számának a megfogyatkozása az ekkor zajló pestis miatt. Az ortodoxok sorait ezután a Balkánról jött görögök töltötték fel. A próbálkozások azonban nem szűntek meg, a 18. század második felében egy Habina Lukács nevű görög katolikus pap fellépése okozott sok kellemtelenséget, mivel egri parochusnak adta ki magát.²⁷ Végül az egrieket a zaklatásoktól a szerbeknek adott kiváltságok mentették meg, melyek miatt az egri püspökök nem vihették törésre a dolgot.

Az egri ortodoxok létszáma a 18. század folyamán 500 körül mozgott. Az 1785-ös összeírás említi, hogy két papja van, és 93 házat említ, ezen felül filiálisokat:²⁸

Heves	3 ház,	Kunhegyes	1 ház,
Tiszafüred	1 ház,	Karcag-újszállás	3 ház,
Tiszaroff	2 ház,	Kisújszállás	3 ház,
Törökszentmiklós	5 ház,	Jászkisér	1 ház,
Kunmadaras	2 ház,	Jászládány	1 ház.

A 19. század közepén — hasonlóan Miskolcéhoz — az ortodoxok száma 150 körül van, s a századfordulóra 30 körül. A görögök teljesen elmagyarosodtak, de mindvégig volt 1—2 szerb család. A parochusok mindig szerbek voltak, köztük volt Vitkovics Mihály költő nagyapja és édesapja, míg a másodlelkészek a 19. század első évtizedeiben görögök.

A templom neve hivatalosan görögkeleti szerb templom, de a köznyelvben ráctemplom néven emlegetik. Esztétikai tekintetben a hazai ortodox templomok élvonalába tartozik. Bár felszerelése nem olyan gazdag, mint a miskolcié, építészetileg jóval arányosabb, és értékét emeli a tájba helyezettsége, mely igen sikerült.

Gyöngyös: Az észak-magyarországi ortodox egyházközségek közül a gyöngyösi az, amelyikről a legkevesebb ismerettel rendelkezünk. Egyetlen jelentő-

24 BIHARI József 1956. 392—456.

25 TIMKÓ Imre 1971. 455.

26 DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál II. 562—582.

27 BIHARI József 1957. 3.

28 Országos Levéltár „Görög nem egyesült osztály” C. 77. 165. csomó.

sebb tanulmány áll a rendelkezésünkre.²⁹ Ezt alapul véve átfogóbban kívánunk írni a város görögjeiről.

1710 körül jelentek meg az arnót kereskedők Gyöngyösön. Egy 1711-ben, Debrecenben felvett jegyzőkönyv 5 „Arnothi Gyöngyösienses” tanúvallomását tartalmazza más görög kereskedőkével együtt, de azokat egri, tokaji stb. görögöknek nevezi.³⁰ Az arnót szó eredetileg albánt jelent, itt valószínűleg albán határvidékről származó macedorománokat jelöl.³¹ A kompánia a 18. század első évtizedeiben már élénk tevékenységet fejtett ki. Eljárt például a kecskeméti kompániánál a vitán, peres ügyekben, olykor még egri vagy miskolci görög esetében is.³² A kereskedőtársulat működése messzi vidékre elnyúlt, mert a század közepén 9 Dunaföldváron összeírt görög kereskedő közül 5 a gyöngyösi kompániához tartozott.³³ 1769-ben Gyöngyösön 39 önálló görög kereskedőt írtak össze.³⁴

A gyöngyösiektől is megkövetelték az unióhoz való csatlakozást, s mivel ennek nem tettek eleget, 1741-ben kiűzték őket a városból. Hamarosan visszatértek, minden bizonnyal nem tudták tevékenységüket nélkülözni. Két megjegyzést kell itt tennünk. 1. Valószínűleg helyi kereskedelmet folytattak, nincs adatunk olyan országokat bejáró kereskedelmi tevékenységükre, mint a tokajiak, miskolciak és az egriek esetében, gondolva itt elsősorban a borkereskedelemre. 2. Az előbb felsorolt városokhoz viszonyítva nem látjuk a helyi műemlékekben annak nyomát, hogy részt vettek volna a barokk városkép kialakításában. Jóformán csak a templom és a parókiaépület az egyetlen emléküket idéző objektum.

Többször folyamodtak templomépítési engedélyért, de csak 1784 után nyithattak egy imaházat. Az 1785-ös összeírás szerint papjuk van, és Gyöngyösön 17 házat említ, míg Hatvanban 1-et, Pásztón 3-at.³⁵ 1792-től 1795-ben bekövetkezett haláláig a lelkészük Kallona Gábor, aki régi könyvek és kéziratok gyűjtését kezdte meg. Utóda, az igen idős Kutkutaky Kozma volt 1797-ig, őt követte Kallona Ignác, aki örökölte nagybátyja, Kallona Gábor könyvgyűjteményét, és tovább gyarapította azt. Nemi megszakítással 1834-ig volt Gyöngyösön, ekkor könyvtára Pestre került.³⁶ A megszakítás az 1810-es évek körül következett be, amikor Tokajban és Miskolcon működött a miskolci anyakönyv bejegyzései szerint. Ebben az időben készült el a gyöngyösi ortodox templom, melyben 1811-ben tartották az első istentiszteletet.

A gyöngyösi ortodox egyházközségnek 1864-ben a lelkésze Kondy János volt, utána a templom és az egyházközség lassan elnéptelenedett. 1851-ben Gyöngyösön 44 ortodox élt, míg az akkor filiálisnak számító Jászberényben 107 fő. De 1884-ben a gyöngyösi ortodoxok száma már csak 14 fő volt, bár ekkor még működött az egyháztanács. 1905-ben a hívek száma 20, ebből 1 szerb. (Görög már nincs, az utolsó 1892-ben meghalt.) Az egyház vagyona még ekkor: parókiaépület, templom, telek és szőlő (2 katasztrális hold és 758 négyszögöl), az

29 DEZSÉRI BACHÓ László 1944. 154—159.

30 BÁNKÜTI Imre 1975. 92.

31 SASVÁRI László 1977c. 26.

32 PETRI Edit 1975. 49., 52.

33 FÜVES Ödön 1965. 106.

34 BUR Márta 1978. 288.

35 Országos Levéltár „Görög nem egyesült osztály” C. 77. 165. csomó.

36 FÜVES Ödön 1972. 101—102.

összérték 12 954 korona. Néhány ezer forint a nép között volt kölcsönként szétosztva.³⁷

A templom 1908. július 14-én leégett. Megsemmisült barokk toronysisakja, s az épület romosan állt 1946-ig. Raktárként használták, majd kísérlet történt az egyházi élet feltámasztására. Jelenleg is szertartási célokat szolgál az igen kevés számú ortodoxnak. A megmaradt berendezési tárgyai azonban figyelemreméltóak!³⁸

Ungvár: Meg kell emlékeznünk röviden az ungvári ortodox egyházközösségről is. Itt nem volt kompánia, hanem az itt élő görög kereskedők vagy a to-kajihoz, vagy a miskolcihoz csatlakoztak. Templomépítésre 1784-ben kaptak engedélyt.³⁹ Egy papjának a nevét ismerjük a 18. század végéről, akinek a rokonai Egerben éltek: Harsányi Teodor.⁴⁰ Az 1785-ös összeírás 34 házról ad hírt.⁴¹ Az ortodox hívek száma a 19. század második felében itt is erősen megfogyat-mivel templomát megvásárolta a görög katolikus egyház a bazilita szerzetesek között: 1884-ben 18 fő; 1910-ben 12 fő.⁴² Az egyházközség rövidesen meg is szűnt, számára.

Görög katolikusok: A jelenlegi magyarországi görög katolikus egyházszervezet fennállását 1646-tól, az ungvári unió időpontjától számíthatjuk. Arról azonban, hogy egyes helyi ortodox közösségek mikor csatlakoztak az unióhoz, nincsenek adataink. Ismerve az unió megszilárdulásának a 18. századi körülményeit, azt mondhatjuk, hogy reuniós kísérletekre Tokaj és Eger kivételével nincsenek észak-magyarországi adataink. Vannak egyedi példák, egyet hadd említsünk: 1771-ben egy tokaji vizsgálat nyomán kiderült, hogy az orosz bizottság Pafnucius nevű lelkésze eredeti nevén Szegedi Pál, komlóskai származású, és 1749-ben tért át a görög katolikus vallásról az ortodoxra.⁴³

Az 1700-as évektől a későbbiekben ismertetendő táblázatunkban a helyi egyházakat már mint görög katolikusokat kezeljük. Egert eleve nem vettük be ebbe a felsorolásba, mivel az unió ott alig 30 évig állott fenn, és közvetlenül a város környékén nincs is görög katolikus egyházközség. Tokajban pedig az „orosz egyház” néven ismert közösség (latinul: ruthenus), a szoros kapcsolatok ellenére is megtartotta a 18. század folyamán a különállását mind az orosz bizottság tagjai, mind a görög kereskedők alkotta közösségtől. (Volt ugyan 1–2 család, amelyik 1783 után — bár görög származású volt — véglegesen görög katolikussá vált.)

A görög katolicizmust elfogadó etnikum zömében ukrán volt, kisebb részében szlovák és magyar. (A szláv ajkúak korabeli szóhasználatával: rutén és tót!) Meg kell jegyeznünk, hogy az ukránt és a szlovákot sokszor keverik,⁴⁴ sőt, sokszor a görög katolikusokat automatikusan ukránnak vették.⁴⁵ Külön kérdést képezne, hogy számarányában milyen volt, és ősiségében is a görög katolikusság magyar eleme. Ezt nagyon nehéz kideríteni. Azt azonban figyelembe kell ven-

37 SASVÁRI László 1977b. 433.

38 1948 után Egerben is történt kísérlet az egyházi élet felélesztésére magyar jelleggel. 1970–80 között a templomot restaurálták, s utána visszavette a hazai görögkeleti szerb egyház, ma inkább múzeum jellegű.

39 FÜVES Ödön 1975. 159.

40 BIHARI József—FÜVES Ödön 1959. 253.

41 Országos Levéltár „Görög nem egyesült osztály” C. 77. 165. csomó

42 SASVÁRI László 1977b. 433

43 SASVÁRI László 1976. 54.

44 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 325.

45 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 355.

nünk, hogy jelentős asszimilációt eredményezett az unió vállalása, (ami együtt járt az eredeti vlach jogú életmódról a földművelő életmódra téréssel!) Egy ilyen nagy méretű asszimiláció pedig nem képzelhető el egy magyar nyelvű mag megléte nélkül. A szlávokból ezenfelül — mint Tokaj esetében is láttuk — számolnunk kell némi szerb elemmel is. Brankovics birtokába kerültek észak-magyarországi területek is.

A 18. század végére igen jelentős volt a magyarrá válás, igény támadt magyar nyelvű imakönyvekre is. Karapács Demeter gyulai görög kereskedő a 18. század végén a magyarosodó görög ortodoxok számára magyar nyelvű imádságos könyvet adott ki. Ez megjelent Kassán 1825-ben a görög katolikusok részére Imádságos könyvetske a magyar oroszok lelki hasznokra címmel.⁴⁶ (Az orosz itt görög katolikust jelent!) A 19. század folyamán fokozatosan tért hódított a magyar nyelvű liturgia. Kezdetben egyéni fordítású, kéziratot könyvekből vették, majd a század második felében megjelentek a nyomtatott szertartási könyvek is.

Egy másik példánk részben az asszimilációra, részben ortodoxokkal való kapcsolatteremtésre utal. 1814-ben az abodi görög katolikusok magyar nyelvű levelet intéztek Padits Péter asztalosmesterhez, az abodi templom díszítése ügyében.⁴⁷ Padits (Szpadits) Péter egri származású szerb volt, sokat szerepel a miskolci ortodox anyakönyvben. Bizonyítva a miskolci ortodox templomban végzett munkálatai miatt költözhetett Egerből Miskolcra.

Az 1840-es években az ukránok és a görög katolikusok számaránya a mai észak-magyarországi területen a következő:⁴⁸

	Abaúj	Borsod	Zemplén (déli rész)
ukránok	14 772	8000	kb. 3000
görög katolikus	14 772	10 904	kb. 10 000

Az 1900-as években az észak-magyarországi görög katolikus parókiák az alábbiak voltak:⁴⁹

sorsz.	hely	nemzetiség	létszám	alapítás	templom- építés
Eperjesi egyházmegye					
1.	Filkeháza	ukrán, magyar	769	1661	1808
2.	Mikóháza	ukrán, magyar	1037	1720	1769
3.	Csobád	—— magyar	787	1892	1895
4.	Felsővadász	ukrán, magyar	727	1750	1864
5.	Garadna	ukrán, magyar	1269	1756	1808
6.	Homrogd	—— magyar	1657	1783	1832
7.	Kány	ukrán, magyar	919	1788	1785—7

46 SASVÁRI László 1976. 58.

47 A levelet KÁRPÁTI László találta a miskolci ortodox templomban, egy szentképnymat hátára ragasztva.

48 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 343.

49 A magyarországi latin és görög szertartási világi és szerzetes római katolikus pap-ság évkönyve és névtára... az 1904. évre. Budapest, valamint a Hajdúdorogi egyházmegye és a miskolci apostoli kormányzóság schematizmusa. H. n. 1982. adatai alapján.

sorsz.	hely	nemzetiség	létszám	alapítás	templom- építés
8.	Kéty (Baktakék)	ukrán, magyar	1019	1780	1820
9.	Gadna	ukrán, magyar	846	1788	1816
10.	Abaújszolnok	----- magyar	759	1828	1895
11.	Abaújszántó	----- magyar	803	1790	1792
12.	Baskó	----- magyar	776	1600	1790
13.	Boldogkőváraltja	----- magyar	604	1762	1762
14.	Komlóska	ukrán magyar	965	14—15. sz.	1810
15.	Mogyoróska	ukrán, -----	522	1650	1862
16.	Felsőzsolca	----- magyar	987	1803	1851
17.	Görömböly	----- magyar	1607	1780	1868
18.	Hejőkeresztúr	----- magyar	7292	16. sz.	1757
19.	Miskolc	ukrán (?) magyar	1866	1902	1912
20.	Múcsony	ukrán (?) magyar	2120	?	1797
21.	Sajópálfala	----- magyar	1078	1700 körül	1772
22.	Sajópetri	----- magyar	1179	1781	1781
23.	Sajószöged	----- magyar	1592	1789	?
24.	Abod	ukrán, magyar	1368	1694	1710
25.	Tornabarakony	----- magyar	527	1648	1870
26.	Irota	ukrán, magyar	394	1757	1846
27.	Rakaca	----- magyar	565	1619	1921
28.	Viszló	ukrán, magyar	584	1761	1830

Munkácsi egyházmegye

29.	Cséke	----- magyar	528	1786	1846
30.	Dámóc	----- magyar	500	1735 körül	1816—32
31.	Zemplénagárd	----- magyar	1417	1753	15. sz.
32.	Bodrogkeresztúr	----- magyar	600	1766	1782
33.	Bodrogolaszi	----- magyar	579	17. sz.	1656
34.	Mezőzombor	----- magyar	381	1784	1950
35.	Szerencs	----- magyar	1932	1716	1790
36.	Tokaj	----- magyar	1352	ősi	1746
37.	Tolcsva	----- magyar	515	1745	1859
38.	Rudabányácska	szlovák magyar német	664	1788	1774
39.	Sárospatak	szlovák magyar német	1555	17. sz.	1714
40.	Sátoraljaújhely	szlovák magyar német	2530	1352	1687
41.	Véghárdó	szlovák, magyar	631	ősi	1790
42.	Kenézlő	szlovák, magyar	669	1794	1795

A táblázatot néhány megjegyzéssel kell kiegészítenünk.

a) Az egyes parókiák sorrendjét a forrásokban levő felsorolás szerint adjuk, eredetileg mind a munkácsi egyházmegyéhez tartozott, az eperjesi 1818-ban alakult.

b) A nemzetiségi adatok olykor önkényesnek tűnnek, érdekes a német szerepeltetése Sárospatak és Sátoraljaújhely esetében. A hivatalos hazai statisztikák tudnak német anyanyelvű görög katolikusokról, például 1930-ban 164 fő ami 0,1%³⁰ országosan.

c) A létszámok együttesen tartalmazzák az anyaegyházak és a filiálisok lélekszámát. Hejőkeresztúr esetében azért magas ez a szám, mert ide sorolták a budapesti híveket is. Egyes források szerint Budapest eredetileg Hejőkeresztúr filiálisa volt.⁵¹ A fővárosi görög katolikusok száma 1905-ben, a parókia megalakulásakor 6821 fő volt.⁵²

d) Az egyes templomok építéséhez a következőket kell fűznünk: Rakacán az 1921-ben épült templomot napjainkban is lőréses bástyafal veszi körül, Mezőzomborban az eredeti barokk templom 1944-ben elpusztult, Zemplénagárdon pedig a templom eredetileg a római katolikusoké volt. A táblázat nem tartalmazza a filiálisokban épült templomok adatát, de a számuk ezeknek is jelentős.

E században két egyházi területrendezés is történt. 1912-ben megalakult a hajdúdorogi egyházmegye, és a munkácsi egyházmegyes parókiák (Rudabánya, kivételével), valamint 8 eperjesi egyházmegyes parókia (a táblázatban a 14., 16—23.) idekerültek. 1924-ben pedig az eperjesi egyházmegyes parókiákból megalkották a miskolci apostoli kormányzóságot. További változás volt az új parókiák alapítása, a hajdúdorogi területen 5, a kormányzóságin 8. A hívek száma jelenleg a következő Észak-Magyarországon:

miskolci apostoli kormányzóság:	17 966
hajdúdorogi egyházmegye:	30 392

A kormányzóság hivatala Múcsonyban van. A görög katolikusok ma is őrzik hagyományaikat. Ez megnyilvánul még a templomépítésben is. Edélnyben 1983-ban szentelték fel a bizáncias elemeket tartalmazó, modern görög katolikus templomot. A néprajzkutatóknak is bőséges anyagot szolgáltat e terület, már több tanulmány látott napvilágot.⁵³ A kutatások jelenleg is biztató eredménnyel folynak.

IRODALOM

BARTHA Elek

1981 A szentelmények szerepe Komlóska néphagyományában. SZABADFALVI József (szerk.) Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegységéről. Miskolc

BÁNKUTI Imre

1975 Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön. Cumania III. Kecskemét

BIHARI József

1956 Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéről. Az Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. Eger

1957 Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez. Az Egeri Pedagógiai Főiskola Füzetek 114. Eger

BIHARI József—FÜVES Ödön

1959 Az egri görög sírfeliratok és könyvek. Az Egeri Pedagógiai Főiskola Füzetek 132. Eger

BUR Márta

1978 A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel. Történelmi Szemle

DERCSÉNYI Dezső—VOIT Pál

1972 Heves megye műemlékei II. Budapest

51 Például: KISS János—SZIKLAI János 1902. 849.

52 Budapest Statisztikai Évkönyve VIII. (1905). Budapest 1907. 18.

53 Hadd utaljunk most itt csak két ilyen jellegű munkára: NÁDASI Éva 1981. 311. BARTHA Elek 1981. 319. kk.

- DEZSÉRI BACHÓ László
1944 A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös
- DOBROSSY István
1975 A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatában. A miskolci HOM Közleményei 14.
1977 A miskolci görög kereskedőtársulat gazdasági tevékenysége a XIX. század elején. A miskolci HOM Közleményei 15.
- FÜVES Ödön
1965 Görög kereskedők a Dunántúlon 1754—1771 között. Antik Tanulmányok.
1972 La Bibliothèque Kallonas á Gyöngyös. Magyar Könyvszemle
1975 A pesti görög templom építéstörténete. Építés-Építészettudomány
- GERGELY Jenő
1983 Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae. Századok. 117.
- HODINKA Antal
1912 A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának az ügye 1725—1772. Budapest
- KISS János—SZIKLAI János
1902 A katolikus Magyarország II. Budapest
- KOMÁROMY József
1968 Adatok Miskolc XVII—XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz. A HOM Évkönyve VII.
- MÓDY György
1980 Délszláv népesség migrációja a Nagy-Alföldön a XV—XVI. században. Műveltség és Hagyomány 19. Debrecen
- NÁDASI Éva
1981 A búcsújárás szokásai Mogyorósán. SZABADFALVI József (szerk.) Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Miskolc
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1973 Ukrán szórványok a XVIII—XIX. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra — népi társadalom VII. Budapest
- PETRI Edit
1975 A kecskeméti görög kereskedők története a XVIII. században. Cumania III. Kecskemét
- SASVÁRI László
1961 Mikor telepedtek le a görögök Tokajba? Antik Tanulmányok.
1976 A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. Budapest
1977a Az 1739-es pestisjárvány „rác” áldozatai Hajdúböszörményben. Orvostörténeti Közlemények 82.
1977b A magyarországi görögök a XVIII—XIX. században. Magyar Filozófiai Szemle
1977c Az észak-magyarországi görögséggel kapcsolatos népnevek. A miskolci HOM Közleményei 16. Miskolc
1978 Tokaj görög és orosz lakói a felvilágosodás korában. Magyar Filozófiai Szemle
1981 Egy tolcsvai görög kereskedő feljegyzései. Honismeret
- TIMKÓ Imre
1971 Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest

*A 17—19. századi újjörög diaszpóra néprajzi jelentősége
Északkelet-Magyarországon*

Magyarország és a nagyobb táji egység, a Kárpát-medence csaknem valamennyi jelentős településén fellelhetők a görög kereskedőtársaságok, vagy kompániák tárgyi és szellemi emlékei.¹ Szűkebb vidékünkön, Magyarország északi részén — Nagyvárad, Debrecen, Kassa, Eperjes és Bártfa kereskedőtársaságai-val folyamatos kapcsolatban, részben hatásuk alatt — jelentős görög kompániák szerveződtek Tokajban, Miskolcon, Egerben és Gyöngyösön. Ezekhez a létszámában változó, de nagy szervezetekhez ún. külső tagok is kapcsolódtak, akik honos településükön szintén áruértékesítési, kereskedelmi tevékenységet folytatnak.² A négy nagy kompánia tevékenységéről jelentős a történeti irodalom, de ennek ellenére hiányzik a téma egészét átfogó feldolgozás.³ Azokról a településekről pedig, ahol társaságok nem voltak, csak néhány kereskedő élt, legfeljebb szórványos adatokkal, ismeretekkel rendelkezünk. A vizsgálatok ezen a téren már alig-alig kecsegtetnek eredménnyel, jóllehet egy-egy település életét befolyásoló szerepük és interetnikus kapcsolataik éppúgy adottak voltak, mint a nagy „kompániás helyek” esetében.

Alábbiakban azt mutatjuk be, hogy kik voltak ezek a „görög kereskedő” fogalom alatt jelzett, iparral, kereskedelemmel egyaránt foglalkozó betelepülők, mikor jelentek meg és meddig fejtették ki gazdasági-kereskedelmi-kulturális tevékenységüket településeinken, s végül: mi a jelentőségük az interetnikus kapcsolatok területén.

1 1975—1976-ban a miskolci Herman Ottó Múzeum arra vállalkozott, hogy a görög kereskedők észak- és kelet-magyarországi tárgyi és dokumentációs emlékeit időszakos kiállításon mutassa be. A kiállítás megnyitását tudományos ülésszak követte, ahol a magyarországi szórványok további kutatásának, valamint a feldolgozások megjelentetésének hosszú távú programja is megfogalmazódott. Ekkor és ezen a fórumon vetődött fel a Miskolcra telepítendő Magyarországi Ortodox Múzeum gondolata. A múzeum és annak új, állandó kiállítása — közel egy évtized előkészítő munkája után — a közeljövőben fog megnyílni.

2 Ilyen, az említett kompániához tartozó, de másutt élő kereskedőkről történik említés a történeti irodalomban, valamint az egyes kompániák levéltári irataiban a következő településekről: Szatmár, Németi, Sátorajaujhely, Sárospatak, Tállya, Erdőbénye, Mád, Tolcsva, Bodrogkeresztúr, Tarcál, Szikszó, Sajószentpéter, valamint az akkor még Miskolc melletti településnek számító Mindszent. Az egri és gyöngyösi kompániákhoz tartozó, ún. „külső tagok”-ról nincsenek ismereteink.

3 Csupán a jelentősebbeket kiemelve említhetjük Tokajjal kapcsolatban: HODINKA Antal 1912. 199—302; TARDY Lajos 1963. 1—176; HÖGYE István 1977. 1—14; Miskolccal kapcsolatban: MARJALAKI KISS Lajos 1960. 1—3; KOMAROMY József 1969. 285—340; BARNÁ Károly 1971. 1—173; DOBROSSY István 1975a. 21—31; DOBROSSY István—VERES László 1976. 29—40. Az egri görög kereskedőkkel kapcsolatban alapvető munka FÜVES Ödön 1958. 78—81; és BIHARI József 1956. 392—456. feldolgozása. A gyöngyösi kompánia története csaknem feldolgozatlan, mindössze szórványos utalásokat találunk a település monográfiáiban. Így pl. a legtöbbet: ETHEI SEBŐK László 1980. leírásában.

Kik is voltak tehát a görög kereskedők? Kassán 1660-ban a városi tanács Nagyváradról érkező három betelepülő ügyével foglalkozik. *Török kereskedő*, vagy *rác* elnevezéssel illetik őket, de a jegyzőkönyvből kiderül, hogy egyikük *olaszfi* doktor, a másik kettő *horvátfi*, s egyikük lakatos a másik pedig ötvös-mesterséget űző.⁴ Nagyváradon *görög* vagy *rác* kereskedő elnevezés volt ismeretes, s már 1618-ban ezt a két fogalmat használják Debrecenben is.⁵ Debrecenben a városi jegyzőkönyvek tanulsága szerint először a görög kereskedők jelentek meg, majd amikor kitiltották őket a vásárokról, akkor kezdtek beszívárogni nagyobb számban a rácok. A városban nem telepedhettek meg, a kerítésen túli földkunyhóikat pedig a város széthányatta.⁶ Tokajban a 18. század elején a magyarok és németek mellett nagyszámú szlovák, lengyel és *görög* valamint a Kárpátaljáról lehúzódtott, betelepült ukrán nemzetiségű család lakott. A kereskedelemmel foglalkozókat, akik a Balkánt éppúgy megjárták, mint az északi területeket, *görögöknek* nevezték.⁷ Az 1733–1798 között működött tokaji Orosz Borvásárló Bizottság megalakulását előkészítendő, 1714-ben I. Péter Magyarországra küldte Paraszkevis orosz kapitányt, (aki jelentős borvásárlást bonyolított le az orosz udvartartás számára), s akiről megjegyzik, hogy *görög kereskedő családból* származik.⁸ Később (1761-ben) egy Karácsony nevű orosz zászlósról esik szó, aki „egyébként tokaji görög bortermelő és kereskedő...”⁹ Miskolcon a betelepülő kereskedőket egyértelműen *görögöknek* nevezi a közvélemény, bár ők magukról irataikban is azt vallják, hogy *vlachok*, *macedo-vlachok* (*macedo-valachusok*).¹⁰ Az egri *rác*, és kisebb mértékű *török*, vagy *görög* elnevezés mellett Gyöngyösön *arnót kompániát* alakítanak a betelepülők.¹¹ Egerben egy 1767-es periratban szerepel, hogy „én Társaimmal együtt nem Rác és Görög Companiabeliek közül, hanem Török Országi Companiákból való vagyok...” S ugyancsak ekkor szerepel az a vallomás, amely általánosítható, hogy ti.: „ámbar Török birodalma alá való Kereskedő Emberek Legyünk, ... itt Ő felsége jobbágysai lettünk...”¹²

Más elnevezések (*örmény*, *cincár*) szórványosan, területünkre nem jellemzően, s a legkülönbözőbb időszakokban fordulnak elő.

Az Észak-Magyarországon ismeretes, korábban említett elnevezések mellett a Kárpát-medencében más elnevezésekkel, más nemzetiségekre és eredeti lakhelyükre utaló adatokkal találkozunk. Így említés történik *bosnyákokról*, *monasztiri albánokról*, *macedóniai és drinápolyvidéki görögökről*, *havasalföldi oláhokról*, *törökországi örményekről* és *bolgárokról* is. (Az elnevezések előfordulásai a 16. század végétől a 19. század végéig szórványosan, ezt követően már csak egy-egy településhez köthetően mutathatók ki.)

SASVÁRI László etimológiai kutatásai arra utalnak, hogy az *arnót* népnév eredetileg az albánokat (*Arnauti*) jelölte, akik az érkező idegeneknek elenyésző

4 KERÉKES György 1911.

5 ZOLTAI Lajos 1935. 7.

6 ZOLTAI Lajos 1935. 35–36.

7 TARDY Lajos 1963. 53.

8 TARDY Lajos 1963. 10–11.

9 TARDY Lajos 1963. 87–88.

10 DOBROSSY István 1975b. 3–5. valamint ld. a miskolci kompánia iskolatörténettel kapcsolatos iratait.

11 HONTERT Rezső 1964. 24., valamint megmaradt irataik felzete.

12 Nikola Ádám egri kereskedő levele 1768-ban az egri tanácsnak és a Bíróságnak. (Nikola-peranyag No. 26. 1768.)

13 SASVÁRI László 1977. 22–28.

százalékát jelentették.¹³ A terminus jelölhetett albán területről érkező románokat, *macedorománokat* is. A Magyar Történeti Etimológiai Szótár szerint a szó a magyarban a 16—17. századtól él.¹⁴ A *cincár* népnévnek hasonlóan több jelentése ismeretes. A 18. század végétől vonatkozott a *macedorománokra*, de a 20. század elejétől *oláh cigány* jelentése is előfordul. A szó román eredetű, Magyarországra szerb közvetítéssel került.¹⁵ A macedón elnevezés az ország görög nevéből származik.¹⁶ *Sasvári* alapján a görögök többsége hazánkba Dél-Macedóniából jött. Közöttük szép számmal voltak *cincárok*, de a magyar szakirodalom rájuk is csak a *görög* elnevezést alkalmazta.¹⁷ A *rác* elnevezés hasonlóan gyakori előfordulása, de az írásos feljegyzések többnyire a *görögöt* értik alatta. (S ez fordítva is előfordul.) A 19. század óta erre utalva ismeretes a szerb elnevezés is. (Meg kell jegyeznünk, hogy a szó ilyen értelemben és ezt megelőzően csak nagyon ritkán fordul elő.)¹⁸ Az írásos feljegyzéseken, számadáskönyveken, kereskedő-számlákon gyakorta szereplő *vlach* (*valachus*) terminus a balkáni rokonság jelölésére szolgál, „román nyelvű nép” jelentésben.¹⁹ A szerb nyelvben a *vlach* „román” jelentésű, s itt megjegyzendő, hogy a román pásztorokat is *vlach* elnevezéssel illették. Ebből lett, ill. alakult aztán az *oláh* szó, ill. népnév is. E megjelölés a középkortól él folyamatosan, s majd a 19. századtól váltja fel a *román* elnevezés.²⁰ Minket e kérdés kapcsán az érdekel, hogy „a *cincár* helyett gúnynév helyett a szakirodalom ezt használja, ez szerepel a *macedovlach* összetételben, melyet napjainkban váltott fel a *macedoromán*.”²¹

A *macedorománok* Macedónia ellatinosodott bennszülött lakói, elvándorolva hazájukból a görög nyelvet használták, anyanyelvüket csak egymás között alkalmazták. Ezért sokszor igen nehéz őket a görögöktől megkülönböztetni.²² TAMÁSKA I. szerint a 18—19. századi ún. bevándorolt kereskedőtársadalom magvát a délszláv etnikumhoz tartozó, ill. ahhoz vallási okból csatlakozott *macedorománok* (*macedó-vlachok*) adták. Ezt igazolja a Tokajban, Miskolcon és Egerben egyaránt előforduló *Diamandi*, *Margaret*, *Panajot* és *Rosa* családnév, ill. hosszú évtizedeken keresztül kimutatható generációik, s ezek névváltozásai.²³

A sokoldalúság és az említett különbözőségek a letelepülést követő asszimilálódási folyamatban viszonylag gyorsan feloldódtak, s a betelepülők helyi megítélésében a meghatározóvá a hasonló ismérvek, tulajdonságok váltak. Ez a soknemzetiségű és számszerűen is jelentős népesség²⁴ megegyezett abban, hogy a török birodalom fennhatósága alatt álló területekről, tartományokból, mint török alattvalók költöztek, vándoroltak el, s hátrahagyott családjukhoz időnként ide tértek vissza. (Jóllehet társaságokba, érdekeiket és jogaikat védő, tevé-

14 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (a továbbiakban: MNyTESz) 1967. 178—179.

15 KÁLMÁN Béla 1973. 125. MNyTESz, 1970. 430.

16 MNyTESz 1970. 204—205.

17 SASVÁRI László 1976. 8—9. GRÜNWARD Béla 1910. 282., „Görögnek való a kereskedés! Annak is csak a *czincárnak*” az elnevezéshez ld. JÓKAI Mór 1908. 219.

18 BIHARI József 1956. 396—397; KÁLMÁN Béla 1973. 128; SASVÁRI László 1976. 9.

19 GYÓNI Máttyás 1943. 101.

20 KNIEZSA István 1955. 454; KÁLMÁN Béla 1973. 128.

21 SASVÁRI László 1976. 9.

22 FÜVES Ödön 1970. 260—265.

23 TAMÁSKA Péter 1984. (Kézirat, megjelenés alatt) (Adatának felhasználásáért köszönetemet fejezem ki)

24 A megyei és az országos összeírások szerint a vizsgált területen számuk egy-egy településen a 300 főt, Északkelet-Magyarországon — családostól — a 200 főt nem lépte túl.

kenységüket szervező, irányító és sok vonatkozásban ellenőrző „céhszerű” kompániákba szerveződve egy-egy településen gyűltek össze.) Mindvégig nagy összetartó erő volt közöttük vallásuk: ortodoxok voltak. E vallási tartalom erőteljesen befolyásolta, sőt meghatározta öntudatukat, magatartásukat is. A kezdeti sokféle tevékenység után csaknem kizárólag kereskedelemmel foglalkoztak. Kezdetben ún. gyarmatárut szállítva karavánkereskedést folytattak, amít magyarországi megtelepedésük után nyugat-európai és osztrák, valamint észak- és kelet-európai (főleg lengyel és orosz) tranzit-, ill. a Habsburg-birodalmon belül távolsági kereskedelemmel cseréltek fel. Megegyezték abban is, hogy mindenemű ügyleteiket, s azok dokumentálását csaknem a 18. század végéig görög nyelven folytatták, de egymás között saját anyanyelvükön érintkeztek. A 18. század végétől (magyar nyelvterületen) általánossá válik a magyar nyelv használata, irataikat, számadásaikat is többnyire magyar nyelven készítik. Nemzetiségüktől függetlenül összességében segítették egymást, az egyes kompániák között rendszeres volt a kapcsolat, amely kifejezésre jutott az adományozásokban is. Nem ritka az olyan végrendelet, amely öt-hat kompániára hagy jelentős összegeket, elsősorban templomok, iskolák, ispotályok építésére és fenntartására. Az egymás közötti üzleti konfliktusokat általában a kompániák bírái oldották fel.

Valamennyi nemzetiség közül kiemelkedtek, s legmozgékonyabbak a görögök voltak, s ez is hozzájárulhatott az általános megjelölés kialakulásához. Megjelenésük egy-egy településen, vagy vásárain rövid időn belül sértette a helyi iparosok és kereskedők érdekeit, el nem viselhető konkurrenciát jelentettek, s ezért a települések eljáróságát megnyerve mindenütt és mindvégig perlekedtek velük. A 17–19. századi magyar lakosság megítélésében hitelnýújtásuk miatt rendszeres kapcsolatba került velük, de áru és pénzkereskedésük, gazdasági manipulációik, gazdaságuk és fényűző életmódjuk miatt inkább negatív, mint pozitív előjellel ítélte meg őket. Ez a negatív megítélés, ill. ennek alapja kitetszik egy 19. századi Borsod megyei feljegyzésből. Eszerint „a' Nem egyesült Görögök, ámbár a' Megye Népeességének tsak 1/463 részét teszik is, még is speculatiojuk után, a' Megyének közép pontján, Miskoltzon a' legjobb házakat, legjobb szállókat, szántóföldeket bírják réteget bírják, 's méltán fellehet felölök tenni, hogy ezen maroknyi léleknek erszényében van tsak nem egész Hegyallyai, Borsodi, Hevesi, Abaúji kereskedésnek haszna.”²⁵ Gazdaságukat, fényűző életmódjukat máskor gúnyversekben pellengérezték ki.²⁶

Mindezek, s főleg a tények, adatok ismeretében egyértelműen állíthatjuk, hogy szerepük és jelentőségük a kapitalista tökefelhalmozódás folyamatában minden kompánia-helyen érzékelhető és kimutatható. Tevékenységük egésze megítélésének ez pedig sarkalatos kérdése.

A véglegesen megtelepült görög kereskedőknél az elmagyarosodás folyamata a 18. század 70–80-as évei körül válik általánossá. (Csak néhány példát kiragadva a folyamat illusztrálására említhetjük, hogy a székesfehérvári *Ergovics* család tagjai, mire eljutnak Egerbe és Miskolcra, már a *rosa* nevet használva válnak ismertté. A ténylegesen görög kereskedő átlépve a határt *Pattakosz*, az alföldi településeken töltött évei alatt *Pattosz*, s mikor Miskolcon megtelepedik.

25 DEBRECZENYI BARÁNY Péter 1817. 49–63.

26 BODGÁL Ferenc 1976. (Kézirat a Herman Ottó Múzeum Történeti Dokumentációjában. Ltsz.: 76.1160.1.)

s megalakítja a város egyik legjelentősebb társas vállalkozását, már *Pataki* névre hallgat, akinek leszármazottai napjainkban is élnek a városban.)

Ezzel az asszimilálódási folyamattal lassan, a 19. század második felében pedig a rohamosan tért hódító zsidó kereskedelemmel pedig egyre rohamosabban szorulnak háttérbe. Társadalomformáló szerepüket átadják egy új, elsősorban már ipari tevékenységhez és termékek értékesítéséhez kapcsolódó kereskedőrétegnek.

A továbbiakban vizsgált területünk négy jelentős kompániájának kialakulását, a betelepülés és a létszámbeli alakulás folyamatát tekintjük át.

Északkelet-Magyarország településein a görög kereskedők megjelenésére, majd az ezt követő kompánia-alakításra Tokajból vannak a legkorábbi adataink. Ezt indokolja Debrecen és Kassa közelsége (mindkét településen a tokaji előtt már működtek kereskedőtársaságok), a jó közlekedési útvonalak és áruszállítási lehetőségek, összességében a település kulcsfontosságú földrajzi elhelyezkedése.

1662-ben Kassa város jegyzőkönyve említi, hogy a tokaji illetőségű Görög István kereskedő áruival a helyi vásáron problémák támadtak.²⁷ Ez az adat az eddig ismert legkorábbi említése Tokajban települt görög kereskedőknek. SASVÁRI László már az ezt követő évből talált olyan könyvbejegyzést, amely Tokajban görög kereskedők tevékenységére utal. Adatai szerint a szórványos előfordulásokat a 17. század végén nagyobb arányú megtelepedés követte.²⁸ Ennek ellentmond egy 1760-as kihallgatási jegyzőkönyv, amely szerint „Tokaj város vénei egyértelműen valljuk, hogy 1707-ig csak 2–3 görög boltos lakott ottan (ti. Tokajban), akik nyílt asztal mögül árulták olcsó portékájukat.”²⁹ Ugyancsak ebben a jegyzőkönyvben szerepel, hogy „a java kereskedést a városiak és néhány osztrák kalmár folytatták”.³⁰ *Hodinka* és *Zoltai* is ebből azt a következtetést vonják le, hogy görög kereskedők ugyan éltek a városban korábban is, de kereskedőtársaságot vagy kompániát csak 1711 után alakítottak.³¹ A kompánia tagjai nemcsak az Orosz Borvásárló Bizottsággal voltak kapcsolatban, hanem a Balkán és Észak-Európa nagyobb települései mellett a nyugat-európai kereskedőkkel és gyárakkal is. Így pl. a linzi posztómanufaktúra termékeit Balassagyarmaton keresztül Sárospatakon, Tállyán, Hajdúszoboszlón és Bősörményben is értékesítette Papp György, valamint Kristóf Tamás. Utóbbi a tokaji kompánia tagjaként jelentős szerepét 1800-ig megtartotta Tokaj-Sárospatak környékén, de áruikat szívesen vásárolták a nyíregyházi, a debreceni és a hajdúvárosok céhes iparosai.³² 1745-ben Tokajban már 11 kereskedő telepedett meg végleg (családjával együtt), 14 volt a nőtlenek száma, s 22-en jártak vissza időközönként szülőföldjükre.³³ Az 1760–1762 közötti összeírás a tokaji uradalom területén már 52 kereskedőt mutat ki, de közülük csak 5 az itt lakos, 47 pedig török alattvalónak tartja magát.³⁴ A 18. század közepén a kereskedőknek — lakóházaikon kívül — szőlőik és egyéb javaik, így jelentős ingatlanaik voltak. A kincstárnak, a városnak egyaránt adóztak, s rendszeresen fizették áruik után a harmincadot.

27 KERÉKES György 1911.

28 SASVÁRI László 1976.

29 HODINKA Antal 1912. 208.

30 HODINKA Antal 1912. 229.

31 HODINKA Antal 1912. 228; ZOLTAI Lajos 1935. 41.

32 TAMÁSKA Péter 1984. (Kézirat, megjelenés alatt)

33 HODINKA Antal 1912. 263.

34 HODINKA Antal 1912. 291.

A korábbi török, vagy gyarmatáru kereskedéssel többnyire felhagytak, főleg lipcei és Bécsből hozott vegyes jellegű árukkal kereskedtek. A korábbi leírások szerint már nem érhette őket az a vád, hogy pénzüket, vagyonukat kicsempészik Törökországba. Kereskedésüket egyrészt a város, olcsóbb árulásuk (áraik) és hitelnnyújtásuk miatt pedig a lakosság is közhasznúnak ítélte meg.³⁵ A Borvásárló Bizottság megalakulásától bekapcsolódtak a Lengyelországba, Oroszországba irányuló kereskedelembe.

A hegyaljai borkivitel pontos mennyiségét — ebben az időszakban, s ezen belül a görögök részarányát — ma már megállapítani szinte lehetetlen. Azt viszont tudjuk, hogy a *lengyel, örmény, skót, görög és magyar kereskedők* által felvásárolt hatalmas mennyiségek lengyelországi pincékbe, lerakatokba kerültek, s innen orosz kereskedők szállították tovább. A Lengyelországon keresztülli export 1741—1743 között 250 000 liter volt. 1746—1751 között pedig míg az orosz bizottság 282 000 litert, addig Lengyelországba a különböző nemzetiségű kereskedők több, mint 500 000 litert szállítottak ki.³⁶ Az évente szekerezett mennyiség a századfordulóig alig mutat eltérést. Ez az időszak a görög kereskedők fénykora Tokajban. (Ez természetesen azt is jelenti, hogy nemcsak borral és posztóval kereskedtek.)

Területük másik — s véleményünk szerint Északkelet-Magyarország legjelentősebb — kompániája Miskolcon alakult ki. A város jeles monográfusa, SZENDREI János úgy véli, hogy 1650 táján jelentékeny számú görög kereskedőcsalád telepedett meg Miskolcon.³⁷ Ez az állítás ugyan adatokkal nem támasztható alá, viszont a város jegyzőkönyvei arról tudósítanak, hogy az 1600-as évek végén, 1700-as évek elején már voltak görög kereskedők Miskolcon és Miskolc környékén.³⁸ Kompániájukat 1720 táján alakíthatták meg. Áruikat kezdetben a vásárokon, sátorból értékesítették. E jogok megszerzése után a korcsmabérleteket szerezték meg, majd rendszeres pénzkölcsönöket nyújtottak az eladósodott, s megváltásáért küzdő városnak. Később saját üzleteket, üzletházakat is nyithattak. Fokozatosan kapcsolódtak be a tranzit-kereskedelembe, majd a bankszerű pénzügyletekbe, kölcsönök folyósításába. Fénykorukat a 18. század végén, 19. század elején élték, amikor Miskolcra vonzódtak a lengyel, a szepesi, a pozsonyi, a pesti és a bécsi kereskedőket. Olyan kereskedő-dinasztiák alapjai tevődtek le ekkor (Pilta, Gerga-Gyergya, Dadányi, Pompéri, Xiffkovics, Levandovszky, Gyuka, Peszkár, és Pataki családok), akik öt-hat generáción keresztül szerepelnek a város gazdasági-kereskedelmi-pénzügyi, majd ezt követően a kulturális-politikai-szellemi életében. Fénykorukban a 12 000 fős Miskolcon — családotól együtt — 300 volt a görögök száma, mégis meghatározták a város tevékenységét, arculatát.³⁹

Egerben (Miskolchoz és Tokajhoz hasonlóan) a 17. század második felében, főleg a 80—90-es években jelentek meg a görög kereskedők.⁴⁰ 1688-ban 40—50 üres házat görög telepesek vásároltak meg. 1702-ben kereskedelmi tevékenységüket egyértelműen bizonyító adattal találkozunk. A 18. század eleji bevándorlást követően, 1721—1722-ben már Eger egyike azoknak a magyar városoknak,

35 HODINKA Antal 1912. 263.

36 TARDY Lajos 1963. 151—152.

37 SZENDREI János 1904. 262.

38 DOBROSSY István 1975a. 22—23.

39 DOBROSSY István 1975b. 4—5.

40 FÜVES Ödön 1958. 78—79.

ahol a legtöbb görög kereskedő él. A század közepén (1748) pedig az egri kompániát a tíz leggazdagabb magyar kereskedőtársaságok között említik. Ez a második nagy bevándorlás időszaka (1740—1760 között) s ekkor kb. 100 család telepedik meg a városban. S hogy a kereskedésen túl más jellegű tevékenységet is végeztek, bizonyítja az, hogy az 1771-es összeírás már csak 50 önálló kereskedőt, 8 legényt és 4 inast mutat ki.⁴¹ A Kompániák fénykorukat itt is a 18. században élték, de a századvégen a város elsősorban vallási okokból — Eszterházy Károly érsek erőteljes, agresszív alapállása miatt — üzleteiket felszámolta. A 19. században számottevő gazdasági-kereskedelmi tevékenységükkel már nem találkozunk.

A görögök társas cégei közül a *Nikola Adám*, a *Sarpe János*, az *Albánszky György*—*Bárány György*, valamint *Argirus János*-féle emelkedik ki.⁴² A görög kereskedők egy-egy településről való kiűzetésének pregnáns bizonyítéka a *Nikola*-féle cég peres dokumentum-együttese. (A kereskedőtársulás tagjai közül *Nikola Adám* török, *Kapitány (Panakosztá) György* görög, *Balla Adám* és *Dusa György* pedig szerbek voltak. 1712-ben telepedtek meg Egerben, s ezt követően alakítottak kompániát.) 1767-ben a város *Nikoláék* üzleteit széthányatja, árukészletüket pedig zár alá veszi. *Nikola* börtönéből keltezett, s az érseknek címzett levelében a következő áll: „a külső Országokkal való kereskedés fel állításában nem utolsók voltunk.”⁴³ 1732—1767 között három boltot építettek fel Egerben, de ezen túl „a városnak húszezer forintokig hasznót adtam, a Vármegyének ezerekből álló mundérokot szereztem, melyet más városokban senki sem tett.”⁴⁴ Ezen túl a katonaságnak lovakat szerzett a kompánia, s a rájuk kivetett katonaságot is kiállították. A kompánia nevében *Nikola* panaszkolja, hogy „sok ezerből álló” adósaik vannak, tehát nem érheti őket a csődbejutottság vádja. Árulerakataikból egyszerre 2—3 szekér szállította a vásárokra a legkülönbözőbb alapanyagokat, félkész- és késztermékeket, viseleti darabokat. *Nikoláért* a 10 legnagyobb, tőkeerős egri görög kereskedő vállalt kezességet, de eredménytelenül. Rövidesen ők is hasonló sorsra jutottak. Valamennyi település közül az egri görög kereskedők pere adja az ún. megoldás, a kapitalista kereskedelmi tökefelhalmozódás elleni tiltakozás, elzárkózás legdrasztikusabb példáját.

A négy kompánia közül a gyöngyösi a legkevésbé feldolgozott. Első adatunk az itt áruló, vásárra járó Püspökiből ide szekerező *rácokra* vonatkozik. Heves megye alispánja írja egy kérvényükre, hogy „tik peniglen falusiak, hitetlen lélek. beste lélek kurva fiai, kemény nyakú szófogadatlan Ráczik, ugi járjatok ide mentegető levelekkel, hagi Isten engem Űgi segéllyen, valaki jön avval hozzám, holtra verem”.⁴⁵ Annyit tudunk, hogy Eger 1687. évi felszabadulása után 1688-tól kezdetét vette a visszatelepülés, ill. a betelepítés. 1690—1703 között először a *rácok* jelentek meg, akik Gyöngyöst és a környező települések szabad részeit vették birtokukba.⁴⁶ A következő évtizedben már *görögök*, *zsidók*, *arnót* kereskedők is megjelennek a vásárokon, s vélhetjük, hogy ezek egy része helyben lakos volt. Erre utal a tanács határozata a kereskedelemről, amely 1715. május 14-én született. Eszerint „... az kik egész sátorral vannak, posztó és egyéb por-

41 ECKHARDT Sándor 1918. 336.

42 BIHARI József 1956. 423.

43 *Nikola*-peranyag No. 26. — 1768.

44 *Nikola*-peranyag No. 25. — 1768.

45 ETHEI SEBŐK László 1880. 192.

46 SOÓS Imre 1955. 6—7.

tékával kereskednek, úgy a vásárosok és zsidók is minden sátoztól egy Rhénus forintot ... fizessenek. Török portékával kereskedő Görög, Arnódt, Rácz (és egyebek) egy-egy sátoztul három máriást.”⁴⁷ Fénykorukat ezen a településen is a 18. század második felében élték. Ekkor 38—40 önálló (különböző nemzetiségű) kereskedőről történik említés. Elvándorlásuk, vagy asszimilálódásuk ezután rohamosan következik be, hiszen a 19. század elején kereskedelmi tevékenységükről már csak szórványos utalások vallanak.

A következőkben *tevékenységük vizsgálatával* arra a kérdésre keresünk választ, hogy a görög kereskedőknek mi volt és milyen jelentőségű volt a szerepük az interetnikus kapcsolatokban.

Az egyes kompániák, s ezen belül a kompánia-tagok kereskedelmi tevékenységének sokfélesége szinte meghatározhatatlan. Európában mindennel kereskedtek, s közvetítői voltak nemcsak az anyagi, hanem a szellemi javaknak is. Voltak közöttük olyanok, akik egy-egy termékfelésre specializálódva az európai árulerakatok között ingáztak, s áruval látták el a települések kereskedőit. Mások egy-egy városban megtelepedve üzletet nyitottak, s mindent áruló boltjaik feltöltésére — segédekét hátrahagyva — maguk indultak balkáni, vagy nyugat-európai körútra. Ismét mások nagyban vásárolták fel a távolsági kereskedelem több kereskedő által biztosított árufelvételeit, s mint közvetítők adták tovább azokat az adott település céhmestereinek.

A kereskedelem jellegének és a kereskedésbe bevont áruknak, termékeknek ezt a sokszínűségét, sokoldalúságát alábbi néhány kiragadott példánk illusztrálja.

1640—1670 között folyamatosan tiltakoznak — ipari tevékenységüket és a termékek eladhatóságát féltve — a betelepült görög kereskedők ellen a kassai gombkötők, csizmadiák, szabók és szűcsök. Panaszos beadványaikban megfogalmazták, hogy a görögök cérnával, zsinórral, különféle nemes és más bőrökkel, posztóféleségekkel, ruhadarabokkal éppúgy kereskednek, mint a Balkánról behozott, vagy a Nyugat-Európából szállított bármily másféle termékekkel. Kassa, Szatmár és Németi tiltakozik a görögök dohányárúsítása ellen. (A peres iratok szerint itt nagy mennyiségű dohánybálák lefoglalásáról, ill. zár alá vételéről volt szó.) Máramarosból sőt szállítottak, árultak gyöngyöt, tokaji bort Kassán és Miskolcon, a kassai bort Bátfán értékesítették, vagy még távolabbi helyekre szállították. Gyöngyösön, Egerben, Miskolcon, Tokajban általános volt a borkereskedelem, de az itteni kereskedők rendszeresen foglalkoztak gabonafelvásárlással és értékesítéssel is. Az egriek ellen a 18. század közepén az a vád, hogy az alföldi marhát hatalmas mennyiségben szállítják Bécsbe, ugyancsak e kompánia tagjai szállítanak Pestre, Pozsonyba, Kassára, Miskolcra gabonát, amelyet az alföldi településeken vásárolnak föl.⁴⁸

Területünk görög kompániáinak tagjai bekapcsolódtak a linzi nagy posztómanufaktúra termékeinek szállításába, értékesítésébe is. Fő lerakodóhelyeik Gyöngyösön, Egerben, Miskolcon, Tokajban és Kassán indultak ki. Innen elégitették ki a galíciai, az erdélyi területek igényeit, de nagy mennyiségben szállítottak a török birodalomnak is.

Mindezeknél fontosabb számunkra — és jobban nyomon is követhető — egy-egy település „görög áru-háza”, hiszen ez nemcsak általános, napi igényeket elégitett ki, hanem — főleg a viseleti darabok esetében — ízlésformáló, ala-

47 ETHEI SEBŐK László 1880. 212.

48 BIHARI József 1956. 400—420.

kító, vagy meghatározó szerepet kapott. (Ennek jelentőségét fokozza az említett négy település görög üzletházainak nagy száma. Miskolcon pl. több, mint 200 objektum volt görög kereskedők tulajdonában. Volt közöttük kávéház, korcsma, mészárszék, fogadó, de bőrkereskedés is. Többségük viszont textil- és ruhaféleségek eladásával is foglalkozó, ún. vegyes kereskedés volt.) A bőr- és borkereskedők közül kiemelkedett *Levandovszky Ferenc* üzlete és vállalkozása. Amikor 1819-ben Miskolcon elkészült vagyonának teljes számbavétele, annak összegét több, mint 50 000 forintban határozták meg. 320 kötésben 38 féle bőrt vettek számba, s közöttük éppúgy szerepelt boszniai, mint törökországi, vagy németországi bőrféleség. Csak magánfogyasztásra hátrahagyott borból 100 hordót írtak össze. (Viszonyítási alapul szolgálhat, hogy egy miskolci hordó aszúbor ára 45 forint, egy felszerszámozott jó ló ára 160 forint, egy köből tiszta búza ára 4 forint, s a legdrágább, fekete kordoványból készített csizma ára ugyancsak 4 forint volt.) *Levandovszky* olyan görög kereskedőkkel állt kapcsolatban, akik Európa különböző részeiről szállították neki a bőrféleségeket. Tőle a helyi és környékbeli céhes mesterek vásároltak, akiknek a neve a céhes iratokban, de a görög számadáskönyvekben is fellelhető volt. (Készítményeik további sorsáról a végrendeletek és vagyonösszeírások tanúskodnak.)⁴⁹

Témánkkal kapcsolatban hasonlóan figyelemreméltó az egri *Nikola Ádám* tevékenysége. 1787-ben üzletét felszámolták, boltbeli javait pedig összeírták. A többszáz féle árukinálatból csak a viseleti alapanyagok és viselet-darabok száma megközelítette a százat. Közöttük elképesztő mennyiségben és többféle minőségben találtunk *kartont, gyolcsot, bagaziát, vásznat, diktát, bárkányt, barhent anyagot*, közel 1000 darab *fejre való kendőt, tafotát*, hétféle *bíbor-anyagot*, 6 féle *fátyolt*, 15 féle *posztót* (közöttük angliait, páduait, biliczit, nagyszombatit, bécsit és egyebeket többféle színben), 6 féle *bársonyt*, 10 féle *csipkét*, 5 féle *paszományt*, 50 pár különféle *kesztyűt*, *aplanokat*, 100 darab *kalapot*, 200 darab *nyakkendőt*, nagymennyiségű *pruszlikot*, *sapkát* és *süveget*, *ingeket*, *nadrágokat*, *szoknyákat*, *kabátokat*, *gombokat* és *kapcsokat*, *nyuszt*, *róka* és egyéb nemes bőröket, szabó és szűcsnek való portékákat. (Ezek teljes számbavétele, elemzése és értékelése külön tanulmány témáját képezi.) *Nikola* — csak részleteiben felsorolt — árukészlete több volt, mint 20 000 forint. (Az arányokat jól érzékelteti, hogy 100 hordó egri borának értéke 1000 forint alatt volt.) Több, mint 500 adósát vették számba, s így „activ adóssága” duplája (azaz 40 000 forint) volt az árukészletének. Figyelemreméltó az, hogy számadáskönyveiben — hitelezőkönyveiben — külön feljegyezte azoknak az adatait, akik rácok, zsidók és görögök voltak. Üzleti kapcsolatait jól érzékelteti, hogy hitelezői (azaz adósai) 94 magyar településen laktak, az ő kapcsolatai (árubeszerzései) viszont meghaladtak 50 európai települést.

A miskolci *Margaréth Pálnak* szintén vegyes kereskedése volt, s az egyik legkiemelkedőbb miskolci kereskedő és hitelező, *Pataki György* borkereskedelemmel foglalkozott. Számadáskönyveik és vagyonösszeírásaik a görög kereskedők tevékenységének reális értékeléséhez újabb adatokat szolgáltatnak majd. (Az észak- és kelet-magyarországi kompániák tagjainak közel 100 számadáskönyve ismeretes, ezek feldolgozása új adatokkal fogja eddigi ismereteinket bővíteni, s a görög kereskedőkről alkotott képünket minden bizonnyal árnyaltabbá teszi.)

A többféle nemzetiségű (de a köztudatban görög kereskedő fogalom alatt is-

mert) és fénykorukat a 17. század végén, 18. században élő kompániák szerepét és jelentőségét összegezve megállapíthatjuk, hogy vizsgált területünkön négy településen fejtettek ki jelentős, tökeerős kereskedelmi tevékenységet. Az összlakossághoz viszonyítva számuk elenyésző volt, hatékonyságuk annál érzékelhetőbb. Altaluk nemzetközi szintre emelkedett az áru, (és feltételezhetően) más jellegű javak cseréje is. Európa soknemzetiségű népei között nivelláló szerepük vitathatatlan. A Kárpát-medence és vizsgált területünk településeinek kifejtett egyházat szervező, iskolát telepítő, kórházakat fenntartó, gazdasági-politikai és tudományos-kulturális tevékenységük (dokumentációs és tárgyi emlékeik mellett) észrevétlenül vált nemzeti kultúránk alkotó elemévé, szerves részévé.

IRODALOM

BARNA Károly

1971 A miskolci görög kolónia virágkora. Miskolc (Herman Ottó Múzeum Történeti Dokumentációja, Ltsz.: 71.3.1.)

BIHARI József

1956 Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. Eger

BODGÁL Ferenc

1976 Gúnyversek a miskolci görög kereskedőkről egy 1970. évi levéltári kiejegyzés alapján. Miskolc (Herman Ottó Múzeum Történeti Dokumentációja, Ltsz.: 76.1160.1.)

DEBRECZENYI BARÁNY Péter

1817 Borsod Vármegye Némelly Statistikai Tekéntetekben. Tudományos Gyűjtemény, IX.

DOBROSSY István

1975a A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlet-hálózatában. Miskolc

1975b Görög kereskedők Miskolcon. Miskolc

DOBROSSY István—VERES László

1976 A miskolci görög kereskedőtársulat gazdasági tevékenysége a 19. század elején. Miskolc, HOM. Közleményei 15.

ETHEI SEBŐK László

1880 Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös

FÜVES Ödön

1958 Adatok az egri görögök történetéhez. Antik Tanulmányok. 5.

FÜGEDI Márta

1979 18—19. századi miskolci kereskedő számadáskönyvek, limitációk és vagyonszeirások viselettörténeti adatai. Miskolc, Történelmi Évkönyv, VI.

GRÜNWALD Béla

1910 Régi Magyarország 1711—1725. Budapest

GYÓNI Mátyás

1943 A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest

HODINKA Antal

1912 A tokaji görög kereskedőtársulatnak az ügye 1725—1772. Értekezések a Tört. Tud. köréből, XXIII.

HONTERT Rezső

1964 Gyöngyös a 630 éves város. Gyöngyös (Szerk.: FÜLÖP Lajos)

HÓGYE István

1977 A görögök szerepe a Hegyalja életében a 18. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum Közleményei

JÓKAI Mór

1908 Rab Ráby. Budapest

KALMÁN Béla

1973 A nevek világa. Budapest

KEREKES György

1911 Görögök Kassán a XVIII. században. Budapest

1911a Jövevény alföldiek és görögök Kassán. Budapest

- KOMÁROMY József**
 1969 A Pataky—Gerga társszerződés 1778-ból. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII.
- KNIEZSA István**
 1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest
- MARJALAKI KISS Lajos**
 1960 Görög kolónia Miskolcon a 18. században. Miskolc. Borsodi Szemle
- SASVÁRI László**
 1976 A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. Budapest. Nyelv-tudományi Dolgozatok, 20.
 1977 Az észak-magyarországi görögséggel kapcsolatos néprévek. Miskolc, Herman Ottó Múzeum Közleményei, 16.
- SOÓS Imre**
 1955 Heves megye betelepülése a török hódoltság korában. Eger
- SZENDREI János**
 1904 Miskolcz város története és egyetemes helyirata. II. Miskolc
- TAMÁSKA Péter**
 1984 A linzi posztómanufaktúra kereskedelmi kapcsolatai Magyarországon, ill. Miskolc, Tokaj és Kassa körzetében a 18. század hetvenes éveitől a 19. század első évtizedéig. (Kézirat megjelenés alatt)
- TARDY Lajos**
 1963 A tokaji Borvásárló Bizottság története (1733—1798). Sárospatak

Egy borsodi ruszin énekeskönyv a 18. századból

A magyarországi görög katolikusság történeti-demográfiájáról, gazdag szókészanyagáról, folklórjáról az utóbbi időben meglehetősen sokat olvashatunk.¹ Tárgyi-néprajzi emlékeik viszont alig ismertek, pedig megszólaltatásuk sok haszonnal járhatna Északkelet-Magyarország népessége interetnikus kapcsolatainak felderítésében. E rövid tanulmány célja, hogy egy minden bizonnyal kalandos utat bejárt kéziratos énekeskönyv néhány illusztrációjának elemzésével adalékot szolgáltatson a hazai metabizánci művészet kései periódusának stíluseredetvizsgálatához.

A magyarországi kárpátukrán szórványok művészeti emlékeinél szembevetünk, hogy az emlékanyag archaikus rétege majdnem teljes egészében importból származik. Igen kevés adatunk van arról, hogy Északkelet-Magyarország sok települését zömmel a 18. század folyamán benépesítő ruszinság körében éltek-e olyanok, akik valamilyen művészi tevékenységet folytattak volna.² A ruszinok nemcsak az épülő templomok berendezését hozhatták messziről, hanem hazai szláv nyomda hiányában a minimálisan 10–20 darabból álló liturgikus könyvszükségletüket is — kerülő úton — Lengyelországból, illetve Ukrajnából szerezték be. A részben, vagy egyáltalán nem őrzött hágókön keresztül a délebbre vándoroltak különösebb akadály nélkül kereshették fel a galíciai vásárokat, ahol többek között főleg a hivatásos orosz könyvárusok 1726. évi magyarországi megjelenéséig kéziratos és nyomtatott könyveket egyaránt beszerezhettek.³ A magyarországi könyvvállományt ebben az időszakban a kéziratos könyvek uralták. A munkácsi püspökség 1686. évi kánoni vizsgálatából is kitűnik, hogy a liturgikus könyvek többségét a kéziratos másolatok tették ki.⁴ Hasonló eredménnyel járt *Olsavszki Mihály* püspök 1750. évi vizitációja is, amelynek protokollumaiban még mindig az 1686. évi bejegyzéssel megegyező megállapítással találkozunk.⁵ A liturgikus könyvek közül egyes műfajok esetében, így az *irmologionok*nál is a hiány a nyomtatott könyvek elterjedése után is érezhető volt. Ezt továbbra is kéziratos másolatok készítésével próbálták pótolni.⁶

Az *irmologion* tulajdonképpen énekeskönyv. A Kárpátok vidékén az énekeskönyveknek többféle elnevezése volt. Így *Cerkovni pesznyi*, *Obichod* (teljes

1 Igen bő irodalmat közöl a kárpát-ukrán diaszpórák kutatásának eddigi eredményeiről PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 327–368.

2 A miskolci Herman Ottó Múzeum 1981-ben rendezett ikonkiállítás anyagának összegyűjtésekor az egész megye területén mindössze egyetlenegy azonosítható műtárgy bukkant fel. Ez is egy galíciai eredetű ikon volt, mely jelenleg a baktakéki görög katolikus templomban látható. Ez is alátámasztja a görög katolikus templomok régi berendezési tárgyainak import jellegét.

3 HODINKA Antal 1910. 802.

4 HODINKA Antal 1910. 793.

5 PAPP, Štefan 1968. 183.

6 HODINKA Antal 1910. 796.

tartalmazza. Az első nyomtatott leMBERGI irmologion megjelenése után (1700) készült kéziratos másolatok közül a legrégebbi darabok a *žubnei* (1715. k.), a *kružlovi* (1730 k.), az *ubreži* (1736), a *polyánkai* (1737), valamint a *Rudy Mihály* és *Demjanivics András* által másolt *bodružal-i irmologion* és Zubanics György másolata 1717-ből, amely helyhez nem köthető.⁹ Igen termékeny másoló volt a közel harminc példányt hátrahagyó *Juhaszevics János*, aki Prikrán született, Lembergben végezte iskoláit, majd hazatérve számos helyen kántorkodott és nagyban hozzájárult a már említett leMBERGI énekeskönyv anyagának hazai terjesztéséhez. Tevékenységének legtermékenyebb szakasza 1771 és 1806 közé esik.¹⁰ Ezen hazai emlékek közé tartozik a tanulmányunk tárgyát képező darab is, a *Fekete-féle sajópálfalai irmologion*, amely a felsorolt másolatok szövegközlésre szorítkozó kopárságával szemben színességével, művészi kiállításával, a közismerten gazdag és díszes ukrán nyomtatott könyvek látványosságát megközelítő illusztrációs anyagával emelkedik ki és tarthat számot megkülönböztetett érdeklődésre.¹¹ A könyv esztétikai szépségét talán csak a Juhaszevics-féle kópiák közelítik meg, de ezekben csupán gazdag ornamentikájú fejléceket, ún. *zasztavkákat* találunk, míg a Fekete-féle irmologionban a figurális rajzok dominálnak.¹²

A kis méretű, megközelítőleg nyolcadíves (194×155×43 mm), bőrbe kötött könyv kötéstábláját a korabeli orosz és délszláv könyvkötő gyakorlat szerint rombuszba foglalt ovális mezőbe komponált golgotai jeleneteket ábrázoló préselt középdsz, ún. „szrednyik” ékesíti.¹³ A könyv két aspektusból is rendkívül érdekes. Egyrészt a benne lejegyzett dallamkincs figyelemre méltó, másrészt a kották között igen gazdag képanyagot rejt.¹⁴

Az irmologion kötéstáblájának belsejében a következő felirat olvasható: „*Michaelis Fekete (1755) et Parens psiūs(sic!) Andreas Fekete et (Mater Maria) Datum, S. Pálfalvae (Sanctus Deus)*”. A táblával szemközti oldalon pedig „*Ego Michael Fekete Habeo Librum (quis illum querit hic nomen erit) Michael natus Fekete (v)ocatus (Anno Domini 1753. Anno Dni 1767) Ego Joanny Fetko (!) (Psalmata psermeny (?) ad Missale (Russian...))*” bejegyzés található. Ezek a korabeli bejegyzések igen fontos következtetések levonására nyújtanak lehetőséget, amelyeket az irmologion története szempontjából nélkülözhetetlennek tartunk. A bejegyzésekből egyértelműen kiderül a használat helye, Sajópálfala, valamint a használó Fekete-család bizonyossága.¹⁵ A bejegyzésben említett Fekete-család leszármazottai napjainkig is Sajópálfalán élnek és közülük kerülnek ki ma is a település kántorai. Bár az idézett latin nyelvű bejegyzés részletei arra utalnak, hogy a könyv 1750 körül a Fekete-család tulajdonában volt, ez azonban nem zárja ki valamelyik családtag szerzőségét. Véleményünk szerint ez Já-

9 Ezúton mondok köszönetet PETRASSEVICH N. Józsefnek, aki több évtizedes, a kéziratos irmologionokra vonatkozó kutatásának adatait rendelkezésemre bocsátotta.

10 PAPP, Štefan 1968. 185–196.

11 Az egri volt Érseki Lyceum könyvtárában T. XVI. 12 sz. alatt.

12 PAPP, Štefan 1968. 195–196.

13 JANC, Zogorka 1974. 30–31.

14 Jelen tanulmányunk nem foglalkozik az irmologion zenei anyagával. Ennek feltárása, értékeinek közzététele folyamatban van.

15 A sajópálfalai anyakönyvben a Fekete-család geneológiája csak az újabb időktől követhető nyomon, mert a betelepülés időszakából származó dokumentumok elpusztultak. A családtagok szóbeli közléséből tudjuk, hogy az ősök szinte állandóan foglalkoztak kántorkodással is.

nos lehetett, aki még *Fetkonak* nevezte magát, s ezt a családnevet a többi bejegyzést tevők, vagy a magyar környezet módosította a *Feketé-re*, mint erre a „...*Fekete (v)ocatus*” bejegyzésrészlet is következtetni enged. A szövegben a *Fekete* név tükörfordítása: a Csarni is előfordul. János feltehetően azon galíciai helységek valamelyikében szerezhetette műveltségét, ahol a 17–18. században főleg a *baziliták* aktivitásának köszönhetően virágzó énekiskolák működtek. Ilyen központok voltak Lemberg, Pocsájev, Przemyśl, Sanok, Sambor, Stanysławów, Zólkiew, Dabromil, Lawrow stb.

Fetko (Fekete) János szerzőségét támasztja alá az is, hogy a könyvtáblán található családi vonatkozású bejegyzések kalligráfiája a legtöbb helyen megegyezik az illusztrációkhoz szervesen kapcsolódó feliratokéval, emellett a bejegyzésekhez és az illusztrációkhoz használt tinta anyaga is azonos. Több jel mutat arra, hogy a bejegyzések és az illusztrációk egy olyan kéztől származnak, akinek műveltségére egy rendkívül sokszínű és határterületek találkozásánál levő kultúrkör hatott. Így többek között az is, hogy egyházi-szláv és latin bejegyzések, keleti és nyugati ikonográfiai típusok szoros összefüggésben követik egymást. Mindez az 1720. évi *zamošci* zsinat utáni Kelet-Lengyelország sajátos világa, melyben a bizánci-szláv tradíció erősen keveredett a Lengyel Korona és Litvánia egyházaiban egy igen intenzíven ható latinizációs tendenciával. A művészetben ez a folyamat olyan ikonográfiai típusok megjelenésében is tetten érhető, melyek könyvünkben is jelen vannak.

A sapjópálfalai irmologion illusztrációinak többsége 17. századi ukrán fametszetek egyenes átvétele. A 18. század első felében kevés kivételtől eltekintve — mint például a román ikonfestészet — már nincsenek forgalomban régi festőkönyvek, ún. *podlinnikok*, hanem mind az ikonfestőknél, mind pedig a miniátoroknál a fametszetes könyvek töltik be ezt a funkciót.¹⁶ Könyvünk közel 400 oldalából 32 lapon található rajzos illusztráció. Ezek többsége díszes fejléc, mely leggyakrabban a *szombat esti dogmatikonok* kezdetét ekesíti. Nagy számuk miatt valamennyi figurális kompozíció kép-genezisének felderítésére e helyt nem vállalkozhatunk, csupán néhány jellemzőnek ítélt példán keresztül teszünk kísérletet az archetípusok megfigyeltetésére.

A könyv egyik legizgalmasabb kompozíciós rejtvénye az a 115. oldalon levő, címlapnak is nevezhető egész oldalas illusztráció, mely az Istenszülőt ábrázolja. Valójában ez nem címlap, mivel semmilyen szerzői közlést nem tartalmaz. Ellenben kompozíciója a nyomtatott könyvek címoldalainak felépítését követi. A szerző másoló kedve itt különösen dekoratív grafikát hozott létre. A kompozíció kerete az ukrán ikonok díszes, nagykiülésű, gazdag plasztikájú architekturális elemeket is felhasználó keretépítményeire emlékeztet. A kompozíció legalsó mezőjének ornamentikáját kivéve — mely feltehetően nyomtatott előzmény nélküli szabad rajz — minden más részlet 1632 és 1648 között készült ukrán fametszetek felhasználásával jött létre. A keretrajz, mely mindkét oldalon három-három pilaszterre applikált, medaillonba foglalt főpapi képmást ábrázol, a Lembergben 1632-ben kiadott *Űnnepi Minea* címlapján jelenik meg először. Másolónk, hogy rajzát az előképtől arányaiban eltérő könyvének formátumához igazítsa, a negyedköríves párkánnyal koronázott, attikás keretkompozíciót megkurtítja, — elhagyva mindkét oldalon egy-egy szent főpap képmását. Megtartja azonban a képszéleken Lukács és János evangélista szimbólu-

16 VOINESCU, Teodora 1978. 27–28.

maít. A „Bratszvo” nyomdájában napvilágot látott munka címlapmetszetét *Georgij Ierodiakon* készítette. Ugyanezen dűcről nyomták az 1639-ben, illetve 1644-ben kiadott *Oktoéch* címlapját is.¹⁷ A középrész íves keretezése az előképen szervesen illeszkedik a pilléres keretépítményhez. Könyvünkben ez különvált és egy gyöngysoros belső kerettel bővül. Az Istenszülő *hodigitria* típusú ikonját ábrázoló rajz előképe a *Kijevi Lavrában* 1640-ben és 1648-ban kiadott *Böjti Triodionban* található.¹⁸ A kompozíciót koronázó kerubfejhez több közeli analógia is kínálkozik, de valószínű, hogy az 1646-os *Mogila Péter-féle Trebnyik* (Euchologion) egyik lapvégdíszje szolgált mintául.¹⁹ Hasonló kerubfejes záródísz van *Kirill Trankvillion* (Sztavroveckij) *Perlo Mnogocennoje* című 1646-ban Csernigovban megjelent híres munkájában is.²⁰ Az eddig felsorolt elemeket az irmologion másolója egyetlen kompozícióba sűrítette. A nehezebb rajzi feladatokat jelentő részleteket — mint a perspektivikus megoldásokat — egyszerűen figyelmen kívül hagyta, így rajza sikszerűvé vált. Az egyszerűsítésért színeivel kárpótolt a miniátor. A barna gubacstinta rajzot zöld, vörös, okker foltokkal élénkíti. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy hasonló kompozíciójú címlapdalakkal nagyon sok, román nyomdákban kikerülő könyvben is találkozunk. Így igen közelálló példa az 1668-ban Balázsfalván nyomtatott *Penticostar* és még sok más munka címlapja is, azonban ezek esetében éppúgy az ukrán könyvgrafika hatása érvényesül, mint a pálfalai énekeskönyvnél.²¹

A 97. oldalon, a 8. hang szombat esti dogmatikonjának kezdő sorai fölött egy rendkívül érdekes ikonográfiai kompozíció látható. A 325. évi nikeai egyetemes zsinat áriánusok fölötti győzelmének egyik misztikus mozzanatát örökíti meg. A Krisztus istenségét tagadó áriánusok tévtanítását maga Krisztus cáfolja meg megjelenvén Péternek, a szent alexandriai főpapnak, szétszaggatott köntőseivel az egyháznak az áriánusok által okozott mérhetetlen károkat jelképezve. Könyvünkben ennek a jelenetnek három forrása is lehet. Legvalószínűbb, hogy az 1631-es kijevi kiadású *Virágos Triodion* (Penticostarion) azonos témájú metszete volt a minta. Ezen túl a szerző az 1637-es, ugyancsak kijevi *Evangelije Ucsitelnoje*, valamint a *Mihail Szeljockij* lemergi nyomdájából 1642-ben kikerült *Triodionban* is találkozhatott ezzel a kompozícióval.²² A kép érdekessége, hogy bár a rajz pontos másolat, a másoló Péter alakja mellé Szent Miklós nevét írta. Úgy tűnik, érdeklődését inkább a jelenet látványossága keltette fel, valószínű, hogy eredeti jelentését, szimbolikus értelmét nem ismerte fel.

A 83. oldalon a 7. hang szombat esti dogmatikonjának fejlécét Szent András apostol stilizált koszorúba foglalt egész alakos képmása díszíti. Az apostolvértanú ily módon ábrázolt figurája a lemergi Bratszvo kiadásában megjelent *Ünnepi Minea* 1638-as második, valamint 1643-as példányaiban bukkan fel.²³

Egyenes átvételről beszélhetünk a virágvasárnapi irmoszokat illusztráló, Krisztus jeruzsálemi bevonulását ábrázoló fejlécénél is. Másolónk saját munkájában a *Szeljockij-féle* 1644. évi kiadású *Evangelium* azonos témájú metszetének kompozícióját kibővítette, mesészerű építészeti elemekkel gazdagította, anélkül,

17 POLONSKAJA, I. M. 1976. 422. (806)

18 POLONSKAJA, I. M. 1976. 352. (431)

19 POLONSKAJA, I. M. 1976. 145. (327)

20 POLONSKAJA, I. M. 1976. 149. (351)

21 LUPAN, Doina—HATIEGANU, Lucia 1974. 372.

22 POLONSKAJA, I. M. 1976. 261. (553)

23 POLONSKAJA, I. M. 1976. (650)

hogy a jelenet lényeges részletein változtatott volna.²⁴ Különösen nagy szerepkel időzött el a „Jézus vacsorája Simonnál”-témánál. Rendkívül ízesen fogalmazott rajz, vidám színek, nagy gonddal aprólékosan megoldott részletek jellemzik munkáját. *Afanaszij*, lemerbergi metsző kompozíciója nem csupán a pálfalai énekeskönyv illusztrátorát ragadta meg. A 18. századi ukrán—délsláv művészeti kapcsolatok szép példaként ugyancsak az ő általa készített metszet szolgált mintául a Szerb Pravoszláv Egyház Múzeuma 18. századi festményének azonos témájú jelenetéhez is.²⁵ A látszólag ízig-vérig keleti ízü kompozíció gyökerei mégis nyugaton Maanten von Heemskerchnél található. Az előkép peregrinációja minden bizonnyal még több variációt hozott létre. A terjesztésben azonban feltétlenül az ukrán variánsok vállalták a fő szerepet, közvetítve az előképet Krusedoltól a pálfalai irmologion szerzőjéig.

A figurális illusztrációkon kívül számos díszes iniciálé gazdagítja a könyvet. A különböző egyházi-szláv majuszkulákat (*Pokoj, Ja, Izse, Védi, Káko, Miszlete, Ci, Buki, Nasz, Glagol, Tvérdo* stb.) a miniátor változatos növényi ornamentikával veszi körül, vagy olykor képzeletbeli sárkányokat fon a betűk teste köré. Az iniciálék virágait látjuk viszont a fejlécek egy másik csoportján, melyeknek többnyire olaszorsós-virágos kompozíciója nem követ szoros metszetes előképeket, hanem a későreneszánsz elemeket felhasználó, kialakuló magyar népművészet sajátos motívumkincséből táplálkozik. Hasonlóan a fejlécek harmadik — rozettás — csoportjához, melyeknek geometrikus elemei szintén népi eredetűek. Ezekkel a stiláris jellemzőkkel megerősíteni véljük azon feltevésünket, hogy a pálfalai irmologion a Kárpátok innenső oldaláról — magyar környezetből — származó másoló munkája. A másoló a szigorú ikonografikus kötöttségek tiszteletben tartása mellett egyrészt gyorsan reagált az unitus egyházat érintő kulturális áramlatokra, elsősorban a kor intenzív latinizációs törekvéseire, másrészt utat engedett saját fantáziája kibontakoztatásakor a népi díszítőelemeknek. A másoló ezáltal modellt állít eléink, melyen jól érzékelhetjük a szakrális népművészet kialakulásában részt vevő különböző stiláris hatások intenzitását.

Annak ellenére, hogy Fetko (Fekete) János énekeskönyve szigorú szabályok szerint szerkesztett zenei szakkönyv, másolójának sokszínű egyénisége révén a néprajzi vizsgálódásnak is izgalmas tárgya lehet. Ez teszi lehetővé, hogy a saját pálfalai irmologiont a sokféle etnikumból összekovácsolódott magyarországi görög katolikusság kiemelkedő kultúrtörténeti értékű tárgyi emlékének tartsuk.

IRODALOM

BERKI Feriz

1975 Az ortodox kereszténység. Budapest

BISKUPSKI, Romuald

1977 Inspiracja grafika malarstwa ikonowego XII i I. połowy XIII wieku. Materiały Budownictwa Ludowego w Sanoku. Sanok. 10—18.

DAVIDOV, Dinko

1973 Ikone srpskih crkava u Magjarskoj. Novi Sad. 45—57.

24 POLONSKAJA, I. M. 1976. 243. (529)

25 MIHAJLOVIĆ, Radmila 1964. 42.

- FURDUI, Titus**
 1979 Tiparuturi românești vechi blajene, aflate în fondul colecțiilor speciale ale Bibliotecii Academiei Filiale. Apulum XVII. Cluj-Napoca. 383—385.
- HARISZIADISZ, Mara**
 1974 Prilog proucsavanju poveza sztarih szrpszkih rukopisza. Muzej Primenjene Umetnoszti 18. Beograd
- HODINKA Antal**
 1910 A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest
- JANC, Zagorka**
 1974 Kozsni povezi szrpszke tyiriliske knyige. Beograd
- LUPAN, Doina—HATIEGANU, Lucia**
 1974 Cartee vechi românească în Muzeul Alba Iulia (I). Apulum XII. Alba Iulia
- MIHAJLOVIĆ, Radmila**
 1964 Uticaji zapadnoevropszke umetnoszti na szrpszko szlikarsztvo XVIII. veka. Zbornik Filozofszkog Fakulteta VIII/2. Beograd
- PALÁDI-KOVÁCS Attila**
 1973 Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra — Népi társadalom. Budapest. 327—369.
- PANKEVICS, Ivan**
 1970 Materiali do isztorii movi pivdennokarpatszkih ukrajinciv. Naukovij zbirnik Muzeju Ukrajinszkoj Kulturi v. Szvidniku. Prešov
- PAPP, Štefan**
 1968 Irmologion. Prešov
- POLONSKAJA I. M. (szerk.)**
 1976 Ukrajinszke knyigi kirillovszkoj pecsati XVI—XVIII. vv. Moszkva
- VOINESCU Teodora**
 1978 Radu Zugravu. București

*Korvin Mátyás és a Rossz Lány
az ulics-ublyai völgy szájhagyomány útján terjedő népköltészetében*

A Mátyás királyról szóló mondákban tükröződik a nép elképzelése a társadalmi igazságról, összpontosulnak az igazságos uralkodóról szóló motívumok a szegények és megbántottak védelmezőjével. A keletészlovákiai ukrán népköltészetben külön csoportot alkotnak a Korvin Mátyásról és a Rossz Lánnyal vívott harcáról szóló mondák, a motívum nem található sem a szlovák, cseh, morva, magyar, lengyel, sem a balkáni népköltészetekben. Ilyen témájú mondák csak a halicsi és a kárpátaljai Ungvár környéki falvakban találhatók.

Az első, aki feljegyezte ezt a mondát Halicsban Ignatij volt Niklovics faluból, akinek a meséit nyomtatásban Drahománov Michail jelentette meg („Kis-orosz mondák és elbeszélések”, Kijev, 1886)¹ és 1896-ban Hnatyuk Volodimij jegyezte fel egy kárpátaljai falucskában Vorocsovóban.² Vrabl Michajlo is lejegyezte ezt a mondát, amely a magyar „Ethnographia” (Budapest, 1983)³ folyóiratban jelent meg. 1925-ben Pánykevics Ivan (Vorocsovo)⁴ és Perfeckij Jevgen⁵ (Nevice) jegyezte fel néhány változatot. Később folkloristák is jegyezték fel néhány változatot, amelynek egyike a „Pcsilka”⁶ folyóiratban látott napvilágot. Mint eddig ismeretes, ezt a mondát még senki sem írta le a kelet-szlovákiai részen. Az 1979–1981-es években sikerült feljegyeznünk néhány változatot az ulics-ublyai völgyben. A legszebbet a 89 éves Szavka Michail Ublyából, a homonnai járásból mesélte el.

A monda egy szegény ruszin szolgáról szól, Mátyásról, aki Halajda gazdánál szolgál Orichovci faluban. (Hnatyuk változata.) Amikor meghalt a magyar király, kihirdették az új király megválasztását. A koronázásra Mátyás meghívta a gazdáját, de az utóbbi csak akkor hajlandó elmenni, ha a földbe helyezett faág kivirágzik addig, amíg ők megkerülik a szántóföldet. Az ág kivirágzott és ők mennek a koronázásra. A királyi korona, amelyet feldobtak az urak, mindig Mátyás fejére esett. A főnemesek nem akarták, hogy egy szegény ruszin fiú legyen a király. De akarva-akaratlanul meg kellett hajolniuk a sors előtt és Mátyás lett a király. Rögtön a koronázás után Mátyás elhatározta, hogy elpusztítja a Rossz Lányt, aki a kamjanicai várban lakik és nagyon gúnyolódik a helyi lakosságon. Mátyás király nagy sereget toborzott és begyűjtött sok állatot, amelyekre felkötött csengőket és mindegyikre tett meggyújtott gyertyákat. Éjfélkor kerítette be a várat. A Rossz Lány, meglátva ezeket a szörnyűségeket, megijedt nemcsak az állatok bögésétől, hanem az emberek ordítozásától. Felnyergelte a

1 PERFECKIJ, Jevgen 1926. 3.

2 Etnográfičnij zbirnyik 1898. 171.

3 PERFECKIJ, Jevgen 1926. 3.

4 PÁNYKEVICS, Ivan 1938. 494.

5 PERFECKIJ, Jevgen 1926. 54.

6 JACKO, Pávlo 1928. 12.

lovát és megpróbált elmenekülni. De a záhonyi erdőben a ló megcsúszott egy makkon és az odaérrő Mátyás fejét veszi.

Mivelhogy a Rossz Lány török származású volt, ezért a török császár meg akarta bosszulni a halálát. Mikor Mátyás Törökországban volt, elfogta és tömlőbe dobta. Továbbá arról szól a legenda, milyen ravaszsággal sikerült Mátyásnak kiszabadulni a török fogságból.

A Hnatyuk-féle változathoz legjobban az ublyai monda hasonlít, természetesen egy kis eltéréssel.⁷

Az ublyai változatban Mátyás név helyett Vencel (Václáv) név szerepel. Mint a többi feljegyzésekben, egy szó nem esik a király koronázásáról.⁸ Történelmi pontatlanságok is találhatók, amelyek a népi elbeszélésekre jellemzők, például Vencel (Mátyás) király uralkodása átfonódik Kossuth Lajos idejével — a katonáknak Kossuth-féle puskájuk van. A Rossz Lány tartózkodási helye több változatban szerepel: Nevickei vár (Kárpátalja), Pudhorod (Kelet-Szlovákia), Nagyhalász (Magyarország). Megtudjuk, hogy egyik várból a másikba dróton jutott el, mivelhogy a monda szerint kacsá-, tyúk- és libalába volt. Ez csak az ulics-ublyai feljegyzésekben szerepel.

Az ublyai változat szerint a Rossz Lány elleni harcban nemcsak a verhovinaiak vettek részt, hanem a kelet-szlovákiai ruszinok is. „És ő Vencel — N. V. parancsot adott mindnyájunknak és a Verhovinának — libákat, kacsákat, disznókat, macskákat, jószágot — mindent magunk előtt hajtani.” Részletesen foglalkozik a Rossz Lány szökésének okaival Nevickéről. A lány nem értette a kacsá és a macska beszédét, de más állatok beszédét igen. Ez volt az oka annak, hogy mikor egyszer a számára már érthetetlen kacsá ták-ták-ták és macská vur-vu, vur-vu... beszédeit meghallotta, megijedt és elszaladt.

Az ublyai feljegyzésekben szó van arról is, hogy a Rossz Lány nemegyszer megalázta a szegény lakosságot, kínoztatta az embereket, akik kénytelenek voltak az úrra dolgozni; régen csak kis ablakuk lehetett, ilyen volt a törvény, így kínoztatta a Rossz Lány az embereket. Ezért a népi monda szerint, Vencel király, legyőzve a Rossz Lányt, az Ung folyó sodrával szembe menve és elérkezve Dubrznics faluba, kihirdette a következőt: „Már ne építsetek kis ablakos házakat, bátran tegyetek rájuk nagyot, legyen nektek világosság!” Egy másik elbeszélésben az álruhás Mátyás király meglátva, hogy az emberek földdel tapasztják be az ablakukat, parancsba adta ennek betiltását. Ulicsi feljegyzés. Ez az érdekes rész visszatükrözi azt a társadalmi-gazdasági rendszert, amikor a helyi vezetők parancsára a parasztok kénytelenek voltak kisablakos házakat építeni vagy földdel betapasztani azokat.

Ha elemezzük a mondának azt a részét, amely Vencel király törökországi tartózkodásával foglalkozik, néhány pontatlanságot találunk. Összehasonlítva Hnatyuk feljegyzéseivel, a mi változatunk pontosabb. Az ublyai változat szerint, a Pogány lány egy török király lánya volt Erzurumból. Ez a város tényleg Törökországban található. A török király meghívta Vencel királyt vendégségbe azzal a céllal, hogy megmérgezi és így áll bosszút lánya haláláért. Útközben Vencel találkozott egy piros nadrágos katonával, (ez maga az ördög volt), akit sokszor ábrázoltak így a népmesékben, ő figyelmezteti a veszélyre. A törököknek

7 Összehasonlításakor a Hnatyuk változatát vettük alapul, mivel ez a legkésebb szöveg, amely Mátyás királyról és a Rossz Lányról szól.

8 A kelet-szlovákiai ukrán területen ez a motívum külön csoportot alkot a Mátyás-mondakörben.

nem sikerült megmérgezni Vencelt, ezért elhatározták, hogy hordóba zárva, ledobják őt a bástya tetejéről, miután egy kicsit elkábították. De az ördög megint megmenti Vencelt úgy, hogy a török királlyal és feleségével elviszi őt Kisvárdára, Magyarországra. Kisvárdán a török király és Vencel szerződést kötnek, amely szerint a török király három szekér aranyat ad Vencelnek. Azóta arannyal fizetnek egymásnak az emberek.

Mátyás király utazása Törökországban, csodálatos módon való kiszabadítása a bölcs Salamonról szóló mondaciklushoz tartozik. Ezek a legendák nagyon elterjedtek voltak Halicsban és Kárpátalján. Egy részüket V. Hnatyuk megjelenítette Etnográfiai gyűjteményében. 1897, III. kötet, 37—47. old.

Kelet-Európában a Salamonról szóló legendák a bizánci kultúra hatására terjedtek el. Különösen Oroszországban voltak népszerűek. Nagyon nagy hatással voltak a szájhagyomány útján terjedő népköltészetre, ahol helyi, népi elemekkel gazdagodtak. Az északi és déli szlávok közötti viszony volt annak az alapja, hogy a Salamonról szóló apokrifikus legendák közül néhány átment a Mátyás királyról szóló népköltészetbe.⁹

Az ulicsi szövegből tudomást szerzünk a Pogány lány származásáról. Az elbeszélés szeretné pontosítani a Pogány lány születésének idejét és helyét, illetve azt, igaz-e, hogy a lány 1026-ban született Orichovica faluban. Azt hitték, hogy a „változtatól” született, vagyis az anyját becsérélték a rossz női szellemek egy kísértettől származott gyerekre. Ezért van kacsalába. Az elbeszélésben nem esik egy szó sem a Pogány lány gyermekkoráról, de annyit megtudunk, hogy már kiskorában különös természettel volt megáldva; háromévesen testileg is, lelkileg is felért egy tízéves gyerekkel és 14 évesen uralkodni akart a világon.

Ulics és Novoszelica falukban készített feljegyzéseinkben eléggé elterjedt az a motívum, amikor a cipészek nem tudták megvarrni a Pogány lány cipőit, mivel állat lábai voltak, ezért a Pogány lány lefejeztette őket. De volt egy ravasz cipész, aki beszórta azokat az ösvényeket, amelyeken közlekedett a Pogány lány, hamuval és liszttel, megmérve lábnyoma nagyságát, elkészítette neki a cipőt.

Analóg motívumok találhatók a szlovák népi legendákban, amelyek Lucijáról, ill. a Halálról szólnak. Lucia lábálában olyan cipészek előtt jelent meg, akik nem hittek benne, ezért rövid időn belül cipőt kellett varrniuk Luciának.¹⁰

Az ulicsi szövegben hibásan szerepelnek a történelmi események: Ferenc József, aki Mátyás király előtt uralkodott, nem tudja legyőzni a Pogány lányt és lemond a királyságról. Ez egy különös magyarázata annak, hogy a magyar király, aki Mátyás előtt uralkodott, nem halt meg, hanem azért mondott le a királyságról, mert nem tudta legyőzni a Pogány lányt, aki Magyarország varázseréjének a jelképe.

Utolsó feljegyzésekből kiderül, hogy Mátyás királynak segít az ördög a Pogány lánnyal való harcban. Az ördög azt javasolta Mátyás királynak, hogy hajtassa ki az összes jószágot és állatot a faluból és kötessen a nyakukba csengőt. A Pogány lány nagyon megijedt és elszaladt a nevickei várból a beregszásziba. Útközben Záhony falu előtt utolérték őt Mátyás király katonái. Halála előtt a következőt mondta Mátyás királynak a Pogány lány: „Megmutattad Mátyás király milyen híres vagy, mert lefejezték a Pogány lányt.”

9 KOMOROVSKY, Ján 1957. 79.

10 Jozef Ludovit Holuby. Náradopisné práce. Zostavil a uvod MJARTAN, Ján 1958. 446. Bratislava

Egy másik ulicsi változatban halála előtt a Pogány lány kineveti Mátyás királyt: „Nem tesz téged híressé Mátyás király az, hogy egy lukas királynak fejét vetted”.¹¹

Rövidebbek azok az elbeszélések, amelyeket Novoszélica és Ulic falvakban jegyeztek még fel. Itt tejet, sőt anyatejet kellett az embereknek adniuk, melyet a vár építésekor a malterba kevertek. Szó van bennük Mátyás királyról, mint hősről, aki kiszabadította az embereket a Rossz lány zsarnoksága alól.

Külön csoportot alkotnak a Rossz lányról szóló helyi elbeszélések, amelyekben egy szó sem esik Mátyás királyról. Ezeket az elbeszéléseket Pudhorod faluban, Nagymihály környékén jegyezték fel.

Pudhorod faluban található egy középkori vár romjainak egy része, amely az úgynevezett Horod dombon van. Erről a várról, amely alatt egy falu keletkezett, nem tudunk semmi bizonyosat. Több, mint valószínű, az nem a Tibovi vár, amelyet sokszor említenek.¹²

Horodról nagyon sok népi mondában esik szó. 1926-ban Iván Pánykevic feljegyzett egy rövid elbeszélést az említett Horodról. A horodi várban élt egy úrnő, akinek férjét halva hozta haza a lova.¹³

A mi feljegyzésünk Pudhorodról, a Horodon élő Pogány lányról szól. Férje a tatárok ellen harcolt és ő „csavarta” haza a férjét a háborúból. Mivel a férj már halott volt, így fej nélkül „csavarta” haza. Meglátva ezt, a Pogány lány kútba dobta gyermekét a bölcsővel együtt, annyira megrémült, aztán ő maga is a kútba ugrott.

Népi hit szerint „csavarás” — egy mágikus cselekmény, amelynek segítségével magához lehet csavarni embert a levegőben még akkor is, ha az messze volt. Az említett esemény az utánzó mágia szerint ment végbe: egy fazékban annak az embernek az alsó ruháját főzték a vízben, akit be akartak csavarni.¹⁴

E csavarás a legjobban Szninscsina környéki falvakban volt elterjedve, de a történelmi népi elbeszélésekben is előfordul.

Az egyik pudhorodi változatban a Rossz lány azt tanácsolta azoknak az embereknek, akik pénzt kértek az ördögtől, hogy csak akkor adják vissza neki a pénzt, ha a malacok lassan fognak menni haza a mezőről. Ez a téma a bolond ördögről a keleti szlávoknál önálló mesévé alakult.¹⁵

Az Inovci és Sztrichovci falukban készített feljegyzésekben a Rossz lánynak nincsenek démoni tulajdonságai. Ez a Rossz lány pusztító volt, egy lyukban élt a horodi barlangban, szeretett énekelni. Inovcin azt beszélik; ő olyan mindentudó volt, hogy még jövendőlni is tudott.

Lehetséges, hogy valamikor élt a horodi várban egy maga körül mindent pusztító nő. Mivelhogy lakása ilyen különös helyen volt, elnevezték Pogány lánynak. Róla szóló elbeszélések még ma is élnek az emberek között.

A Mátyás királyról és a Rossz lányról szóló elbeszélésekben a tudósok a Rossz lány alakjában látják a török ellenséges erőit, mivelhogy a lány török származású volt. Más nézetet vall Melynik Vaszil, aki egyik munkájában a következőket írta; „Érdekes, hogy az előző kutatók, kivétel nélkül, azt vallják, hogy a lány török származású volt, elfeledve azt a tényt, hogy a Kárpátalján

11 Itt a „lukas király” alatt nőt kell érteni.

12 Supis pamiatok na Slovensku, zväzok 11, SU Pamiatkovej starostlivosti a ochrany prirodi, Obzor, Bratislava 1968. 483.

13 PÁNYKEVICS, Ivan 1938. 509.

14 VARCHOL, Nadija 1984. 12. sz.

15 V „Szrávnyitelnom ukazatyéle szluzsetof”. Leningrád 1979. Nr. 1185.

sohasem voltak törökök és így a Rossz lány sem lehetett török származású. Az írott eredeti források arra engednek következtetni, hogy a rossz és gonosz, kegyetlen úrnő egy Drugeth testvére volt. A Drugetheknek nagy kiterjedésű földjük volt Ung megyében. Ezenkívül, az egyik változatban a Rossz lány nagy kárt okozott (Jurij?) testvérnek, Drugethnek, aki meggyilkolta ezért a lányt. Valószínű, hogy a török származásról szóló gondolat későbbi eredetű. Akkor keletkezhetett, amikor a törökök megtámadták az ukrán és más Közép-Európában levő földeket.¹⁶

Melyniknek ez az állítása egyoldalú. A nevickei várhoz egy sor népi legenda kapcsolódik. Az egyik arról szól, hogy a várat egy szláv hercegnő parancsára építették, akit úgy hívtak, hogy „Arany lány” még a magyar törzsek bejövetele előtt élt a Duna mellékén. A vár a „Nevickei vár” nevet kapta, ami azt jelenti, hogy a menyasszonyok vára, akiket ennek a várnak meg kellett védelmezni.¹⁷

Nevickei várról 1317-ben tesznek említést a történelmi feljegyzések, habár az korábban épült fel. Még abban az évben a várat Ján Drugethnek, egy olasz mágásnak adták át, és a 16. sz. elejéig ez volt a Drugethek birtokkormányzási központja.¹⁸

Azoknak a népi elbeszéléseknek, amelyek említést tesznek a Drugethekről, történelmi alapjuk van, mivel a Drugethek tényleg uralták a várat. Drugeth Gáspár uralma alatt alakították át a várat. Halála után a vár átalakítását a lánya fejezte be, kegyetlensége miatt a nép Rossz lánynak nevezte el. A helyi lakosságot kötelezték, hogy tojás és tej adományozásával járuljon hozzá a vár építéséhez, aki ellenszegült — megölték. A Rossz lány kegyetlenségeiről panaszt tettek a királyi udvarnál. A király kiküldte a katonáit, akik maguk előtt terelték az állatokat, amelyeknek kolomp lógott a nyakukban. Aztán szó van a Rossz lány meneküléséről és arról, hogyan ölte őt meg a katonák kapitánya.¹⁹

Véleményünk szerint a Rossz lány alakjában két motívum keresztezi egymást.

1. A kegyetlen úrnő, Drugeth testvére vagy lánya, kinek uralkodása alatt épült át a nevickei vár — a Rossz lány — Pogány lány.

2. Magyarország ellensége — Törökország — „Rossz lány” — Pogány lány.

A második motívum tükrözi Korvin Mátyás, magyar király harcát Törökországgal. Ez a harc olyan kimerítő és sok áldozatot követelő volt, hogy a nép még ma sem feledkezett meg róla. Ez hasonlít arra, a régi időkből ránk maradt, orosz regére, amelyben a pacsirta Rabló harcol a Szörnyeteggel és ami az orosz nép harcát tükrözi a barbár törzsekkel.

Az elbeszélésekben a Rossz lány egyszer emberként, egyszer állatként szerepel: Kacsa-, liba-, tyúklábai vannak, érti az állatok nyelvét.²⁰ Perfeckij változatában van egy érdekes rész, amely Mátyás harcáról szól a Rossz lánnyal. Mátyás sok állatot szedett össze, hogy elnyomja a Rossz lány állati hangját, amelytől megsüketültek az emberek. Ez hasonlít arra az orosz mondára, amely a Pacsirta-rablóról szól, aki úgy füttyült, mint egy pacsirta és úgy bőgött, mint egy

16 MELYNIK, Vaszil 1970. 42—43.

17 Isztorija miszt i szil URSZR. Kijev. 1969. 663.

18 Isztorija miszt i szil URSZR. Kijev. 1969. 663.

19 DUSANEK, Ján—GABRIEL, Frantisek 1946. 105.

20 A kelet-szlovákiai ukránok népi mondáiban a tyúklábak a szellemeket jelentik: „eljön valami, aki mintha tyúklábakon járna”.

GIRJÁK, Michájlo 1972.

állat és ennek következtében megsüketítette Kijevben a hercegeket és bojárokat.²¹

A Rossz lány egyes motívumainak vonásai, melyek hasonlítanak a Szörnyeteg és a Pacsirta-rabló motívumaihoz, bemutatják a kárpátaljai, halicsi és az orosz nép helyzetét és a rossz elleni harcukat. Ezért egyetértünk Perfeckij azon gondolatával, hogy a Rossz lány motívumában tükröződnek a régi idők eseményei, amelyek sokkal előbb történtek és nem a Mátyás király uralkodása alatt, pontosabban kárpátaljai és halicsi területen zajló harcok a tatárokkal, pecsenigekkel, polovecekkel és más barbár törzsekkel.²² A történelemből tudjuk, hogy IV. Béla magyar király nem tudta megakadályozni a tatár—mongol törzsek áthaladását a Verecke-hágón 1241-ben. Elsőnek a Kárpátalja népe esett áldozatul a tatároknak. Később a XIV—XVIII. században a tatárok a Krímből támadták a letarolt ukrán földet és a Kárpátokat. Ezek a viharos történelmi események a népi elbeszélésekben találtak visszhangra. A tatárokról szóló elbeszélések Kárpátalján találhatók, de kutatásaink alatt az ulics-ublyai völgyben is találkoztunk velük.

A topográfiai nevek a Mátyás királyról és a Rossz lányról szóló elbeszélésekben (Orichovica falu, nevickei vár, záhonyi erdő Csap mellett stb.) és az az esemény, amely Ungvár környékén történt arról tanúskodnak, hogy ezek az elbeszélések Ung megyéből erednek, amely egyik legrégebb kerülete Kárpátaljának. Innen kerültek az ulics-ublyai völgybe, ahol bizonyos helyi jelenségekkel lettek felruházva: a Rossz lány sok vára közül az egyik Pudhorodon volt, de Ulicson is várat akart építeni; a kelet-szlovákiai ruszinok részvétele a Rossz lány elleni harcban stb.

A népi elbeszélésekre az a jellemző, hogy idealizálják és hőssé emelik a pozitív szereplőket a negatív szereplőkkel szemben, akiket rossz vonásokkal és jellemekkel ruháznak fel. A mi esetünkben az egyik oldalon áll Mátyás király hősi alakja, a másikon — a Pogány lányé, mint a gonoszság megtestesítőjéé.

Az ukrán nyelvű anyagot fordította: Pataki Jánosné.

IRODALOM

DUSANEK Ján—GABRIEL, Frantisek

1946 Povesti ze zakarpatske Ukrajini. Praha

GIRJAK, Michájlo

1972 Ukrajinszki narodnik kaszki. Prešov

JACKO, Pávlo

1928 Isztorija nevicsánszkovo zamki. Uzsgorod.

KOMOROVSGY, Ján

1957 Král Matej Korvin v ludovej prozaickej slovenosti. Bratislava

MELYNIK, Vaszil

1970 Isztorja Zakarpattja v usznih naródnih perekazah ta isztoricsnih pisnyah. Lvov

PANYKEVICS, Ivan

1938 Ukrajinszki gavari Podkarpátszkoj Ruszi i szumizsnih oblasztej.

PERFECKIJ, Eugen

1926 Podkarpatske a halicskoruske tradice a krali Matyasovi Gorvinovi. Bratislava

21 PERFECKIJ, Jevgen 1926. 30.

22 PERFECKIJ, Jevgen 1926. 30.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákok a kutatások tükrében

Napjainkban a szlovákok három kisebb tömböt alkotnak a megye jelenlegi határain belül. Egy csoportjuk a Bükkben, a másik a Hegyközben, a harmadik a Zempléni-hegyvidék belsejében, erdővidékén él. Az 1980-as népszámlálás, tanácsí felmérés nemzetiségi települési adatai szerint az alábbi helységekben laknak szlovákok: Alsóregmec, Bükkszentkereszt, Bükkszentlászló, Füzér, Háromhuta (Ó-, Új-, Középhuta), Kishuta, Komlóska, Nagyhuta, Répáshuta, Rudabányácska, Vágáshuta, valamint Pálháza (csekély szlovák lakossal).¹

A szlovákok, a kárpátukránok itteni legkorábbi megjelenését a 17. századra datálják.² A 17. századi, 18. század eleji elnéptelenedés — melynek okozói a különböző háborús események (török elleni harc, Rákóczi-szabadságharc), a pestis-járványok, az elszegényedés — következtében tömegessé vált a két etnikum elvándorlása, s ez különösen 1711 és az 1740-es évek között csúcsosodott, de folyamatos volt a további évtizedekben is.³

A 18—19. századi összeírások, statisztikák megközelítően pontos képet nyújtanak a levándorlás méretéről, bár az egyes települések etnikai összetételéről nemegyszer ellentmondásos adatokat közölnek. Különösen nehéznek tűnt a szlovák és kárpátukrán elem meghatározása. Mind a cseh és szlovák, mind a magyar részről — a felhasználható történelmi, nyelvi források tüzetes feldolgozása révén — megközelítően megtörtént az egyes települések koronkénti etnikai állapotának a rögzítése,⁴ de nyitott kérdések a mai napig fennmaradtak. Ez főként a szlovák—ukrán vegyes lakosú helységek (pl. Rudabányácska),⁵ ill. a lakosoknak önmagukat egyszer ukránnak, másszor szlováknak való bevallása

1 1980. évi népszámlálás, 1983. 91. A tanácsí becslés e helységekben 4809 szlovákot tart nyilván, a népszámlálás szerint 334-en választották anyanyelvként a szlovákokot, szlovákul beszélnek 1496-an.

2 BALASSA Iván 1964. 17—20. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973a. 332—333. PETERCSÁK Tivadar 1978. 8. BOROVSZKY Samu 1909. 359—360. PETROV, A. 1928. 160—161, 171. SZABADFALVI József 1981. 14.

3 MANGA János 1973. 245. VERES László 1978—79. 62. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973a. 336. BOROVSZKY Samu 1909. 360—361.

4 PETROV, A. 1927. PETROV, A. 1928. STOLC, Jozef 1949. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973a. VERES László 1978. Vö. *Abaúj-Torna vármegye 1896*. 281—307. 373—376. SZABADFALVI József 1978. 81. NIEDERMÜLLER Péter 1981a. 657—660.

5 NIEDERMÜLLER Péter 1980. 92. Megállapítása szimpatikus: „A Szepes, Sáros és Zemplén megyékben élt szlovák és ukrán népesség mind nyelvében, mind kultúrájában oly mértékben asszimilálódott egymáshoz, hogy szinte képtelenség volt e két etnikumot megbízhatóan megkülönböztetni”. (NIEDERMÜLLER Péter 1981a. 660.) Viszont nem fogadható el érvelése (NIEDERMÜLLER Péter 1980. 93.), hogy Rudabányácska lakóit azért tekinthetjük ukránoknak, mert SIRÁCKY, Ján nem említi szlovák községnak (SIRÁCKY, Ján 1966. 126—127.), ugyanis SIRÁCKY, Ján idézett munkájának a Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozó része vázlatos, e tekintetben az 1980-as áttekintése konkrétabb (SIRÁCKY, Ján 1980. 47—48.), s itt szerepel Rudabányácska is.

(Komlóska)⁶ esetén merül fel. Sokszor a beszélt nyelv sem nyújt kellő támpontot, pl. *ŠTOLC*, *Jozef* nyelvjárási gyűjtése alapján vitatja, hogy Örömböly és Múcsony lakossága ukrán lenne.⁷

A korábbi adatok ellentmondásossága abból a cseppfolyós szituációból fakadt, hogy a nyelvi-etnikai váltás, összeolvadás elhúzódott. A szlovák jelleg leginkább ott őrződött meg, ahol a szlovákok többségben voltak, ahol viszonylag zárt környezetben éltek, ill. ahol a szomszédságban is voltak szlováklakta települések. Az 1946/47-es magyar–szlovák lakosságcsere és előkészítése lehetőséget adott a szlovák nyelvészeknek, néprajzkutatóknak a kortársi állapot szlovák részről történő felmérésére. *Jozef ŠTOLC Petrov* munkái nyomán vette számba a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovák, illetve azoknak tartott településeket. Hivatkozik is *Petrov*-ra, hogy ő 60 szlovák helységről tud a térségben, de ezek jó része a két évszázad folyamán magyarrá vált. A gyűjtése alapján főként Bükk-szentkereszt, Bükk-szentlászló, Répáshuta, Hámor, Ómassa, Perecesbánya (ide-települt elsőgenerációs bányászok) helységeket találta szlovák jellegűnek; szorint a szlovák elem jobban megőrződött Szirmabesenyőn, Görömbölyön, míg Sajópálfalán, Sajóbesenyőn, Felsőzsolcán gyengén. Abaújban Múcsont, Forrót, Zemplénben Háromhutát, Kishutát, Nagyhutát, Vágáshutát, Alsóregmecet, Filkeházát, Rudabányácskát tekinti szlováknak. Fűzére szorint a újabb időkben jöttek szlovákok, amiként elszigetelten néhány városba, helységbe is beszélték.⁸ *Jozef ŠTOLC* a lakosságcsere előtti helyzetet rögzítette 1947-ben. Az áttelepülés következtében az itteni helységek szlováksága alaposan megfoghatkozott, lehetőség nyílt a környékbeli magyarok beköltözésére is.⁹ A lakosságcseret az egyik legjelentősebb tényezőnek tarthatjuk a természetes asszimiláció meggyorsulásában. Az etnikailag öntudatosabb réteg eltávozásán túl a viszsamaradt szlovákok jó részében ugyanis olyan pszichikai képzet is kialakult, hogy mivel nem települtek át, ezáltal a nemzetiségük rovására mintegy a magyarságot kell választaniuk. (A szocialista nemzetiségpolitika emiatt is tekintette elsődleges feladatának a nemzetiségi tudat vállalásának a felélesztését, amely napjainkban az anyanyelv megőrzésének a feladatával párosult.)

DEME Dezső az 1950-es évek eleji gyűjtése nyomán lényegében a *ŠTOLC* által idézett helységeket tünteti fel szlováknak, idesorolva még Hollóházát és Kékedet, de elhagyva Felsőzsolcát, Görömbölyt és Perecesbányát. Azonban *DEME* szlovákuul jól beszélő településekként csupán Répáshutát, Vágáshutát, Rudabányácskát, Kis- és Nagyhutát említi. Szerinte a többiben az öregek még beszélik a nyelvet, a középkorúak gyengén, a fiatalok pedig csak magyarul érintkeznek.¹⁰ *Sipos Istvánnak* a bükki szlovák helységekben ez időben végzett nyelvjáráskutatása is alátámasztja a fentieket: Hámorban és Ómassán már az idősök sem beszéltek egymás között szlovákuul.¹¹

6 *ŠTOLC, Jozef* 1949. 306. Szerinte nem szlovákok, „ukránul beszélnek, mint a Borsod megyei Irotán, Viszlón, Rakacán.” Vö. *PALÁDI-KOVÁCS Attila* 1973a. 350., 352. *BÁLINT B. András* 1978. 5.

7 *ŠTOLC, Jozef* 1949. 302.: Görömböly: „a lakosok görög katolikus szlovákok”. 304.: Múcsony: „Múcsony nyelvjárása a kelet-szlovákiai típus normális nyelvjárása”. *PALÁDI-KOVÁCS Attila* a fenti helységek ukrán voltát mutatja ki: *PALÁDI-KOVÁCS Attila* 1973a. 341–343., 347.

8 *ŠTOLC, Jozef* 1949. 300–308. L. még: *ŽATKO, Rudolf* 1971. 478.

9 *SIPOS István* idézi, hogy Répáshutáról 150, Bükk-szentkeresztről 120 fő települt át, a lakosság visszaesett a 19. századi létszáma: *SIPOS István* 1958a. 34.

10 *DEME Dezső* 1964. 10–13.

11 *SIPOS István* 1958a. 11.

BALASSA Iván a Földművelés a Hegyközben című művében *DEME Dezső*-höz hasonlóan részben szlovák helységként említi Hollóházát, Filkeházát, s egyes lakosának tekinti Széphalmot és Mikóházát.¹² GUNDA Béla a 70-es évek közepén Zemplénben szlovák településként Háromhutát, Nagyhutát, Kishutát, Vágáshutát tünteti fel, jelentős szlovák elemet talál Füzéren, Hollóházán és Alsóregmecen is; Rudabányácskát és Komlósát ukrán nyelvi sajátosságot felmutató településnek tartja.¹³ Számbavétele Hollóháza kivételével szinte megegyezik az 1980-as népszámlálás adataival.

E rövid áttekintés azt mutatja, hogy az 1980-as tanácsi becslés, ill. népszámlálás a nemzetiség vállalása, az anyanyelv érintkezési eszközként való használata tekintetében — figyelembe véve az elmúlt évtizedekben bekövetkezett munkavállalói migrációt és az urbanizációs folyamat hatását — reális adatokat közöl a szlovákok településeiről. A kutatómunka során természetesen más helységekben is találkozhatunk a szlovák népi kultúra maradék nyelvi megnyilvánulásaival, hiszen a nyelvváltás, a nem anyanyelven való mindennapi érintkezés ellenére az idősebb korosztály egyes tagjai máig megőrizhetnek gyerekkorukban hallott, megjegyzett tradicionális elemeket. Más jelenségek is bizonyítják, hogy a „kulturális hasonulás”¹⁴ lassúbb is lehet a nyelvi váltás folyamatánál. Napjainkban a néprajzi kutatás szempontjából a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovák jellegű települések körülhatárolásához — a településtörténeti, migrációs adatokra támaszkodva — a 20. század 40–50-es éveiben kialakult állapotot ajánlatos alapul venni. Összefoglalásunk alapjának mi is ezt tekintetük, figyelmünket azonban elsősorban a mai szlováklakta helységekre összpontosítottuk.¹⁵ Voltaképpen csekély eltéréssel a századközépi adatokra támaszkodtak JÁN SIRÁCKY (1966., 1980.) és MANGA János (1973., 1975.) idekapcsolódó hivatkozásai is.¹⁶ Rudolf BEDNÁRIK a 70-es évek közepén a megyében folyó szlovák néprajzi kutatás kiindulópontjának az 1773-as Lexikon locorum és az 1880-as népszámlálás adatait ajánlja, melynek nyomán 32 községet sorol fel, bár megjegyzi, hogy többségükben a szlovák elem alig pár tucatnyira tehető, ezért 17 helységre szűkíti le a szlovák lakossággal rendelkező települések számát. Ezek azonban nem lépik túl a STOLC, SIRÁCKY és MANGA által közölt helységek körét.¹⁷

12 BALASSA Iván 1964. 7.

13 GUNDA Béla 1976. 33. GUNDA Béla 1980. 242.

14 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973a. 358.

15 Kivételt csak abban az esetben teszünk, ha fontos néprajzi adatra hivatkozhatunk. Pl.: GUNDA Béla a népi építkezés néhány elnevezését közli Derenkőről, ill. Rákóról, (GUNDA Béla 1934. 1. 12.) Derenk lengyel település volt, megszűnt, Rákót a 40-es években a szlovák kutatók sem tekintik szlovák helységnek.

16 SIRÁCKY, Ján 1966. 126–127. SIRÁCKY, Ján 1980. 47–48. MANGA János 1973. 245. MANGA János 1974. 44. SIRÁCKY, Ján az alábbiakat sorolja szlováklakta helységek közé: Alsóregmec, Füzér, Füzérkomlós, Forró, Kéked, Kishuta, Nagy-huta — Ohuta (Sic! Az utóbbi nyilván Háromhutának felel meg). Vágáshuta, Komlóska, Rudabányácska, Bükkszentlászló, Bükkszentkereszt, Répáshuta, Ómassa, Hollóháza (SIRÁCKY, Ján 1980. 47–48.) BALASSA Iván felfedezése szerint Füzérkomlóst a betelepülés „nem érintette annyira, hogy ... magyar jellegén változtatott volna”. (BALASSA Iván 1964. 23.)

17 BEDNÁRIK, Rudolf 1975. 185.

A mai bükki szlovák falvak benépesítése a 18. század elején indult meg. SIPOS István, VERES László kutatásai alapján tudjuk, hogy az első huta a Rákóczi-szabadságharc bukása után (1712—17 között) Bükk-szentlászló (Óhuta) közelében épült. Ezt a hagyomány is alátámasztja, szerinte a lakosságot a szabadságharcban való részvétel miatt büntetésből telepítették ide. 1730-tól a lakosok nevét megőrizte a diósgyőri plébánia anyakönyve. Az újhutai (bükk-szentkereszti) üzem 1755-ben épült, Répáshutáról 1790-ben történik első ízben említés.¹⁸ Alapítójáról eredetmonda is él Répáshután.¹⁹ A 18. század közepén Hármort is említik.²⁰ A huták és a hámorok eredeti lakói szakmunkások voltak, akik az akkori Észak-Magyarország minden területéről érkeztek, köztük szlovákok, lengyelek, németek, kárpátukránok és magyarok. A huták lakói nyelvében a morva, a nyugat- és kelet-szlovákiai nyelvjárások ötvöződnek, melyeket átszőnek közép-szlovákiai (nógrádi) nyelvjárásbeli, valamint magyar, lengyel és német elemek is. A hámorok lakóinál erősebb volt az észak-gömöri, dél-szepesi nyelvjárás jelenléte.²¹

Óhutát 1698-ban alapították. 1776-ban mind a három Hután (Új- és Középhután is) zsellérek élnek. A Háromhuta első mestere lengyel származású volt.²² A lakosság feltehetően a mai Kelet-Szlovákiából érkezett, nyelvjárása a sárosi—szepesi—gömöri nyelvjárással rokon.²³ Nagyhuta, Kishuta, Vágáshuta lakói Pesty Frigyes helységnévtára szerint Árva megyei eredetűek, neveik is árvai származásra utalnak. Népi kultúrájukban Ján PODOLÁK árvai, sárosi és zempléni jeleget állapított meg. A vágáshutaiak gömöri eredetűnek tartják magukat. GUNDA Béla szerint az ablakosságuk határozottan gömöri jellegű.²⁴ Hollóháza először 1780-ban, Nagyhuta 1763-ban, Kishuta 1752-ben, Vágáshuta 1794-ben tűnik fel a feljegyzésekben. 1770—1794 között ülhetett meg a szlovák és kárpátukrán lakosság a magyarok által elszórtan lakott Filkeházát, Füzért, Kékedet, Széphalmot és Alsóregmecet.²⁵ Alsóregmec és Füzér lakói jellegzetes kelet-szlovákiai (zempléni) nyelvjárásban beszélnek.²⁶ Rudabányácska szlovák—ukrán lakossága is ebben az időszakban telepedhetett le. Komlóska a hagyomány szerint a kuruc időkben létesült.²⁷ Miután a lakosai a legutóbbi népszámlálás során és a kutatók előtt ismét szlováknak vallották magukat,²⁸ a falut a szlovák települések közé soroltuk.

*

18 SIPOS István 1958a. 17—19. VERES László 1978. 18—19. A szlovák szerzők a 18. sz. végére teszik az alapítást: ŠTOLC, Jozef 1949. PODOLÁK, Ján 1958a. 313. Lásd még: FRISNYÁK Sándor 1977. 157.

19 KOLODZEY Zoltán 1970. 39—40.

20 SIPOS István 1958a. 22.

21 SIPOS István 1958a. 40, 68. SIPOS István 1958b. 203. DEME Dezső 1966. 12. VERES László 1978. 16. DIVIČANOVÁ, Anna 1980. 121. DIVIČANOVÁ, Anna 1981. 365—366.

22 TAKÁCS Béla 1966. 14., 25. IKVAI Nándor 1967. 25.

23 GUNDA Béla 1976. 34.

24 Idézi PETROV, A. 1927. 3—4. PODOLÁK, Ján 1958a. 315. PETIK Rezső 1975. 169. GUNDA Béla 1976. 34.

25 BALASSA Iván 1964. 21—23. BALASSA Iván 1960. 3. Filkeházán a kárpátukránok megjelenéséről már 1680-ból tudunk: BALASSA Iván 1964. 17.

26 GUNDA Béla 1976. 34.

27 PETROV, A. 1927. 5.

28 DIÓSZEGI Zsuzsa—BARNA Gábor 1981. 283.

A szlovák lakosság tömbjei közül kétségkívül a belső-zempléniek és a hegy-zsók a leginkább kutatottak. Köszönhető ez elsősorban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének, melynek tudós kutatói 1951 óta végeznek rendszeresen kutatómunkát a régióban (különösen GUNDA Béla, IKVAI Nándor, FERENCZI Imre, SZABADFALVI József, UJVÁRY Zoltán).²⁹ A táj néprajzi kutatásának sajátosságait és feladatait 1960-ban BALASSA Iván (akinek ugyancsak jelentős része van e terület földművelésének a feldolgozásában), 1956-ban, 1964-ben és 1981-ben SZABADFALVI József foglalta össze.³⁰ A zempléni szlovák falvak néprajzát kitűnően tekintette át GUNDA Béla.³¹ PETERCSÁK Tivadar Hegyköz-monográfiája szintén tartalmaz szlovák adatokat.³² A bükki szlovákokról szóló összegző munka úgyszólván nincsen. Folklórukról egy nyelv-járás-monográfiából kaptunk ízelítőt. (SIPOS István, 1958 a–b).³³ A miskolci Herman Ottó Múzeum által lebonyolított répáshutai komplex néprajzi feltárás tanulmányai szlovák és magyar nyelven a közeljövőben jelennek meg.³⁴

A hazánkban, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében végzett kutatómunkájának tapasztalataként JÁN PODOLÁK azt a következtetést vonta le, hogy „a magyarországi szlovákokat a környező magyar etnikai közeggel való kontextusban kell vizsgálni.”³⁵ Ez a szemlélet, tendencia jellemzi e vidéken lebonyolított tájiregionális néprajzi kutatás zömét. Az ötvenes évek közepétől a tájon élő különböző etnikumok egymásra hatásának, specifikumainak vizsgálatára valóságos „iskola” bontakozott ki. Különösen jellemző ez a zempléni kutatásokra, melyekhez az alaphangot GUNDA Béla és BALASSA Iván adta meg.

*

A szlovákok által lakott helységek települési képeről elsősorban Zemplénből vannak adataink. BALASSA Iván hangsúlyozza a hegyi falvak régies településformáinak az érdekességét.³⁶ DÁM László kutatása szerint zömük morfológiai szempontból soros-utcás, szalagtelkes típusú, irtványtelepülés. A szlovák helységek máig megőrizték az erdőtélkes sorfalu jellemző vonásait.³⁷ GUNDA Béla szerint kivételt képez az üveghuta köré épült Újhuta Runddorf jellege.³⁸ A ku-

29 GUNDA Béla 1956a. GUNDA Béla 1956b. FERENCZI Imre 1960a. FERENCZI Imre 1960b. IKVAI Nándor 1958. IKVAI Nándor 1967. SZABADFALVI József 1963a. SZABADFALVI József 1963b. SZABADFALVI József 1967. UJVÁRY Zoltán 1958. UJVÁRY Zoltán 1959.

30 BALASSA Iván 1960., BALASSA Iván 1964., SZABADFALVI József 1964., SZABADFALVI József 1981., SZABADFALVI József megírta a Zempléni-hegység néprajzi összefoglalását is: SZABADFALVI József 1978. Lásd még: KÓSA László 1975. 427–428.

31 GUNDA Béla 1976. 33–38.

32 PETERCSÁK Tivadar 1978.

33 SIPOS István 1958a. A népszerű néprajzi összefoglalót l.: BAKÓ Ferenc 1977. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákok körében végzett kutatómunkáról szóló utalásokat l. még: BALASSA Iván 1972. BALASSA Iván 1975., BALASSA Iván 1976., BALASSA Iván 1981., MÁRKUS Mihály 1976. PODOLÁK, JÁN 1958a. A folklórkutatásról l. még: KRUPA András 1979.

34 A vállalkozás jelentőségét PALÁDI-KOVÁCS Attila (1981a. 195.) külön is méltatta.

35 PODOLÁK, JÁN 1975. 324.

36 BALASSA Iván 1960. 10.

37 DÁM László 1981. 63–64. IKVAI Nándor 1967. 19., BODNÁR Zsuzsanna 1980. 330.

38 GUNDA Béla 1976. 36.

tatás kiterjedt az erdőtélkes helységekre jellemző falukerítésekre; a velük párosuló falukapuk emléke a szlováklakta helységekből még fellelhető (Háromhuta).³⁹

A népi építkezés, a lakóház, a gazdasági épületek, a házberendezés kutatása is regionális jelleggel történt. GUNDA Béla mutat rá, hogy a zempléni szlovákoknál a legrégebbi házak kétszobásak lehetnek.⁴⁰ Ezek mai maradványai elsősorban zsellérházak. A jellegzetes zempléni lakóházak hámosztatúak, melyekkel egybeépült a szin is.⁴¹

A Zempléni-hegyvidék lakóházairól DÁM László, IKVAI Nándor, a hegyköziekéről PETERCSÁK Tivadar készített összehasonlító tanulmányt. Komlóskai népi építkezéséről BODNÁR Zsuzsanna, a zempléni szlovákság lakóházainak jellegzetességét GUNDA Béla mutatta be.⁴² Egy kishutai boronás parasztházat VOHRADNYIK Géza írt le.⁴³

A múlt században túlsúlyban voltak még a faházak,⁴⁴ nyomaik napjainkban a Zempléni-hegyvidék zártabb falvaiban lelhetők fel (Háromhuta, Komlóskai, Nagyhuta, Kishuta).⁴⁵

DÁM László tekintette át a zempléni tetőfedő anyagokat. A szlovák falvakban is honos grádicsos zsüptető — mely kizárólag a borsodi, zempléni és abaúji területek sajátja — a szomszédos ukrán, szlovák és lengyel kapcsolatra utal. A másik tetőfedő anyag, a zindely készítésének legjellegzetesebb központja Háromhuta volt. A tetőformák közül a kontyolt nyergestetőt tartja legrégebbinek, melynek példáit Komlóskáról mutatja be.⁴⁶

A szlovák falvak szobabelsőiről, berendezéseiről ugyancsak a Zempléni-hegyvidékről vannak adataink GUNDA Béla a grádicsosan fedett tetőn túl a szoba (*hiža*) negyedét betöltő asztalfarmájú belső fűtésű kaboláskemencét (*pec*) szlovák jellegnek nevezi.⁴⁷ A kaboláskemence a századfordulóig a Hegyközben általános volt.⁴⁸

A szobák funkcionális tagolódásának és berendezésének leírását Komlóskáról kaptuk (BODNÁR Zsuzsanna, DÁM László).⁴⁹ BODNÁR Zsuzsanna leírja a berendezés és a ház lakói mindennapi kapcsolatát, anyanyelven is megadja a berendezés, a használati edények, tárgyak terminológiáját, ugyanúgy, amiként néhány évtizeddel korábban GUNDA Béla közölte a derenki és rákói házbelső fontosabb részeinek a neveit.⁵⁰

A zempléni szlovákok gazdasági épületeit SELMECZI KOVÁCS Attila ismerteti érintőlegesen: Újhután a szűk völgy miatt különálló istállót építenek. Komlóskán a csűr tárolóhelyisége elé kerül a disznóól. A szin általában a házzal együtt építik, de előfordul, hogy a kocsiszint az udvar végén állítják fel (Újhuta).⁵¹ GUNDA Béla a zempléni szlovákok jellegzetességének tekinti a szoba

39 DÁM László 1981. 66.

40 GUNDA Béla 1976. 37.

41 VOHRADNYIK Géza 1971. 14., GUNDA Béla 1976. 36.

42 IKVAI Nándor 1967. 21. GUNDA Béla 1976. 36. PETERCSÁK Tivadar 1978. 58. BODNÁR Zsuzsanna 1980. 336. DÁM László 1981. 66—68.

43 VOHRADNYIK Géza 1971. 102—104.

44 BALASSA Iván 1960. 11. SZABADFALVI József 1978. 92.

45 GUNDA Béla 1976. 37. DÁM László 1981. 77.

46 DÁM László 1981. 81—82.

47 GUNDA Béla 1976. 37.

48 BALASSA Iván 1960. 11. PETERCSÁK Tivadar 1978. 62.

49 BODNÁR Zsuzsanna 1980. 336—347. DÁM László 1981. 83—84.

50 BODNÁR Zsuzsanna 1980. 336—347. GUNDA Béla 1934. 12.

51 SELMECZI KOVÁCS Attila 1981a. 95.

földjébe vájt krumplitároló vermet (*jama*), a magas csűrpadlást.⁵² A hegyközi huták sajátja, hogy a környékkel ellentétben náluk nem található a szénapajta vagy szénasop.⁵³ A Sajó és Hernád közti elmagyarosodott, egykori kárpátukrán, szlovák lakosú községekben is — az ottani magyarokhoz hasonlóan — ismeretlen, kizárólag a tűzifa, ill. a szekér tárolására használt építményt nevezik *sopka*-nak, *sopá*-nak.⁵⁴

A bükki szlovákok mészégető kunyhóinak a típusait (jármos, kerek, féloldalas) *BAKÓ Ferenc* dolgozta fel. Hasonlókat építenek az erdei munkások is.⁵⁵

A földművelés korlátozott volta, az erdei termékek gazdagsága következtében a *gyűjtögetés* az átlagosnál nagyobb szerepet játszott a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákoknál. A belső zempléni és a hegyközi gyűjtögetésről több, sokoldalúan feldolgozott és közreadott munka áll a rendelkezésre. Elsőként említjük *UJVÁRY Zoltán*nak a vadon termő növények begyűjtési módját, a táplálkozásban való felhasználását, ill. a gyűjtés és felhasználás eszközeit, edényeit bemutató magyar, valamint szlovák nyelven megjelent tanulmányát, melynek anyagát 1954 és 1956 között gyűjtötte.⁵⁶ *PETERCSÁK Tivadar* Nagy-, Kis- és Vágáshuta gyűjtögetését dolgozta fel.⁵⁷ A vadgyümölcsök aszalási módjait *DOBROSSY István* Rudabányácskán, Háromhután és Filkeházán gyűjtötte.⁵⁸ Mind a három szerző közli az erdei termékek, az eszközök szlovák nyelvű terminológiáját is. Hasonló módon éltek az erdő adta lehetőséggel a bükki szlovákok is. *DEME Dezső* említi, hogy a répáshutai asszonyok és gyerekek gyűjtötték az erdei gyümölcsöt. A mészégetők a munkaszünetekben szedték a különféle gombákat, az aszalásra való somot, a disznóknak a makkot.⁵⁹ A gyümölcsfatermesztésnek kisebb a jelentősége a szlovák falvakban. A kertekben meglevő fákat nem gondozták. A légelők hagyásfái vadgyümölcsöket is felhasználták.⁶⁰

A zempléni szlovákok népi méhészkedésének, a vadméhek befogásának a gyakorlatát, a méhlikások legarchaikusabb formáit Háromhutáról *SZABADFALVI József*, *BALASSA Iván* mutatja be. E helységben szinte mindenki ért a népi méhészkedéshez, méhtartáshoz.⁶¹

A háromhutai szlovákok *népi vadfogásának* néhány jelesebb módját *UJVÁRY Zoltán* dolgozta fel.⁶² A bükki mészégetők énekesmadár-fogásáról *BAKÓ Ferenc* adott híradást.⁶³

A földművelés alárendelt szerepet játszott a bükki és a zempléni szlovák lakosok körében. A férfiak jó része a hutákban, az erdőkben dolgozott, illetőleg vándoriparosként, fafaragóként, fuvarosként kereste a megélhetést. A belső zempléni és a hegyközi települések földművelésének sajátosságairól — a 60-as évek állapotát rögzítve — két kiváló monográfia (*BALASSA I.* 1964., *IKVAI N.* 1967.) tudósít.⁶⁴ Mindkettő regionális szinten tárja fel a hagyományos földműve-

52 GUNDA Béla 1976. 37.

53 BALASSA Iván 1964. 163. PETERCSÁK Tivadar 1978. 41.

54 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980. 211.

55 BAKÓ Ferenc 1968. 67—68.

56 UJVÁRY Zoltán 1957. 234—242. UJVÁRY Zoltán 1959. 241—249.

57 PETERCSÁK Tivadar 1970. 108—112. PETERCSÁK Tivadar 1978. 15—17.

58 DOBROSSY István 1969. 514—536.

59 DEME Dezső 1966. 12. BAKÓ Ferenc 1969. 269—270.

60 GUNDA Béla 1976. 37. IKVAI Nándor 1981. 38.

61 SZABADFALVI József 1956. 75. UJVÁRY Zoltán 1959. 250—251. SZABADFALVI József 1967. 41—64. BALASSA Iván 1957. 148.

62 UJVÁRY Zoltán 1959. 249—250.

63 BAKÓ Ferenc 1969. 285.

64 BALASSA Iván 1964. IKVAI Nándor 1967.

lés néprajzi ismereteit, így szerves és körülhatárolt képet alkotnak az itteni szlovákok e foglalkozásáról is. BALASSA szerint „a tiszta szlovák lakosságú falvak különös színfoltot jelentenek a Hegyköz földművelésében.”⁶⁵ E monográfiákon kívül értékes adatokhoz jutunk PETERCSÁK Tivadar, GUNDA Béla, JÁN PODOLÁK munkáiból is.⁶⁶ Valamennyi szerző egyértelmű megfigyelése, hogy a szlovák falvak fő hordozói a legarchaikusabb és legtöbb vonásában kárpáti földművelő kultúra jegyeinek. Földművelésük elmaradottabb, a kedvezőtlen adottságok miatt termelészövetkezetek sem alakultak itt.⁶⁷ A megművelt földterület irtványföld, kerítéssel védik a vadállatok kárától. Korábban nem jött létre nyomásgazdálkodás, parlagolások szabad természetés folyt.⁶⁸ Jellemző, hogy a föld fő művelői az asszonyok.⁶⁹ A trágya felhordását ugyancsak asszonyok, lányok végzik, sajátos szállítóeszközük a ponyva (*trávníčka, plachťička, ručnik*), a hátikosár.⁷⁰ A meredek földoldalakat kétágú kapával törték fel.⁷¹ A vetést is leginkább az asszonyok végzik (kézivetés), a gabona betakarításának fő eszköze a sarló.⁷² A termesztett növények között első helyen áll a rozs és a burgonya.⁷³ Nyáron csak a férfiak járnak el aratni, csépelni az Alföldre.⁷⁴ A bükki szlovákok földműveléséről sajnálatosan alig van ismeretünk.

Az észak-magyarországi szlovákok rétgazdálkodásáról szóló 1981-ben megjelent fontos tanulmányában PALÁDI-KOVÁCS Attila a korábbi kutatások eredményei⁷⁵ és saját gyűjtése alapján összegzi a megyebeli szlovákok széna- és takarmánygazdálkodását is.⁷⁶ Rámutat a bükki és a hegyközi, belső zempléni szénamunkák azonosságaira és eltéréseire: A Bükkben és a Mátrában a zempléni vidékekkel ellentétben nem használtak faállványokat (*ostro*) a széna szárítására, a földön hagyták. A szlovákok sem a Bükkben, sem a zempléni tájakon nem állítanak fel a réteken boglyákat, a szénát közvetlenül szállítják be. A tárgyalt szlovák helységekben — ellentétben a környező magyarsággal — a háznál mindenütt a szabad ég alatt, boglyákban (*kopa, kopka, kopočka*) egy rúd köré rakva és farudakkal körültámasztva tárolják a szénát.⁷⁷ BALASSA Iván említi, hogy a hegyközi szlovák falvakban padláson is raktározták a szénát.⁷⁸

Az erdőnek a tárgyalt szlovák helységek életében való fontosságára és szerepére valamennyi szerző kitér, hiszen a lakosság jelentős része az erdőből élt.

65 BALASSA Iván 1964. 21.

66 GUNDA Béla 1976. 35. PETERCSÁK Tivadar 1978. 30. PODOLÁK, Ján 1958a. 315

67 PODOLÁK, Ján 1958a. 314. BALASSA Iván 1964. 164—171. IKVAI Nándor 1967. 172—181. GUNDA Béla 1976. 35. IKVAI Nándor 1981a. 26.

68 BALASSA Iván 1964. 34. IKVAI Nándor 1967. 41. PETERCSÁK Tivadar 1978. 30. IKVAI Nándor 27.

69 PODOLÁK, Ján 1958a. 314.

70 BALASSA Iván 1964. 51. IKVAI Nándor 1967. 44—45. GUNDA Béla 1976. 35. PETERCSÁK Tivadar 1978. 31. IKVAI Nándor 1981a. 27.

71 BALASSA Iván 1964. 53. PETERCSÁK Tivadar 1978. 31. IKVAI Nándor 1981a. 27.

72 BALASSA Iván 1964. 73., 77. IKVAI Nándor 1967. 104. PETERCSÁK Tivadar 1978. 35. IKVAI Nándor 1981a. 31.

73 GUNDA Béla 1976. 35. IKVAI Nándor 1981a. 29.

74 BALASSA Iván 1964. 95. GUNDA Béla 1976. 36.

75 IKVAI Nándor 1962. 26—53. BALASSA Iván 1964. 132—136. IKVAI Nándor 1967. 168. IKVAI Nándor 1981a. 34—35.

76 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981c. 15—43.

77 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981c. 25—27., 34. Vö. IKVAI Nándor 1962. 48. IKVAI Nándor 1967. 168. Kishutáról, Vágáshutáról az osztró egy másik szlovák elnevezését is közli PALÁDI-KOVÁCS Attila (1979. 240.) *kostrab*.

78 BALASSA Iván 1964. 162.

A földesúri és a falusi erdők elkülönítése, a földosztás erdőjuttatása, az erdővásárlás a zempléni falvak lakóit erdőtulajdonossá tette, ami nem jellemző a bükk szlovák falvakra.⁷⁹ A férfiak a famunkához mindenütt értettek, rendszeresen vettek részt a fakitermelésben. A bükki, répáshutai szlovák favágók (*šlogár*) fadöntési, szállítási, értékesítési munkáját, szervezetét, eszközeit, az erdőművelést KOLODZEY Zoltán és MÁDAI Gyula írta le.⁸⁰ Hasonló módon szerepelteti a hegyközi szlovák falvaknak a fakitermelésben és -feldolgozásban meglevő sajátosságait PETERCSÁK Tivadar.⁸¹ Az erdőhasznosítás másik fő területe a faszerszámok, eszközök faragása. A háromhutaiak zsindelygyártását, orsó-készítését UJVÁRY Zoltán dolgozta fel szlovák nyelvű tanulmányában, a bükkiek, a hegyköziek házi használatra és eladásra szánt különböző eszközeinek (mezőgazdasági szerszámok, talpfák, hordódongák, járomfa, sütőlapát, teknő stb.) elkészítéséről BAKÓ Ferenc, KOLODZEY Zoltán, PETERCSÁK Tivadar számolt be.⁸²

A gazdasági eszközök közül elsősorban a földművelés, a rétgazdálkodás, a fakitermelés és a faeszközkészítés eszköztárából kapunk képet, s feldolgozták pontos anyanyelvi terminológiájukat is. Az eke alkatrészei túlnyomórészt magyar elnevezéseinek a jelenléte a zempléni szlovákoknál az ekés földművelés újabkori elterjedését jelzi (Ján PODOLÁK, BALASSA Iván).⁸³ A mezőgazdasági eszközök magyar–szlovák elnevezésének párhuzamos meglétére mutat rá IKVAI Nándor is.⁸⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila a bükki és a zempléni kaszálás és betakarítás (kasza és részei, üllő, fenőkö, villa, gereblye, szekér) szlovák népi terminológiáját hasonlítja össze, s megállapítja a kaszálás műveletének és eszközeinek táji elnevezési eltéréseit is.⁸⁵ A tárolóeszközök egy sajátos formáját, az ún. veremládák csoportjába tartozó zsindelyes gabonásládát Újhutáról GUNDA Béla írja le szlovák nyelvű tanulmányában.⁸⁶ A háromhutai szlovákoknál dívó primitív tűzgyújtás módjáról, a dörzsöléssel történő tűzlobbantásról UJVÁRY Zoltán,⁸⁷ ill. a népi világítás eszközeiről IVÁNCICS (Ikvai) Nándor és SZABADFALVI József közöl adatokat.⁸⁸ A Zempléni-hegyvidék jellegzetes kúttípusait, építési módjukat, felhasználásukat (Háromhuta, Nagy-, Kis-, Vágáshuta, Komlóska) magyar és szlovák nyelvű munkáiban UJVÁRY Zoltán dolgozta fel.⁸⁹ Ugyanő a vízhordásról, a vízhordó eszközökről is közöl adatokat a tájról.⁹⁰

Az itteni szlovákok állattenyésztéséről és pásztorkodásáról inkább csak uta-

79 SZABADFALVI József 1964. 119. SZABADFALVI József 1978. 83. VERES László 1980. 24. MÁDAI Gyula 1980. 30–32. PETERCSÁK Tivadar 1981a. 45–50.

80 KOLODZEY Zoltán 1970. 40–49. MÁDAI Gyula 1980. 32.

81 PETERCSÁK Tivadar 1978. 20–26. PETERCSÁK Tivadar 1981a. 51–52.

82 BAKÓ Ferenc 1969. 279–280. BAKÓ Ferenc 1977. 146. KOLODZEY Zoltán 1970. 43. PETERCSÁK Tivadar 1978. 27. PETERCSÁK Tivadar 1981a. 53. Vö. BALASSA Iván 1960. 12.

83 PODOLÁK, Ján 1957b. 307–335. BALASSA Iván 1964. 54–58. BALASSA Iván 1973a. 191, 212.

84 IKVAI Nándor 1967. 17. Eszközkapcsolatokról lásd még: MÁRKUS Mihály 1964. 35–41. IKVAI Nándor 1981b. 278–297.

85 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981a. 19–20., 27–28. Vö. BALASSA Iván 1960. 14. BALASSA Iván 1964. 136–141., 145–147., 152–158.

86 GUNDA Béla 1956a. 159–162.

87 UJVÁRY Zoltán 1958. 462–464. Vö. NIEDERMÜLLER Péter 1981b. 404.

88 IVÁNCICS Nándor 1958. 409–420. SZABADFALVI József 1963b. 251–263.

89 UJVÁRY Zoltán 1959. 251–258. UJVÁRY Zoltán 1969. 368–381.

90 UJVÁRY Zoltán 1959. 259. UJVÁRY Zoltán 1969. 384. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981b. 307–333.

lásokat találunk. *BAKÓ Ferenc* a bükki mészégetők ló- és szarvasmarha-legeltetéséről, *KOLODZEY Zoltán* a répáshutaiak legeltetési szokásáról, *PALÁDI-KOVÁCS Attila* az erdei munkákhoz nélkülözhetetlen vonóállatok szükségességéről, *SZABADFALVI József*, *PETERCSÁK Tivadar*, *KOLODZEY Zoltán* a makkoltatás sajátosságairól, *PALÁDI-KOVÁCS Attila*, *PETERCSÁK Tivadar* a lombtakarmány felhasználásáról közöl adatokat. *PETERCSÁK*-nak a filkeházi állattenyésztésről szóló tanulmányai is utalnak a környékbeli szlovákok népi állattartására, pásztorkodására.⁹¹ A bükki szlovák mészégető falvak számartartásáról, felhasználásáról (mész- és vízszállítás) *VIGA Gyula* írt.⁹²

A népi teherhordás eszközei közül mind a bükki, mind a zempléni tájak szlovák falvaiból főként a különböző mezőgazdasági munkákhoz (trágya-, fű-, széna- és egyéb dolgok hordásához) használt ponyvák leírása szerepel, utalás történik a hátikosárra is.⁹³ *GUNDA Béla* a gömöri népi teherhordás eszközeit veti egybe a zempléni szlovákokéival.⁹⁴ *PALÁDI-KOVÁCS Attila* a batyuzó lepedők Borsód-Abaúj-Zemplén megyei elterjedését vizsgálja,⁹⁵ ugyanő a megyebeli szlovákok szénaszállító eszközeit (ág, szánkó, szekér) is bemutatja.⁹⁶

A népi kereskedelem egyik sajátos foglalkozása volt az itteni szlovákoknak. A gyűjtögetett termékek (*GUNDA Béla*, *DEME Dezső*),⁹⁷ a tűzifa, a szerszámok (*PETERCSÁK Tivadar*)⁹⁸ a szőtt vászon (*GUNDA Béla*),⁹⁹ a mész, a faszén piacon való, ill. házalással történő értékesítése rendszeres volt. Munkamegosztásként jött létre a fuvaros szakma. Az üveggel, a mésszel, a faszénnel valóságos cserekereskedelem alakult ki a mezőgazdasági vidékeken (*BAKÓ Ferenc*, *VIGA Gyula*, *DIVIČANOVA, Anna*, *ORLICZKI Károly*, *PALÁDI-KOVÁCS Attila*, *KRUPA András*).¹⁰⁰

A népi táplálkozás témakörében jobban kutattak a bükki, elsősorban a répáshutai szlovákok. A gyűjtögetésnél említett munkák az erdei termékekből készített ételekről is közöltek adatokat.¹⁰¹ Répáshutáról az 50-es évek elejéről *BAKÓ Ferenc*, a 70-es évek végéről *Michal MARKUŠ*, Bükkszentlászlóról a 70-es évek elejéről pedig diákgyűjtők dolgozták fel a táplálkozási szokásokat.¹⁰² A mészégetők ellátásáról szinte folyamatos adataink vannak: a 60-as évekből két írás is utal rá (*DEME Dezső*, *KOLODZEY Zoltán*).¹⁰³ *BAKÓ Ferenc* nemcsak a mészégetők népi ételeiről nyújt adatokat, közli a répáshutaiak teljes heti étrend-

91 BAKÓ Ferenc 1969. 278–279. KOLODZEY Zoltán 1970. 53–54. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981a. 16. SZABADFALVI József 1968. 66. PETERCSÁK Tivadar 1972. 517–519. PETERCSÁK Tivadar 1973a. 359. PETERCSÁK Tivadar 1977. 297–299. PETERCSÁK Tivadar 1978. 18., 47. PETERCSÁK Tivadar 1979. 266–277. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1983. 195., 200. Vö. BALASSA Iván 1973b. 53–79.
92 VIGA Gyula 1979. 281., 283. VIGA Gyula 1980. 255. VIGA Gyula 1981. 453–454.
93 GUNDA Béla 1956b. 132. GUNDA Béla 1976. 34. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981b. 28–30. PETERCSÁK Tivadar 301. PETERCSÁK Tivadar 1979. 277.
94 GUNDA Béla 1978. 133–176. Vö. ANDEL, Karol–MARKUŠ, Michal 1971. 377–412.

95 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973b. 431–462.

96 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981c. 30–32.

97 GUNDA Béla 1976. 36. DEME Dezső 1966. 12.

98 PETERCSÁK Tivadar 1978. 25.

99 GUNDA Béla 1976. 34., 36.

100 BAKÓ Ferenc 1951. 327. VIGA Gyula 1980. 252–257. DIVIČANOVÁ, Anna 1980. 121. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981c. 16–17. KRUPA András kézirat. Vö. DANKÓ Imre 1981. 296.

101 Lásd az 55–58. sz. jegyzetet.

102 BAKÓ Ferenc 1969. 269–272. MARKUS, Michal É. n. 225–228.

103 DEME Dezső 1966. KOLODZEY Zoltán 1970. 43.

jét is.¹⁰⁴ A Hegyköz, közte a szlovák falvak burgonyából és tejtermékekből készült ételeit *PETERCSÁK Tivadar* mutatta be.¹⁰⁵ *FEHÉR Ágnes* a burgonya kiemelkedő szerepét emeli ki a komlóskaiai táplálkozásában, mely általában jellemző volt a megyebeli szlovákokra.¹⁰⁶ Az észak-borsodi szlovák falvak (Rákó) fontosabb ételeinek a terminológiáját *GUNDA Béla* 1934-ben készült tanulmányából ismerhetjük meg.¹⁰⁷

Szinte valamennyi tárgyalt szlovák település az üveghutáknak köszönheti létrejöttét. Az *üvegmanufaktúrák* kialakulásának, működésének a történetével két szerző foglalkozott. A legrégebbi, a Regéc környéki hutákról *TAKÁCS Béla*,¹⁰⁸ a bükki üveghutákról és a hutásfalvak településtörténetéről pedig *VERES László* írt.¹⁰⁹ A bükki huták termékeinek megőrzött répáshutai maradványairól *DEME Dezső* tesz említést.¹¹⁰

A huták a működésük idején sem foglalkoztatták az egész lakosságot, megszűnésük még inkább szükségessé tette a más foglalkozási területek kihasználását. A népi technológia körébe tartozó mészégetés és faszénégetés is kevés számú embert foglalkoztatott. A bükki szlovák falvakban mind a kettőt gyakorolták, a belső zempléni Háromhután csak a szénégetést. *BAKÓ Ferenc* a Bükkben folyó magyar paraszti mészégetést kutatva az 50-es évek elején példamutató alaposzággal, gondossággal dolgozta fel a bükki szlovák mészégetők tevékenységét. Táji, társadalmi keretek közé ágyazva hiteles képet kapunk a mészégetésről, előkészítéséről, a kemence (*pecka*) felrakásáról, a tüzelésről, a mész kivételéről és az értékesítéséről.¹¹¹ *KOLODZEY Zoltán* és *ORLICZKI Károly* a későbbi időszakokból adnak közre rövidebb közlést: a mészégetés technológiája alig változott, csupán a munkaszervezet és az értékesítés terén történtek módosulások.¹¹²

A bükki szénégetésről a 70-es évekből származnak rövidebb feldolgozások. Leginkább a répáshutaiak foglalkoznak vele, itt néhány szlovák családnál tradícióvá vált az égetés, a 60-as évek végétől a hazai és nemzetközi szintén nőtt a faszén iránti érdeklődés, a fakitermelés is nagyobb volumenű lett, ezért a bok-sák (*mila, mile*) mérete is megháromszorozódott.¹¹³ A háromhutai szénégetésről — mely itt szintén többnyire családi vállalkozás — tárgyias összeggést ad *PETERCSÁK Tivadar*.¹¹⁴ Mindegyik leírásban találkozunk nem teljes szlovák nyelvű terminológiával is.

Míg a zempléni szlovákok közül a szénégetésre csak a háromhutaiak vállalkoztak, a *vándoriparosság* csupán a hegyközi hutafalvakra jellemző. *GUNDA Béla* feltűnőnek tartja, hogy a regéci Háromhután nem alakult ki ez a foglalkozás.¹¹⁵ A felvetés indokolt, mert *Takács Béla* szerint már 1776-ban a három

104 BAKÓ Ferenc 1969. 269—272.

105 PETERCSÁK Tivadar 1978. 40., 51.

106 FEHÉR Ágnes 1978—79. 155—160.

107 GUNDA Béla 1934. 13—14.

108 TAKÁCS Béla 1966.

109 VERES László 1978. VERES László 1980.

110 DEME Dezső 1966. 12.

111 BAKÓ Ferenc 1951. 285—320.

112 KOLODZEY Zoltán 1970. 52—53. BAKÓ Ferenc 1977. ORLICZKI Károly 1980. 40—41.

113 KOLODZEY Zoltán 1970. 51—52. BAKÓ Ferenc 1977. 147. ORLICZKI Károly 1980. 38—39.

114 PETERCSÁK Tivadar 1978. 28. PETERCSÁK Tivadar 1981a. 57—59.

115 GUNDA Béla 1976. 35.

Hután (Ó-, Új-, Közép-) 34 zsellér „a korábbi szokásnak megfelelően ablakozással, valamint az üvegekészítéshez szükséges nyersanyagok ellátásával” foglalkozott¹¹⁶ ennek ellenére nem vált bevett szokássá.

A vándoriparosokról több kiemelkedő tanulmány készült (PETERCSÁK Tivadar, PETIK Rezső).¹¹⁷ A hegyközi szlovákok az első világháború végéig csak az ablakossággal foglalkoztak (*obločare*). JÁN PODOLÁK szerint mivel a szepességi drótosok nem jöhettek Magyarországra, a hutaiak egy része a 20-as években átállt drótosnak.¹¹⁸ PETIK Rezső szerint az első drótosok vágáshutaiak voltak, mert ide nősült be egy trencsényi drótos, s megtanította őket az alapfogásokra.¹¹⁹ Szintén ő írja, hogy a drótosra való áttérést az is elősegítette, hogy a felszerelésük az üvegeseknél könnyebb volt, s kisebb volt az érdeklődés is az üvegezés iránt.¹²⁰ A vándorüvegesek a 70-es évek végére teljesen elfogytak, de néhány vándordrótos még dolgozott.

A zempléni táj népi kultúrájának egyik legjellegzetesebb használati tárgya a kézimalom (*mlynok*). A malomkövet a háromhutai, füzéri bányák kőfaragói készítették, a nagyhutaiak, a kömlőskaiak közvetlenül a környékről szereztek be. A tartó számára régebben három- vagy négy lábú kisszéket (*stoleček*) is használtak.¹²¹

A népi háziipar egyik fontos területe a kenderfeldolgozás, a fonás és a szövés. A Zempléni-hegyvidék középső része, így Háromhuta szlovák lakóinak kendermunkáit, szövését FLÓRIÁN Mária dolgozta fel monografikus igénnyel. E témakörből DOBROSSY István és FÜGEDI Márta összefoglaló interetnikus tanulmányokat jelentetett meg.¹²² Többek között megállapítják, hogy a kendermunkák módszereire, eszközeire és terminológiájukra rányomta a bélyegét a betelepült szlovák és ukrán lakosság. Sajnálatosan az itt élő szlovákok e tárgykörbe tartozó népi kifejezéseit nem közlik, csupán a környező magyarok szókincsében fellelhető szláv származású elnevezéseket, ezért nem derül ki, hogy vajon mostani vagy történetileg korábbi adaptációról van-e szó.¹²³ A törőmunka eszközei közül a több vágóélű, ill. kétnyelű tilót szlovák és német jellegzetességeknek tartják, mert csak ott fordul elő, ahol szlovákok (Háromhuta, Rudabányácska, Vágáshuta) és németek élnek.¹²⁴ A tilolt kendernek ágyban történő puhítása, mint a legrégebbi puhító eljárási mód és a fatönkön fabunkóval való ütögetése jellemző a háromhutai szlovákokra.¹²⁵ A fonás eszközei közül Háromhután csak a féltalpas, ill. egytalpú guzsalyt használták, míg a középső Zemplén falvaiban szór-

116 TAKÁCS Béla 1966. 25.

117 PETERCSÁK Tivadar 1973b. PETIK Rezső 1975. BALASSA Iván 1976. 200. PETERCSÁK Tivadar 1978. PETERCSÁK Tivadar 1981b.

118 PODOLÁK, Ján 1958a. 313.

119 PETIK Rezső 1975. 170. Vö. GUNDA Béla 1976. 34. PETERCSÁK Tivadar 1973b. 531. PETERCSÁK Tivadar 1981b. 442.

120 PETIK Rezső 1975. 170.

121 SELMECZI KOVÁCS Attila 1981b. 116–123. PODOLÁK, Ján 1958a. 312.

122 FLÓRIÁN Mária 1966. 159–180. DOBROSSY István 1973. 407–430. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977a. 269–293. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977b. 93–109. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1980. 240–250.

123 FLÓRIÁN Mária 1966. 159., 177. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977a. 274–275. 283., 285–287.

124 FLÓRIÁN Mária 1966. 177. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1980. 242. SZABADFALVI József 1964. 120.

125 FLÓRIÁN Mária 1966. 163. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1980. 258.

ványos az előfordulása.¹²⁶ A rokkát a Zempléni-hegyekben Békés megyei (szarvasi és mezőberényi) rokkások terjesztették el a századfordulón, majd innen terjedt át a Hegyközbe a század első harmadában. Származása miatt is „tót guzsálnak” nevezték.¹²⁷ DOBROSSY István és FÜGEDI Márta a zempléni rokkakészítő központok egyikének Háromhutát tekinti.

Az itteni szlovákok *bútorairól* igen keveset tudunk. Valószínűleg a zempléni szlovákok is a környékbeli bútorkészítő centrumokból (Sátoraljaújhely, Sárospatak) szerezték be a sötét alapra festett sokszínű rózsájú bútorokat. BODNÁR Zsuzsanna Komlósán ilyen bútort talált. A többi, e régióval foglalkozó munka nem hivatkozik szlovák falvak bútorzatára.¹²⁸

A megyebeli szlovákok *népviseléséről* hasonlóan szórványosak a megjelentetett adatok. Balassa Iván 1960-ban azt írja, hogy „a szlovák falvakban a viselést itt-ott ma is megvan.”¹²⁹ GUNDA Béla szerint az öregek még őrzik a szűrszerű ruhadarabok és bőrködmönök emlékét, de ezeket rekonstruálni nem sikerült.¹³⁰ PETERCSÁK Tivadar a hegyközi falvak népviselését főbb vonásaiban egységesnek tekinti. Az általa röviden bemutatott női és férfiviseletnek csak egy darabja kapcsán, a női mellénynél (*lajbik*, *lajbička*) hivatkozik konkrétan szlovák lakta helységekre, nyilvánvalóan kisebb-nagyobb eltérések mégis léteztek.¹³¹ BAKÓ Ferenc a bükki mészégetők ruházatát írja le, s a tőle megszokott pontossággal megállapítja, hogy a szlovákok a kalap karimáját hátul felgyűrték, kedvelték a sötétkék inget, s hosszabb volt a gatyájuk a környékbeli magyarokénál. A szlovákok hegyesorrú, a magyarok kerekorrú bocskort viseltek.¹³²

A *társadalmi néprajz* köréből elsősorban a család- és a munkaszervezet, munkamegosztás területét vizsgálták a szlovákoknál. GUNDA Béla kiemeli a zempléni helységek endogám voltát, Ján PODOLÁK a népi kultúrájuk egyik sajátosságának tekinti a hegyközi falvak kölcsönös kapcsolatát.¹³³ Mindketten hangsúlyozzák a férfiak és a nők munkamegosztásának a szerepét. Ez, amint a földművelés anyagánál jeleztük, sajátossága a hutás falvak szlovákjainak. GYIVICSÁN Anna a repáshutai szlovákok családi kapcsolatait a családi összetartozás erős kötelékeként hangsúlyozza, amelyek elegendők ahhoz, hogy a fiatalok ne vándoroljanak el. Ennek a tanúbizonyságának tekinti, hogy a házasság fiatalok a családi házukat lehetőleg a szüleikéhez közel építik.¹³⁴ Az összetartozás tudatát erősítő tényezők között a szerzők mindenekelőtt a települések viszonylagos zártságát, a zordabb természeti, táji körülményeket, a falvak viszonylag homogén társadalmát és a szorosabb családi kötelékeket nevezik meg.¹³⁵

SZABÓ László táji egységben vizsgálta a paraszti munkaszervezet és a társas munkák szerepét a Zempléni-hegyvidéken. Háromhuta szlovák lakóinak társas munkarendszerét is megfigyelte. Négy csomópontját állapította meg (rituális

126 FLÓRIÁN Mária 1966. 168. DOBROSSY István—FÜGEDI Márta 1977b. 94.

127 DOBROSSY István—FÜGEDI Márta 1977b. 104. DOBROSSY István—FÜGEDI Márta 1973. 417.

128 BODNÁR Zsuzsanna 1980. 330. Vö. SZABADFALVI József 1978. 92. BALASSA Iván 1960. 11. PETERCSÁK Tivadar 1978. 65—66. DÁM László 1981. 83—84.

129 BALASSA Iván 1960. 14.

130 GUNDA Béla 1976. 37.

131 PETERCSÁK Tivadar 1978. 74.

132 BAKÓ Ferenc 1969. 275—276.

133 GUNDA Béla 1976. 36. PODOLÁK, Ján 1958a. 315.

134 DIVIČANOVÁ, Anna 1980. 122. GYIVICSÁN Anna 1981. 367.

135 SZABADFALVI József 1964. 119. SZABÓ László 1965. 134. GYIVICSÁN Anna 1981. 367.

célokat elősegítő, a gazdasági szükség által kiváltott, a szórakozás, a külső organizációs erők miatt létrejött társas munkák).¹³⁶ Valamennyinek a jelenléte ma is érzékelhető, s közülük szinte mindegyik kutató a szlováklakta helységek mindegyikében a ház építésénél, valamint a mezőgazdasági munkák során nyilvánuló kölcsönösséget emeli ki.¹³⁷

Készült egy sajátos foglalkozás, a mészégetés munkaszervezeti formáiról szóló tanulmány is. A bükki szlovákok munkára társulásának típusai közül a rokonságon, a cimboraságon alapuló 2–4 emberből álló munkacsoportot választják legszívesebben. A mészégetést egyedül vállaló mészégető (akinek besegítenek az egyes családtagok) szervezeti formája az 50-es évek végén csak a hagyományban élt.¹³⁸

A megyében élő szlovákok *néphitéből* elsősorban a hiedelemalakokat kultatták. A természetfeletti erejű személyek és lények közül különösen a *nora*, mint a zempléni tájra, a magyar, szlovák, kárpátukrán és német lakosságra egyformán jellemző, ma is élő hiedelemlény bemutatását emelhetjük ki (*DOBOS Ilona, BARNA Gábor, GUNDA Béla*).¹³⁹ Alakja a zempléni falvak mindegyikében él, a bükki szlovákok *zmorá*-nak nevezik.¹⁴⁰ *GUNDA Béla* Rudabányácskáról a *nora* által megszívott mell gyógyító eljárását, Kishutáról a *nora* tevékenységét mutatja be, s közöl hiedelemmondát is a *nora* által meglovagolt vágáshutai leányról. *BARNA Gábor* Háromhután megtalálta a képzetkör szinte teljes változatát. Mindketten feldolgozták a *nora* szláv, ill. indoeurópai kapcsolatait.¹⁴¹

BARNA Gábor a zempléni hiedelemalakok zömét magyar falvakban gyűjtötte, de rámutat a szlovák, kárpátukrán etnikum hatásának a meglétére a magyarosodás után: továbbmaradnak a hiedelemalakok nem magyar elnevezései (*bosorka* — boszorkány, *straško* — kísértet, *červená čapka* — veressipkás), tevékenységük elnevezései (*vodil, vodzil* — vezetett stb.).¹⁴² Hasonlóképpen járt el *DOBOS Ilona* is a táj magyar lakossága körében élő mondák hiedelemalakjairól (*nora, utopeňec* — vízidémon stb.) szólva.¹⁴³

A bükki és a zempléni szlovákok körében fellelhetők még az erdei szellemek képzeteinek a nyomai (*FERENCZI Imre, GUNDA Béla, KOLODZEY Zoltán*).¹⁴⁴ A bükki szlovákok hiedelemalakjairól (*striga, bosorka, indžibaba, buhin-ka, vrkolak, zmok, černokňažnik, dive luđe* — törpék, *vodna baba*, fehérasszony, ijesztő) *GUNDA Béla* és *MÁCS Ildikó* közöl adatokat.¹⁴⁵ A *betah* alakjának is-

136 SZABÓ László 1965. 135–152.

137 BALASSA Iván 1960. 15. SZABADFALVI József 1964. 119. DEME Dezső 1966. 12.

138 BAKÓ Ferenc 1963. 297–315.

139 DOBOS Ilona 1971. 36–37. BARNA Gábor 1978–79. 124–126. GUNDA Béla 1980. 241–248. BARNA Gábor 1981a. 413–435. BARNA Gábor 1981b. 189–205. DOBOS Ilona 1981. 262.

140 BARNA Gábor 1978–79. 124, 126. GUNDA Béla 1980. 241–248. BARNA Gábor 1981a. 414–416., 419–427. BARNA Gábor 1981b. 201.

141 GUNDA Béla 1980. 242–243., 245–246. BARNA Gábor 1981b. 201. BARNA Gábor 1981a. 418. GUNDA Béla szerint a *nora* szlovák néphitből került Északkelet-Magyarországra (GUNDA Béla 1980. 246.)

142 BARNA Gábor 1981b. 201.

143 DOBOS Ilona 1981. 258–268.

144 FERENCZI Imre 1960a. 8–16. KOLODZEY Zoltán 1970. 49. GUNDA Béla 1979. 122–124.

145 GUNDA Béla 1979. 124–129. MÁCS Ildikó 1980. 42–47.

meretére pedig *SIPOS István* könyvében akadunk rá.¹⁴⁶ *GUNDA Béla* a buhinka alakjának magyar és európai kapcsolataira is rámutat.¹⁴⁷

Néhány, a halállal, a szerelemmel, a rontással, a háziállatokkal, a kincsere-
résessel, a szerencsével összefüggő hiedelemadatot Kishutáról diákgyűjtők, a ve-
tessel kapcsolatos eljárást Háromhutáról *IKVAI Nándor*, a házzal összefüggő
hiedelmet Komlóskáról *BODNÁR Zsuzsanna* jelentetett meg.¹⁴⁸ Komlóska görög
katolikus lakosságának népi vallásosságát a 70-es években végzett gyűjtése alap-
ján monográfia formájában, összegző jelleggel *BARTHA Elek* dolgozta fel.^{148a}
E témakörből a nyomában megindulhat a többi szlovák településen is a kutatás.

A népi orvoslásban alkalmazott technikáról, felhasznált anyagokról néhány
adatot Kishutáról és Újhutáról *HOPPÁL Mihály*, pár állatgyógyító eljárást a
hegyközi szlovák falvakból is közöl *PETERCSÁK Tivadar*.¹⁴⁹

A népszokások néprajzából az emberi élet három nagy fordulójáról, vala-
mint a jeles napokról készült valamivel gazdagabb feldolgozás. Az első jelentő-
sebb anyagot 1946-ban *Rudolf ŽATKO* gyűjtötte, s a magyarországi szlovákok
népi kultúrájáról írt tanulmányában e tájról Múcsony születési és keresztlői
szokásait tette közre. Idézi a kapcsolódó fontosabb anyanyelvű szokásszöveget
is.¹⁵⁰ A Zempléni-hegyvidéken élő szlovákoknak elsősorban keresztlői szokásai-
ra utal *NIEDERMÜLLER Péter* összefoglaló jellegű tanulmánya, amelyből leg-
feljebb a hiányzó szlovák nyelvű népi szövegillusztrációt sajnálhatjuk.¹⁵¹ A répás-
hutai szlovákok születési szokásait 1979-ben gyűjtötte *KRUPA András*, s tanul-
mányban dolgozta fel őket.¹⁵² A fiatalok néhány ismerkedési szokásáról a zemp-
léni hutákból *NIEDERMÜLLER Péter* közöl adatokat.¹⁵³

A magyarországi szlovákok lakodalmi szokásának a lakosságcserre idején
meglevő állapotát *Rudolf ŽATKO* mutatta be, sajnálatosan azzal a szemlélettel,
hogy az itteni szlovákok lakodalma egy egység, s a tanulmányát a különböző
szlováklakta helységek lakodalmi szokásainak egymásba illő mozzanataiból épít-
tette fel. Így a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákok lakodalmi szokásai is
szép teret kapnak, de többnyire mozaikokban, szétszórta, egy-egy szokáselem
közreadása révén. Szirmabesenyőről, Sajópálfaláról, Görömbölyről, Hollóházá-
ról és Háromhutáról a lánykéréstől, a jegyességtől kezdve az esküvőn át a kon-
tyolásig, a lakodalom lezárásáig közöl adatokat. Különösen értékesek a szlovák
népi szövegek: hívogatás (Háromhuta), a vőlegény búcsúztatása (Középhuta)
konytolóének (Szirmabesenyő), a lakodalmi tréfát köszöntő *starosta* szövege
(Háromhuta), valamint néhány hiedelemeljárás (pl. a menyasszonyt gabonaszem-
mekkel szórják le az új házban való fogadáskor: Görömböly).¹⁵⁴

A háromhutai lakodalom néhány szokáselemét (párvalasztás, lánykérés, ko-

146 SIPOS István 1958a. 231.

147 GUNDA Béla 1979. 129.

148 VOHRADNYIK, Géza 1966. 322–323. BODNÁR Júlia–FARKAS Gyula–HORN-
NYÁK Erzsébet–KECSKÉS Máttyás–KISS István–MOLNÁR Katalin–NEVE-
TŐS Mária–VOHRADNYIK Géza 1971. 358–364. IKVAI Nándor 1967. 90. BOD-
NÁR Zsuzsanna 1980. 350.

148/a BARTHA Elek 1980. BARTHA Elek 1981.

149 HOPPÁL Mihály 1981. 245–246., 247., 249., 250. PETERCSÁK Tivadar 1981c. 350.

150 ŽATKO, Rudolf 1971. 484–494.

151 NIEDERMÜLLER Péter 1981c. 298.

152 KRUPA András Kézirat

153 NIEDERMÜLLER Péter 1981c. 299.

154 ŽATKO, Rudolf 1950. 172–197. L. még: CS. SCHWALM Edit 1981. 364.

lompolás a lakodalmi menetben) *NIEDERMÜLLER Péter* mutatta be.¹⁵⁵ A 70-es évek végének répáshutai lakodalmát *KRUPA András* írta le.¹⁵⁶ A halottas szokásokról csak néhány szórt adat található a megjelent munkákban (*Rudolf ŽATKO*: *Perecesbánya, NIEDERMÜLLER Péter*: *Óhuta*),¹⁵⁷ hasonlóképpen az egyéb szokásokról is (búcsú: *Háromhuta, Komlóská; kenyérsütés, fejés, disznóvágás: Bükkszentkereszt*).¹⁵⁸

Az egyes jeles napokkal kapcsolatosan a korlátozott terjedelem miatt csak a megjelentetett adatok gyűjtési helyére hivatkozunk: *András (Óhuta, Nagyhuta, Hollóháza)*,¹⁵⁹ *Katalin, Miklós (Háromhuta, Nagyhuta, Bükkszentkereszt)*,¹⁶⁰ *Luca napja (Háromhuta, Vágáshuta, Alsóregmec)*,¹⁶¹ *karácsony (Háromhuta, Óhuta, Középhuta, Nagyhuta, Vágáshuta, Rudabányácska, Komlóská, Perecesbánya, Répáshuta, Bükkszentkereszt)*,¹⁶² *szilveszter—újév (Rudabányácska)*,¹⁶³ *vízkereszt (Óhuta, Háromhuta, Bükkszentlászló)*,¹⁶⁴ *farsang (Óhuta, Bükkszentlászló, Sátoraljaújhely környéke)*,¹⁶⁵ *feketevasárnap (Nagyhuta, Kishuta, Vágáshuta, Szirmabesenyő)*,¹⁶⁶ *virágvasárnap (Bükkszentlászló)*,¹⁶⁷ *húsvét (Óhuta, Nagyhuta, Bükkszentlászló)*,¹⁶⁸ *György napja (Óhuta)*,¹⁶⁹ *Szent János napja (Óhuta)*.¹⁷⁰

Említésre méltóak a karácsonyesti énekek, a karácsonyi, újévi köszöntők, a farsangi koledálás, a feketevasárnapi halálkihordás (*Marmoréna, Mamorena*), zöldág- (barka-) hordás közreadott kötött népi szövegei.¹⁷¹ *Rudolf ŽATKO* Hollóházáról, *Rudabányácskáról, Ján PODOLÁK* Nagyhutáról és *Vágáshutáról* teljes betlehemi szöveget tett közzé. A szlovák betlehemesek a két világháború között még szlovák szöveggel jártak, de 1957-ben már magyarul betlehemeztek. *SZABADFALVI József* gyűjtéséből *PODOLÁK* közli a nagyhutai magyar nyelvű változatot. Feltűnő, hogy a négy szlovák szöveg alig mutat egymással rokonságot. A nagyhutai, vágáshutai variánsokban ugyan a kelet-szlovákiai nyelvjárás van túlsúlyban, de át vannak itatva közép- és észak-szlovákiai nyelvi elemekkel. A hollóházi szöveg a sárosi, a rudabányácskai pedig a zempléni szlovák betlehemes játékok csoportjába sorolható.¹⁷²

155 *NIEDERMÜLLER Péter* 1981c. 300., 301., 303.

156 *KRUPA András* Kézirat. *MÁRKUS Mihály* (1983. 238–239) egy répáshutai lakodalmi szokásalelem (közös tányérből evés) interetnikus vonatkozására mutat rá.

157 *ŽATKO, Rudolf* 1971. 496., 497., 499. *NIEDERMÜLLER Péter* 1981c. 305.

158 *NÁDASI Éva* 1981. 321., 323., 324. *ŠTOLC, Jozef* 1949. 454–455.

159 *ŽATKO, Rudolf* 1973. 75. *NIEDERMÜLLER Péter* 1981d. 208.

160 *ŠTOLC, Jozef* 1949. 413. *ŽATKO, Rudolf* 1973. 75. *NIEDERMÜLLER Péter* 1976. 69–73. *NIEDERMÜLLER Péter* 1981d. 209–210.

161 *ŽATKO, Rudolf* 1973. 5–76. *NIEDERMÜLLER Péter* 1981d. 213.

162 *ŠTOLC, Jozef* 1949. 453. *ŽATKO, Rudolf* 1956. 117–156. *PODOLÁK, Ján* 1959. 114–128. *ŽATKO, Rudolf* 1973. 61–67.

163 *ŽATKO, Rudolf* 1973. 68.

164 *ŽATKO, Rudolf* 1973. 68. *NIEDERMÜLLER Péter* 1981b. 223.

165 *SZABADFALVI József* 1956. 77. *SZABADFALVI József* 1964. 120. *ŽATKO, Rudolf* 1973. 69–70.

166 *ŽATKO, Rudolf* 1973. 70–72. *GUNDA Béla* 1981. 552–550.

167 *ŽATKO, Rudolf* 1973. 72.

168 *ŽATKO, Rudolf* 1973. 73–74. *NIEDERMÜLLER Péter* 1981d. 229.

169 *GUNDA Béla* 1976. 37.

170 *NIEDERMÜLLER Péter* 1981d. 232.

171 *ŠTOLC, Jozef* 1949. 455. *ŽATKO, Rudolf* 1973. 64., 68., 69., 71., 72. *DIVIČANOVÁ, Anna* 1980. 123–124. *GUNDA Béla* 1981. 544–545.

172 *ŽATKO, Rudolf* 1956. 117–156. Vö. még: *Abauj-Torna vármegye*, 1896. 392.

A betlehemes szövegekhez hasonlóan a karácsonyi köszöntőknél napjainkban következik be a nyelvi váltás. Az 1982-es gyűjtésem szerint a nagyhutai és kishutai ifjú adatközlőim, gyakorló koledálók, már magyarul köszöntenek, a korábbi szlovák szövegnek csak a bevezető sorát ismerik. Magyar szövegük a *PETERCSÁK Tivadar* által Filkeházáról közölt köszöntő egyik változata.¹⁷³

GUNDA Béla kimutatta, hogy a morena-jarást a nagyhutai, a kishutai és a vágáshutai szlovákok is gyakorolták.¹⁷⁴ Ezt bizonyítja a ZATKO által Nagyhutáról és Szirmabesenyőről közölt s 1946-ban gyűjtött énekszövegek is.¹⁷⁵

A jeles napok interetnikus kapcsolatait NIEDERMÜLLER Péter vizsgálta, s megállapította, hogy a Zempléni-hegyvidék sajátos szokásrendszert alkot.¹⁷⁶ Ennek jegyében vetette össze a zempléni tavaszi és nyári ünnepkör szokásait.¹⁷⁷

SZABADFALVI József szerint a Zempléni-hegyvidék népdalkincsét hiányosan dolgozták fel.¹⁷⁸ A megyében élő szlovákok vonatkozásában tarkább a kép. Körükben az első hazai népdalgyűjtés nyelvészeti kutatás eredménye, s a dalok ennek a szolgálatában láttak napvilágot. A bükki szlovákok 18 népdalát dallammal együtt Répáshutáról, Bükkszentkeresztről, Ómassáról, Hámorrról közli SIPOS István, s bemutatja a közép-, nyugat-, kelet-szlovákiai, ill. a cseh-morva, lengyel párhuzamaikat is.¹⁷⁹ DEME Dezső az 50-es években a megye 14 szlováklakta helységében gyűjtött népdalokat, s egy részüket dallamukkal együtt (21 népballada, 5 szerelmi dal, 19 katonadal, 5 amerikai dal, 11 tréfás dal, 4 két-nyelvű dal) 1964-ben adta ki.¹⁸⁰ DEME Dezső gyűjtéséből az 1955-ben megjelent két szlovák nyelvű kötetben is közreadtak népdalokat: Ómassáról (2), Répáshutáról (16) és Kishutáról (2).¹⁸¹ A lakosságcserre idején gyűjtött anyagból a szlovák kutatók szlovák népdalszövegeket jelentettek meg Forróról (6) és Bükkszentkeresztről (16).¹⁸² A 70-es években a Szlovák Tudományos Akadémia kutatói is gyűjtöttek ezen a tájon. DEME Dezső anyagából a *Matica slovenská* 731 dallamot vett át.¹⁸³

A hazai szlovákoktól korábban valójában nem gyűjtöttek népmesét, ezért is hasznos LAMI, Štefan népmesegyűjteménye, melyben a Borsod-Abauj-Zemplén megye helységeiből (Répáshuta, Füzér) 14 népi szöveget adott közre szlovák nyelven: 6 népmesét, 6 hiedelemmondát és 2 eredetmondát.¹⁸⁴

A közzétett mondák egy része a táj történelmi népi hagyományához fűződött: a huszita emlékekről szóló, a Rákóczi alakjához kapcsolódó mondáknak a szlovák községekből (Óhuta, Középhuta, Pálháza) származó történeteit is köz-

173 KRUPA András saját gy. 1982. PETERCSÁK Tivadar 1978. 98.

174 GUNDA Béla 1981. 542—550.

175 ZATKO, Rudolf 1973. 71.

176 NIEDERMÜLLER Péter 1977. 227—237.

177 NIEDERMÜLLER Péter 1978—79. 113—119.

178 SZABADFALVI József 1981. 22.

179 SIPOS István 1958b. 203—231. Néhányukat, ill. a két újabb szöveget újraközlí: SIPOS István 1958a. 225—231.

180 DEME Dezső 1964. A két nyelvű dalokat vö. UJVÁRY Zoltán 1977. 1. még: DIVICANOVÁ, Anna 1980. 123.

181 100 magyarországi nemzetiségi népdal 1955. *Výletel vták*, 1955.

182 ŠTOLC, Jozef 1949. 455—457., 458.

183 ELSCHKE, Oskár 1975. 305, 310. KRUPA András 1979. 38.

184 LAMI, Štefan 1983. Forróról egy mesét közölt korábban: ŠTOLC, Jozef 1949. 457.

readta FERENCZI Imre.¹⁸⁵ Viszonylag gazdag történeti mondahagyományt (ki-vált Rákóczihoz fűződőt) lelt Komlósán DIÓSZEGI Zsuzsa, de gazdag a falu hiedelemmonda-állománya is.¹⁸⁶ A mondák. ill. kompendiumaik zömének témája, cselekménye magyarul jelent meg, a népi megformálás jobb megismerése céljából fontos lett volna az anyanyelven való közzétételük is. A komlóscai gyűjtők külön is megjegyzik, hogy az adatközlők szívesebben meséltek volna anyanyelvükön.¹⁸⁷ Ez érezhető a közreadott komlóscai mondákon: szárazak, közlés szintűek, mert a mesélők elszakadtak természetes nyelvi közegüktől.

DEME Dezsőnek közzétett balladáin kívül LAMI Istvánnak a 70-es években gyűjtött balladaskötetében 15 bükki és zempléni népballada jelent meg szlovákul Répáshutáról, Füzerről, Nagyhutáról, Vágáshutáról, Alsóregméről és Komlósáról.¹⁸⁸ LAMI mese- és balladakötetei tulajdonképpen olyan szondák, amelyek a megyebeli szlovákok folklórkincsének alapos feltárására ösztönöznek.

A folklór kisebb műfajai is képviseltetik magukat: répáshutai tréfás történet DIVICANOVÁ, Anna és KOLODZEY Zoltán¹⁸⁹ találós kérdéseket, Rudolf ŽATKO közöl az 1946-os görömbölyi, répáshutai, rudabányácskai, háromhutai, vágáshutai, hollóházi, mikóházi és komlóscai gyűjtéséből.¹⁹⁰ Ján PODOLÁK 19 nagyhutai és vágáshutai *gyerekjátékot*, a *Vyletel vták* népdalkötet répáshutai és hámosi gyerekjáték-dallamot adott közre.¹⁹¹

A szlovák népi hagyományokat a *közművelődési tevékenység* révén is ápolják: Füzéren vegyeskar, Nagyhután, Komlósán női énekkar, Füzéren, Nagyhután páva-kör, Répáshután népi együttes működik. Komlósán tájház létesült, és a megyében szép tradícióval rendelkezik az iskolai honismereti munka, melynek értékesebb és közreadott anyagát felhasználta a néprajztudomány is.

Vázlatos áttekintésünk végén megállapíthatjuk, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákok népi kultúrájának feltárt anyaga nagyobb méretű, mint amit belőle a közvélemény s az egyébként tájékozott tudományos közélet ismer. Témakörünkben a felszabadulás óta elért eredményekben két tudományos műhely játszott nagy szerepet: az egyik a debreceni tudományegyetem néprajzi intézete, a másik a miskolci Herman Ottó Múzeum.

Mint a bevezetőben is írtuk, általában megállapítható, hogy a helyi és a belső zempléni szlovákok hagyománya — egy-két területet kivéve — jobban van feltárva, mint a bükki szlovákoké. A közeljövőben megjelenő répáshutai kötet valószínűleg ellensúlyozza ezt a hiányt. Különösen jelentősnek tekinthetjük a tájban, a régióban gondolkodó kutatást és a gyakorlatát, melyben szervesen kap helyet az itt élő szlovákság népi kultúrája, valamint az együttélés, az interetnikus kapcsolatok kimutatására való törekvés.

185 FERENCZI Imre 1963. 107—130. FERENCZI Imre 1960b. 389—436. A táj történeti hagyományához vö. *Abaúj-Torna vármegye*, 1896. 394. SZABADFALVI József 1956. 77. BALASSA Iván 1960. 16. UJVÁRY Zoltán 1975a. 168—188. A Rákóczi-hagyomány interetnikus jegyeiről lásd: MÁRKUS Mihály 1972. 122—123. Hasonló jelenségek figyelhetők meg a szlovák Jánošík-mondakörnek a magyarok közötti elterjedésénél: UJVÁRY Zoltán 1975b. 81—88. UJVÁRY Zoltán 1961. 471—473.

186 DIÓSZEGI Zsuzsa—BARNA Gábor 1981. 283—294.

187 VOHRADNYIK Géza 1966. 320—322.

188 LAMI, Štefan 1981.

189 DIVICANOVÁ, Anna 1980. 124. KOLODZEY Zoltán 1970. 45.

190 ŽATKO, Rudolf 1959. 129—131.

191 PODOLÁK, Ján 1958. 279—292. *Vyletel vták*, 1955. 142—144.

Összefoglalásunk sugallja a fontosabb feladatokat is. A kiváló monografikus feldolgozásokra (mészegetés, vándoriparosság, gyűjtögetés, földművelés) építve meg kell határozni újabb területek tüzetes feltárását is. Például a szénégetés feldolgozása kézenfekvőnek látszik, de a kenderfeldolgozás, a szövés, a népviselet már kevésbé. Alig tudunk valamit az itteni szlovákok népi díszítőművészetéről, népi jogéletéről, népzenejéről, néptáncairól, népi írásbeliségéről (volt-e, van-e), hogy csak néhány témakört említsük.

A nyelvi megnyilvánulású folklórjelenségeknél elengedhetetlennek tűnik az anyanyelven való gyűjtés és a népi szövegeknek anyanyelven történő közreadása. Különösen fontos ez napjainkban, amikor a nyelvi váltás felgyorsulása jellemző tünetté vált. Hasznos lenne a két-három évtizeddel ezelőtt feldolgozott területek anyagának „szembesítése” a mai népelettel is.

Mindehhez változatlanul továbbra is szükség van arra a tudatos odafigyelésre, amelyet nem egy időszakban éppen az ezen a tájon élő szlovákok néphagyományainak a feltárásában tapasztaltunk.

IRODALOM

- Abaúj-Torna vármegye és Kassa*
1896 SZIKLAI János és BOROVSZKY Samu (szerk.) Budapest
- Abaúj- és Zemplén népeletéből*
1971 KOVÁTS Dániel (szerk.) Sátoraljaújhely
- ANDEL, Karol—MARKUŠ, Michal
1971 Ludový transport v srednom Zemplíne. Slovenský národopis, 377—412.
- A nemzetiségi községek előzetes adatai*, 1980.
1980 Budapest
- BAKÓ Ferenc
1951 A magyar paraszti mészegetés kutatása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Tudományos Osztályának Közleményei, I. köt. 2. sz. 285—330.
- 1963 A Bükk hegység mészegetőinek munkaszervezeti formái. In: Egri Múzeum Évkönyve I. Eger 297—315.
- 1968 Mészegető kunyhók a Bükk hegységben. Néprajzi Értesítő, 67—91.
- 1969 A mészegetők életmódja a Bükk hegységben. In: Az Egri Múzeum Évkönyve VI. Eger 267—287.
- 1977 A Bükk-vidék néprajza. In.: Bükk. Útikalauz. Szerk.: HEVESI Attila BALASSA Iván Budapest, 143—155.
- 1957 A vadméh befogása Abaújban. Néprajzi Közlemények II. 1—2. sz. 148.
- 1960 Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között. Sárospatak
- 1964 Földművelés a Hegyközben. Budapest
- 1972 Néprajz. (Téma- és filmjegyzék). Budapest
- 1973a Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest
- 1973b Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI—XIX. században. Ethnographia, 53—79.
- 1975 Néprajzi alaptematika. Budapest
- 1976 A Magyarországon élő nemzetiségek és népi kultúrájuk. In: Népművészeti Akadémia I. VARGA Marianna (szerk.) Budapest 194—207.
- 1981 Kétszáz néprajzi előadás. Budapest
- BÁLINT B. András
1978 Aranyos Komlóska. Szlovákok vagy ruszinok? Magyar Hírlap XI. 227. sz. 5.
- BALOGH Pál
1902 Népfajok Magyarországon. Budapest
- BARNA Gábor
1979 A nora mitikus alakjához. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17. Miskolc 124—126.
- 1981a A nora. Ethnographia, 413—435.
- 1981b A hiedelmek alakjai a Zempléni-hegység falvaiban. In: Néprajzi tanulmá-

- nyok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 189—205.
- BARTHA Elek**
1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen
- 1981 A szentelmények szerepe Komlóska néphagyományában. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc.
- BEDNÁRIK, Rudolf**
1975 Vymedzenie slovenských enkláv a diaspor na Dolnej zemi. Slovenský národopis. 183—192.
- BERTA Gábor—MOLNÁR Ferenc—VOHRADNYIK Géza**
1971 A Zempléni-hegység mondáiból. In: Abaúj és Zemplén népeletéből. KOVÁTS Dániel (szerk.) Sátoraljaújhely 279—284.
- BODNÁR Julianna—FARKAS Gyula—HORNYÁK Erzsébet—KECSKÉS Mátyás—KISS Irén—MOLNÁR Katalin—NEVETŐS Mária—VOHRADNYIK Géza**
1971 Abaúji hiedelmek. In: Abaúj és Zemplén népeletéből. KOVÁTS Dániel (szerk.) Sátoraljaújhely 354—365.
- BODNÁR Zsuzsanna**
1980 Egy kárpátukrán falu lakáskultúrája. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 329—352.
- BOROVSKY Samu (szerk.)**
1909 Borsod vármegye története a legrégebb időkől a jelenkorig. Budapest
- Borsod megye népi hagyományai*
1966 BODGÁL Ferenc (szerk.) Miskolc
- Borsod megye néprajzi irodalma*
1958 I. kötet A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 1. BODGÁL Ferenc (szerk.) Budapest
1970 II. kötet. BODGÁL Ferenc (szerk.) Miskolc
1979 III. kötet. Összeállította: FÜGEDI Márta—VIGA Gyula. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 9. Miskolc
- BOTÍK, Ján**
1980 Ludová kultúra dolnozemských Slovákov a ich etnický vývin. In: Ján Sirácky a kolektív: Slováci vo svete, 1. Martin. 229—270.
- BÓDI Erzsébet**
1981 Ethnocultural Connections between Hungarians, Slovaks and Poles as Reflected through a Popular Dish. Műveltség és Hagyomány XX. Debrecen, 89—103.
- DÁM László**
1981 Település, lakóház és házbereendezés a Zempléni-hegyvidéken. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 63—88.
- DANKÓ Imre**
1981 Az árucseré nemzetiségi vonatkozásai. In: A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. EPERJESSY Ernő—KRUPA András (szerk.) Budapest—Békéscsaba 291—301.
- DEME Dezső**
1964 Mit dalolnak a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákok? Miskolc
1966 Egy bükki nemzetiségi falu: Répáshuta. Napjaink V. 4. sz. 12.
- DIÓSZEGI Zsuzsa—BARNA Gábor**
1981 Komlóscai mondák. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 283—294.
- DIVIČANOVÁ, Anna**
é. n. Z minulosti a přítomnosti Répáshuti. In: Náš kalendár. SUCH, Ján (szerk.) Budapest 121—124.
- DOBOS Ilona**
1971 Tarcál története a szájhagyományban. Budapest
1981 Néhány északkelet-magyarországi mondatis. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 255—269.
- DOBROSSY István**
1969 Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. Ethnographia. 514—536.
1973 A parasztgazdaságok szerkezete és a rostnövénytermesztés. In: A Herman

- Ottó Múzeum Évkönyve XII. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 407—430.
- DOBROSSY István—FÜGEDI Márta**
 1977a A paraszti fonalkészítés eszközei és elterjedésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. Miskolc 93—109.
 1977b Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 269—293.
 1980 A kenderfeldolgozás törő és rostpuhító eljárásainak munkaeszközei és terminológiai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 239—269.
 1981 Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás a Zempléni-hegyvidék falvaiban. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 125—146.
- DOMIN Károly**
 1964 Borsodi szlovák népköltészet. Borsodi Szemle VIII. 2. sz. 53—59.
- ELSCHEK, Oskár**
 1975 Výskum ľudovej hudobnej kultúry Slovákov v Maďarsku. Slovenský národopis. 301—315.
 1980. évi népszámlálás. A nemzetiségi települések adatai.
 1983 Budapest
- FEHÉR Agnes**
 1978—79 A burgonya szerepe Komlóska népi táplálkozásában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17. 155—160.
- FERENCZI Imre**
 1960a Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. In: Műveltség és Hagyomány I—II. Debrecen 5—33.
 1960b Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. Ethnographia. 389—436.
 1963 Huszita emlékek és néphagyomány. In: Műveltség és Hagyomány V. Budapest 107—130.
- FLÓRIÁN Mária**
 1966 A kender feldolgozása a Zempléni-hegyvidék középső részén. In: Műveltség és Hagyomány VIII. Debrecen 159—180.
- FRISNYÁK Sándor**
 1977 A Bükk-vidék település- és gazdaságföldrajza. In: Bükk. Útikalauz. HEVESI Attila (szerk.) Budapest 156—171.
- GUNDA Béla**
 1934 Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból (Építkezés és házbelső). Különnyomat a Népélet — Értesítőből. Budapest
 1956a Poznámký k štúdiu cepov a obilných truhie u Slovákov. Slovenský národopis. 157—162.
 1956b Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
 1976 A zempléni szlovák falvak néprajzi jellege. In: Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia. KÖSA László—KRUPA András (szerk.) Budapest 33—38.
 1978 Ludový transport v Gemeri. In: Gemer. Národopisné štúdie, 3. PRANDA, Adam (szerk.) Rimavská Sobota 133—176.
 1979 Mýtické bytosti v poverách Slovákov žijúcich v Bukovom pohorí. In: Národopis Slovákov v Maďarsku. KRUPA András—LAMI István (szerk.) Budapest 123—134.
 1980 Die Nora, ein Mahr in Nordungarn. Ethnomedizin. VI. 1—4. 241—248.
 1981 Morena-járás a zempléni szlovákoknál. In: A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. EPERJESSY Ernő—KRUPA András (szerk.) Budapest—Békéscsaba 542—550.
- GYIVICSÁN Anna**
 1981 A folklór helye és szerepe a magyarországi szlovákok etnikai fejlődésváltozataiban. In: A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. EPERJESSY Ernő—KRUPA András (szerk.) Budapest—Békéscsaba 362—374.

HOPPÁL Mihály

- 1981 Népi gyógyítás. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 237—253.

HUBAI László—KLUGER Lászlóné

- 1973 Borsod-Abaúj-Zemplén megye helyismereti bibliográfiája. 1965—1970. Miskolc.

IKVAI (IVÁNCICS) Nándor

- 1958 Népi világitás a Zempléni hegyvidéken. Ethnographia. 409—421.
1962 Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. Ethnographia 26—53.
1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. In: Műveltség és Hagyomány. IX. Debrecen
1981a A földművelés jellemzői a Zempléni-hegységben. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 25—41.
1981b A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovákiai párhuzamai. Ethnographia. 278—297.

KOŁODZEY Zoltán

- 1970 Az erdő szerepe Répáshuta népéletében. In: Népi kultúra Borsodban. A miskolci Földes Ferenc Gimnázium Néprajzi Szakkörének Évkönyve. Dr. MÁDAI Gyula (szerk.) Miskolc 39—56.

KÓSA László

- 1975 A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása 1945—1974. Ethnographia. 422—436.

KRUPA András

- 1979 A magyarországi szlovákok folklórkutatásának eredményei. Budapest. Születési és házassági szokások Répáshután. Kézirat.

LAMI, Štefan

- 1981 Slovenské ľudové balady v Maďarsku. Budapest
1983 Ludové rozprávky Slovákov v Maďarsku. Budapest

MÁCS Ildikó

- 1980 Ember- és természetfeletti lények Répáshuta hiedelemvilágában. In: Nemzetiségi falvak a Bükk hegységben. VIGA Gyula (szerk.) Miskolc 42—47.

MÁDAI Gyula

- 1980 Az erdő szerepe a bükki falvak népének életében. In: Nemzetiségi falvak a Bükk hegységben. VIGA Gyula (szerk.) Miskolc 26—36.

MANGA János

- 1973 Magyarországi szlovákok. In: Népi kultúra — Népi társadalom VII. ORTUTAY Gyula (főszerk.) Budapest 211—249.
1975 Slovenské etniké skupiny v Maďarsku. In: Národopis Slovákov v Maďarsku GYIVICSANOVÁ, Anna—KRUPA András (szerk.) Budapest 9—52.

MÁRKUS Mihály

- 1964 Felső-magyarországi kapaformák. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6. Miskolc 35—41.
1970 Interetnikus Rákóczi-hagyományok a kárpátaljai népek karácsonyesti vacsorájának étrendjén. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 10. Miskolc 121—124.
1976 Szlovák—magyar interetnikus néprajzi kutatások. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 15. Miskolc 135—143.
1983 A lakodalmi ételek és az étrend interetnikus kapcsolatai. In: Lakodalom. NOVÁK László—UJVÁRY Zoltán (szerk.) Debrecen 235—239.

MARKUŠ, Michal

- é. n. Oblúbené jedlá dolnozemských Slovákov. In: náš kalendár na rok 1984. ŠUCH, Ján (szerk.) Budapest 225—228.

NÁDASI Éva

- 1981 A búcsújárás szokásai Mogyoróskán. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidéken. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 319—334.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1976 A Katalin-ág az abaúji nép szokásaiban. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. Miskolc 69—73.
1977 Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység falvainak szokásrendszerében.

- In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVI, SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 227—237.
- 1978—79 A tavaszi és nyári ünnepkör szokásai a Zempléni-hegyvidéken. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 17. Miskolc 113—119.
- 1980 Adatok Rudabánya cska településtörténetéhez. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVIII. Miskolc 89—95.
- 1981a A magyarországi ukránok néprajzi kutatása. In: A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. EPERJESSY Ernő—KRUPA András (szerk.) Budapest—Békéscsaba. 657—660.
- 1981b Az első tűz mágikus szerepe a kárpáti pásztorfolklórban. Ethnographia. 400—412.
- 1981c A családi élet szokásai és a társadalmi viselkedés szabályai a Zempléni-hegyvidéken. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc, 295—310.
- 1981d Kalendáris szokások a Zempléni-hegyvidék falvaiban. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 207—235.
- OBULÁNYI Zsuzsa—ONDECS Judit—TÁPAI Margit
- 1973 Táplálkozási szokások Bükkszentlászlóról. Népi hagyományok Borsodban. BARTHA László (szerk.) Miskolc. 81—69.
- ORLICZKI Károly
- 1980 Hagyományos foglalkozások Répáshután. Nemzetiségi falvak a Bükk hegységben. VIGA Gyula (szerk.) Miskolc. 37—41.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1973a Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra — Népi társadalom, VII. ORTUTAY Gyula (főszerk.) Budapest. 327—367.
- 1973b Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 431—462.
- 1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
- 1980 Gazdasági épületek Észak-Borsodban és Gömörben. A rakodó. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIX. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 209—225.
- 1981a A néprajztudomány feladatai Magyarországon, különös tekintettel a nemzetiségi kutatásokra. A II. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. EPERJESSY Ernő—KRUPA András (szerk.) Budapest—Békéscsaba. 190—196.
- 1981b Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. Ethnographia. 307—333.
- 1981b Lúčne hospodárenie slovenských obyvateľov horských oblastí v Maďarsku. KRUPA András—LAMI István (szerk.) Budapest. 15—43.
- 1983 A lombtakarmány a magyar állattartásban. In: Népi Kultúra — Népi Társadalom. KÓSA László (szerk.) Budapest. 193—209.
- PETERCSÁK Tivadar
- 1970 Gyümölcsfeldolgozás Filkeházán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 10. Miskolc. 108—112.
- 1972 Népi sertéstartás Filkeházán. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XI. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 505—526.
- 1973a Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 357—406.
- 1973b Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia. 527—548.
- 1976 Adatok a hegyközi szarvasmarhatartáshoz. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. Miskolc. 130—134.
- 1977 Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVI. Miskolc. SZABADFALVI József (szerk.) 295—310.
- 1978 Hegyköz. Miskolc
- 1979 Közirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVII—XVIII. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc, 261—280.
- 1980 Tájház a Zempléni-hegységben, Komlóskán. Honismeret, VIII. 6. 33—35.
- 1981a Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. Néprajzi tanul-

- mányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc 43—61.
- 1981b Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. *Ethnographia*. 436—451.
- 1981c Adatok a hegyközi népi állatgyógyításhoz. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 19. 153—158.
- PETIK, Rezső
- 1975 Drotári z Hegyközu. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku*. GYIVICSANOVÁ, Anna—KRUPA András (szerk.) Budapest. 165—186.
- PETROV, A.
- 1927 Sborník Fr. Pestyho Helységnévtára — Seznam osad v Uhrách z r. 1864—65 jako pramen historicko-demografických údajů o slovenských a karpato-ruských osadách. Praha
- 1928 Príspevky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX stoločí. Praha
- PODOLÁK, Ján
- 1957a Zpráva o výskume slovenského etnika v Maďarsku. *Slovenský národopis*. 214—221.
- 1957b Nomenklatura pluhu na území slovenského etnika. *Slovenský národopis*. 307—335.
- 1958a Poznatky z výskumu slovenského etnika v severovýchodnom Maďarsku r. 1957. *Slovenský národopis*. 307—315.
- 1958b Ludové hry a zábavky slovenských detí v Nagyhute (Maďarsko). *Slovenský národopis*. 279—292.
- 1959 Tri textov varianty betlehemských hier z Abovskej stolice v Maďarsku. *Slovenský národopis*. 114—128.
- 1975 K doterajším výsledkom etnografického výskumu poľnohospodárstva u maďarských Slovákov. *Slovenský národopis*. 316—325.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
- 1981a A beltelek gazdasági épülete. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 89—104.
- 1981b Kézimalmok a Zempléni-hegyvidéken. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 116—125.
- SIPOS István
- 1958a Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges. Budapest
- 1958b Népdalok a magyarországi szlovák nyelvjárásban. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 203—231.
- SIRÁCKY, Ján
- 1960 Stahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Bratislava
- 1980 Slováci vo svete, I. Martin
- CS. SCHWALM Edit
- 1981 A palóc lakodalmi kalácsok. *Ethnographia*. 350—372.
- ŠTOLC, Jozef
- 1949 Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava
- SZABADFALVI József
- 1956 Néprajzi kutatómunka az abaúj zempléni hegyvidéken. Széphalom. IV. márc. 74—78.
- 1963a Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. *Műveltség és Hagyomány*. V. Debrecen 131—143.
- 1963b Adatok a Zempléni hegyvidék népi világításához. *Ethnographia*. 261—263.
- 1964 A Zempléni-hegyvidék népi kultúrájának kutatásáról. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. IV. Miskolc. 115—126.
- 1967 Népi méhészkedés a Zempléni-hegyvidék középső részén. *Ethnographia*. 41—64.
- 1968 Makkoltatás a Zempléni-hegységben. *Ethnographia*. 62—75.
- 1978 A Zempléni-hegység néprajza. Zempléni-hegység. (Turistakalauz). FRISNYÁK Sándor (szerk.) 81—93.
- 1981 Kutatások és eredmények a Zempléni-hegység népi kultúrájának tanulmányozásához. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 11—24.

SZABÓ László

1956 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni-hegyvidéken. Néprajzi Értesítő. 133—158.

100 magyarországi nemzetiségi népdal.

1955 BABJÁK Jenő—BERNULA Mihály—KLAMARIK Lóránt (szerk.) Budapest

TAKÁCS Béla

1960 A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1957 A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő. XXXIX. 231—244.

1958 Primitív tűzgyújtás a Zempléni-hegyvidékekről. Ethnographia 462—464.

1959 Niektoré údaje etnografickému štúdiu juhozemplínskej slovenskej obce Háromhuta (Maďarsko). Slovenský národopis. 241—276.

1961 Magyar hagyomány Jánošík szlovák betyárról. Ethnographia. 471—473.

1969 Források és kutak a Zempléni-hegyvidéken. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VIII. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 367—388.

1975a Varia folkloristica. Debrecen

1975b Maďarská tradícia o Jánošíkovi. In: Národopis v Maďarsku. GYIVICSA-NOVÁ, Anna—KRUPA András (szerk.) Budapest 81—88.

1977 Gömöri népdalok és népballadák. Miskolc

VERES László

1978 A Bükk hegység üveghutái. Miskolc.

1978—79 Adatok Borsod megye 18. század eleji újratelepülésének történetéhez. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 17. Miskolc. 61—66.

1980 A bükki szlovák falvak településtörténeti vázlata. In: Nemzetiségi falvak a Bükk hegységben. VIGA Gyula (szerk.) Miskolc 15—25.

VIGA Gyula

1979 Északkelet-magyarországi adatok a számartartáshoz. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XVII—XVIII. SZABADFALVI József (szerk.) Miskolc. 281—298.

1980 A Bükk hegység szlovák meszeseinek kereskedőútjai az Alföldre. Ethnographia. 252—259.

1982 Számartartás Magyarországon. Ethnographia. 448—462.

VOHRADNYIK Géza

1966 Kishutai mondák és babonák. In: Borsod megye népi hagyományai. BODGÁL Ferenc (szerk.) Miskolc. 320—323.

1971 Egy kishutai parasztházban. In: Abaúj és Zemplén népeletéből. KOVÁTS Dániel (szerk.) Sátoraljaújhely. 102—104.

„Vyletel vták...”

1955 BORSÁI Ilona (szerk.) Budapest

ŽATKO, Rudolf

1950 Svadba u Slovákov v Maďarsku. Národopisný sborník, IX. 172—197.

1956 Príspevky k štúdiu slovenských betlehemských hier. III. Dve betlehemské hry z Maďarska. Slovenský národopis. 17—44., 117—156.

1959 Hádanky Slovákov v Maďarsku. Slovenský národopis. 129—131.

1971 Spoločenská a duchovná kultúra Slovákov v Maďarsku. Slovenský národopis. 477—500.

1973 Spoločenská a duchovná kultúra Slovákov v Maďarsku, 2. časť Slovenský národopis. 61—78.

Népi táplálkozási adatok a szlovák—magyar interetnikus hatásokhoz

Az egymás közelségében, s az egymás mellett élő népek hagyományaiban, életformájában a különbségek mellett azonos jegyek is előfordulhatnak, amelyek kialakulhattak az együttélés folyamán. Ezek feltárása az interetnikus kutatások feladata.

Ilyen jellegű kutatásokat lehet végezni a nyelvhatárokon, valamint a különböző telepítésekkel Magyarországra érkezett nemzetiségek, és a nyelvhatáron kívül, illetve idegen nyelvű népek közötti szigeteken élő magyarok körében.

A Magyarországra három hullámban betelepült szlovákok (1690—1711., 1711—1740., 1740—1780)¹ akár spontán vándorlással érkeztek, akár szervezeten telepítették őket, gyakran nem maradtak meg egy helyen. Egy idő után tovább vándoroltak, újra visszajöttek, vagy visszatelepültek eredeti lakóhelyükre. Pl. a Heves megyei Domoszló szlovák telepesei Békéscsabára rajzottak, majd újra visszajöttek. Ezenkívül mintegy 30 Heves megyei községet érintett a szlovák beköltözés, de jelenleg csak néhány településen laknak. A bevándorlók vagy asszimilálódtak, vagy visszatelepültek.² Hasonló példákat említhetnénk a többi észak-magyarországi megye (Pest, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén) területén is.³

Több kutató megállapította (pl. S. KOVÁČEVIČOVÁ, E. HORVÁTHOVÁ, M. MARKUŠ, KRUPA A.), hogy az új jövevényeknél a hagyományos szokások közül a családi ünnepekhez — születés, házasság, halál és az esztendő szokásaihoz, ünnepeihez kapcsolódóak maradtak meg legtovább. Ezt elmondhatjuk a táplálkozásról is, különösen az ünnepek hagyományos ételeiről.

A következőkben néhány olyan ételféleséget kívánunk bemutatni, amely megtalálható mind szlovák, mind a magyar népesség körében, illetve feltételezhetjük, hogy egy-egy ételt, (alkalmanként csak a terminológiát) az egymás mellett élő magyar és szlovák etnikum egymástól vette át. A rendelkezésünkre álló irodalom mellett felhasználtuk észak-magyarországi gyűjtéseink anyagát, valamint az Alsó-Garam mentén (Csehszlovákia) végzett terepmunkánk adatait, mert ez a terület sok szállal kapcsolódik a palóc területekhez.

A gabonaőrleményekből készült kásafélék, pépes ételek még a múlt század végén is igen jelentős szerepet játszottak egész Közép-Európa táplálkozásában. A kásák és a kásajellegű ételek a 19. és 20. század fordulóján a legelterjedtebbek voltak Szlovákiában. Romániában és Magyarországon kásaként ismert, a csíráztatott gabona, a magas D-vitamin tartalma miatt.⁴ Búzát, rozsot vagy a kettő keverékét kicsíráztatták, mozsárban megtörték vagy megőrlették, s ebből az alapanyagból sütöttek különböző módon lepényt. A csíráztatással édesített le-

1 MANGA János 1973. 218.

2 SOÓS Imre 1955. 19.

3 MANGA János 1973. 241.

4 MARKUŠ, Michal 1974. 493.

pényy készítésének központja északnyugat-Dunántúl, innen húzódott az Alföld felé. Neve igen változatos: *szalados*, *málé*, *csiripiszli*, *köttes*.⁵ Észak-Magyarországon szinte teljesen ismeretlen. Két helyről van adatunk, a palóc tévmagyűjtések kapcsán: Ludányhalásziban *csiripiszli* (PA 660—80) valamint Boldogon is ilyen néven ismerik (S. gy. 1972). Jelenlegi ismereteink szerint ez az ételtípus a Zagyva vonaláig terjed. (Kutatásaink szerint nem ez az egyetlen ételféleség, amely a Zagyvától keletre már ismeretlen. Többek között a díszes lakodalmi kalácsoknak is ez a választóvonal.)⁶ Komárom, Győr és Moson megye területén általános a *köttes* elnevezés.⁷ A Dunántúlhoz kapcsolódva ismert az egész Alsó-Garam mentén: *biracs*, *tutmacs*, *kötis* terminológiával. Délnyugat-Szlovákiában *keltis*, *brecka* elnevezéssel mind a szlovákok, mind a magyar lakosok körében előfordul.⁸ Nyitrai szlovákok között *keltys* néven Holuby említi.⁹ Elterjedése alapján feltételezhetjük, hogy a szlovák népi ételek körébe magyar közvetítéssel került.

A kukoricából készített ételek — a magyar anyagból ismertekhez hasonlóan — az addigi tradicionális ételek mellé sorakoznak fel (pl. árpa, tenkely, hajdina, tatárka, köles stb.) vagy fel is váltják őket. A kukoricakása — a Szlovák Néprajzi Atlasz adatai szerint — Nyugat-Szlovákia közepén, valamint Felső-Nyitraiban hiányzik, mert ide importálni kellett (az éghajlati viszonyok miatt nem termett). Azonban itt megmaradtak a hagyományos kásaformák: köles, árpa, dara, csíráztatott búzakása. A *kukoricakása* Szlovákiában is általános, igen változatos terminológiával.¹⁰ A *kukoricalisztból* készített sült pépek, sütemények szintén ismertek. A *gerheny* (magyar falvakban *görrhe*, *görrhöny*) főleg Dél-Szlovákia nyugati részén ismert és megfigyelhető, hogy a szlovák etnikum a magyarból vette át. A *mály* (magyar falvakban *málé*) elnevezés a Vág alsó folyásától, a déli határon Kelet-Szlovákiáig használatos, és ugyanúgy, mint a *gerheny* elnevezés az interetnikus összefüggést tanúsítja a határterületeken.¹¹

Burgonyát Szlovákiában a 18. század második felében kezdenek el nagyobb mennyiségben termelni, és a 19. század elején már egész Szlovákiában általános.¹² Igen jelentős mint önálló étel, de fontos, mint egyéb anyagokat kiegészítő, helyettesítő táplálék. Gyakorlatilag minden gabonaételhez felhasználták (tészták, lángosok, kenyér és kalácsok). Gyakran a burgonya átvette az alapnyersanyag szerepét, s a korábbi alapnyersanyag lett a kiegészítő (pl. gabonalángosok-burgonyalángos).¹³ Hasonlóan alakult ez a különböző krumplis galuskák esetében is. A *sztrapacskának* a magyar konyhán való meghonosodása egyidejű a krumplis ételek elterjedésével, melyben a 19. században elsősorban a szlovák konyha jeleskedett.¹⁴ Észak-Magyarországon a nyersen reszelt burgonyából kis liszt hozzáadásával kavart galuska: *trapacska*, *kompri galuska*, *uccu rajta* vagy *nyikkancs*, *nyikkorgó*, *nyögve nyelő* stb. néven általánosan ismert. Ennek az ételnek az elterjedésénél északról érkező hatással számolhatunk. Hazánk más területein ismeretlen ez a szlovák területeken kedvelt étel.¹⁵

5 DÖMÖTÖR Sándor 1960. 45—58.

6 CS. SCHWALM Edit 1981. 366.

7 DÖMÖTÖR Sándor 1960. 50.

8 MARKUS, Michal 1974. 493.

9 J. L. HOLUBY 1958. 161—162.

10 Ratislava, STOLIČNA 1976. 117—116.

11 Ratislava, STOLIČNA 1976. 120.

12 Ratislava, STOLIČNA 1978. 471.

13 RATISLAVA, Stoličná 1978. 476.

14 MARKUS, Michal 1976. 210.

15 KISBÁN Eszter 1963. 191.

Már említettük, hogy az ünnepek szinte konzerválták a hagyományos ételeket. Ez különösen érvényes a *böjtös* ételekre. Az erjesztett korpaleből készült savanyú böjti leves, a *kiszi* vagy *cibere* egyaránt ismert a palócoknál, és a nyelvhatáron levő szlovák falvakban.¹⁶ Betétként különböző kásákat főztek bele.

A *savanyú káposzta* levéből készült leves szintén elterjedt mind a magyar, mind a szlovák etnikumnál. A *gombás káposztalé*, mint karácsonyböjti étel általános a palócoknál, és ismerték szlovákok lakta területeken is.¹⁷ Rudnán (Rudná), és Kőrösön (Kružna) a gomba elmaradhatatlan ízesítője volt mindenfajta levesnek.¹⁸ A különböző gombák felhasználását, s a népi ételek közötti gyakori előfordulását, mind Észak-Magyarországon, mind a szlovák területeken, a természeti környezet hasonlóságával magyarázhatjuk.

A *farsangi* ételek között szerepel a zsírban kisütött, kelesztett tészta (*fánk*), a palócoknál *pampuska*, a Garam mentén *pompos* és *siska* (Muzsla — Mužla) néven is ismert. Ez utóbbit valószínű a szlovákból vették át (*sysky-fánk*). A mátyusföldi magyaroknál van „*lelkes siska*” és „*lelketlen siska*”; vagyis lekvárral töltött és anélküli.¹⁹

A *gyermekágyas asszonynak*, amíg nem erősödik, a rokonok hordanak ételt. Az ételhordás időszakát *poszriknak*, *proszliknak*, *pocetának* nevezik. Ez a szokás ismert a palócoknál, és a határos szlovák területeken, valamint a Magyarországra települt szlovákok körében is (Nógrád, Zemplén, Békés megye).²⁰

A gyermekágyas asszonynak hordott ételek körében mindkét etnikumnál szerepel a „*herőce*”, „*heronku*” (csöröge), a rétes és a *pampuska*. Borsod megye néhány falujában a *tejbekása* is a gyermekágyasnak hordott ételek között van. (PKF) Pl.: *Arnót*, *Szirmabesenyő*. Mátraszentimrén a keresztelői vacsora egyik fogása a *tejbekása*. (S. gy. 1972.) Rudolf Žatkó is említi a keresztelői vacsorán.²¹

A bükki falvakban (Felsőtárkány, Mikófalva, Szilvásvár) az *aszalt gyümölcsöt*, ami még a karácsonyi asztalon is szerepel, *susinkának* hívják. A szó a magyarban szlovák eredetű (*šušinka* = szárított gyümölcs). A szlováksággal érintkező nyelvjárárok, valamint vándorló szlovák kereskedők révén került a magyarba. (A bükki falvak esetében is ez utóbbiról lehet szó.) Érdekes, hogy a szlovákkal szomszédos mátyusföldi magyarság a *susinkát* nem ismeri. Az oda járó szlovák szekeresek is a magyar megnevezést vették át. (Pl.: ászált szilva stb.)²²

E néhány adat is bizonyítja, hogy a népi táplálkozástudományok során érdemes figyelni a szomszéd népeknél is meglevő jelenségeket. Az interetnikus kapcsolatok kutatása még sok érdekes adatot, összefüggést hozhat felszínre.

IRODALOM

DÖMÖTÖR Sándor

1960 Dunántúli és alföldi édeslepenyek. *Ethnographia* LXXI. 45—58.

CS. SCHWALM Edit

1981 A palóc lakodalmi kalácsok. *Ethnographia* XCII. 350—373.

HOLUBY, Jozef Ludovít

1958 Národopisné práce. Bratislava

16 MARKUŠ, Michal 1976. 191.

17 MANGA János 1948. 98.

18 MARKUŠ, Michal 1976. 210.

19 NÉMETH Zoltán 1981. 167. *Siška*, *pampúch*: *fánk* a mai szlovák nyelvben.

20 ŽATKO, Rudolf 1971. 488.

21 ŽATKO, Rudolf 1971. 488.

22 NÉMETH Zoltán 1981. 174., *šušinka*: *aszalt gyümölcs* a mai szlovák nyelvben.

KISBÁN Eszter

1963 Nyersanyag és technika. Műveltség és Hagyomány. Debrecen. V. 189—205.

1968 Táplálkozás. In: BAKÓ Ferenc (szerk.) Módszerek és feladatok (Palóc tanácskozás. Eger, 1967. Palóckutatás módszertani közlemények I.)

MANGA János

1948 Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi népszokásokban. Ethnographia LIX. 94—102.

1973 Magyarországi szlovákok. Népi kultúra — Népi Társadalom. VII. 211—251.

MARKUŠ, Michal

1974 Kašovité jedlá. Slovenský národopis. 22. 3. 493.

1976 Ludova strava v obciach Rudná a Kružná. In: Gemer, Národopisné Studie 2. 175—212. Red. Adam Pranda

NÉMETH Zoltán

1981 Kölcsonzések, átvételek két nyelv néprajzi fogalmaiból. In: II. Békéscsaba-i nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai I. Szerk.: EPERJESSY Ernő, KRUPA András 162—180.

SOÓS Imre

1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. In: Heves megyei füzetek. Szerk.: SZANTÓ Imre

STOLIČNÁ, Rastislava

1976 Kukurica, jej rožšírenie a význam ako jedlej obilniny. Slovenský národopis. 24. 1. 115. 122.

1978 Zemiakové jedlá v ľudovej strave. Slovenský národopis. 26. 3. 471—478.

ŽATKO, Rudolf

1971 Spoločenská a duchovná kultúra Slovákov v Maďarsku. I. Slovenský národopis. 19. 477—501.

Kéziratok:

CS. SCHWALM Edit: A gabonaneműek szerepe az Alsó-Garam mente népi táplálkozásában. Az Egri Múzeum Évkönyve. XIX. (nyomdában)
A palócok népi táplálkozása.

Rövidítések:

PA: Palóc Adattár, Eger

S. gy.: saját gyűjtés

PKF: Palóc kutatás, Felderítő kérdőív.

A parasztasszony státusza, mint etnodifferenciális tényező

Két dél-szlovákiai községben a családi élet kutatásával foglalkoztunk. A család, e kis bioszociális csoport tulajdonképpeni lényegéből, valamint külső szociális összefüggéseiből olyan funkciók következnek, amelyeket szociális egységként biztosít. Az egyes tagok szerepe jelentősen differenciált, ezek mennyisége és hierarchiája rendeli alá az egyén szociális státuszát a családban. A szerepek és a státusz aránytalansága különösen élesen mutatkozott meg a családi társadalom női ágában. Tanulmányainkban össze akarjuk foglalni azokat a területeket, melyek néprajzi szempontból a nő valódi helyét mutatják századunk első felében a hagyományos paraszti közegben élő családban.

Az előterjesztett modellt a szlovák Lisov és a magyar nemzetiségű Salov községben végzett területi kutatások anyaga szolgáltatja. Mindkét választott terület gazdasági szempontból a földművelő község hasonló típusát eleveníti meg. Enyhén lankás, jól termő területen fekszenek, „gazdag” községek és egyúttal szociálisan jelentősen rétegezettek, aránylag nem függnek a városi központoktól és a földműves munka mellett nincs más lehetőségük a megélhetésre. Hogy megfigyeléseink számára legalább megközelítően „laboratóriumi” feltételeket teremtsünk, vallási szempontból is azonos községeket választottunk. Mind a kettő protestáns, Lisovban a lakosság jelentős többsége evangélikus, Salovban református keresztény hitű. A problematikát jelentősen befolyásolja mindkét községben az is, hogy a vizsgált időszakban itt egygyermekűség, később kétgyermekűség uralkodott, vagyis a leszűkített ill. az egyszerű reprodukció rendszere. A vizsgált lokalitások közötti alapvető különbség az etnicitás. Ha az etnicitás meghatározza a vizsgált jelenséget, abban az esetben mint differenciáló tényező jelentkezik.

Összetétel szempontjából mindkét vizsgált lokalitásban ismert a család mindkét alapformája, az individuális és a kibővített is. A kibővített család variánsa — több házastársi kapcsolat egy generáción belül — csak elvétve jelentkezik. Ez is arra az időpontra korlátozódik, amikor a második fiú (vagy leány) házasodik és az ifjú házaspár neolitikusan letelepedhetnek. A kibővített család mindennapos formája, amikor minden generáción belül legfeljebb egy házastársi kapcsolat van. Ez a tény összefügg a leszűkített reprodukció gyakorlatával, ugyanúgy, mint az uxorilokális letelepedés és a vőség. Az alacsonyabb szociális rétegből származó nő mindkét vizsgált lokalitásban a férfi-munkaerőhiány megoldását jelenti a gazdaságban.

Individuális családi háztartás aránylag csak ritkán fordul elő. Összefügg ez az örökösödési szokásokkal, a családi vagyon szétosztásának idejével. Időben a házaspár neolitikus letelepedésétől a családi vagyon felosztásán keresztül a gyermek házasságáig tart, ami gyakorlatilag kb. 10 éves időszakot jelent.

A nő élete során minden lehető státuszt betölt a családban (természetesen, ha adva vannak a megfelelő objektív feltételek is). A gyermekek generációjá-

ban van leány, lányunoka, nővér, a szülők generációjában van feleség, anya, meny, férjezett leány, sógornő, özvegyasszony, ugyanúgy, ahogyan a nagyszülők generációjában, ahol van anyós és nagymama is.

Bizonyos családi forma kifejezője a rokonsági terminológia. Itt a magyar közegben az archaikusabb formák bizonyos megkövesedésével találkozunk. A kibővített családok kis frekvenciája ellenére, ahol több meny élt együtt, terminológiailag különbözik a női rokon a férj ill. a feleség részéről. A férj nővére *ángya*, a feleség nővére *sógorasszony*. A szlovák községben a vizsgált időszakban ilyen megkülönböztetés már nem ismeretes. A magyar községben megmaradtak az archaikus elnevezések az anyósra és apósra is, *ipam*, *napam*. De mindkét vizsgált lokalitásban folyamatban van az ún. önkéntelen elnevezések¹ alkotása, melyek keletkezése eltörli a vér- ill. a nem vérrokonság közti különbséget (pl. anyós—mama, após—apa), amellel a megszólítás bizalmassá válik.

A megszólítás módja külön probléma. Az idősebb generációk rokonságát a nő magázta, a magyar közegben régebbi formával, önözéssel is találkoztunk (*kend*). Saját generáción belül a magyar közegben előfordult az idősebb testvérek magázása is. A többieket, a maguktól fiatalabbakat, tegezték. A magyar közégben a feleség a férjét magázta, az viszont tegezte az asszonyt. A szlovák községben ilyen megszólítási mód csak elvétve jelentkezett. Mindkét lokalitásban a vizsgált időszakban a lelki rokonok (komák) között a magázás dívott, ahogyan a nem vérrokonok között is (örömszülők kölcsönösen). Úgy tűnik, a megszólítás módja a magyar községben tiszteletteljesebb, ami a másik oldalon a nő nagyobb alárendeltségét is jelentheti a családi rendszerben. Feltételezzük, hogy ez a mód, amely csak nagyon lassan változott, a vizsgált időszak végén, összefügg a magyar nyelv kifejezési rendszerével és a vizsgált időszakban már nem feltétlenül kell, hogy a család érvényes viszonyainak jellemzői legyenek.²

A család érvényes viszonyait a tevékenységek egyes szférái határozzák meg. A következő elemzésben különböző gazdasági tevékenységeket figyelünk meg a földművelő gazdaságban, valamint a nő szerepét ezek ellátásánál. A nő az esetek nagyobb részében nem aratott. Ez fizikailag nagyon nehéz munka volt, amit csak valóságos szükség esetén végzett el. Az igavonó állatok körül végzett munkáknál segíthetett a fogat vezetésénél. A vetés szintén nem volt női munka, ami nem jelenti, hogy a nő nem tudta volna ezt a munkát elvégezni, de hasonlóan, mint az aratást, ezt is csak nagy szükség esetén, pl. a háborús években, végezte.

A gabonával végzett munkáknál csak az aratásnál vett részt, ahol nemcsak az asszonyok, de a lányok is dolgoztak, mint aratólányok. Az aratásnál a fiatalabb menyek és lányok dolgoztak, a gazdasszony otthon főzött és hordta az aratóknak a mezőre az élelmet. A nők segédkeztek a betakarításnál és cséplésnél is. Mindkét vizsgált lokalitásban a vizsgált időszakban mindennapos volt a gépi cséplés, ahol az asszonyok és lányok is a kisegítő munkáknál érvényesültek, mint pl. a kévék adogatásánál, a gabona összegereblyezésénél, a pelyva összepréslésénél. Géppel a nők önállóan is dolgoztak, mivel a fizikai erő kifejtést szabályozni lehetett a feldolgozott mag mennyisége által.

A réti gazdaságnál a női munkaerő nélkülözhetetlen volt, mindenekelőtt szénaszedésnél (gereblyezés, szárítás, halomba rakás). Meg kell jegyezni, hogy a réti gazdálkodás egyik vizsgált lokalitásban sem bírt alapvető jelentőséggel.

1 ŠVECOVÁ, Sonja 1975. 9.

2 FILOVÁ, B. 1975. 974.

A női tevékenység további szféráját egy közös elnevezésben foglalhatnánk össze — munka a kapával. A krumplicoltatása, kapálása, kiszedése, a répa, kukorica sorozása, a szőlő kapálása, ez mind a nők kiváltsága volt (ami nem jelenti azt, hogy alkalmasszerűen nem végezték a férfiak is). Kimondottan női tevékenység volt a ház melletti kiskertek művelése, „ott férfi nem dolgozna, ő csak ott, ahol húzhatja a kapát”. Az elől helyet foglaló virágoskerteket, melyek reprezentatív és esztétikai szempontból voltak fontosak, a leány vagy a meny gondozta. A zöldséges veteményeket a gazdasszony, ill. az a nő ápolta, aki főzött. Különböző zöldségeket termesztettek itt, amire a konyhában volt szükség vagy az apró állatok számára kellett takarmánynak.

A háziállatok körüli munka szintén a női tevékenységek része volt. A nők (a gazdasszony, a meny) feladata volt a tehenek fejése. A tisztogatás, almozás fizikailag nehezebb volt, ahogyan az etetés is. A nő ugyan nem volt kirekesztve ezekből a munkákból, de a férfi gyakrabban végezte ezeket. A nő a lovakat is ritkán etette, itatta. Kimondottan női tevékenység volt a sertéshizlalás és a szárnyasok tartása. Ha a fő munkaszervező a gazdasszony is volt (hizlalás, vágás, gazdálkodás a tojásokkal), a mindennapi munkát (etetés, legeltetés) a lányok is elvégezhették.

A hagyományos földművelő gazdálkodással összefüggő tevékenységek felsorolásánál nem feledkezhetünk meg a szállítás különböző formáiról, melyeket a közlekedéstől eltérően, szinte kizárólag a nők biztosítottak. Tulajdonképpen az összes lehető szállítóeszközt használták.³ A közlekedésnél csak segédmunkát végeztek, ahogyan az a fizikai erő követelményéből adódott, pl. befogás, a fogat vezetése. Ez szintén nem jelenti viszont azt, hogy szükség esetén a nők ezt a munkát nem tudták volna elvégezni.

A háztartási munka a gazdaságban végzett munkákkal szemben kizárólag a nők kiváltsága volt. A kibővített családban a főzés a gazdasszony feladata volt. Nála volt a kamra kulcsa, ő gazdálkodott az élelmiszerekkel, ő döntött arról, mit fog főzni. A meny vagy a leány segíthetett a gazdasszonynak, a leány főleg azért, hogy beletanuljon ebbe a munkába. Az anyjánál megtanulta az alapokat, mivel férjhezmenetele után az anyósa háztartásában érvényes szokásokhoz kellett alkalmazkodnia. A nő aránylag későn lett gazdasszony, néha férjhezmenetele után 15—20 évvel is, volt tehát elég ideje beletanulni és vezetni a háztartást.

Más volt a helyzet kenyérsütésnél. A legfelelősségteljesebb munkákat (kovács készítése, a kemence befűtése, a tulajdonképpeni sütés és a kenyér kivétele) a gazdasszony végezte. A leány, hogy betanuljon, a meny, hogy megmutassa, mit tud, segítettek a tészta előkészítésénél és kidolgozásánál is. És mert fizikailag nehéz munkáról volt szó, az öregedő gazdasszony fokozatosan átengedte ezt az utódjának. A kalácsot, később pedig a süteményt a fiatalabb nők sütötték, mert ez nem követelt annyi rutint, mint inkább türelmet, ötletességet, az apróbb díszítések iránti érzéket, stb.

Különálló kérdés az evés és az ülés rendje az asztalnál. A vizsgált területeken már a század elején sem volt szokásban, hogy a nők álljanak. Még ha kibővített családban is éltek, ezek kis lélekszámú családok voltak, úgyhogy mindenkinek volt helye az asztalnál. Az ételt a gazdasszony adta fel az asztalra és ő osztotta el. Elvéve ő nem ült evés közben az asztalhoz, hanem oldalt egy kis székre. A vizsgált időszakban a közös tálból evés már egyik területen sem létezett. Az étkezés kultúráját jelentősen emelte az intézmények, a női egyletek

munkája is, amelyek a sütés, főzés, terítés oktatásával is foglalkoztak. A tanfolyamok látogatói, főleg fiatal nők, a tanult munkameneteket fokozatosan felhasználták a háztartásban.

A házban a tisztaság fenntartását, a takarítást a paraszti családban idény-, heti és mindennapi takarításra lehet felosztani. Az idénytakarítást kétszer évente végezték, tavasszal húsvét előtt és ősszel a búcsú előtt.⁴ Ezzel a munkával volt kapcsolatban a meszelés, a falak és a padlók javítása is. A nygtakarítás a meny és a leány gondja volt, akik a gazdasszony irányítása alatt dolgoztak, ugyanúgy, ahogyan a heti, szombati takarításnál is. A heti takarítás a padló tisztítására (esetleg javítására), ablakmosásra, portörlésre összpontosult. Alaposabb volt, mint a mindennapi (beágyazás, portörlés, sepregetés), amely leginkább a lányok feladata volt.

A lakóhely és a ruházat higiéniájához tartozik a mosás. Évente megközelítőleg 4–5-ször rendeztek a háztartásban nagymosást, kifőzést, amelynél az összes nő dolgozott. A kifőzés után következett az öblítés a pataknál, ami a fizikai erőkifejtésre való tekintettel főleg a fiatalabb nők, menyek munkája volt. A heti mosást is a menyek végezték, a gazdasszony ahogy öregedett, egyre ritkábban mosott.

Egyes női munkákat, főleg a textil gyártásával kapcsolatosakat, szezonálisnak nevezethetjük. Itt is érvényes a kor és rang szerinti munkamegosztás. A textil rostjainak elsődleges kidolgozásánál (áztatás, törés, fésülés) a fiatalabb nők dolgoztak, éspedig valószínűleg azért, mert nehéz fizikai munkáról volt szó. A fonás a nők munkája volt korra való tekintet nélkül. A leány az anyja mellett tanulta meg a fonást. Érdekes, hogy egyetlen vizsgált lokalitásban sem találtunk kortársnők közös fonójára. A fonóba estéenként jöttek össze a szomszédasszonyok. Az öregasszonyok kora reggeltől fontak, télen egész nap. A fonás általában farsang végéig tartott, hogy aztán a szövés váltsa fel. A gombolyításnál néhány nőre volt szükség, míg a vázlat tekerceselésére a vizsgált községekben specialisták voltak. A szövésnél szükséges tapasztalat, ügyesség és erő határozták meg, hogy a gazdasszony és az idősebb menyek szöttek. A fiatalok a házi textilkészítésbe tavasszal kapcsolódtak be ismét a vászon fehéritésénél és aztán megvarrásánál vagy hímzésénél. A varrás a menyek dolga volt, a leány kelengyéjét az anyja készítette. A leányok is tanultak varrni, de főleg hímzéssel foglalkoztak. Ez főleg a kelengyekészítéssel volt összefüggésben, de azzal is, hogy a fiatalok igyekeztek szépen öltözködni. A hímzés és a varrás a vizsgált időszakban iskolai tantárgy volt a lányok számára. Elmondhatjuk, hogy a leány ruhája mindkét vizsgált területen „kirakat” volt, a család gazdasági helyzetének mutatója, bár nem mindig valóságos, mert presztízből a drága ünnepi ruhát a szegényebb lányok is beszerezték.⁵

Más közös női munka volt a tollfosztás. Ez a munka téli időszakhoz kapcsolódik és természetesen mindenekelőtt azokhoz a családokhoz, ahol leányt stafíroztak. Ha tudatosítjuk azonban, hogy a stafírungot már kislányoknak elkezdték készíteni, az ezzel kapcsolatos munka szinte évente ismétlődött minden háztartásban. A tollfosztásnál a háziak mellett a szomszédok is részt vettek, nők, korra való tekintet nélkül, idősebbek és fiatalabbak együtt. A monoton és fi-

4 Mindkét vizsgált területen október 30-a körül van a búcsú, a reformáció évfordulóján.

zikailag aránylag igénytelen munka megfelelő alkamat adott a társas érintkezésre, hasonlóan, mint az őszi időszakban a befőzésnél.⁵

A felsorolt munkák szervezése és elvégzése mellett a gazdaságban és a háztartásban, a nőnek — a gazdasszonynak fontos feladata volt a család jövedelmével való gazdálkodás. Nagyon gyakran az ő kezében volt a kassza, még ha nagyobb összegeket nem is adott ki belőle anélkül, hogy a férjével meg ne beszélte volna. A vizsgált területen a nőnek tulajdonképpen nem volt jövedelme, ha csak nem bér munkából, ez a családi jövedelem része volt. A meny pénzügyi helyzetének bizonyos alapját a hozomány képezte, különösen, ha készpénzen kívül föld is képezte. A benősült vő esetében — ami mindkét lokalitásban gyakori jelenség volt, hogy a vő alacsonyabb szociális rétegből származott. Az ilyen házasság, ha szociálisan kiegyensúlyozott volt is, a nőt az uxorilokális letelepedés ill. szülői vagyona közvetlenül vagy közvetve felhatalmazta a családi gazdaság vezetésére.

A család gazdasági funkcióival szorosan összefügg a reprodukciós funkció is. A házasság megkötésének értelme az utód biztosítása. A gyermektelen házasságokban a vizsgált területen a gyermek örökbefogadásának gyakorlata dívott, akik egy időre munkaerőt jelentettek, de különösen öregkorra a vagyon öröklését biztosították. Így mindenekelőtt rokon gyermekeket fogadtak örökbe. Mindkét vizsgált területen általánosan érvényes ideál volt az egy gyermek. Emecél biztosítására szolgált a gyakorlatban a házaspár külön halása, valamint a fejlett antikonceptív praktikák (mechanikus, vegyi, főzetek vagy fürdők segítségével), férfi és női antikonceptió. Ezzel a jelenséggel függ össze az aránylag nagyszámú házasságon kívüli szexuális kapcsolat és a válások, melyek mindkét lokalitásban elég gyakoriak.

A család az egyén szocializálásának első közege is. Habár feltételeznénk, hogy a családi nevelés fő tényezője az anya személyisége, az anyag azt mutatja, hogy a gyermeknevelés főleg a háztartást vezető nő vállára nehezedett. Ez általában a gazdasszony volt — a nagymama, mert a meny — az anya a határban dolgozott, házon kívül. Az intenzív munkára való nevelés az iskola elvégzése után jelentkezett, bár pontosan a gyermekek kis száma miatt a családban nem volt ritka a gyermek munkacserőkihasználása különböző kisebb gazdasági munkáknál. A másik oldalon az egygyermekes rendszerben számolni kell a egyetlenként bizonyos elkényeztetésével, akiket a családban nagyobb figyelemben részesítettek.

Cikkünkben mindenekelőtt a család ökonomiai funkciójára összpontosítottunk, ezen keresztül a nők szerepének meghatározására. Továbbá hasonló módon analizálhatók a vagyoni jogi kapcsolatok a családban, a család, mint a szokás-hagyományok hordozója, a család, mint a helyi társadalom része stb., de ennek a cikknek a terjedelme nem teszi lehetővé a további analízist. Az előterjesztett anyagból le lehet vonni bizonyos következtetéseket.

A vizsgált problematika csak kevés különbséget mutat. Egyetlen jelentős különbség a rokoni terminológiában mutatkozott. A kifejezések régebbi formáinak előfordulása és a megszólítások módja a magyar közsgben összefügghet az archaikus formák megkövesedési folyamatával az etnikai határon belül, de a

5 Lisovban a hagyományos öltözk ilyen drága tartozékai az ezüst ékszerek, a párta, Salovban pedig a drága selyemruha.

6 Olyan munkák, mint a bab fejtése, kukoricamorzsolás, lekvárfőzés.

magyar nyelv kifejezési rendszerével is. A probléma egzaktabb megítélése érdekében szükséges lenne szélesebb körben kutatni.

A többi jelenség köre nem mutat etnikus különbséget, mivel mindkét közösség hasonló nagyságú kulturális gazdasági övezetbe tartozik. A földműves aszszony úgy a szlovák, mint a magyar családban fizikai erejének megfelelően dolgozott, korának és státuszának megfelelő munkát végzett, valamint olyan munkákat, amelyek a család önálló megélhetésének és gazdasági létezésének elengedhetetlen részei voltak.⁷ A földek és a státusz aránytalanságait lehetetlen pontosan felmérni, de érzékelhető mindkét vizsgált lokalitásban, tekintet nélkül az etnikai hovatartozásra.

Szlovákból fordította: Tóth Györgyné

IRODALOM

FILIPOVÁ, B.

1975 Rodinný život, Slovensko 3, Lud, 2. časť. Bratislava

PARIKOVÁ, Magdaléna

1982 Tradičné formy transportu a dopravy v Tešmaku. Vlastivedný spáradať Tešovského múzea v Leviciach. 10.

ŠVECOVÁ, Sonja

1975 Význam rodiny pre diferencovanie príbuzenských vzťahov, Slovenský národopis 23.

7 Az eladott gazdasági termékekből származó jövedelemre gondolunk itt.

Magyar—szlovák kapcsolatok a népviseletben Abaúj északi területén

A néprajztudomány elhanyagolt területéhez tartozik a magyar—szlovák interetnikus kapcsolatok, kölcsönhatások elemzése a népviseletben. Több okból nem vállalkoztak erre a kutatók. Egyrészt sem a magyar,¹ sem a szlovák² viseletkutatás nem tart ott, hogy elegendő adatot szolgáltatson az összehasonlító vizsgálathoz. Másrészt, jól tudjuk, hogy a kölcsönhatás a legerősebb az érintkezési zónában, a magyar—szlovák viszonylatban ez a zóna Dél-Szlovákia területére esik. Ezen a területen viszont jóval később kezdődtek meg recens vizsgálatok, mint más területeken.

A közelmúltban jelent meg a szlovák népviselet néprajzi szintézise.³ A szlovák népi ruházat valamennyi típusát, változatát összegzi és mutatja be részleteiben. Dél-Szlovákia területén pedig nemrégén vette kezdetét egy igen intenzív néprajzi gyűjtőmunka a viseletről.⁴ Az eddigi eredmények (a szintézis és a recens adataink) alapján lehetőség mutatkozik a népviseletben fellelhető magyar—szlovák kölcsönhatások vizsgálatára.

Az említett szlovák viseletmonográfia a századfordulói és a XX. század eleji szlovák paraszti viseletet mutatja be teljes részletességgel. A gazdag regionális változatokat térben is körülhatárolja. Felöleli a történeti forrásokat. Utal a XX. században végbement változásokra. Mindent összevetve, tehát kiváló lehetőséget kínál az összehasonlító vizsgálatokhoz.

Dél-Szlovákia területein 1976-tól folynak rendszeres gyűjtési munkák.⁵ Csaknem valamennyi magyarlakta településen felmértük a viseleti darabokat. A feltárt dokumentációs anyag alapján meg lehetett állapítani az egyes viselet-típusokat s főbb változatait és ezeknél az elterjedési területeit. A viselet-típusok meghatározásánál a női viseletet vettük döntő kritériumnak. A női viselet tovább fennmaradt és több archaikus elemet őrzött meg, mint a férfiak és a gyerkekek hagyományos öltözete. Itt, ebben az összefüggésben azokra a viseletdarabokra kell gondolni, amelyeket maguk a használók készítettek házilag előállított alapanyagból, és a történeti kontinuitás több évtizeden, néhol évszázadokon át is nyomon követhető, pl. az alsó vászonruhák, a főkötők esetében.

Az alábbiakban egy szűkebb földrajzi területnek a magyar—szlovák interetnikus kapcsolatait emelem ki. Ez a terület a volt Abaúj-Torna vármegye északi

1 A magyar népviseletkutatás eredményeit BARABÁS Jenő foglalta össze az ELTE Bölcsészettudományi Kara Tárgyi Néprajzi Tanszéke kiadványában. BARABÁS J. 1976—78.

2 PÁTKOVÁ J. 1957.; KOVAČEVIČOVÁ S. 1953.; NOSÁLOVÁ V. 1967.

3 NOSÁLOVÁ V. 1983.

4 A CSEMADOK Központi Bizottsága nyári néprajzi szemináriumai adtak erre lehetőséget. A gyűjtőmunkát JÓKAI Máriával közösen végezzük.

5 A Hét című hetilapban 1976—78-as években rendszeresen beszámoltunk a gyűjtőmunka eredményeiről.

részen található. Népi műveltség szempontjából egységesnek bizonyuló, a népi viseletnek sajátos vonásait kialakító magyar közösség lakja. A közvetlen szomszédságában található szlovák népcsoport viseletéről a már említett monográfia ad teljes képet.

A magyar nyelv területéhez tartozik *Alsó-Láncz, Buzita, Reste, Komoróc, Szeszta, Makroc, Jánok, Udvarnok, Méhészke, Szádelő, Aj, Bodolló, Somodi, Péder, Zsarnó, Tornaújfalú, Tornahorvát, Tornagörgő és Szádalmás*. A felsorolt falvak lakói a második világháborúig magyarul beszéltek. A szlovák lakosok száma a századunk elején még kevés volt. Az írásos dokumentumok szerint Tornán a lakosság 1⁰/₀-a, Jánokon 6⁰/₀-a, Tornahorvátban 11⁰/₀-a szlovák anyanyelvű, 15 községben csak magyarok laktak.⁶

A lakosság etnikai összetétele a második világháború utáni években megváltozott. Az utóbbi években a statisztikai adatok szerint a szlovák lakosság lélekszáma megnövekedett. Figyelemre méltó jelenség, hogy a megváltozott etnikai összetétel itt nem tükröződik vissza a viseleteken, ugyanis ekkor történt meg a városi öltözködésre való átváltás is.

A szlovák nyelvi területhez tartozott *Baška (Baska), Kosická Belá (Kassa-Béla), Bukovec (Bukóc), Kavečany (Kavecsány, Sáros vármegye), Nižný és Vysný Klátov (Alsó- és Felső-Tökés), Myslava (Mislóka), Novačany (Novacsány), Opátka (Opáka), Poproč (Jászló Mindszent) és Rudník (Rudnok)*. A szlovák monográfia szerint viseletük egy csoportot képez. Már a századforduló idején szlovák anyanyelvű közösség élt ezeken a településeken. A magyar lakosság csupán 2–3⁰/₀-nyi volt.⁷

A vizsgált magyar falvak viseletét a múlt század nyolcvanas éveitől lehet nyomon követni napjainkig. Ebben az időszakban a viselet három, egymástól jól elkülöníthető időegységre tagolódik.⁸ I. Az 1880-as évek elejétől az első világháború végéig; II. A két világháború közötti időszak; III. A második világháború utáni évek az 1950-es évek végéig.

Az 1880-as évek elejétől az első világháború végéig

A) *Alsóruhák*: A XIX. század 80–90-es éveiben és a századfordulón a női viseletben a derékig érő bő újjú kendervászon *ingváll*nak és a deréktól térdig érő, szűk *vászonpendel*nek jutott a legnagyobb szerep. Az ingváll bő ujjait a századunk elején már *mólból, patyolatból* és *gyolcsból* készítették. Az ünnepi viselethez az ujjat *slingolással* vagy vásárolt csipkével díszítették. A *slingolás* fölött az anyagot beráncolták, könyöknél pedig színes szalagokkal erősítették a karra.

A *pendel*re alsószoknyákat öltöttek, amit *kabátnak* neveznek. Az alsószoknyák anyaga és színe korcsoportonként változott. A fiataloknak fehér *gyolcsból* varrták, alját *kislingolták*. A középkorúaknak színes, az időseknek egészen sötét, az egyik oldalán bolyhos, sűrűn szőtt anyagból és kartonból készítették. Az alját is szürke vagy barna színű fonallal díszítették, *cakkozták*. Az alsószoknyát, 5–6

6 Magyarország városai és vármegyéi. I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa, 1896. 372.

7 Magyarország... op. cit. 374.

8 A megjelölt határok átmeneteket feltételeznek, a viselet fejlődésében éles időhátart megvonni nem lehet.

szél anyagból készültek. Körben ráncosak voltak, és bokáig értek. Ötöt, hatot is felvettek belőle, hogy „szépen terítsen”.

B) *Felsőruhák*: Az ingváll fölött *lajbicskát*, *szorítót* viseltek lányok és az asszonyok télen-nyáron egyaránt. *Patyolat* vagy *gyolcsból* varrták. Testhez szabott, elől mélyen kivágott ruha volt és csak derékig ért. A felsőtestet erősen összeszorította. Elöl és hátul gazdagon hímzett volt.

Nyáron, ünnepnapokon az ingváll felett selyem *pruszlikot* viseltek. A fiataloké piros, kék, rózsaszín, sárga, zöld, az idősebbeké sötét, gyakran fekete színű volt. Elöl fűzték össze, díszítésére nem volt szükség, mert a vállkendő eltakarta.

Az ingváll — pruszlik összetételű viselethez *vállkendő* tartozott. Ezek nagyméretű négyzet alakú kendők voltak. Selyemből, kasmírból készültek, de előfordult, hogy gyapjúból horgolták. A vállkendők széleit hosszú rojttal díszítették. Használatkor átlósan háromszög alakúra hajtották, hátul a nyakba helyezték, majd elől a mellen keresztelve, a csípő fölött a szoknya kötőjébe tűrték. (Nem kötötték meg hátul).

A viselet jellegzetességét a felsőszoknya határozza meg. A vizsgált területen sajátos elnevezése van: *mindigruha* vagy közismertebb szóval *ruha*. Szoknyának azonban sosem mondták. Hosszú, bokáig, gyakran földig ért. 5—6 szél anyagból készült és gazdagon ráncolták. Anyaguk különbözött a kor, a társadalmi rang és az alkalom szerint. A legrégebbi anyagnak számít a *mohár-szoknya*. Ugyancsak régiek a festőanyagból varrott szoknyák is az úgynevezett *öcskés*, *zabocskás* mintákkal. Tornahorvátiban anyagát tekintve megtalálható volt a *bársonyból*, a *klottból*, *ternóból*, *gangárból*, *delénből*, *sodrottól*, *szövetből* *szaténből*, *posztóból* készültek. Színe is különbözött. Fiatalok a barna, bordó, zöld, kék szoknyákat viselték, az idősek pedig mindig sötétben, feketében jártak. A szoknyák alját *pléhelték*, ami azt jelenti, hogy másfajta anyagból varrták alá. Nyílása elől volt, amit *roszpornak* neveztek. Az aljára *porzsínrótt* erősítettek fel, hogy ne a szoknya anyaga kopjon.

A kötények, a *kötők* sötét, leggyakrabban fekete színűek voltak. Fekete *klottból*, *selyemből*, *liszterből* vagy *kékfestőből* (*lángosfestő*) varrták. Két szél kellett hozzá, dúsan ráncolták. Hossza megegyezett a szoknya hosszával. Csupán azok a *kötők* voltak 2—3 cm-rel rövidebbek, amelyeknek az alját és oldalait fekete horgolt csipkével szegték körül. Ebben az időben még ritkán hímezték a női *kötőket*.

Munkához a két szál vászonból varrott *kötőket* sötétkékre festették, csupán aratáshoz viselték fehérén.

A *surc*, *gyúrósurc* egy szál pamutos vászonból készült, sima ruhadarab, nem ráncolták. Felső részét a színére visszahajtották, a *kötőket* a derékrésznél erősítették rá. A *surcokat* nagyon gazdagon hímezték, cakkozták, *kalotásra* varrták ki. Az elefőn visszahajtott részt is kihímezték. Belevarrták a viselő nevét is. Ünnepnapokon, lakodalmakban csigacsinaláshoz, főzéshez, felszolgáláshoz kötötték maguk elé a menyecskék.

Tavasszal és ősszel a *szállókát* vették magukra az asszonyok. Színes könnyű kartonból vagy *barhentből* varrták. A *szállóka* csupán derékig ért, nem kötötték be a szoknyába, szabadon „*lebegett*”. A *szállóka* alatt mindig *lajbicskát* viseltek. A *lajbicska* annyira hozzátartozott a *szállókához*, hogy néha az oldalain hozzá is varrták. Ilyen esetben *lajbicskás szállókának* nevezték el.

Télen testre feszülő ujjast, *vizitkét* viseltek, amelyet fekete posztóból, klottból, kékfestő vagy másképp nevezve *lángosfestő* anyagból készítettek, és vate-

linnal vastagon béleltek. Különösebben nem díszítették, elől gombokkal fogták össze.

Ugyancsak télen viselték az *ujjatlan ködmönt*, melyet *bőrbekecsnek* is neveztek. Kívülről fekete posztóval borították.

A *hosszú bunda* pelerinszerű, ujjak nélküli ruhadarab. Kerek szőrmegalérral és a szabás körül sötétbarna bőrrátéttel díszítették.

Hideg őszi napokon a *szállóka* vagy *télen az ujjas fölé borítós, harasz, berliner* kendőt tettek magukra a nők. A fiataloké világos színű drapp, zöld és kék, az időseké sötét, kávészínű vagy fekete volt.

C) *Hajviselet, fejviselet*: A lányok hajukat középen elválasztották, simán hátrafésülték, a homlok fölött pántlikával lekötötték, hátul két *varkocsba* fonták. A *varkocs* végébe is pántlikát kötöttek. Szádelőn a legidősebbek emlékeznek arra, hogy régebben (a múlt század 80-as éveiben) *rozmaringosba* fonták a lányok haját, azonban ezt már senki nem tudta megmutatni. Buzitán, Tornahorvátiban és Tornagörgön a simán hátra fésült haját egy *varkocsba* fonták, az utóbbi két községben a befont hajból kerek kontyot formáltak. A konty két oldalára *szemes* dísfésűt tűztek.

Az asszonyok hajfésülési módja azonos a lányokéval azzal a módosítással, hogy minden esetben kontyfésű köré tekerik az egy vagy két *varkocsba* font haját, kerek kontyot formálnak. A kontyra *fejketőt* tettek. Szádelőn, Tornahorvátiban fehér gyolcsból, Tornagörgön sötét színű, vagy fekete selyem anyagból készült. Beborította az egész fejet, körül csipkefodor díszítette. A *fejkető* fölé fejkendő került úgy, hogy elől a *fejkető* fodra kilátszódjék.

A *fejkendő* anyaga lehetett selyem, *ternó* és szövet. A legkedveltebbek a lyukas hímzéssel készült fehér gyolcsból készültek és a *minór* díszítésű kivarrott kendők voltak. Lehettek rojtosak és rojt nélküliek. Az ünnepi, fehérrel és feketevel hímzett *patyolat* kendőket, a *minór* díszítésű és rojtos selyemkendőket csak megtűzték az áll alatt. A többi fajta fejkendőt az ajak alatt két csomóra kötötték.

D) *Lábbelik*: A lányok és az asszonyok télen hátul varrott keményszárú fekete bőrcsizmát hordtak. Kedvelt lábbelijük a Meczenzéken készült *kordomány* csizma volt. Nyárra az elnyűtt csizmaszárból varrtak papucsot, hétköznapiakon leggyakrabban mezítláb jártak.

E) *Kiegészítők*: A lányok és a fiatal menyecskék gumiövet, *midert* csatoltak a derekukra. Ugyancsak a lányok és a fiatal asszonyok nyakukban többszörös *galárist* tűztek. Ünnepeken a kezükben finom batiszt anyagokból varrott, hímzett zsebkendőt tartottak.

A két világháború közötti időszak

A nők viseletváltozása már a századfordulón tapasztalható volt. Ekkor kezdett elterjedni az ugyancsak *pendelnek* nevezett hosszúing. Fokozatosan visszaszorította az elődjének, az ingváll-pendelnél viselését. Az idősek természetesen továbbra is megmaradtak az ingváll-pendel viselésénél egészen halálukig. A *pendelnek* nevezett hosszúing csak az első világháború utáni években mondható általánosnak. A féllábszárig érő *pendel* kender vagy pamutos vászonból készült, egészen egyszerű módon. Az egy szál vászonból két hosszúságot vettek, felébe hajtották, kivágták a nyakkivágást és elől a gombolódó részt. A nyakkivágást körberáncolták, keskeny szegővel beszegték. Két gombra csukódott. Az alsó bő-

séget beeresztővel, aszallal, aszalkával szélesítették. Az ujját egészen szűkre és egyenesre szabták, a végét kihímezték és cakkozták. A hónalját *pálhával* bővítették. A *pálha*, a *vállfót* és a *nyakszegő*, de gyakran az egész ujj a gyolcsból készült. Az ing hossza változott korszakonként. A két világháború között készült ingek már térdig értek, de voltak rövidebbek is.

Az ingváll elmaradásával elmarad a vállkendő és a színes pruszlik viselése is. Szerepét teljesen átvette a *lajbicska*, amelyet a hosszúing fölött viseltek mindig. Egyre díszesebbre hímezték.

Divatba jött egy fesőtesti ruhadarab, a *lekötő*. Ritka *grenadin* batiszt vagy féldelin anyagból készült szabásminta alapján. Hosszú ujj mandzsettába végződött, gömbölyű gallérrel vagy anélkül is készülhetett. Mindig a szoknyába bekötve viselték, főleg a fiatalok kedvelték.

A szoknyák is rövidebbek lettek, bokáig értek, továbbra is bőven ráncolták. Ebben az időszakban megnőtt az anyagválaszték. Előtérbe kerültek a szövetek, a bársony, a lüszter, atlasz selyem, ternó és puplin. Ezzel egyidőben a kötények is rövidültek, és anyaguk ugyancsak megváltozott. A *festős* kötők mellett megjelentek a selyem- és puplinkötények is.

Változás történt a haj- és fejviseletben is. Lányok az egy vagy két farkocsba font hajukat gyakran tűzték fel koszorúba vagy *kosárkába*. Asszonyok a hajukat simán hátra fésülték, egy farkocsba fonták és a tarkón kontyfésű segítségével kontyba tűzték. A kontyra *necc*, erre *kontykendő*, majd a *fejkötő* kendő került. A régi *fejkötő* ugyan továbbra is megmarad az idősebbeknél, de a fiatalok ilyen már nem viseltek.

A *necc* házilag horgolt vagy vásárolt ruhadarab volt. A kontytartó leggyakrabban fekete csipkéből készült. Kerek formája volt. Élénk színű selyem anyaggal bléelték (kék, piros, zöld) fodorral, gyöngyökkel, virágokkal díszítették. A szélére körben gumit húztak, s ezzel erősítették fel a kontyra. Mindig olyan színű szalaggal kötötték át, amilyen színű a bélés anyaga volt. Csupán a konty befedésére szolgált. Neccben az asszonyok csak a konyhában lehettek, amikor főztek. Más alkalommal mindig a kontykendővel kötötték be a fejüket.

A *kontykendő* piros vagy rózsaszín selyemkendő volt, amelyet átlósan felébe hajva tettek a fejre, hátul a tarkón a konty alatt kétszer áthajtván kötötték meg. A kontykendőt az első világháború utáni évekig a fején kötötték meg. Később azonban már gombostűkkel megtűzdelték, rögzítették, hogy szétbontás nélkül is levehető és újra feltehető legyen. Ennek oka az volt, hogy a vékony selymet gyakran sem mosni, sem vasalni nem lehetett. A szépen elkészített kontykendőt pedig könnyebb feltenni a fejre, mert csak a *necc*-hez kellett erősíteni.

A fejviselet harmadik darabjánál, a *fejkendő*nél a következő változás figyelhető meg. A fehér alapú, fehérrel, feketével hímzett fejkendők fokozatosan elmaradtak, helyettük a fiataloknál általánossá válik a sokféle színű selyem- és a *delénkendő*. Idősebbeknél a fekete selyemkendő az általános viselet. Mellette azonban még a lángosfestő is divatban maradt. Különösen kedvelték a taftseleymkendőket elütő színű beleszótt virágmintákkal. De viseltek különböző színű brokátselyem atlaszkendőket is. Hétköznapiakon, piacra *delén*, *féldelén*, kartonkendőket kötöttek a fejükre az asszonyok. A fejkendőt áll alatt kétszer, *két csomóra* kötötték, a végeit szépen elgázították.

A lábbeli viselésében ugyancsak korábban, már az első világháború előtt megkezdődött a változás. A csizmák helyett magas szárú fűzős cipőt viseltek. A lányok fehér, az idősebbek barna, fekete harisnyát húztak a lábukra.

A második világháború hasonlóan más vidékünkhöz a hagyományos paraszti viselet rohamos átalakulását, majd gyors elhagyását hozta magával. A változás már a 30-as években elkezdődött. Különösen a felsőruhák változása szembetűnő.

A szoknyák ismét rövidebbek lesznek, jó fellábszárig érnek. Már a harmincas évektől kezdődően a jobb módúak szoknyaikat nem ráncolják, hanem kőbe lerakják, levasalják, ún. *gublírozzák*. A kötények jóval rövidebbek mint a meg rövidült szoknya, oldalait legömbölyítik, nagy virágmintákat hímeznek rá.

Elmaradt a *szállóka*, a *kelőtő*, az *ujjas*, helyébe a szoknya anyagával azonos anyagból varrott blúz és téli viseletnek a posztó félkabát került. A blúz is és félkabát is már a városi divatot követi.

A haj- és fejviselet a végleges kivetkőzés időszakáig már nem sokat változik. A lányok elhagyják a hagyományos hajfésülési módot, de az asszonyok továbbra is megmaradnak a konty és *necc* használatánál. (Idősebbek napjainkig így fésülik a hajukat, de a *neccet* most már csak vásárolt csipkéből varrják.) A kendőkötési mód egészen a kivetkőzés időszakáig a hagyományos formákat követi.

Az 50-es évek elején a fiatalabb és középkorosztály szoknya-blúz viseletét a *slafrok* váltja fel, de az idősebb korosztály haláláig megmarad a szoknya-blúz, kötény és főleg a *necc* és fejkendő viseleténél.

A férfiak öltözetében is megfigyelhető az említett három váltási időszak azzal a különbséggel, hogy itt a második világháború után megtörtént a teljes kivetkőzés.

A múlt század 80–90-es éveiben a férfiviselet alapját télen-nyáron, ünnep- és *viselőnapokon* (hétköznapi napokon) a kender- vagy lenvászonból készített ing és gatyá képezte. A legrégibb ingtípus a *borjúszerű* vagy másképp nevezve a *lobogós* ujjú ing volt, amelynek bő ujját nem fogták össze közelöbe, csak visszahajtották. Keskeny gallérú ruha volt s elől gombolódott. Az első világháború után már nem viselték.

A *vászoningük* hasonló szabással készül, csak azzal a különbséggel, hogy ennek az ujjá valamivel keskenyebb volt és mindig közelöbe végződött. Nem díszítették egyik fajta ingüket sem. Az első világháború után már pamutos vászonból varrták, de szabása megfelelt a kendervászonból készített ingeknek.

A gatyáknál is akkor történik váltás, amikor az ingeknél, tehát az első világháborút követő években.

A múlt század végén a gatyákat még kendervászonból varrták. Az ünnepken és nyáron hosszabb gatyát viseltek, mint télen és a munkában, amikor csupán fellábszárig értek. Mindkét hosszúságú gatyához négy szél vásznat vettek, az alját vagy *mesterkével* díszítették vagy rojtozták.

Az ing- gatyáöltözet szoros tartozéka volt a *lajbi*, amely készülhetett posztó, klott, gangár vagy szövet anyagból. Rendszerint fekete színűek voltak. Sok ezüst vagy más fémgombokkal díszítették. A 30-as évek végén, amikor szerte az országban elterjedtek a múmagyaros ruhák, itt is készültek piros posztó mellények, amelyeket felvonulásokon és más ünnepélyeken vettek magukra, de szervesen nem épültek be ezek a ruhadarabok a viseletükbe.

A férfiak öltözetének elmaradhatatlan tartozéka volt a *surc*. Télen-nyáron, ünnep- és hétköznapi egyaránt viselték. Az ünnepi *surcok* fekete klottból, vagy kékfestő anyagból készültek. Ráncolás nélküliek, egy szél anyagból álltak. Ga-

longgal kötötték a derekukra. Az ünnepi *surcok* alá színes apró virágmintákat hímeztek. A viselője teljes nevét is kivarrták rá. A hétköznapiakon viselt *surcokat* vászonból varrták, sötétkékre festették be és soha nem díszítették.

Télen *birkabundát* viseltek. A több részből szabott, ujjak nélküli bő bunda bokáig ért. Hideg időben szőrével befele fordítva, máskor kifelé fordítva viselték. Hosszúsága szabályozható volt. Sáros, latyakos időben a bunda hosszúságának a közepe táján elhelyezett gombokra lehetett felakasztani az alját. Így megvédték a sártól.

A kalap elmaradhatatlan tartozéka volt a férfiak öltözetének. A melléje tűzött „tajuból” lehetett megállapítani, hogy viselője melyik faluból származik. Tornaújfalun *kigyógémtaju*, Szepsiben, Makracon *nagy fehér taju*, Zsarnóban *darutaju* és a „hegyek alatt” Tornagörgön és Szádalmáson *serte* került a kalap mellé a századforduló idején.

Általános lábbeli a kemény szárú meczenzéfi csizma volt, ünnepeken- télen, nyáron viselték. Nyáron munkába az elnyűtt csizma szárából bocskort varrtak. A legények csizmájáról nem hiányzott a sarkantyú.

Az első világháború utáni években a férfiak, különösen a fiatalok körében terjedni kezdett, majd a harmincas évek elején teljesen tért hódított a *szűkidőnek* vagy *magyarnadrágnak* nevezett két ellenzős szűk szárú posztónadrág a posztókabáttal együtt viselve. A sima fekete posztóöltönyt sötét színű flannel anyaggal bélelték. Mielőnap kifordítva, ünnepeken a színéről viselték. A *lajbi* még ennek az öltözetnek tartozéka továbbra is, de a *surc* ekkor már elmaradt. Az idősebb emberek a gatyá viseleténél megmaradtak halálukig, így még a 38–40-es években is találni a posztó mellett vázsongatyás öltözetet. Ebben az időben a kalap mellé már nem a *tajut* tűzték, hanem az egész területen rozmaringbokré-tát vagy muskátlit.

A negyvenes évek második felében tért hódít a *priccses* nadrág, de az ötvenes évek második felében már a pantalló jön helyette divatba a hagyományos paraszti férfiöltözet teljes elhagyásáig. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején a férfiak már az üzletekben vásárolható ingeket, öltözeteket viselik.

A szomszédos szlovák viselet típus bemutatásánál a szerző két fejlődési periódust különböztetett meg. Az egyik a múlt század végétől a harmincas évekig, a másik a harmincas évektől napjainkig.

A XIX. század 80–90-es éveiben a női viselet alapját a szűk két szélből szabott kendervászon pendel „*podolok, pengyel*”, valamint az ugyancsak kendervászonból készült derékig érő bő ujjú vászoning képezte. A másfél szél vászonból készült bő ujjat széles, színes fonallal gazdagon himzett mandzsettába fogták össze, és a könyök fölött megkötötték. A pendely és ingváll mellett a XIX. század végén divatba jött a hosszú, térdig érő sípújjú vászoning, „*kosula*” megnevezéssel.

A pendely fölött több fehér gyolcs alsószoknyát viseltek. Kétféle felsőszoknyát különböztetnek meg. A régebbit, amelyet a mellénnyel egybevarrták és *kabátnak* neveztek. Gyakran fehér vászonból vagy festőanyagokból készült, de előfordult a karton is. A szoknyához hozzávarrott mellény (*viszt*) piros vagy kék posztóból, esetleg brokátból készült. Mély kivágással, magasra felnyúló fülekkel, amelyet széles bársonyszalagokkal és ezüst, vagy arany villogókkal szegtek körül.

Az újabb változatú szoknyát fehér gyolcsból varrták és derékban ráncolták. Külön mellény tartozott hozzá, melyet *lajbliknak* neveztek. Ennek a fajta szok-

nyának már nem *kabát*, hanem szoknya volt a neve. Mindkét fajta szoknyájuk féllábszárig ért.

Az újabb szabású *mellény* (*lajbik*) kasmír vagy selyem anyagból készült, kisebb *fülekkel*, mint a régebbi. Télen *brusl*aknak nevezett ujjatlan báránybőr mellényt viseltek, melyet elől színes fonállal hímeztek ki.

A kötényeknek is több fajtája volt ismeretes. A legrégibb festőanyagból készült, a széleit körül nyomott minták díszítették. Az egy szél pamutos vászonból készült *surcot* csaknem az egész felületén szövött vagy varrott geometrikus és növényimotívumokkal gazdagon díszítették, és széles vert csipkével szegték körül. Mindkét fajta kötény mellett fekete-fehér csikos, gyapjúból házilag szövött kötényt is viseltek, amelynek *volnyanka* volt a neve.

A női viseletekhez tartozott a ványolt piros posztóból, középen fekete csikkal díszített, mintegy 10 cm széles öv. Helyette színes szövött gyapjúövet is köthettek a derekukra, amelyből hátul a szoknya hosszága a két vége le is lógott.

A felsőtesti női öltözethez tartozott az ujjas fehér báránybőr bunda fekete bőrrel szegve, színes gyapjúfonállal kihímezve. A derékig érő bunda zsinórdíszítését *harasznak* nevezték. Gyakoribb volt télen és esős időben a négyzet alakú vászonabrosz viselése, amely viselőjét az eső és a hideg ellen egyaránt védte. Ugyancsak régi télikabátjuk a vásárolt fehér posztóból varrott, *hunyka* vagy *karsetlik* néven ismert, házivászonnal alábélelt kabát, amelyet zöld, piros vagy kék posztóval szegtek be, elől és hátul színes gyapjúfonállal gazdagon kihímezték. Ez a ruhadarab századunk 20-as éveiben ment ki a divatból. Az ilyen öltözetet együttesen *hacarkának* nevezték.

A lányok a hajukat középen elválasztották, hátul egy ágba, *varkocsba* fonták. Idősebb adatközlők emlékeznek a lányok és menyasszonyok *pártaviseelésére*, amelyet századunk elején váltott fel a koszorú. Az asszonyok régi hajviselete az ún. *chomot*, *čhomoti*, *homle*, amely nem más, mint egy ovális alakú drótváz a fejforma kialakítására. Erre kerül a két részből álló főkötő. Hátsó része házivászonból készült, gazdagon volt hímezve. A homloknál színes szalagokkal díszítették. A főkötő fölött mindig kendőt viseltek. A régebbi, a hosszúkás házivászonból készültet *podvicskának* nevezték. Gyakori volt még a kékfestő, *chusztka* néven ismert fejkendő.

Mind a nők alsó- és felsőruházatában, mind a hajviseletben a századunk harmincas éveitől kezdődően változás állt be. Fokozatosan elmarad a *hacarka*, s helyette a magyarka jött divatba. A déli szomszédok viseletét követve a *magyarka* következtében az öltözethez csak gyárilag előállított anyagot használtak. Elmaradt az ingváll is, amelyet már blúzok helyettesítettek. Zsinórral díszítettek. Télen a testhez szabott bélelt *jopka* veszi át a *hunyka* szerepét. A háziszövött kötények helyett selyem, karton anyagból szabott, fodorral díszített kötényeket viseltek. Elmaradt a mellény és a gyajúöv. A szoknyák féllábszárig értek, de alá mindig több alsószoknyát öltöttek. Az újfajta viselettel egyidőben divatba jött az asszonyok újabb fésülködési módja is, *kontya* megnevezéssel. A hátrafésült haját két ágba veszik, vagy befonják, vagy csak megcsavarják és a fémfésű köré csavarják. Erre a konytra a hátrakötő kendő, a *kontyoska* került.

A férfiak inge a század elején házivászonból készült, bő ráncos ujjakkal, amelyet széles, hímezett kézelőbe fogtak össze. Keskeny gallérja, az eleje, vállfoltja is piros, kék, fekete fonállal gazdagon ki volt hímezve. Pántlikával csukódott, neve *kosula*. Ehhez vázongatya, *gacse* tartozott. Az alkalomnak megfelelően készítették pamutból vagy kendervászonból. A régebbi szűkebb szárú

volt, csupán egy szél vászonból varrták. Később ezt csak munkába viselték. Ünnepeken két szél vászonból készült térdig érő vászongatyát vettek magukra. Az ing-gatya öltözethez egy szél vászonból készült *surcot* viseltek, melyet később már fekete klott *surc*-ként váltott fel. Ennek alját gépi hímzéssel díszítették. Télen a *holosnye* néven ismert, szűk, fehér kétellenzős posztónadrágot hordták, amelyet piros, kék vagy zöld posztóval szegtek. A téli öltözet tartozéka volt a báránybőr mellény (*buslak*) piros bőrrátéttel és színes gyapjúhímzéssel díszítve. Ünnepi mellényük a *lajbli* fekete, piros vagy kék gyári posztóból készült, ugyan-csak gazdagon kihimezve. A posztónadrágot széles fémcsatokkal ellátott bőrvél rögzítették a derékra.

A századfordulói volt divatban a háromnegyedes fehér posztókabát, a *hunya*. Finom fehér posztóból készült, és ünnepeken viselték a díszes zsinórkötésű *mentéket*. A *csuha* fekete hosszú posztókabát volt, négyzet alakúra szabott gallérral, és gazdagon színesen hímézve. Legtovább a pásztorok viseletében maradt fenn. Hasonló funkciót töltött be a hosszú szőrű gyapjú *guba* is, amely a XIX. század végén, még a völegény esküvői öltözetéhez tartozott.

Fejükön *kalapot* viseltek, a nyakban *hajstuch* néven ismert fekete hímzett sálát. Általános téli lábbeli a XIX. század végéig a *bocskor* volt, de ünnepeken kemény szárú csizmát húztak fel. Tánchoz sarkantyút is viseltek.

A férfiak a két világháború között elhagyják ezt a tarka, színes öltözetet, helyébe a priccses nadrág és kabát kerül.

A két viselettípus és azok formai elemei alapján azt állapíthatjuk meg, hogy:

A vizsgált magyar területen a múlt század 80–90-es éveiben egy polgárias hatású, hosszúszoknyás női öltözetet viseltek teljesen a kivetkőzés időszakáig. Ez a viselet többször módosult, és minden esetben a városias, polgárias ruhadarabokkal gazdagodott.

A szlovák területen egy nagyon színes, gazdagon hímzett, archaikus elemekből álló viselettípust találtunk, amely az első világháború utáni években lassan és fokozatosan variálódik a magyar szomszédos terület viseletelemeivel.

A területünkön vizsgált magyar viselettípus a szomszédos szlovák archaikus típussal nagyon kevés formai egyezést mutat. A század elején mindkét területen terjedni kezd a női vászon hosszúíng. Magyar területen *ing*, szlovák területen *kosula* megnevezéssel.

Terminológiában annál több a hasonlóság és egyezés.

Szlovák területen már a múlt század végén és századunk elején is erős volt a terminológiai kölcsönhatás. A *pendel*, *pengyel*, a *harasz*, *lajbik*, *párta*, *mente*, *csuha*, *guba*, *kalap* magyarból átvett szavak. Ugyanakkor a magyar területen csupán két szláv eredetű szó fordul elő. A *roszpor* (*rázporok* szóból) és a *varkocs*.

Mindkét területen a férfi és a női kötények egyik típusát a németből átvett *surc* néven ismerik.

Szlovák területen a régebbi típusú szoknyát *kabátnak* nevezik. Magyar területen a kabát is alsószoknyát jelentett, ugyanakkor a felsőszoknya neve *ruha* volt. Észak-Magyarország területén a *kabát* terminológia általánosan elterjedt. A hagyományos paraszti életben gyakori az a gyakorlat, hogy az elhordott, kopott felsőszoknyákat alsószoknyaként viselik. Feltételezhető, hogy korábban ezen a területen is *kabát* néven ismerték a felsőszoknyákat, de idővel a terminológiával együtt lett belőle alsószoknya.

A két világháború közötti időszakban a szlovák területre a szomszédos ma-

gyar területnek a viseletelemei, hajviselete kerül át, amely a 30-as években már általánossá vált, s amelyet együttesen *magyarkának* neveztek. Ettől az időtől kezdődően a viselet-terminológia további magyar szavakkal gazdagodik: *konty*, *konyta*, *kontyoska*, *jopka*. A változás, a hatás tehát dél felől is szembetűnő.

IRODALOM

BARABÁS Jenő

1976—78 *A népviselet kutatása*. In: *Dissertationes ethnographicae*. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. (szerk.: TÁLASI István) Budapest 204—236.

KOVAČEVIČOVÁ, Soňa

1953 *Ludový odev v hornom Liptove*. Bratislava

Magyarország

1896 *Magyarország városai és vármegyéi*. I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest

NOSÁLOVÁ, Vera

1967 *Ludový odev v Gemeri*. Slovenský národopis 15. 215—253.

1983 *Slovenský ludový odev*. Martin

PÁTKOVÁ, Jarmila

1957 *Ludový odev v okolí Trnavy*. Bratislava

*A felvidéki textil háziipar és vándorkereskedelem
északkelet-magyarországi kapcsolatai*

A földrajzi nagytájak határvonala egyúttal mindig különböző kultúrák találkozását is jelenti, olyan terület, ahol az eltérő jellegű tájak lakói kicserélik termékeiket. Megyénk is ilyen több évszázados kereskedelmi utak mentén fekszik, földrajzi helyzetéből és természeti adottságaiból következően e terület népi kultúrájában mindig nagy jelentősége volt az árucserének, a vásározásnak, s ennek hatása a hagyományos paraszti társadalom életében, tárgyaiban is kimutatható. A műveltségi áramlatok és a kereskedelem közötti szoros összefüggésre elsők között GUNDA Béla hívta fel a figyelmet: „... a kereskedelem különböző formái révén már a prehisztórikus idők óta szakadatlanul áramlanak a kultúrjavak egyik területről a másikra, s a vásári tapasztalatok is egyik gócpontjai a műveltségi javak terjedésének.”¹

Ez a referátum a népi kultúra egy konkrét területét, a textilkultúra, azaz a népviselet és a paraszti társadalom egyéb textilszükségletének körét vizsgálva kívánja érzékeltetni a kereskedelem és az árucseré alakító értékű jelentőségét a Felvidék és területünk, Északkelet-Magyarország kapcsolatában. E témában átfogó kutatások sem a szlovák, sem a magyar néprajzban tudomásom szerint nem folytak, néhány értékes tanulmány azonban rendelkezésre áll, s ezek eredményei jelzik, hogy e téma kutatása az interetnikus kapcsolatok feltárása szempontjából is általánosítható eredményekkel szolgálhat. Ez a referátum nem vállalkozhat összegző megállapítások, általánosabb következtetések megvonására, célom egy mélyreható és hosszabb távú kutatómunka elején csupán a témában rejlő lehetőségek felmutatása s az lehet, hogy a felsorakoztatott adatok érzékeltetni tudják, hogy egy olyan konkrét téma, mint a textilkultúra vizsgálata is nélkülözhetetlen lehet a kultúrjavak mozgásának, a terület interetnikus kapcsolatainak feltáráshoz.

A Felvidék sajátos természeti adottságai következtében, a sok vonatkozásban mostoha körülményekből adódó megélhetési nehézségeket a lakosság többek között a rendelkezésre álló alapanyagok feldolgozásával és a készítményekkel történő kereskedéssel igyekezett pótolni. A terület fejlett háziiparának és az ezen alapuló árucserének évszázados tradíciói vannak. A fakészítmények, a textilféleségek (vászon, gyolcs, szövet, posztó, csipke, bőrök), a fazekastermékek, a vasművestermékek, tejtermékek, gyógy- és fűszernövények vándorkereskedelembe való jelentőségét már a múlt századi leírások is kiemelik.²

FÉNYES Elek minden felvidéki megye bemutatásánál részletesen emlegeti a belső és külső kereskedést, „... mivel a felföldi tótok éppen abban szűkülöködnek, miben az alföldi magyarnak bősége van és viszont. Így viszen el a Fel-

1 GUNDA Béla 1958. 573.

2 A témához kimerítő bibliográfiát nyújt DANKÓ I. összefoglalása a vándorlás és árucseré kapcsolatáról. Vö.: DANKÓ Imre 1978. 251–289.

föld vasat és vasműveket, faeszközt, gyolcsot, posztót, bőrt, kész ruhákat, csizmát, ... veszen pedig helyettük mindenféle gabonát, főzeléket, dohányt, bort, vágó és igásmarhát, lovat, szénát, szenet.”³

Ez az évszázadokig tartó migrációs folyamat a Felvidékről elsősorban az Alföld, azaz Magyarország belseje felé irányult. A kereskedelmi forgalom egyik fő iránya éppen megyénken vezetett át, Tornallyán és Putnokon át Miskolc felé, majd a Tisza vidékére irányult.

A népi kultúra számos területéről adatok sora bizonyítja azt, hogy a Felvidék és az ország belseje közötti árucserkapcsolat több évszázadra nyúlik vissza, tehát az e folyamat révén területünkre került áruk, tárgycsoportok nemzedékek óta beletartoznak e vidék tradicionális társadalmának tárgyi kultúrájába, és egyenértékűek a saját maguk által előállított vagy a szűkebb környezet háziipara és céhes mesterei által készített termékekkel. E tárgyak eredetére vonatkozóan használóik ma már sokszor csak homályos ismeretekkel rendelkeznek, pontos eredetmeghatározás helyett általában csak a „tót” jelző különbözteti meg őket (ld. tót fazék, tót gyolcs, tót csipke, tót rokka, tót kapa, tót villa, stb.). A 18. századi miskolci inventáriumok leírásai között is gyakran felbukkan a „tót” jelző, a viselet területéről pl. tótos főkötő, tót pántlika, stb.⁴

A paraszti közösségek textiligényeinek kielégítésében nagy szerepet játszottak a felvidéki gyolcsosok. A gyolccsal történő kereskedelemre *Rudolf BEDNÁRIK* kutatásai alapján a legkorábbi adatot 1265-ből ismerjük.⁵ *CSAPLOVICS János* is említi, hogy a nyitrai, árvai gyolcsosok egészen Bulgáriáig, a Krím-félszigetig, másfelé pedig Kisásziáig is eljutottak lenvászon portékáikkal.⁶

FÉNYES Elek leírásában részletesen kitér a felvidéki megyék gyolcsszövésére, s az ezzel való kereskedelem kiemelkedő jelentőségét a forgalom mértékével támasztja alá. „A gyolcsszövésnek igazi hazája északi Magyarország, nevezetesen Trencsén, Turóc, Liptó, Zólyom, Zemplén, Gömör vármegye ... s mindek felett legtöbb és legfinomabb gyolcs szövetik Szepes, Árva és Sáros vmegyékben.”⁷ Árva megyében ez annyira elterjedt, hogy „a namesztói és trsztennai járásokban még a férfiak is széltire szönek, fonnak, s általánosan minden házra esztendőnként 250 rőf számláltatik, mely összesen 3 575 000 rőföt tenne.”⁸ Szepes vármegyéből a különböző minőségű gyolcstermelést tételesen is felsorolja *FÉNYES*: „Északi-Szepes előállít évenként 5/4 rőf széles gyolcsból 100 000 rőföt, 4/4 szélesből 500 000, 7/8 szélesből 1 000 000, 4/5 szélesből 800 000, hasonló szélességűből durvábbat mésszel fejeit 250 000, egészen finom házi vásznat, nyüstözött, sávolyozott asztali nemüket 20 000, összesen 2 670 000 rőföt. Déli Szepes készítménye 1 335 000 rőf, az egész termékek összesen 4 050 000 rőf, mely csupán külső kereskedésbe jön, annál fogva a belső fogyasztásra még mintegy 2 000 000 rőföt hozzáadván.”⁹

Gömör megye gyolcsszövését érintve a kereskedelem interetnikus vonatkozásaihoz is figyelemre méltó adalékot közöl *FÉNYES*: „A mit a görögök helyben a falukban fel nem vásárolnak...”¹⁰ A görög kereskedők szerepe az egyes

3 FÉNYES Elek 1843. 255.

4 FÜGEDI Márta 1979. 136.

5 BEDNÁRIK, Rudolf 1943.

6 GUNDA Béla 1954. 84.

7 FÉNYES Elek 1843. 67.

8 FÉNYES Elek 1843. 147.

9 FÉNYES Elek 1843. 267.

10 FÉNYES Elek 1843. 254.

vidékek termékeinek, kultúrjainak terjesztésében ma már eléggé feltárt, és a textiláruk területén is jelentős volt. Területünkön a miskolci és hegyaljai görögök ilyen irányú tevékenységéről tanulmányok sora tudósít.¹¹

Az Árva megyei gyolcsosok (*platnyárok*) közül a századforduló idején többen is letelepedtek Miskolcon és megyénk különböző területein. A gyolcsosok szervezett kereskedelmi hálózatát, egy Miskolcon letelepedett gyolcsos szakmai és családi kapcsolatait dolgozta fel nagyon tanulságosan F. KAIL Katalin.¹² Tanulmányából részletes képet kapunk a gyolcsosok által árult termékek köréből is. Kezdetben a takácsok készítette vászonárukat, majd később gyári fehér vászonárukat vitték a vásárokra. Az ún. fehér vászonáruba tartozott a kanavász, damaszt, rumburger vászon, lepedővászon, molinó, zefír, a nyomott, festett árúk csoportjába a karton, szatén, voál, flokon és a kékfestő, a téli árukhoz pedig a flanel, barhent, tenisz, bársony.

A gyolcs mellett a déli vidékeken jelentős volt a kendertermesztés is. HUNFALVY J. szerint a „kender az alsóbb vidékeken szükségleten felül termesztetik s kereskedésbe is hozatik. A rimaszécsi vásárokon pl. kendervászonból évente 40—50 000 rőf adatik el, s ezt leginkább szegedi s más alvidéki kereskedők vásárolják fel.”¹³ A rimaszombati vásárok évi forgalma a múlt század második felében 150 000 rőf vászon és 120 q kender volt.¹⁴

A felvidéki vászonkereskedelemhez kapcsolódik kiegészítő tevékenységként a vászonfehérítés, amely elsősorban Gömörben volt jelentős. „Egy kereseti cikket nyújt megyénkben a vászonfehérítés is, mely több vidéken, így Rozsnyón és a Ratkó völgyén régóta üzetik, hova Debrecenből és a Tisza vidékéről évente több ezer vég vászon jön fel kifehérítés végett, s a vele foglalkozóknak jó keresetet nyújt.”¹⁵ FÉNYES Elek adatai szerint a múlt század közepén „Rozsnyón 23 gyolcsfejérítő van, kik 24—30 000 darab gyolcsot fejérítenek évenként.”¹⁶

A gyolcsosok mellett említésre érdemes az ún. *csipkások* tevékenysége. Ennek nagyságrendje természetesen nem mérhető a gyolcsosokhoz, de jelentősége nem elhanyagolható, mivel magyar területen a csipkeverés nem vált általánosan elterjedté, az ilyenfajta igények kielégítésében így a külföldi áru és a vándor-kereskedők szerepe vált fontossá. A leírások elsősorban a Zólyom megyei csipkéket emlegetik.¹⁷ 1885-ben a Fővárosi Lapokban megjelent Vándorló tótok c. néprajzi tárca így ír róluk: „A zólyomi csipkés tótok saját háti vagy lóra kötött ládájokban a radványi és besztercebányai művesek késeit, bicskáit, fésűit s a bányász nők egyszerű csipkéit hordták szét.”¹⁸ Csipkeveréssel mindenekelőtt a felvidéki bányászvárosok német asszonyai foglalkoztak, s több évszázadra visszanyúló hagyományukat bizonyítja, hogy pl. Körmöcbánya környékén már a 17. században is virágzott a csipkeverő „népipar”.¹⁹ 18. századi, 1739-ből származó adatot találtunk Miskolc város jegyzőkönyvében is, amikor is a város tanácsa a pestisjárvány behurcolása elleni védekezésül rendeletet hoz, mely sze-

11 Vö.: DOBROSSY István 1975. 21—31., FÜGEDI Márta 1979. 129—139.

12 F. KAIL Katalin 1982. 440.

13 HUNFALVY János 1867. 205.

14 HUNFALVY János 1867. 315.

15 HUNFALVY János 1867. 313.

16 FÉNYES Elek 1843. 254.

17 Vö.: GUNDA Béla 1954. 86.

18 Vándorló tótok... 1886. 2447.

19 MALONYAI Dezső 1922. 108.

rint „... a felső megyékből kószálni szokott sáfrányosok és csipke hordozó Tótok a városba nem jöhetnek be.”²⁰

Miskolc város 18. és 19. századi vásári rendtartásai különben mindig külön megemlítik a gyolcsosokat, csipkéseket, sáfrányosokat is, kijelölve helyüket az árusok sorában. Mindez e kereskedők ittlétét és jelentőségét is bizonyítja.²¹

Egyes csipkekészítő központok jelentősége szinte a 20. századig megmaradt, így pl. a Felső-Sajó-völgyben a rejdovai (Sajóréde) csipke, amely szerves folytatása annak a régi gömöri csipkének, melyet ezen a tájon a 16. századtól kezdve készítettek.²² Régebben inkább terítők, díszlepedők, oltárterítők díszítésére szolgált, később pedig elsősorban főköttőre használták, így formáját is ez szabta meg. E gömöri csipkéből feltehetőleg jelentős mennyiség került a kereskedelem révén magyar területre is, vidékünkön még napjainkig is gyűjthetők olyan díszlepedők, melyeket ilyen vert csipke szegélyez. Eredetére vonatkozóan általában csak annyit tudnak, hogy nem itt készült, tótoktól vették.

A csipkéhez kapcsolódóan meg kell említenünk azokat a fehér lenvászón alapon fehér vagy olykor színes selymfonállal hímzett, vagdalásos-szálhúzásos díszítésmóddal készült díszlepedőbetéteket is, amelyek szintén a felvidéki bánya városok hímzőműhelyeiben készültek, nagy mennyiségben. E hímzések már a 18. századtól országszerte ismertek voltak, közvetítőikről gyakran „tót hímzésnek” is nevezték őket. Díszítményük néhány mintára korlátozódik, legelterjedtebb a kakasos, a kelyhes és a kígyós elnevezésű, leggyakrabban halottas lepedőnek is szolgáló díszlepedő betétjeként volt használatos. Területünkön különösen elterjedtek voltak e vagdalásos lepedőbetétek, szinte napjainkig fellelhetők.²³

A „tót gyolcsnak” és a „tót csipkének” a 18. századi erdélyi unitárius egyházak templomi textíliái sorában is jelentős szerepe volt, mint azt *PALOTAY G.* összefoglalásából ismerjük.²⁴

Szintén nagy hagyományú ruházati alapanyag előállító tevékenység a felvidéki posztóképzítés. A 17. századtól keresett cikk volt a losonci, privigyei, hradistyai, zólyomi, rozsnói posztó. A kereskedők nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia területét járták be, de távolabbi országokba is eljutottak árujukkal. *A. POLONEC* tanulságosan dolgozta fel a myjavai posztóképzítés hagyományait és elterjedését.²⁵

E szűrposztók területünkön való elterjedését bizonyítja az is, hogy a miskolci szűrszabóknak már az 1706-os limitációja is külön említi a körmöci, privigyei, rozsnói, rimaszombati szűröket.²⁶ 1811-ben pedig megtiltják a miskolci szűrszabóknak, hogy felföldi munkát felvásároljanak és árusítsanak.²⁷

A gyapjufeldolgozásra épülő mesterség — a gubakészítés is. Klenócson, Nustyán, Rozsnón, Rimaszombatban a múlt század közepén még több száz gu-

20 A miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjában 69.5.65. ltsz. alatt *MARJALAKI KISS* Lajos által a Megyei Levéltárból kigyűjtött adatok között.

21 *VIGA* Gyula 1981. 212, 217.

22 Vö.: *MARKOVÁ*, Ema 1981. 157–186.

23 Vö.: *MALONYAI* Dezső 1922.

24 Vö.: *PALOTAY* Gertrúd 1947.

25 Vö.: *POLONEC*, Andrej 1978. 11–43.

26 *FÜGEDI* Márta 1978. 133.

27 *FÜGEDI* Márta 1978. 135.

bacsapó dolgozott.²⁸ Figyelemre érdemesek E. Marková kutatásai,²⁹ aki feltárta, hogy Jelsavába (Jolsva) a szájhagyomány szerint a gubakészítés Miskolcra jutott el. A gubaszövést két ruszin asszonytól tanulták meg.

A szűcsmesterségnek szintén több évszázados hagyományai vannak a Felvidéken, egyes vidékeken egészen a 20. századig, sőt a második világháború utáni időkig megőrizte jelentőségét a mesterség. A Gömör megyei Rejdova (Sajóréde) szűcsei pl. a magyar városokba is jelentős mennyiségű bőrholmit szállítottak, s azokat elsősorban mezőgazdasági produktumokért cserélték el.³⁰

Jarmila PALICKOVÁ-PÁTKOVÁ a szlovák népi szűcsmesterséget összefoglaló könyvében³¹ a bundák-subák elterjedését, használatát elemezve írja, hogy magyar területen, elsősorban az Alföldön és a Duna—Tisza közén a hosszú, bő és gazdagon díszített bundák általánosabban elterjedtek voltak, mint Szlovákia területén. A díszes bő subák alföldi elterjedését többek között azzal magyarázza, hogy az alföldi bárányok bőre vékonyabb, könnyebb volt, szőre tömörebb, nem úgy, mint a hegyi szállások bőrei, s mindez alkalmasabb volt nagyobb, finomabb bunda készítésére és a díszítésre. A honti és a gömöri lakosság, akik a kereskedelem révén kapcsolatba kerültek az alföldi városokkal, ezeket a díszes nagybundákat magyar iparosoktól szereztek be és hazavitték, tehát a felvidéki területen magyar alföldi szűcsmesterek bundáit is viselték.

A textiltermékeket előállító felvidéki háziiparok és a hozzá kapcsolódó kereskedelem vázlatos áttekintése is bizonyítja, hogy az árucserének ez a területe is jelentősen alakította és befolyásolta környékünk paraszti társadalmának tárgyi ellátottságát, s ezzel tradicionális kultúrájának arculatát. E tényező szerepének részletes kimutatása, a felvidéki vándorkereskedelem révén a magyar paraszti közösségekbe beépült tárgyfeleségeknek a jelentősége, „meghonosodásának” körülményei és minősége, Északkelet-Magyarország textilkultúrájának sajátosságait befolyásoló ereje a jövőbeli mélyrehatóbb kutatások céljaként fogalmazódik meg.

IRODALOM

BEDNÁRIK, Rudolf

1943 Hmotná kultura slovenského ľudu. Slovenské Vlastivedá. II. Bratislava

DANKÓ Imre

1978 Vándorlás és árucseré (Vázlat és irodalmi tájékozódás a Kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéséhez). Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 251—289.

DOBROSSY István

1975 A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. 21—31.

FÉNYES Elek

1843 Magyar országnak ... mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. II. Pest

FÜGEDI Márta

1979 18—19. századi miskolci kereskedő számadáskönyvek, limitációk és vagyonszefelek viselettörténeti adatai. Borsodi Történelmi Évkönyv VI. Miskolc, 129—139.

GUNDA Béla

1954 Az orosz vengerec „házaló kereskedő” jelentésének néprajzi vonatkozásai. Ethnographia LXV. 78—86.

28 FÉNYES Elek 1843. 254.

29 Vö.: MARKOVÁ, Ema 1981. 135—156.

30 Vö.: PRANDA, Adam 1973. 131—162.

31 Vö.: PALICKOVÁ-PÁTKOVÁ, Jarmila 1981.

- GUNDA Béla
1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* LXIX. 573—574.
- HUNFALVY János
1867 Gömör leírása. Pest
- F. KAIL Katalin
1982 Az árvai gyolcsosok miskolci letelepedéséről és életéről. Néprajzi tanulmányok DANKÓ Imre tiszteletére, Debrecen. 431—440.
- MALONYAI Dezső
1922 A magyar nép művészete, V., Budapest
- MARKOVÁ, Ema
1981 Jelšavské guby. *Gemer* 4. 135—156.
- MARKOVÁ, Ema
1981 Rejdovská čipka. *Gemer* 4. 157—186.
- PALICKOVÁ-PATKOVÁ, Jarmila
1981 Ludové kožušnictvo na Slovensku. Bratislava
- PALOTAY Gertrúd
1947 Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben. Kolozsvár
- POLONEC, Andrej
1947 Plátennictvo na Slovensku. *Národopisny Sbornik VIII. Turc. Sv. Martin* 91—108.
- POLONEC, Andrej
1978 Domácka a remeselné výroba v oblasti myjavskej pahorkatiny. *Zbornik Slovenského Národného Muzea* LXXII. *Ethnographia* 19. 11—43.
- PRANDA, Adam
1973 Prispevok k charakteristike rejdovských kožucho. *Gemer* 1. 131—162.
- Vándorló tótok. Néprajzi tárcs. Fővárosi Lapok. Szépirodalmi és társadalmi napi közlöny. 335. sz. 23. évf. 1886. dec. 4. 2447—49.1.
- VIGA Gyula
1981 19. századi adatok a miskolci vásárok rendjéhez. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. 211—221.

A zempléni vándoriparosok szlovák kapcsolatai

Előadásomban három szlovák nemzetiségű község — a zempléni *Kishuta*, *Nagyhuta*, *Vágáshuta* — lakóinak az 1960-as évekig jellemző sajátos foglalkozása, a vándor ablakosság és drótoosság párhuzamait kívánom bemutatni. A téma magyar és szlovák szakirodalmá¹ alapján feltárhatók a zempléni vándoriparosok közép- és kelet-szlovákiai kapcsolatai, a mesterségben megmutatkozó hasonlóságok és különbségek.

A vándoripar két tipikus ága az egykori Felső-Magyarország főleg szlovákok által lakott vármegyéiben alakult ki a XVIII. században. Trencsén (Trenčín) vármegyében élt a legtöbb drótos, de nagy számban foglalkoztak drótozással Nyitra (Nitra), Sáros (Šariš) és Szepes (Spiš) megye falvaiban is. Az ablakosok Nyitra, Trencsén, Liptó (Liptov), Árva (Orava) és Gömör (Gemer) megyékből kerültek ki.² Ez a terület az Oszták—Magyar Monarchia legszegényebb vidékei közé tartozott. A kevés és terméketlen szántóföld nem biztosított elegendő megélhetési lehetőséget az itt élő lakosságnak, ezért a férfiak szükségéből vándoriparral kezdtek foglalkozni. Az ablakos vándoripar az egész Felső-Magyarországon üveggyárak közelében, az üveggyártással egyidőben alakult ki. A férfiak egy része az üveghutákban dolgozott, de többen az ott vásárolt üvegáruval kereskedtek. A táblaüveggel való házalás és az ablakozás már a XVIII. század második felében elterjedt.³

A drótos vándoripar központja Trencsén vármegye legszegényebb területén, a Kiszuca (Kysuca) vidékén volt. A kiszucaiak Csehország és Szilézia vasgyáraiban megismerkedtek a dróttal, és tőlük más vidékek lakói is megtanulták a drótozást.⁴ A mesterség elterjedésének kedvezett, hogy a háziasszonyoknak olcsóbb volt bedrótoztatni a törékeny cserép- és porcelánedényeket, mint újat vásárolni.

A parasztság elszegényedésének hatására a XIX—XX. század fordulóján megnőtt a vándoriparosok száma. 1900-ban 2226 drótot és 1543 ablakost számoltak össze Magyarországon.⁵

A legdélibb vándoriparos falvak a Zempléni-hegységben települt Kishuta, Nagyhuta és Vágáshuta. Itt még az 1960-as évek végén is tanulmányozni lehet

1 PECHÁNY Adolf 1898., PECHÁNY Adolf 1913., MATTER János 1899., SOMOGYI Manó 1905., BANNER Benedek 1948. 110—116., GUNDA Béla 1954. 76—87., PETERCSÁK Tivadar 1973. 527—548., PETERCSÁK Tivadar 1978. 54—57., PETERCSÁK Tivadar 1981. 436—451., A téma szlovák irodalmából l.: BEDNARIK, Rudolf 1943. 222—230. KOMA, Ján 1961. 263—285., TÓTHOVÁ, Vlastimila 1968. 24—36. GALLO, Ján 1968. 411—423., POLONEC, Andrej 1974. 77—89., FERKO, Vladimír 1978.

2 PETERCSÁK Tivadar 1981. 437.

3 Slovensko Lud. 1975. II. 815—816.

4 KOMA, Ján 1961. 269., POLONEC, Andrej 1974. 79—80.

5 A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása

tett a drótosok és ablakosok életmódját. A két világháború közötti években a három községben mintegy 50 ablakos és kb. 160 drótos volt. A három falu a XVIII. század második felében települt, lakói a hegyközi üvegutak alapításával egyidőben kerültek mai helyükre a történeti Felső-Magyarország szlováklakta megyéiből.⁶ Írásos források nem tájékoztatnak származási helyükről, így nyelvjárásuk és népi kultúrájuk alapján következtethetünk eredeti lakóhelyükre. A kishutaiak szerint őseik a Gömör megyei Poprócról (Poproč) jöttek. A vágshutaiakat az anyakönyvi kutatások alapján az Árva megyei Zázrivából származtatják. A nagyhutai hagyomány szerint elődeik Rózsahegy (Ružomberok) vidékéről érkeztek. *PODOLÁK Jan* Sáros, Árva és Liptó megyéből származtatja a telepeseket. *GUNDA Béla* a három község nyelvét sárosi, szepesi és gömöri szlovák nyelvjárásnak tartja, az ablakosságot pedig terminológiája alapján gömöri eredetűnek tekinti.⁷

A zempléni vándoriparnak a felső-magyarországi szlovákokéval való hasonlóságát alapvetően az határozza meg, hogy őseiket a szlovákok által lakott megyékből telepítették. Az első ablakosok még eredeti lakóhelyükön elsajátíthatták a szakma egyszerű fogásait. A mesterség terminológiájának hasonlósága alapján a zempléni ablakosoknak a gömöriekkel lehetett a legintenzívebb kapcsolata. A drótozás technikájában és terminológiájában megnyilvánuló azonosságok oka, hogy a zempléniek a szepességi drótosokhoz hasonlóan a trencséniektől sajátították el a mesterséget.⁸

Az etnikai kapcsolatok mellett a vándoripar zempléni kialakulásában közrejátszottak a Hegyköz mostoha természeti adottságai és a sajátos gazdasági-társadalmi viszonyai. Az üvegyárakban kevesen dolgozhattak, és az erdei munkán kívül egyéb kereseti lehetőségük nem volt a hutaiaknak. Szántóföldet csak irtással nyerhettek, de az is kevés és rossz minőségű volt.⁹

Vándoriparral mind a két területen kizárólag férfiak foglalkoztak, és az év nagy részét otthonuktól távol töltötték. Vándorlásaik során nagyon egyszerűen, igénytelenül éltek. Általánosan jellemzőek a községenkénti vagy családonkénti vándorlási körzetek. A kishutaiak pl. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyékbe, a nagyhutaiak Borsod, Heves, Nógrád megyékben dolgoztak. A felső-magyarországi vándoriparos falvak lakói „felosztották” maguk között a világot. A trencsényi drótosok közül Cseh- és Morvaországba jártak Kolárovice, Stíavnik, Plevník, Papradno, Makov, Vysoka községekből. Az USA-ba és Kanadába leginkább Velké Rovné, Zákopce, Makov és Vysoká nad Kysucou községekből jártak.¹⁰ Mindkét területen voltak a vándoriparral rendszeresen és csak alkalmanként foglalkozók. A vándorútra induláshoz mindenütt különféle hiedelmek kapcsolódtak, melyekkel az út sikerét és a szerencsés hazatérést igyekeztek biztosítani.

A férfiak rendszeres távolléte miatt minden ablakos és drótos faluban nagyobb a nők szerepe az otthoni munkában és a földművelésben, mint más községekben. A nők végezték a legnehezebb mezőgazdasági munkákat, és egyéb ki-

6 BALASSA Iván 1964. 20., PETERCSÁK Tivadar 1973. 528—530.

7 PETIK Rezső 1975. 169., PODOLÁK, Ján 1958. 315. GUNDA Béla 1976. 34—35.

8 PETERCSÁK Tivadar 1981. 442.

9 PETERCSÁK Tivadar 1973. 530—531.

10 Vö. PETERCSÁK Tivadar 1981. 444., POLONEC, Andrej 1974. 83., MATTER János 1899. 65.

egészítő foglalkozásokkal (gyűjtögetés, részes munka) pótolták a férfiak változó jövedelmét.¹¹

Az ablaküveg szállítására szolgáló háti *krošňa* Zemplénben, Gömörben és Liptó megyében hasonló formájú.¹² A fémedények elterjedésével a XIX—XX. század fordulóján általánosan háttérbe szorult a cserépedények bedrótozása, és a vándoriparosok rátértek a foltozásra, bádogos munkára. Ezzel együtt terjedtek el az azonos formájú és méretű szerszámos ládák (Zemplénben *krošeňka*, *krošenka*, *klomfa*, *branka*, Trencsénben és Szepesben *krošňa*, *drotárska krošňa*, *klomfa*), és a drótosok többféle szerszámot kezdtek használni.¹³

A vándoripar visszaszorulása az ipar fejlődésével, a letelepedett kisiparosok számának növekedésével és a gyári készítésű olcsó edények elterjedésével már az első világháború után megkezdődött. Teljes megszűnése azonban a termelőszövetkezetek megalakulásával és a vándoriparos falvak közelében új munkahelyek létesítésével Szlovákiában az 1940-es, 50-es években, Zemplénben pedig csak az 1960-as években következett be.¹⁴

A hasonlóságok mellett lényeges különbségeket is megfigyelhetünk a zempléni és szlovákiai vándoriparosok között.

A drótos mesterség a hegyközi szlovákoknál újkeletű, csak az első világháború után terjedt el. Az új államhatárok miatt a trencsényi és szepesi drótosok már nem járhattak át Magyarországra, így megnőtt az igény a zempléniiek munkája iránt. Ezért itt a zempléniiek a trencsényi vándoriparosoktól már együtt sajátították el a drótozó és bádogos munkát.

A zempléni drótosok mindvégig megmaradtak az edényjavításnál. A cserépedények drótozása és foltozása mellett a fémedények fenekelése, foltozása volt a leggyakoribb munkájuk. Az egykori felső-magyarországi drótosok az edényjavításon túl különböző használati tárgyakat (egérfogó, pipaszurkáló, drótkosárka, vasalótartó, fogas, szita) is készítettek, melyeket vándorlásaik során értékesítettek. A vállalkozóbb szelleműek már a XIX. század végén műhelyeket alapítottak az Osztrák—Magyar Monarchia, Németország, Oroszország, Amerika és Ázsia nagyvárosaiban. Termékeikkel alkalmazkodtak az adott ország igényeihez. Oroszországban 50—70 legényt foglalkoztató műhelyek is voltak, amelyek nagy gyárakká fejlődtek.¹⁵

A leglényegesebb különbség a két vidék drótosai között a bejárt területek nagyságában mutatkozik. Míg a felső-magyarországi szlovákok egész Európát bejárták, sőt Amerikába is eljutottak, addig a zemplénieknek csak Magyarország keleti része volt a vándorlási körzete. Ennek oka, hogy a Zempléni-hegységben a mesterség akkor honosodott meg, amikor külföldön már csökkent a kereslet az edényjavítás iránt, illetve az új államhatárok megnehezítették a vándorlást. A szűkebb terület miatt a zemplénieknél kevesebb az egyes vándorutak időtartama is, általában egy-két havonta tértek haza, míg a felső-magyarországiak egy-két évre is elmentek családjuktól. Az üvegesek azonban innen is ritkán jutottak el a távoli országokba, inkább az Osztrák—Magyar Monarchiában vándoroltak.

11 Az életmódot l. részletesebben: PETERCSÁK Tivadar 1981. 444—447.

12 GALLO, Ján, 1968. 417—418. PETERCSÁK Tivadar 1981. 441—442.

13 L. részletesebben: PETERCSÁK Tivadar 1981. 443—444.

14 KOMA, Ján 1981. 284—285., GALLO, Ján 1968. 422. TÓTHOVÁ, Vlastimila 1968. 35., POLONEC, Andrej 1974. 88—89. PETERCSÁK Tivadar 1973. 533.

15 L.: PETERCSÁK T. 1981. 444—445.

IRODALOM

- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása 1904—1906. Budapest
- BALASSA Iván
1964 Földművelés a Hegyközben. Budapest
- BANNER Benedek
1948 Házalók népünk szolgálatában. Ethnographia. LIX. 110—116.
- BEDNÁRIK, Rudolf
1943 Hmotná kultura slovenského ľudu. In: Slovenská vlastiveda II. 222—230. Bratislava
- FERKO, Vladimír
1978 Svetom, moje, svetom ... Slovenski drotári doma i vo svete. Bratislava
- GALLO, Ján
1968 Sklárstvo a obložiarstvo na Muránskej Hute. In: Slovenský národopis 16. 411—423. Bratislava
- GUNDA Béla
1954 Az orosz vengerec 'házaló kereskedő' jelentésének néprajzi vonatkozásai. Ethnographia LXV. 76—87.
1976 A zempléni szlovák falvak néprajzi jellege. In: Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Békéscsaba, 1975. október 28—31.). 33—38.
- KOMA, Ján
1961 Drotárstvo na Spiši. In: Nové obzory. 263—285. Prešov
- MATTER János
1899 Trencsénmegyei drótosaink. Csurgó
- PECHÁNY Adolf
1898 A felső-magyarországi tótok. In: Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és Képben. XV. 397—424. Budapest
1913 A tótokról. Budapest
- PETERCSÁK Tivadar
1973 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia LXXXIV. 527—548.
1978 Hegyköz. Miskolc
1981 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethnographia XCII. 436—451.
- PETIK, Rezső
1975 Drotári z Hegyközu. Národopis Slovákov v Maďarsku. 165—186. Budapest
- PODOLÁK, Ján
1958 Poznatky z výskumu slovenského etnika v severovýchodnom Maďarsku r. 1957. Slovensky národopis 307—315. Bratislava
- POLONEC, Andrej
1974 Trenčianske drotárstvo a vzťahy českého ľudu k nemu. In: Moravsko-slovenské vzťahy v ľudové kultúre. 77—89. Ostrava
- SOMOGYI Manó
1905 A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Budapest
- TÓTHOVÁ, Vlastimila
1968 Oknári a sklenári v severnej oblasti Hornej Nitry. Horná Nitra IV. 24—36.

A bükki szlovák falvak szerepe a táji munkamegosztásban

A magyar gazdaságföldrajzi, történeti és néprajzi kutatások nagy figyelmet szenteltek a táji munkamegosztásnak, az eltérő jellegű tájak közötti, s a tájakon belüli gazdasági-kulturális érintkezés vizsgálatának. Ennek eredményeként ma már kiterjedt irodalma van a táji munkamegosztás következtében kialakult árucserére, s az ezzel kapcsolatos migráció kérdéseinek is.¹ A néprajzi vizsgálatok számára mindenkor kézenfekvő volt, hogy az eltérő adottságú geográfiai régiók, nagy- és kistájak létezéséhez hozzátartozik az egyes tájak közötti, ill. a tájakon belüli munkamegosztás, a kultúra vonatkozásában a populáció tevékenységének és életmódjának differenciáltsága, amely feltételezi a javak cseréjét, s a tradicionális kultúrában különböző mélységben, más-más módon funkcionáló intézményrendszerével bonyolítja azt.² Ennek folyamatában természetesen megragadhatók a tradicionális kultúra tagolódásának törvényszerűségei, az integrálódás és az eltérő kulturális szerkezet jellemzői is: az, hogy milyen kapcsolatban vannak a termelési tájak a műveltségi csoportok szerveződésével, kialakulásával.³ Bár a magyar néprajz sok információt halmozott fel az egyes települések, kisebb-nagyobb kulturális egységek táji feltételekhez való alkalmazkodásáról, leginkább specializálódott települések, ill. közösségek életmódjáról, maga az ethnoecologiai folyamat sok tekintetben ma is feltáratlan.⁴ Úgy vélem, hogy ennek magyarországi elemzésére különösen alkalmasak lehetnek azok a települések, tájak, amelyek a középkor során kialakult táji munkamegosztáshoz képest megkésve jöttek létre, s így egy aránylag megszilárdult, s — jól-rosszul — működő struktúrába később épültek be, vállaltak fel sajátos, gyakran újfajta szerepet. Feltétlenül alkalmasnak érzem e folyamat bemutatására a Bükk hegység szlovák telepes falvainak példáját.⁵

Kétségtelen, s általános etnológiai jelenséggé fogható fel az alföldi régiók mezőgazdálkodásra alkalmas térszíneinek a hegyvidéki populációra gyakorolt „vonzása”, ami gyakran lassú, folyamatos népességmozgást eredményez. Hozzájárult mindehhez — most már a konkrétan a magyar Alföld és a Felvidék vonatkozásában — a két terület közötti táji munkamegosztás is, melynek keretében felvidéki mezőgazdasági idénymunkások jelentős tömege kereste meg kenyerét az alföldi területek uradalmaiban. S természetesen döntő tényezőként jelentkezett az alföldi területek pusztásodása a török háborúk következtében, aminek eredményeként a szabadon maradt mezőgazdasági térszínek sajátos kihívást je-

1 BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos 1978. 217—230.; ANDRÁSFALVY Bertalan 1978. 231—243.; KOVÁCS Csaba 1971. 205—242.; DANKÓ Imre 1978. 251—289.; KÖSA László—FILEP Antal 1975.

2 ANDRÁSFALVY Bertalan 1977. 85—89.; ANDRÁSFALVY Bertalan 1980. 51—52.

3 HOFER Tamás 1980. 103—129.

4 HOFER Tamás 1980. 113.

5 Vö.: DANKÓ Imre 1977. 239—250.

lentettek a telepések számára. Nem vitatható, hogy az észak—déli irányú népességmozgás, az időszakos migráció és az áttelepülés oka ezen tényezők összessége volt, amely egyaránt megnyilvánult a felvidéki jobbágynépesség spontán levándorlásában, szökéseiben, s — legjelentősebb mértékben — a feudális urak telepítési tevékenységében.⁶

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a magyarországi szlovákok megtelepülésének első időszakában, a 18. század első harmadának végéig⁷, a legfőbb telepítő tényező a föld; a török kiűzését követő nagy népességmozgás elsősorban agrár jellegű volt. A telepések állattenyésztők vagy földművelők voltak, s azok is maradtak.⁸ Figyelmet érdemel azonban már ekkor, hogy a hegyvidéken, elsősorban a Gerece és a Pilis területén megtelepült szlovákok ipari és kereskedelmi tevékenységet folytatnak.⁹ A szlovák telepések jelentős része olyan területről jött, ahol a mezőgazdaság primitív fokon állt, így áttelepülésük után is megfigyelhető egyfajta konzervativizmus foglalkozásukban, életmódjukban, különösen a hegyvidéken, amint erre *MANGA János* felhívta a figyelmet.¹⁰ *FÜGEDI Erik* kutatásai utalnak arra, hogy a Pest megyeiek, különösen a pilisiek fát, meszet fuvaroztak, az igásállattal nem rendelkezők pedig építkezéseken és szőlőkben vállaltak napszámos munkát.¹¹

A 18. század második harmadától kezdve már újabb tendenciája ragadható meg a telepítéseknek, amely volumenében nem vethető össze természetesen az agrár jellegű népesség megtelepedésével, de jelentősége mégsem elhanyagolható. Az északi hegyvidéken — elsősorban a magasabb szintű kamarai és uradalmi gazdálkodás folytán — új iparágak honosodnak meg, ill. korábban is meglevő kézműiparok emelkednek manufaktúrális szintre, s ezekben a változásokban rendkívül fontos szerepet kap az idegen ajkú népesség. A tudatos erdőgazdálkodás, a magasabb színvonalon dolgozó erdei ipar most már egészen határozottan polarizálja a telepes népességet, s az Északi-középhegység területén határozottan elkülönülnek a telepes falvak eltérő gazdálkodást, életmódot folytató csoportjai. Amíg a Pest és Nógrád megyei szlovák népesség zöme néhány évtized alatt földművéssé válik, addig a Mátra és a Bükk vidékén, a Pilisben, kisebb részben a Zempléni-hegyvidéken iparos és erdei munkás csoportok záródtak falutelepülésekké. A települési és foglalkozási differenciálódásra szép példákat említ *SOÓS Imre*, Heves megye újjátelepülése kapcsán:¹² „A jobbágyvándorlás és szökés iránya szempontjából Heves megye területén világos vonalakkal megkülönböztethető települési területek alakultak ki. A magyar paraszt a pásztorkodásra alkalmas tiszai síkságra özőnlik, vagy ritkábban beáll a hevesi és gyöngyösi járás majorfalvaiba uradalmi cselédszolgálatra. A szlovákok viszont a Mátra déli és nyugati lábainál elterülő szőlőhegyet árasztják el, a 18. század második felében pedig benépesítik az akkor létesített hutákat. Ennek eredményeként a megye síkvidéki délkeleti és déli részein kifejezetten magyar települési terület, a Mátraalján és a Mátra belsejében pedig szlovák települési terület alakult ki.”

Nagy gyűjtőmedrei a 18. század során a szlovák népességnek a huta- és há-

6 SIRÁCKY, Ján 1963. 193—258.; FÜGEDI Erik 1966. 313—331.; SOÓS Imre 1955.

7 SOÓS Imre 1955. 8—29.; FÜGEDI Erik 1966.

8 FÜGEDI Erik 1966. 329.; MANGA János 1973. 225—226.

9 FÜGEDI Erik 1966. 329.

10 MANGA János 1969. 171.

11 FÜGEDI Erik 1966. 321.

12 SOÓS Imre 1955. 12.

mortelepülések, amelyek — úgy tűnik — nemcsak ekkor, születésük stádiumában, hanem később is folyamatos felszívói az idegen ajkú népességnek.¹³ Hevesben a Hasznos-környéki, a parádi és a szuhai hutákat a 18. század második felében ugyancsak szlovák és német üvegfüvők népesítették be, s ezek a tömbök a Mátra belsejében a legutóbbi időkig őrizték nyelvi és kulturális zártságukat.¹⁴

Ha most figyelmünket a Bükk hegység felé fordítjuk, akkor szembetűnik, hogy a régió településrendje — a térszíni formákhoz, az ásványi és növényi nyersanyagokhoz igazodva — három jól elválasztható övezetre tagolódik. A d részen, az alacsonyabb dombokra és a délről benyúló völgyekben települt falvakban a mezőgazdaság, az északi részen pedig egyre inkább az ipar volt a fő telepítő tényező. A déli részen, a magyar Alföld és az északi hegyvidék érintkezési vonalán már a 14–15. századra kialakult a történeti vásár-övezet, ahol a két nagytáj szervezett formában cserélte ki termékeit. A hegység belseje rendkívül ritka településhálózattal bír.¹⁵ Jelentőssé csak a 18. századtól vált ez a belső terület, amikor szlovákokat (Répáshuta, Bükkszentkereszt, Bükkszentlászló), majd németajkúakat (Hámor, Ómassa, Újmassa) telepítettek le, s az üveggyártás és a kohászat, valamint az ezeket kiszolgáló iparok (szénégetés, hamuzsírkészítés, mészégetés) révén megkülönböztetett szerepet kap ez a terület Észak-Magyarország gazdasági életében.¹⁶

A Bükk hegység belsejében létrejött telespes falvak, hasonlóan a Mátra, a Cserhát, a Börzsöny, a Pilis és a Gerecse, ill. a Zempléni-hegység magas fekvésű falvaihoz, más módon szerveződtek, mint a tradicionális parasztfalvak, s más-ként, mint a többi telepített falu zöme. Ezek a telespes falvak valójában *ipari kolóniák* voltak, ahol a telepítés legfőbb tényezője az erdő, az ipari alapanyag volt, a telespek pedig nem parasztok voltak, hanem kézművesek, fuvarosok, favágók, erdei munkások. A telepítő erő tehát egy újfajta gazdasági igény, a manufaktúris ipar volt, amely — a kor általános fejlődési trendjei mellett — kulturális válasz is volt a terület geográfiai kihívására. Az északi hegyvidék telespes falvainak benépesülése gyakran nem egyszerűen a korábbi népesség reprodukálását jelenti, hanem olyan új területek kolonizálását is, amelyek korábban kívül estek az itt élő magyarság tevékenységi és érdeklődési körén, annak eltérő életmódja miatt. Ily módon ezek a települések ne csupán új színfoltot jelentettek a régió népesedési térképén, hanem újfajta termékeket, újfajta árukat, újfajta kapcsolatot az Alföld mezőgazdálkodó népességével. Ezek a települések — új termékeikkel s szezonális munkaerőfeleslegükkel — annak a vákuumnak a vonzására keletkeztek, amelyet a termelésben újjászülető, s a korábbiaknál fokozatosan magasabb szintre jutó Alföld teremtett számukra. Létük feltételezi az alföldi népesség termékfeleslegét, s az azzal való állandó gazdasági és kulturális szimbiózist.

Nézzük most röviden azokat a szálakat, kapcsolódásokat, amelyek révén falvaink beépültek a táji munkamegosztásba!

A magasan fekvő bükki telespes falvak apró és gyenge minőségű szántóterülete a kenyérgabona-szükséglet kicsiny töredékét is alig termette meg. A legtöbb földdel rendelkezők is csak 1–2 holdat birtokoltak, amelyen még az állatok számára szükséges takarmány sem termett meg. Ily módon a legalapvetőbb

13 A huta- és hámortelepülések történetéhez vö.: SIPOS István 1958.

14 SOÓS Imre 1955. 20.

15 BAK János 1932. 20–21.

16 SIPOS István 1958.; VERES László 1978.; BAKÓ Ferenc 1951. 283–330.; LAJOS Árpád 1956. 21–30.; SOÓS Imre 1960. 5–38.

élelmiszerek tekintetében is rá voltak kényszerülve a környezetükkel való szoros kapcsolattartásra. Bár erdei legelőket béreltek, s vásároltak takarmányt a közeli, alföldi jellegű falvakból is, mégsem tudták ígásállataikat kiteleltetni. A táji munkamegosztásnak ebben is sajátos rendje alakult ki: az ígásokrókat ősztől tavaszig alföldi, ill. bükkaljai falvak parasztagzáihoz adták tartásra.¹⁷

A falvak termékcseréjének nem alakult ki önálló közvetítő rétege, valamilyen módon, különböző fokon szinte minden család bekapcsolódott. Az éves munkaritmushoz és a vagyoni helyzethez igazodva, más-más lehetősége volt az egyes csoportoknak a cserére, s rendkívüli mobilitást mutatnak a tevékenységi formák is. A társadalmi rétegződés nem volt ennyire mozgékony, de lehetőségeiken belül az emberek sokféle tevékenységi formával próbálkoztak, igazodva a mindenkori lehetőségekhez.

Falvaink árucseréjében legaktívabban, a legtöbb lehetőséget birtokolva, az ígásállatokkal, főleg lovakkal rendelkező fuvarosok, *furmanok* vettek részt. Ők voltak a legtehetősebbek; anyagi helyzetük és tevékenységi formájuk modell és eléréndő cél volt a többiek számára. A fuvaros számára mindig volt munkalehetőség, s a közvélemény szerint négyszer annyit kellett keresnie, mint egy gyalogmunkásnak vagy favágónak. A fuvarosok nem csupán gazdaságilag élveztek megkülönböztetett helyzetet: a legtapasztaltabb, a legtöbbet látott emberek voltak, akik a világ eseményeire, így a gazdasági lehetőségek változására is gyorsan reagáltak.

A szegényebbek, a fogattal nem rendelkezők csak vékony szálon kapcsolódtak be a termékcserébe. Pl. a szegény asszonyok háton vitték eladni összegyűjtött erdei termékeiket a piacra. A tehetősebb fuvaros-réteg tehát többféle anyagot, nagyobb mennyiségben, nagy távolságra, rendszeresen cserélt, a szegényebbek csak kis körzetben, kis mennyiségű, kisebb értékű termékekkel, s alkalmanként kereskedett. Az utóbbiak lényegesen tovább őrizték a közvetlen csere archaikus formáit, mint a fuvarosok.

A Bükk hegység szlovák falvainak népessége az árucseré számos módját gyakorolta, változatos formában cserélte ki termékeit a környező és távolabbi területek népével. Jellemző azonban, hogy az árucseré szervezett formái (piac, vásár) csak kis jelentőséggel bírtak, s elsősorban a nem szervezett formák, különösen a házali kereskedelem, vándorkereskedelem domináltak. Ennek oka részben az, hogy speciális termékekkel nagyobb körzetet láttak el, mint egy-egy piackörzet, másrészt a vándorkereskedelem, az állandó migráció révén folyamatos értékesítési lehetőséget jelentett, szemben a szervezett formák időszakosságával. De nem volt beilleszthető a szervezett árucserereformák kereteibe a népesség változó, mobil életmódja sem: voltak családok, amelyek a mindenkori igényeknek megfelelően évente 4–5 különböző módon, más-más tevékenységgel keresték meg a kenyerüket (mészégetés, mésszel való kereskedelem, favágás, faközelítés, távolsági fuvar stb.). Maguk az értékesített termékek is a házali kereskedelem formáit erősítették, annak kedveztek. Végül a vándorkereskedelem mellett szóltak a gazdasági szempontok is: az értékesítendő termék ára — egy küszöbértékig — egyenes arányban nőtt a felvevő körzet távolságával. A távolra elszekerező árusnak a piaci-vásári árusítás egyéb kötöttségeivel sem kellett számolnia.

Piacon és vásárokon csak fát adtak el, s itt értékesítették az asszonyok a gombát és erdei gyümölcsöket. Falvaink számára a piacok és vásárok elsősor-

17 Részletesen: VIGA Gyula: Bükk-vidéki adatok a jószág teleltetéséhez (kézirat)

ban a beszerzés szinterei voltak. Életmódjuk következtében népességük igen hamar rátért a pénzgazdálkodásra, s azt lehet mondani, hogy gyakrabban jártak vásárlóként a piacra és vásárba, mint eladóként.

Bár az emlékezetben elérhető időszakban, a századfordulótól már dominált a pénzgazdálkodás, ill. a pénzért való csere, mégis, az 1950-es évekig fellelhető nyomokban a közvetlen termékcseré mozzanatai. Megfigyelhetők voltak falvainkban a közvetítő kereskedelem emlékei is.

Az árucseréhez kapcsolódó migráció időszakos, de rendszeres volt.¹⁸ Tavasztól ősziig ez a tevékenység biztosította a legmobilabb életmódot és a legbiztosabb megélhetést; állandó kontaktust teremtett a környező vidékek népével, de gyakran távolabbi tájakkal is, s biztosította a települések lakóinak ellátását. Kis lélekszámú falvaink termékei számára állandó és biztos felvevőpiacot jelentett az eltérő adottságú tájak népessége.

Falvaink árucseré-tevékenysége az erdőmunkák évi ritmusához igazodott. Az erdőt ősztől, általában novemberből irtották, s tavaszig, áprilisig a favágás, a kidöntött fa mozgatása, valamint a fuvarozás adott munkát a fogatoknak. Tavasztól, áprilistól viszont a távolsági fuvarok kaptak nagy szerepet; az árucseré a tavasztól ősziig terjedő féléves ciklushoz kapcsolódott.

Tekintettel arra, hogy az üveggel, üvegáruval való vándorkereskedelem ma már alig ragadható meg az emlékezetben, bár kétségtelen, hogy az üveghuták is foglalkoztattak kereskedő fuvarosokat,¹⁹ ezúttal csak a kellő biztonsággal elérhető árucserére utalok.²⁰

Minél ritkábbak, minél inkább a geográfiai sajátosságokhoz kötődnek a termékcserében részt vevő anyagok, annál nagyobb a velük való kereskedés amplitúdója. A Bükk hegység szlovákjai legmesszebb a mésszel jutottak el. Gyakran 120–150 km távolságra is elfuvarozták a meszet, lényegében egész Kelet-Magyarországot bejárva vele, leszámítva az Alföld déli sávját. A három település meszeseinek útvonala eltérő volt: a répáshutaiak a Jászságba, Szolnok megyébe is eljártak, még a bükk-szentkeresztiek és bükk-szentlászlóiak fő útiránya a Tiszántúl volt. A meszet lovas és ökrös fogatokkal, kisebb távolságra számárfogattal, málhás szamarakkal és emberi erővel, hátton is szállították.²¹

Több család számára jelentett — s jelent ma is — falvainkban megélhetést a szénégetés. A faszénnel ritkábban kereskedtek azonban, mint a mésszel: csak kevés adat szól arról, hogy kovácsoknak és háziasszonyoknak, vasalóba, árulva a faszenet, házaltak volna azzal. A faszenet elsősorban a diósgyőri vasgyár számára fuvarozták, melynek éves faszén-igénye a 19. század második felében havonta több mint tízezer mérő volt, aminek jelentős részét az erdészet, ill. a diósgyőri kincstári birtok szlovák munkásai égették.²²

Jelentős csereeszköz volt a telepes falvak lakói számára a tűzifa is. A falvak közös használatú erdeiből kikerülő, vagy az erdészettől pénzért megváltott fát 40–60 km távolságra, alföldi jellegű, erdővel nem rendelkező falvakba fuvarozták, s jelentős haszonnal adták el, ill. cserélték el terményre, gabonára, takarmányra. Minden faluban volt néhány család, akik — a háziipar szintjén

18 DANKÓ Imre 1978. 262.

19 VERES László 1978. 37.

20 Vö.: VIGA Gyula 1980. 252–258.; lásd még: VIGA Gyula 1983. 113–121.; VIGA Gyula: A falu (Répáshuta) árucseréje. (Sajtó alatt a Répáshuta-kötetben)

21 VIGA Gyula 1980. 253–255.

22 VIGA Gyula: Történeti-néprajzi adatok a Bükk-vidék falvainak erdőléséhez (sajtó alatt a Borsodi Levéltári Évkönyv V. kötetében)

— a fafaragásra, fafeldolgozásra specializálódtak. Termékeik (favilla, gereblye, járom, hordódonga, sütőlapát, szénvonó, szerszámnyelek, stb.) ugyancsak jelentős mennyiségben jutottak el az alföldi parasztsághoz. A faeszközök nemritkán 100—120 km távolságra is eljutottak készítési helyüktől.

Sajátos szerepet játszottak az árucserében az asszonyok. A vegetáció éves rendjéhez igazodva, tavasztól ősziig gyűjtötték — gyakran az erdészet tilalma ellenére — az erdők növényeit és gyümölcseit (ehető gombák, melyekből a szlovák lakosság lényegesen többet ismer, mint a Bükk és a Bükkalja magyar falvai, taplógomba, szamóca, málna, som, szeder, virágok, gyógynövények, stb.), s hátú kosaraikban gyalog hordták le azokat a miskolci piacokra.

Mint már jeleztem, településeink kereskedelmi körzete áruajtánként eltérő képet mutat. Az árucserkapcsolatok legnagyobb része a Bükkalja, ill. a Dél-Bükk településeihez kötötte a falvainkat, a termékek zömével e tájon belül zajlott rendszeres csere.²³ Az áruk zömével a Bükk hegyi útjain, ill. a természetes völgyekhez igazodó úthálózaton folyt a termékcsere. A mész és a faeszközök értékesítése azonban lényegesen nagyobb utak megtételére ösztönözte a hegyi szlovákokat, az ezekkel való kereskedelem átszelte a földrajzi-termelési nagytájak határait. A mésszel való kereskedelem országrészek közötti árucserét teremtett meg, melynek fő útvonalai az Alföld és az északi hegyvidék határvonalán, ill. a Tisza-völgyön húzódtak végig. A periodikus változásokat leszámítva a piackörzetek kiterjedése nem mutat különösebb változatosságot. A termelési táj jól működő kapcsolatrendszere a tradicionális paraszti gazdálkodás felbomlásáig jórészt életképes volt. A mésszel való kereskedelemben pedig a bükki falvak szinte monopolhelyzettel bírtak, s ennek rendszere lényegében máig életképes maradt.

Bár talán lazán illeszkedik a táji munkamegosztás kereteibe, s még további alapos vizsgálatot igényelne, de fel kell hívnom a figyelmet azokra a sajátos „társulásokra”, amelyek alkalmanként falvak között, konkrét esetünkben pl. Répáshuta és Cserépfalu között létrejöttek. Számos olyan vonás van, amely tartósan összekapcsolja a két település életét, s ez egyfajta erőteljesebb kötődést is eredményez. Pl. a répáshutaiak mindig Cserépfaluban teletették jármos ökreiket. A cserépfaluiak gyakran szereztek be fát — közismerten gazdag famunkaikhoz — Répáshutáról. A két falu rendszeresen adott közös summáscsapatot az alföldi és dunántúli uradalmak számára. A répáshutaiak asszonyai, mivel maguk nem szőttek, rendszeresen a cserépiekkel szövették meg fonalukat, ráhagyatkozva ezek ízlésére, formavilágára. A cserépi asszonyok rendszeresen háton, demizsonokban hordtak fel bükkaljai bort a répásiak számára. Tehát vannak jelek, amelyek azt sejtetik, hogy a nagyobb egységen belül akár 2—3 település relációjában is éltek a munkamegosztás kapcsolatai vidékünkön is. Ezek finom szövete azonban még további vizsgálódást érdemel.

Végezetül, mintegy összegzésként, azt kell mondanom, hogy véleményem szerint a Bükk hegység szlováklakta falvai egy önálló termelési egységet, ökológiai „fülkét” alkotnak, s önálló elemként kapcsolódnak be a táji munkamegosztásba.²⁴ Ez az egység azonban az Alföld és az északi hegyvidék között meglevő, több évszázados munkamegosztásba épült bele, tovább differenciálva, alakítva azt. Mindez több következménnyel járt falvaink kultúrájára nézve. Mindekelőtt egy sajátos, lényegében „csonka” gazdasági struktúrát hozott létre,

23 KÓS Károly 1972. 9.

24 Az ökológiai fülké értelmezéséhez vö.: HOFER Tamás 1980. 115.

melyben a termelés és a fogyasztás közötti arányok változók, több áttételen szűrődnek, mint a tradicionális paraszti kultúra esetében, s melynek egyik fő jellemzője a népesség egy részének periodikus, de rendszeres migrációja, a populáció túlnyomó részének részvétele a megtermelt javak közvetlen cseréjében. Ez az árucseré egy nyitott, változékony rendszerben valósul meg, s mobil a benne részt vevő népesség is. A sajátos ökológiai feltételek, valamint a táji munkamegosztásból eredő szerep következménye a hagyományos kultúra stabilitása, melyet csupán az elmúlt két-három évtized gazdasági-szociális változásai bontottak meg. A Bükk hegység szlováklakta falvai máig erőteljesen őrzik tradicionális kultúrájukat és kétnyelvűségüket. Ennek oka nem egyszerűen a geográfiai elzártságban keresendő, hanem a táji munkamegosztásban betöltött szerep konzerválta ezeket a hagyományokat.

Úgy vélem, hogy a Bükk hegység telepes falvainak példája általános néprajzi tanulságokkal is jár: ha talán szélsőséges is, de mégis modellként kezelhető a hegyvidéki életmód vonatkozásában. A hegyvidéki népesség életmódja, gazdálkodásának szerkezete csak együtt értelmezhető az Alföld népességének életmódjával, gazdálkodási struktúrájával. A kettő sajátos szimbiózisra településtörténetük legkorábbi szakaszától kezdve törvényszerűnek tűnik. Ezek összetevőit hosszan sorolhatnánk a pásztormigrációtól a változatos árucseretevékenységen át az idénymunkásokig. Ez a kapcsolat — szükségszerűen — a hegyvidéki népesség életmódjának nagyobb rugalmasságát, változatosságát eredményezte: az Alföld állandó gazdasági kihívása sokféle, koronként is változó, de a szinkronikus vizsgálatokkal is igazolható, rendkívül variábilis kultúrát eredményezett a hegyvidéki falvakban. A kötődés a gabonatermő bázishoz különböző fokú; kétségtelen, hogy a legmagasabban fekvő lakott településeinket jelentő bükki szlovák falvak az egyik szélsőséget képviselik ebben. Vagyis olyan területet kezdtek hasznosítani, amely korábban elképzelhetetlen volt a magyar falvak számára. Mindennek azonban előfeltétele volt az alföldi paraszti üzemek újra feltöltése a török hódoltság után, amely a szlovák telepések vonatkozásában is megelőzte a hegyvidéket. A hegyvidéki telepes falvak életmódja, ökológiai rendszere csak az egész nagy rendszerben értelmezhető, még akkor is, ha a hegyvidéki életmód effajta, teljes modelljének feltárásával, ill. megalkotásával néprajztudományunk egyelőre adós. Értelmezésem szerint a bükki telepes falvak tehát nemcsak új szint jelentettek egy hagyományos, nagy rendszerben, az Alföld és a hegyvidék kapcsolatában, hanem új minőséget is.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1977 A település-szerkezet és a táji munkamegosztás (a baranyai Hegyhát példája). T. MÉREY Klára (szerk.): A Dunántúl településtörténete II/1. 85—89. Pécs

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Ethnographia LXXXIX. 231—243.

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra — Népi társadalom XI—XII. 39—58.

BAK János

1932 A borsodi Bükk hegység települései. Budapest

BAKO Ferenc

1951 A magyar paraszti méhészetes kutatása. MTA II. Osztályának Közleményei. Muzeológiai sorozat I. 283—330.

- BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos**
1978 Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. *Ethnographia* LXXXIX. 217—230.
- DANKÓ Imre**
1977 A dunántúli népi árucseré nemzetiiségi vonatkozásai. T. MÉRÉY Klára (szerk.): A Dunántúl településtörténete II/1. 239—250. Pécs
1978 Vándorlás és árucseré (vázlat és irodalmi tájékozódás a Kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéseiről). A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 251—289. Debrecen
- FÜGEDI Erik**
1966 Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. *Agrár-történeti Szemle* VIII. 313—331.
- HOFER Tamás**
1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei 103—129. Budapest
- KOVÁCS Csaba**
1971 Társadalmi-területi munkamegosztás. Tér és gazdaság. SÁRFALVI Béla (szerk.): Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból 205—242. Budapest
- KÓS Károly**
1972 Az árucseré néprajza. Népélet és néphagyomány 9—51. Bukarest
- KÓSA László—FILEP Antal**
1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
- LAJOS Árpád**
1956 Szénégetés a Bükkben. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 4. 21—30. Miskolc
- MANGA János**
1969 Egy magyarországi szlovák falu. Népi kultúra — Népi társadalom II—III. 145—175.
1973 Magyarországi szlovákok. Népi kultúra — Népi társadalom VII. 211—249.
- SIPOS István**
1958 Geschichte der Slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges. Budapest
- SIRÁCKY, Ján**
1963 Sťahovania slovakov na Dolnu zem v 18. a 19. storočí. Slovenský národopis XI. 193—258.
- SOÓS Imre**
1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger
1960 A Diósgyőr—Hámori vasgyár (1770—1870). Vázlatok a diósgyőri vaskohászati történetéből 5—38. Miskolc
- VERES László**
1978 A Bükk hegység üveggyártása. Miskolc
- VIGA Gyula**
1980 A Bükk hegység szlovák meszéinek kereskedőútvonalai az Alföldre. *Ethnographia* XCI. 252—258.
1983 To the Ethnoecology of the Bükk-Mountains. *Ethnographica et folkloristica Carpathobalcanica* 3. 113—121. Debrecen

A magyarországi lengyel telepesek néprajzi kutatása és az ún. polónia-kutatás

1977-ben intenzív néprajzi gyűjtőmunka vette kezdetét a magyarországi Istvánmajorban. Istvánmajort, mint tudjuk, a XVIII. században Lengyelországból kivándorolt telepesek utódai lakják. Az eddigi kutatások eredményét számos magyar és lengyel szakfolyóiratban megjelent publikáció jelzi.¹ Többek között lengyel nyelven olvasható a két kötetből álló monográfia,² amelynek rövidített változatát szintén megjelentetjük magyar nyelven.

Az eddig végzett munka elsősorban anyagelemzésre támaszkodik, mivel a szerzők maguk is úgy gondolták, hogy a kutatások első fázisában az 1941-ig Derenken élő, majd Istvánmajorba átköltözött lengyel telepesek anyagi, társadalmi és szellemi kultúrájának pontos rekonstrukcióját kell elvégezni. A további kutatásokat — mivel nincsenek archivális adatok — a közösség gazdasági és társadalmi életének elemzése szabja meg a már megismert (századfordulóiig terjedő) kultúrával együtt; továbbá az áttelepítéssel összefüggő változások és azok okainak kimutatása a fő feladat.

Jelenleg már elvégeztük az istvánmajori kultúra rekonstruálását és hozzákezdünk a harmadik rész megírásához, amely összefoglalja az eddigi eredményeket. Ebben a részben a derenki hagyományos népi kultúrát (az istvánmajori reliktumokkal együtt) összehasonlítjuk a XVIII. századi lengyel falu hagyományos kultúrájával. Úgy gondoljuk, hogy így pontosabban meg tudunk válaszolni néhány alapvető kérdésre: 1. Melyik területről, (faluból, falvakból?) származtak a volt derenki lakosok ősei? 2. Az idegen közegben milyen mértékben és irányban változott meg a kultúrájuk? 3. Milyen fokon és milyen területeken vált hasonlóvá a kultúrájuk a magyar környezet kultúrájához viszonyítva? 4. Milyen mértékben különbözik jelenlegi kultúrájuk annak a lengyel területnek a népi kultúrájától, ahonnan származtak? 5. Melyek azok a kultúrelemek, amelyek eltérnek a szomszédos magyar területek kultúrájától, és miért?

Az ezekre a kérdésekre adott válaszok, ha részben is, de tájékoztatást nyújtanak Európa különböző területein, a társadalmi és gazdasági fejlődés eltérő fokán létező népi kultúrák tudományos megismeréséhez és ahhoz, hogy a kultúrák milyen általános mechanizmus (törvényszerűség) alapján alakultak át.

Az összefoglaló jellegű feldolgozásban egy tágan értelmezett asszimilációs és akulturációs folyamat tükrében szeretnénk bemutatni a Lengyelországból kivándorolt, Magyarországon élő emberek kultúrájának átalakulását.³ Az eddigi adatok ugyanis ezt lehetővé teszik.

Az alábbiakban egy másik témával kapcsolatban kívánok szólni, mert a fentiekre vonatkozóan még tart az összefoglaló, elemző munka. A Magyarorszá-

1 KRASIŃSKA, E.—KANTOR, R. 1979. 341—358.; 1980. 159—179.;

2 KANTOR, Ryszard, KRASIŃSKA, Ewa: 1981a.; 1981b.

3 KUBIAK, H., PALUCH, A. K. (red.) 1980.

gon végzett kutatásaink értékében, adatközlésében és eredeti megoldásaink alapján nemcsak nagy eredményt hoztak a lengyel néprajzi életnek, hanem — úgy vélem — új szempontokkal is gazdagították az ún. polónia-kutatást. A polónia-kutatás a világ különböző helyein élő lengyel emigránsok, és azok leszármazottjainak kutatását jelenti. Ez utóbbiról szeretnék bővebben írni, hogy ezeknek a kutatásoknak a tükrében még jobban rámutassak arra a kutatási módszerre és eredeti módszertanra, amellyel a Lengyelországból kivándoroltak magyarországi kultúráját lehet vizsgálni.

A *polónia-kutatások Lengyelországban*: 1975-ben Krakóban egy nemzetközi tudományos konferenciát szerveztek, ahol számot adtak a lengyel területekről kivándorolt közösségek kutatásairól, és a további kutatásokra, s mielőbb az eddigi eredmények fokozására ösztönözték a kutatókat.⁴ Ugyanis a lengyel emigrációról szóló XIX. századi kutatásokat a lengyel tudományos élet nem folytatta kellőképpen a mai napig, amellett, hogy létezik néhány olyan kutatóhely, ahol régóta folynak az ez irányú vizsgálatok. Szakfolyóiratok jelennek meg. A Lengyel Tudományos Akadémia szervezetében működik egy tudományos bizottság, aminek az a feladata, hogy összefogja és koordinálja a polónia-kutatásokat. Az eredmények mégsem kielégítőek.⁵ Minek a következménye ez, hol keresendő az ok?

Tudvalevő, hogy Lengyelországból a XIX. század utolsó negyedében és a XX. század elején az emberek tömegesen vándoroltak ki megélhetési gondok miatt. Az első világháború után ugyan már kevesebben hagyták el az országot, de a kivándorlás nem szűnt meg. A lengyel emigráció történetében a gazdasági kényszer mellett nagyon jelentősek a politikai okok is. Az egész történelmünket átszövik, Lengyelország felosztásától napjainkig. Egy időn át a lengyel tudományos élet több figyelmet is szentelt a politikai emigrációnak, különösen a nemzeti felkelések (1831., 1863., 1905) kapcsán. Ezen a téren elsősorban a történeti kutatások kerültek előtérbe, ez természetes is. hiszen a tömegesen bekövetkezett politikai emigráció a nemzeti öntudat és a szabadság eszméjének fejlődésében nagyon nagy szerepet játszott. Igen számottevő értéket hozott a művészetek világában (megemlíthetjük MICZKIEWICZ, *Norwid* nevét, és sorolhatnánk még sokak nevét a nemzeti kultúránk nagyjai közül). A politikai migráció árnyékában jelentőssé vált a munkát kereső tömeges kivándorlás. Ez utóbbinak a következménye az lett, hogy a világ különböző területein (az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában, Braziliában, Franciaországban) milliós és több ezres lélekszámú lengyel közösségek, polóniák jöttek létre. Ezek iránt a közösségek iránti történeti tudományos érdeklődést az utóbbi években felváltotta a szociológiai jellegű vizsgálódás. Már nemcsak az iránt folyt a kutatás, hogy az adott közösség ősei honnan vándoroltak ki, hanem az iránt is, hogy a közösség társadalma, kultúrája hogyan funkcionál, az asszimiláció, az adaptáció milyen fokát érte el az idegen környezetben. Időnként már a polónia-kutatások az általános szociológia területén az első helyet foglalták el. Meg kell állapítani, hogy a szociológusok által összegyűjtött empirikus adatok elsősorban szociológiai természetű elméleteket támasztottak alá, s nem raj-

4 KUBIBAK, H., PALUCH A. K. 1976.

5 A polónia-kutatásokkal Lengyelországban a következő intézmények foglalkoznak: Zakład Badań nad Polonią Zagraniczną PAN w Poznaniu, Instytut Badań Polinijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytet im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie és a Katolicki Uniwersytet Lubelski. 1975-től jelenik meg a *Przegląd Polonijny* folyóirat, melynek elődje a *Problemy Polonii Zagranicznej* évkönyv volt.

zoltak egy átfogóbb, általános gazdasági és kulturális képet a világ különböző térségeiben élő lengyel közösségekről. A II. világháború után teljesen elfogadottá is vált az az álláspont, hogy a szociológusok és ezzel együtt a történészek feladata a polónia-kutatás. A politikai események azonban némiképp korlátot szabtak az ez irányú kutatásoknak, így csak a hatvanas évek vége felé bontakozhatott ki egy nagyobb mértékű polónia-kutatás.

Idővel felfedték az eddigi hiányosságokat is. Megállapították, hogy sem a szociológiai vizsgálatok, sem a történeti kutatások nem kielégítőek. Az eddigi ismereteket gyakran össze sem lehet hasonlítani, ezért nem teszik lehetővé azt, hogy egy szintetizáló jellegű összefoglalás elkészüljön. A további kutatásokhoz munkaprogramot állítottak össze, melyek közül figyelemre méltó KUBIAK H. által előterjesztett program.⁶ A polónia-kutatásokkal összefüggésben hat alapvető kérdéscsoportot fogalmazott meg. Ezek a következők: a) A lengyel közösségek nemzeti öntudatában bekövetkezett változások (...). b) A nemzetközi jog tükrében a migrációs folyamatok és a polgárjog megszerzésének összefüggése. c) A lengyel területekről kivándorlók története a legutóbbi időszakig. d) A lengyel közösségek kultúrája, különös tekintettel a társadalmi és kulturális örökség strukturális és funkcionális változásaira és a lengyel nyelv közösségi szerepére. e) A nemzetiségi iskolák és intézmények szükségszerűsége és szerepe.

A polónia-kutatás akkori állapotának megfogalmazói felhívták a figyelmet a jövőbeli feladatokra, és rámutattak az eddigi hiányosságokra. Legfontosabb feladatnak tartották a közös kutatások megszervezését, ahol a nyelvészet, a gazdaságtan, a történettudomány és a jogelmélet, az etnopszichológia és a néprajztudomány is helyet kapott. A néprajztudomány az eddigi kutatásokban nem vett részt, erről az alábbiakban még bővebben szólok.

A hetvenes években megújult intenzív polónia-kutatások elsősorban a nagy lélekszámú közösségeket érintették, mégpedig az Amerikai Egyesült Államokban élő lengyeleket, akik összesen — attól függően, hogy milyen becslési kritériumot vesznek figyelembe — 3—10 millióan vannak. Nagyon alapos történeti és szociológiai munka vette kezdetét mind lengyel kutatók, mind külföldiek részéről.⁷ Behatóan vizsgálták a lengyel nyelvet és a nyelvben bekövetkezett változásokat,⁸ megjelentek az első szociológiai és történeti összefoglaló munkák.⁹ Megkezdődött, bár kisebb mértékben, a dél-amerikai polóniák vizsgálata is.¹⁰ Ügyszintén figyelemmel kísérték a franciaországi lengyeleket is.¹¹ Ezek mellett a kutatások mellett teljesen figyelmen kívül hagyták az Európában élő kisebb lengyel csoportokat.

A világ különböző területein több millió lengyel él. Többségük ősei falvakból vándoroltak ki, de az idegen környezetben már városokban telepedtek le. Vannak közöttük azonban olyanok is, akár az Amerikai Egyesült Államokban, akár Kanadában vagy főleg Braziliában, akik továbbra is a paraszti életmódot választották, parasztok, illetve farmerek. Ezeket a paraszti közösségeket mindaddig a polónia-kutatások alig érintették. Ez az a terület, ahol a tudományos megismerés céljából a legtöbbet kell tenni az elkövetkezendő években, és mihamarabb pótolni kell a hiányosságokat.

6 KUBIAK, H. 1975. 15—27.

7 Vö. pl. BROŻEK, A. 1977.; BABIŃSKI, A. 1977.; BAKER, T. L. 1981.

8 Z badań nad językiem polskim środowisk emigracyjnych. 1981.

9 PI. LEŚ, B. 1981.

10 KULA, M. 1983.

11 GRUSZYŃSKI, J. 1981.

A külföldön élő lengyelek néprajzi vizsgálata: a Lengyelországból csoportosan kitelepült paraszti közösségekre már a XIX. század eleji néprajztudomány felfigyelt. A lengyel nemzetiségek nyelvét, kultúráját elsőként a nyelvészek vizsgálták. A XIX. század végén és a XX. század elején a tömeges, munka utáni kivándorlásokra természetesen a népi kultúra kutatói is felhívták a figyelmet;¹² viszont a már idegen környezetben letelepedett emigránsok kultúráját, a *polóniai közösségeket* nem vizsgálták behatóan. Mind ez ideig a lengyel néprajztudomány nem végzett számottevő kutatásokat még az Amerikában élő lengyel közösségeknél sem. Nem vizsgálták a kultúra funkcionálását, a változásokat. Hasonló a helyzet a Braziliában élő közösségek esetében is, ahol semmilyen néprajzi kutatást nem folytattak.¹³ Különösen szembetűnő ez utóbbi hiányosság, ugyanis rendkívüli, érdekes és az esetek többségéhez viszonyítva, ritka helyzettel találkozhatunk: a paraszt emigránsok továbbra is parasztok maradtak, és olyan településeket hoztak létre, olyan életmódot folytatnak, amelyet az óhazában megszoktak.¹⁴ Elkerülte — legalábbis eddig — a néprajzosok figyelmét — a városokban letelepült kivándorlók életmódja, a falusi élet gyors átalakulása városi életmóddá.¹⁵ Az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt lengyel parasztok többsége ugyanis rövid időn belül műveltségileg és tudatilag átalakult ipari munkássá.

A lengyel néprajztudomány — ez ideig csa ka Romániában, Törökországban és Magyarországon élő lengyel paraszti közösségekkel foglalkozott behatóan. Most nem célom, hogy ezekről a kutatásokról részletesen írjak, csak a tematikájukat szeretném körvonalazni.

Marian GOTKIEWICZ, nemrégien elhunyt, kitűnő földrajztudós és néprajzi kutató a harmincas években vizsgálatokat végzett néhány bukovinai faluban Romániában. Akkor még *Nowy Soloniec*, *Pojana Mikuli* és *Plesza* nevű falvakban lengyel gorálok laktak, akiknek ősei a cieszyni Sziléziához tartozó *Czadzából* (szlovákul *Čadca*) vándoroltak ki. Az első *czadzaiak* még a magyar fennhatóság alatt telepedtek ki Bukovinába a XIX. század elején. Az ukrán és a román környezetben is nemzedékeken át megőrizték nemzeti kultúrájukat és a lengyel etnikai öntudatukat.¹⁶

Pojana Mikuli falu a háború alatt, 1944-ben teljesen elpusztult. Hasonló sorsra jutott a harmadik falu is, *Plesza*. A háború után ezekből a falvakból visszatelepítették a lakosokat. A visszatelepültek az ország nyugati területein különböző falvakban alakították ki új otthonaikat.¹⁷

A *Marian GOTKIEWICZ* által összegyűjtött néprajzi anyagnak jó része nem jelent meg nyomtatásban.¹⁸ A publikációkból azonban kiderül a kutatás tema-

12 Vö.: KRASIŃSKA, E. 1978. 59—61.

13 Számos néprajzi adatot tartalmaz: *Emigracja polska w Brazili. ...* 1981.; DWO-RECKI, T. 1980.; KULA, M. 1981. de nem helyettesítik a néprajzi feldolgozásokat.

14 Találónan mutatja be egy dokumentációs írás: WACHOWICZ, R. 1980.

15 A mai néprajztudomány már többet tud mondani a THOMAS, W. J. és ZNANIECKI, F. által vizsgált organizáció-deorganizáció-reorganizáció folyamatról. Még a XX. század elején is feltűnően kevés néprajzi adatot vettek figyelembe. THOMAS, W. J.—ZNANIECKI, F. 1918—1920.

16 GOTKIEWICZ, M. 1948.; 1962.; 1974.

17 MAYSNER-ROZTWOROWSKA, M. 1963.

18 Az apai hagyaték bedolgozásával készítette el az ifj. GOTKIEWICZ, M. magiszteri dolgozatát. A dolgozat a *Poljana Mikulából* visszatelepültek szokásanyagát foglalja össze. (A feldolgozást KLIMASZEWSKA, Jadwiga professzor irányította.) A munka a Jagelló Tudományegyetem Szláv Néprajzi Tanszékének Adattárában található.

tikája. *Marian GOTKIEWICZ* elsősorban a szokásokat és a nyelvjárást vizsgálta, de rendszeresen gyűjtött népköltészetet, ha töredékesen is, de feljegyzéseket készített a népi építkezésről, a népi gyógyászatról és a viseletről is. A teljes forrásanyag ismerete nélkül ma már nehéz megállapítani *Marian GOTKIEWICZ* kutatási célját, azt, hogy egy, a teljes kultúrát átfogó néprajzi monográfiához gyűjtött-e anyagot, vagy csak az általa kiválasztott területek irányában kutatott behatóbban, azok iránt a kultúrjelenségek iránt, amelyek az idegen etnikai környezetben a leglassabban alakulnak át — vagy ellenkezőleg — a leggyorsabban azonosulnak az idegen társadalmi és kulturális környezettel. Mindenesetre *Marian GOTKIEWICZ* nem írta le saját kutatási programját az általa vizsgált lengyel nemzetiségekre vonatkozóan. Lehetséges, hogy még saját gyűjtőmunkájához sem fogalmazott meg ilyen programot.

Rövid ott-tartózkodás után *E. PIETRASZEK* egy történeti-néprajzi tanulmányt jelentetett meg a törökországi *Adampol* (*Polonezköy*) nevezetű faluról, ahol Lengyelországból származó telepések utódai laknak.¹⁹ A szerző leírja a település kialakulását, a fejlődését és az első telepések származását. Képet ad a település szerkezetéről, az építkezésről, említést tesz az állattartásról, a földművelésről, a kertészkedésről, a vadászatról és a turizmusról, vagyis a falu lakóinak főbb megélhetési forrásairól. Mint ahogyan a felsorolásból is kiderült, a kultúrának olyan alapvető területe, mint a szomszédi és családi közösségek, a szokások és az értékrendszerek stb. nem kerültek feldolgozásra.

E. PIETRASZEK viszont rámutatott a további történeti és néprajzi kutatások szükségességére; megállapította, hogy „a lengyel emigránsok történetében különleges helyet foglal el ez a falu, s az ott végbement változások egyedi, tanulmányozásuk további vizsgálatokat igényel.”

Adampol népi kultúráját, ha részben is, de egy másik könyv mutatja be, szerzője *Jerzy S. ŁATKA*, címe: *Adampol-polska wies nad Bosforem* (*Adampol — egy lengyel falu a Bosforon*).²⁰ A szerző újságíró, képzettségét tekintve etnográfus és orientalista. Könyvében teljes képet rajzol a faluról, bár néhol a történeti eseményekről elfogultan ír, a 70-es évek kezdetétől a színes falusi életet viszont realisan tárja az olvasók elé.

Jerzy S. ŁATKA többször is hangsúlyozza a lengyelség jeleit. A falu a XIX. század I. felében jött létre, a lengyel emigrációban kiemelkedő szerepet vállalt politikai szervezésében. Közelebbről *Adam Czartoryski* hercegnek köszönhető *Adampol* létezése. *Adampol* lengyel falunak tartja a szakirodalom, bár lakosai közül nem mindenki lengyel származású. A kutatók sorában viszont senki sem tette fel azt a kérdést, hogy mit jelent az a „lengyelség” — ebben vagy abban az esetben — illetve a kultúra területén senki sem fogalmazta meg azt a fontos tény, hogy milyen kulturális örökséggel rendelkezik *Adampol* társadalma. *Adampol* kulturális sajátossága azon alapszik, hogy a telepeseik Lengyelország különböző területeiről származtak, de azonos körülmények között történt meg az a megismételhetetlen, jellegzetes kulturális konglomeráció melyre a néprajzi kutatásoknak oda kellett volna figyelnie. A lengyelség bizonyos modellje, a lengyel kultúra és nyelv nemzedékeken át öröklődött. Ezeknek a modelleknek a meghatározása szerintem a néprajzi kutató legfontosabb feladata.

19 PIETRASZEK, E. 1974.

20 ŁATKA, S. J. 1979.; 1981.

Jerzy S. LATKA nem fogalmazta meg egyértelműen a kutatói célját. Az *Adam* polban élő lengyel telepesek kultúráját nagyon tág értelemben vizsgálta. Ezenkívül azt is meg kell említeni, hogy a 20 évvel ezelőtt összegyűjtött anyag különösen érdekes megoldásokat tett volna lehetővé, viszont ma már késő lenne ez irányban terepmunkát végezni, mivel maga az idő az ellen dolgozik, hogy a nemzetiségi kisebbségek etnikai és kulturális sajátosságai fennmaradjanak egy idegen közegben. Az asszimilálódás mindenképpen törvényszerű, nem is arról van szó, hogy ezt a folyamatot megállítsuk, csak arról, hogy ezt a folyamatot megfigyelhessük a tudomány és az emberek közötti kapcsolatok hasznosságára.

Mint a fentiekből is kiderült, mind ez ideig a lengyel néprajztudomány semmilyen tudományos programot nem fogalmazott meg a külföldön élő lengyel paraszti társadalmak kutatásához. A krakkói központ által végzett magyarországi kutatások tették azt lehetővé, hogy egy ilyen tudományos koncepció kialakítható legyen. A továbbiakban erről szeretnék röviden beszélni.

A polónia-kutatások néprajzi szempontjai (a magyarországi vizsgálatok példáján): Az idegen nyelvtérleten élő lengyel nemzetiségekkel, polóniákkal foglalkozó néprajztudomány mindenképp szemben találja magát az asszimilálódás folyamatával. Az asszimiláció magába foglalja az akulturációs folyamatokat és a társadalmi integrációt. Maga az akulturáció — ahogyan *H. KUBIAK* is megfogalmazta — „általánosságban a kultúrmentekben bekövetkezett változást jelenti, mely a befogadó ország társadalmi-kulturális életének hatására jön létre azzal, hogy a nemzetiségek is ugyanazon a helyen élnek”.²¹

Mindebből az következne, hogy a polóniák néprajzi vizsgálatának az lenne a feladata, hogy egy etnikailag idegen és többé-kevésbé eltérő kultúrával rendelkező környezetben elemezzék a lengyel ősi kultúra mintáit ért hatásokat és változásokat.

W. SOBISIAK még fogalmat is alkotott ezzel kapcsolatban: „az emigránsok honi kultúrája”. Ez a fogalom nem jelent mást, mint „a kivándorlók honi kultúrájának örökségét, mely nem más, mint olyan emberi magatartások és az adott etnoszra jellemző objektívizált anyagi és szellemi értékek összessége, melyeket magukkal visznek, és az idegen hazában is megtartanak”.²²

A polóniák néprajzi kutatásában *W. SOBISIAK* szerint a legfontosabb feladat: „az emigránsok kulturális örökségének minél alaposabb megismerése, és ezzel kapcsolatban a honi kultúra ápolása. Csak ezt követően kell feleletet adni olyan kérdésekre, melyek az új környezetben az akulturáció, az asszimiláció és az integráció folyamatának vizsgálatában gyökereznek. Végül feladatnak látja tehát a kivándoroltak jelenlegi kultúrájának vizsgálatát, vagy másképp fogalmazva, az emigránsok jelenlegi kultúramodelljének felvázolását.”²³

Ez a kutatói álláspont — szerintem — a néprajzi kutatásokat leszűkítene. Kizárólag csak a kulturális örökség vizsgálata és a honi kultúra ápolására irányuló törekvések nem vezetnének máshoz, mint a reliktumok összeírásához, és elfedné azt a tényt, hogy a polónia-közösségek kultúrája egy dinamikusan változó valóság, amelyben együttesen fordulnak elő a hozott eredeti kultúrelemek az új hazában megismert és elsajátított kultúrelemekkel. El kell fogadnunk

21 KUBIAK, H. 1976. 2.

22 SOBISIAK, W. 1975. 47.

23 SOBISIAK, W. 1975. 48.

G. BABIŃSKI gondolatát,²⁴ amely szerint a polónia-társadalmak kultúrája legalább három rétegből áll:

a) az eredeti hazai (falusi, táji, etnikai, nemzeti) kultúra elemeiből, amelyeket többé-kevésbé azonos formában őriztek meg,

b) az idegen ország (gyakran belsőleg is differenciát) kultúrájának elemeiből,

c) mindazokból a sajátosnak mondható kultúrelemekből, melyek az idegen környezetben alkalmazkodás eredményeként jöttek létre.

Meggyőződésem, hogy a polónia-közösségek néprajzi kutatásánál a legfontosabb feladat a közösség kultúrájának megismerése és nem a kulturális örökségük vizsgálata.

Természetes dolog számomra is, hogy (a valós és a már mitikussá vált) kulturális örökség két esetben számottevő lehet:

a) ha egyazon, vagy szomszédos területekről kivándorlók csoportját vizsgáljuk, és a közösség továbbra is a hazai, eredetileg megszokott gazdálkodást folytatja tovább (ilyenek pl. a Braziliában élő lengyel nemzetiségek),

b) ha olyan polóniákat vizsgálunk, amelyeknek tagjai ugyan már nem a mezőgazdaságban dolgoznak, de egy tájegységről származnak és az otthon maradtakkal gyakori kapcsolatot tartanak fenn.²⁵

Ez utóbbi esetben a néprajzi kutató nagyon érdekes jelenséggel találkozik: az új környezetben bizonyos hozott elemekhez az emberek görcsösen ragaszkodnak, eredeti tájegységük jellegzetességeit petrifikálják az új lakhelyen. Erre példaként szolgál *Podhale* népi kultúrája. *Podhale* népi kultúrájában hamarabb bekövetkeztek a változások (sőt részben el is tűntek a kultúrelemek), mint a Chicagóban élő podhalai kivándorlók műveltségében, ahol szinte „skanzeni” állapotban rögződött meg a honi kultúra.²⁶

Bármilyen etnikai csoportnak a néprajzi kutatásakor a kultúrának csak bizonyos területeit vizsgáljuk meg. Ez abból a meggyőződésből adódik, hogy az emberi társadalom kultúrája strukturálódik, és egy olyan összetett egész, amelyben a szegmentek egymáshoz kapcsolódnak, a kultúra-komplexek megismerése a valósághoz igazodik, pl. a gazdálkodáshoz kapcsolódnak az agrárszokások, a családi munkabeosztás, az épületek, mint a család munkahelye stb. Ilyen módon el lehet kerülni a kultúrának anyagi, szellemi és társadalmi kultúrára történő hagyományos hármas tagolódását. Ez a felosztás átfogta ugyan az egész kultúrát, de azt atomisztikusan vizsgálta és mutatta be. Csak komplex vizsgálat alapján kapunk feleletet arra a kérdésre, hogy egy bizonyos történeti momentumban valamilyen marginálisnak tűnő elem módosulása maga után vonja a változások egész sorát, vagy ugrásszerű változást idéz elő a kultúra egészében.

A polónia-közösségek néprajzi vizsgálatánál a kultúrkomplexek kiválasztását mindig az adott közösség jellegzetessége határozza meg. Ezt a jellegzetességet, specifikumot kell elsőként megismerni. Természetes, hogy ezután a széles körben értelmezett gazdasági élet, a családi és szomszédi kapcsolatok, a családi élet és a szokásvilág megismerése, elemzése következik.

24 BABIŃSKI, G. 1981. 9—10.

25 Vö.: GROMADA, T. V. 1976. 353—363.

26 WIKTOR, J. következőket írta le: „A felhőkarcolók árnyékában ott áll a lengyel ház, teteje szalmával van fedve, a házban a jelesnap és családi ünnepeket rendezik meg, úgy ünnepelnek és énekelgetnek ott, mint ahogyan a már feledésbe merült óhazában elképzelik az otthoni életet. A gyerekek különösen tisztelik ezt a hagyományt és őrzik is, mint egy múzeumban”.

Alapvető követelmény, hogy az etnikai közösség kulturális változásait egy széles társadalmi valóság átalakulásának tükrében kell vizsgálni.²⁷ A társadalmi változások, főleg a lokális jellegűek maguk után vonják a polónia-közösségek kulturális változását és a sajátosságok átalakulását is.²⁸ Különös tekintettel kell figyelemmel kísérni a társadalmi életre ható: a) nemzetiségi intézmények (főleg a kulturális jellegűek, pl. iskolák, plébániák) hatását; b) a lokális társadalom és a társadalmi kötelék alakulását; c) a nemzetiség tagjainak iskolai végzettségét; d) a foglalkozási struktúra alakulását, mely rendkívül fontos a további kutatási feladatok megfogalmazásához, ezért a néprajzi kutatónak ezt is vizsgálnia kell.

A fentiekben vázolt feladatok és észrevételek ugyan a polónia-kutatások néprajzi vizsgálatát jelentik, de a részletekbe menő kutatásokat az is meghatározza, hogy a kor néprajztudománya milyen szempontokat tart fontosnak, és a polónia-kutatás milyen elméleti és empirikus kutatások háttéréből indítja el az elemző vizsgálatot.

A külföldön élő lengyel paraszti társadalmak vizsgálatánál jelenleg a néprajztudomány — szerintem — a monografikus kutatásokra helyezi a hangsúlyt. A szociológusok jóvoltából a kis- és nagyvárosi közösségekről, kulturális átalakulásairól reális képet kapunk. A néprajzi vizsgálatoknak azonban elemezniük kell az asszimilálódás folyamatát, olyan kultúrértékeket kell megfigyelniük, amelyek alapján meg lehet fogalmazni azt, hogy a kultúrának bizonyos területei kevésbé alakulnak át, a kultúrelemek reliktumként vagy élő kultúrelemként őrzik a kulturális honi örökséget — mely egyúttal — az etnikai kultúrát is jelenti. Ilyen úton lehet csak a paraszti polónia-társadalmat tudományosan megismerni.

A külföldön élő lengyel parasztok kultúrakutatásában a néprajztudomány eredményesen tudja alkalmazni az utolsó tíz évben tökéletesített vizsgálati eljárásait. A tudományos megfigyelés és a néprajzi kikérdezés (több esetben is az űrlapos adatgyűjtés), a terepmunka alatt kialakított közvetlen emberi kapcsolat, az írásos források lehetővé teszik — példa rá a magyarországi gyűjtés —, hogy rengeteg tényanyagot gyűjtsünk össze. Ez alapján eredményesen el lehet végezni az asszimilálódás és az integráció folyamatának elemzését.

Befejezés: A magyarországi Istvánmajorban élő lengyel nemzetiségek kultúrája számos sajátos elemet tartalmaz. Az egyik jellemzője, hogy nincs nemzetiségi szervezetük. Ezért is érdekes számunkra a lassú asszimilálódás, a kulturális eltérés, az anyanyelv megőrzése, bár ez utóbbi idegen hatás alatt eléggé megváltozott napjainkban. Meggyőződésem, hogy az a néprajzi kutató, aki több éven át behatóan tanulmányoz egy polónia-társadalmat, nemcsak értékes forrásanyagot gyűjt össze, hanem megismeri az emberiség kultúráját is, annak egyetemességét, állandóságát és változó képességét. A forrásanyagot nemcsak egy tematika területén lehet általánosítani, tág körű reflexiókat is szül, amelyekkel kapcsolatban a fentiekben csak röviden tudtam leírni gondolataimat, de amelyekről kimerítően az Istvánmajorról szóló monográfia harmadik kötetében olvashatunk.

Fordította: Bódi Erzsébet

27 BABIŃSKI, G. 1981. 21.

28 BABIŃSKI, G. 1981. 21.

IRODALOM

- BABIŃSKI, G.**
 1977 Lokalna społeczność polonijna w Stanach Zjednoczonych Ameryki w procesie przemian. Wrocław
 1981 Metodologiczne problemy badań odrębności kulturowych zbiorowości etnicznych w społeczeństwach pluralistycznych. In: Kultura skupisk polonijnych. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Bibliotekę Narodową oraz Instytut Historii PAN. Warszawa
- BAKER, T. L.**
 1981 Historia najstarszych polskich osad w Ameryce. Wrocław
- BROŻEK, A.**
 1977 Polonia amerykańska 1934—1939. Warszawa
- DWORECKI, T.**
 1981 Zmagania polonijne w Brazylii. Polscy werbiści 1900—1978. Warszawa
- DZIEJE POLONII**
 1983 Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej. (red. KULA, M.) Wrocław
- EMIGRACJA**
 1971 Emigracja polska w Brazylii. Sto lat osadnictwa. Warszawa
- GOTKIEWICZ, M.**
 1948/9 Pieśni polskich górali przetrwały i rozbrzmiewają dzisiaj na Śląsku. Prace i Materiały Etnograficzne 7. 348—363.
 1962 O czadeckich repatriantach z Bukowiny. Etnografia Polska 6. 93—133.
 1974 Przyczynki do etnografii repatriantów z Pojany Mikuli na Bukowinie. Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie. 5. 227—238.
- IFJ. GOTKIEWICZ, M.**
 1979 Ciągłość i zmiana w obrzędzie weselnym repatriantów z Pojana Mikuli. Kraków (manuscript)
- GROMADA, T. V.**
 1976 Rola regionalizmu w życiu Polonii amerykańskiej. In: Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi. (red.: KUBIAK, H.—PALUCH, A. K.) Wrocław 353—363.
- GRUSZYŃSKI, J.**
 1981 Społeczność polska we Francji w latach 1918—1978. Procesy integracyjne trzech pokoleń. Warszawa.
- KANTOR, R.—KRASIŃSKA, E.**
 1981 Potomkowie osadników z Polski we wsiach Derenk i Istvánmajor na Węgrzech. Monografia etnograficzna. I. Zarys gospodarki. Kraków; II. Kultura społeczna i duchowa. Kraków
- KRASIŃSKA, E.**
 1978 Wychodźstwo polskie na Węgry. Stan i potrzeby badań etnograficznych. Prace Etnograficzne. 59—61.
- KRASIŃSKA, E.—KANTOR, R.**
 1979 Derenk és Istvánmajor — lengyel telepés falu néprajzi kutatása. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc 341—358.
 1980 Dzieje i kultura lendzielskich wsi Derenk i Istvánmajor na Węgrzech. Lud. 159—179.
- KUBIAK, H.**
 1975 O koncepcję badań polonijnych w kraju. Przegląd Polonijny. 15—27.
 1976 Proces przystosowania społecznego emigrantów polskich do warunków kulturowych krajów osiedlenia. Podstawowe założenia i konkluzje teoretyczne. In: Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi. (red. KUBIAK, A. i. PALUCH, A. K.) Wrocław
- KULA, M.**
 1981 Polonia brazylijska. Warszawa
- ŁATKA, J. S.**
 1979 Polonezköy — specyfika historyczno-kulturowa polskiej wsi w Turcji. Przegląd Polonijny 113—125.
 1981 Adampol-polska wieś nad Bosforem. Kraków
- LEŚ, B.**
 1981 Kościół w procesie asymilacji Polonii i amerykańskiej. Wrocław

MAYSNER-ROZTWOROWSKA, M.

1963 Z badań nad kulturą ludową reemigrantów polskich z Rumunii na Dolnym Śląsku. Zeszyty Etnograficzne 105—128.

PIETRASZEK, E.

1974 Polonezköy-polska społeczność wiejska w Turcji. Etnografia Polska 85—98.

SOBISIAK, W.

1975 Emigracja jako przedmiot badań etnograficznych. Przegląd Polonijny.

STAN I POTRZEBY

1976 Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi. (red.: KUBIAK, H i PALUCH, A. K.) Wrocław

THOMAS, W. I.—ZANIECKI, F.

1918—1920 The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group. New York

WACHOWICZ, R.

1980 Polskie korzenie. Opowieść o życiu polskich emigrantów w Brazylii. Warszawa

WIKTOR, J.

1964 Strzecha w cieniu drapaczy chmur. Warszawa

ZAŁOŻENIA TEORII

1980 Założenia teorii asymilacji. (red.: KUBIAK, H.—PALUCH, A. K.) Wrocław

Z BADAŃ

1981 Z badań nad językiem polskim środowisk emigracyjnych. Wrocław

Etnikus jegyek az istvánmajori lengyelek táplálkozási kultúrájában

A szakirodalmunk egyik alapfogalma az *etnikus jegy*, amelyet másképp, gyakrabban használt szakkifejezéssel *etnikus specifikum*nak nevezünk. Az *etnikus specifikum* jelentését a magyar néprajztudomány legutóbb a következőképpen fogalmazta meg: „Az etnikus specifikum a kultúra olyan eleme, vagy komplexusa, amely hosszabb időszakban sajátos, abban az értelemben, hogy csak az adott etnikum kultúrájában található meg, ott általános, más csoportoknál viszont hiányzik, vagy csak másodrendű.”¹ Ehhez a leíró jellegű magyarázathoz hozzátartozik az is, hogy az etnikus specifikumhoz nemcsak a tárgyakat, dolgokat lehet besorolni, hanem az életmód minden megnyilvánulását, rítusokat, normákat, értékítéletet, tudásszintet, művészi alkotást stb.²

Az etnikus specifikumok megállapítására törekvő jelenkori kutatások a legszembetűnőbb eredményeket a nemzetiségi kultúrák vizsgálatánál érik el. Egyre gyakrabban ugyanis azt tapasztaljuk, hogy az állandó és fokozatosan nagyobb ütemű integrációs folyamat, a kultúra különböző elemeinek összekapcsolódása, egységesülése következtében egyre kevesebb mai jelenséget lehet etnikai specifikumnak minősíteni. Más a helyzet, ha az adott etnikum kultúrájának fejlődéstörténetében keressük a különféle és különböző általános jellemző tulajdonságokat, melyek sajátos szint és egyben különleges értéket adnak a kérdéses kultúrának. Kétségtelen, hogy e tulajdonságok feltárása, megítélése nem kevés mértékben okoz nehézséget. A nagy néprajzi összefoglalások, tájmonográfiák alapján az a benyomás alakult ki az egyszerű olvasóban, hogy nincsen az adott kultúrának, vagy alig van olyan fontosabb alapvető vonása, amely ha nem is azonos súllyal, valahol, valamely más kultúrában elő ne fordulna. Nem lehet tehát egyetlen olyan kultúrelemet kiragadni, mely egymagában jellemezné az adott etnikum kultúráját és elhatárolná más, akár szomszédos nép kultúrájától is. Viszont egy bizonyos számú kultúrelem együtt és oly módon, olyan tartalommal, mint ahogyan a kérdéses esetben funkcionál, már meghatározhatja az etnikus vonásokat. Minél több kultúrelemet vizsgálunk meg ily módon, annál teljesebben rajzolhatjuk meg az adott kultúra sajátos arculatát.

Nemzetiségekről lévén szó, a kutató feladatát megkönnyíti az etnikai különállás másik jellemzőjének, az *anyanyelv*nek a figyelembevétel. Használata, ismerete, a tárgyak és jelenségek terminológiája rávezet az etnikai specifikumok kimutatására, az asszimilálódás fokára, és segítséget nyújt a kultúrák történeti rétegződésének feltárásához.

A nyelv alappillére a nemzetiségi tudatnak, az együvértartozás érzésének,

1 Magyar Néprajzi Lexikon I. 1977. 742.; A kérdés bonyolultságát jelzik a nyomtatásban megjelent tanulmányok az Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7.

2 BARABÁS Jenő 1963. 87—95.

a nemzetiségi privilégiumokra irányuló kereséseknek. A nemzetiségi a csoport vagy a nemzetiségi tudat különböző fokán álló etnikumok, de mindegyikük tudatában megfogalmazódott az a tény, hogy a környező etnikumtól különböznek. Ezért a sajátos kultúrelemeket valójában az teszi igazán etnikussá, ha a hozzátapadt nemzetiségi, *etnikai jellegű tudatot* is figyelemmel kísérik.

Ennek a három tényezőnek — a kultúrelemnek és terminológiának, valamint az ezzel kapcsolatban kialakult etnikai jellegű tudatnak — az együttes vizsgálata kielégítő eredményt adhat még a táplálkozási kultúra viszonylatában is, ha jól megválasztott részeket emelünk ki, s ezek alapján próbálunk etnikai specifikumot kimutatni az adott közösség kultúrájáról.

Az adatfeldolgozásban két fontos megállapodás szerint kellett eljárnom. Az első az, hogy a vizsgált jelenségeket legfőképp a szomszédos egységekhez viszonyítsam. Ebben az esetben főleg a tudati és a terminológiai eltérésre kaptam választ. Az egyenlőtlen fejlődés következtében kialakult különbségre azonban már egy tágabb összefüggésben kellett keresni a magyarázatot. A másik megállapodást már maga az empirikus anyagtar diktálta, mégpedig azt, hogy az adott közösség táplálkozási arculatának kibontásakor a hagyományra kell támaszkodni, amely nemcsak a hozott örökség továbbélése, hanem az idegen hatások során kialakult és halmozódott tulajdon is.

Az istvánmajori lengyeleket a mai magyarországi nemzetiségekkel foglalkozó szakirodalom³ és ezzel összefüggésben a köztudat⁴ nem tartja számon. A néprajzi és nyelvészeti, történeti kutatások összességében megállapították, hogy eredetük szerint *önkéntesen bevándorolt lengyel népcsoport*.⁵ Nyelvhasználatukban megőrizték a betelepüléskori jellegzetes vonásokat. A hivatalos elismertség híján a lengyel nyelv nem irodalmi formában, hanem tájnyelvként él a magyar államnyelv mellett. Csak a családi és a magánéletben tölt be szerepet. Lengyelül beszélni tudnak, de írni és olvasni nem.

A műveltségi örökségük fonalán időben és térben három nagy szakasz különül el. Az első a betelepülés előtti, az 1710-es esztendőket megelőző időszak, lengyel mivoltukat ez adja meg. Közelebből — de ez még csak feltételezés — a Szepesség északnyugati falvaiból származtak a betelepülők, s *górálok* voltak.⁶ A történetük második szakasza foglalja magába az alapkultúrából való kiválást követő több mint két évszázados *derenki korszakot*. Ez idő alatt viszonylag zárt tömbben, együtt éltek a telepések. Derenk hegyi falu volt az Aggteleki-karsztvidék belsejében, ahol a lakosoknak a fő megélhetési forrást az erdő jelentette (fakitermelés, fűvarozás, faragás, szén- és mészégetés, vadászat, kezdetben juhtartás stb.). 1940—43-ban a 800—900 lelket számláló falut a kormányzó akarata szerint felszámolták.⁷ A lakosokat kedvező gazdasági feltételek biztosításával kitelepítették. Így kerültek a derenki lengyelek Martonyi, Szendrő, Ládbesenyő, Sajószentpéter, és Vatta községeken kívül Emőd-Istvánmajorba is. A lengyel telepések tehát még kisebb csoportokban, szórványokban éke-

3 Vö. KÖVÁGÓ László 1981.

4 HEMMERT Mária nyelvész kutatásai kapcsán három újságcikk jelent meg. HEMMERT Mária 1972.; AKÁCS László 1974.; DÉNES György 1978.

5 JOÓ Rudolf 1983. 67.

6 Pontos történeti kutatást eddig még senki sem végzett. Csupán adalékot közöl WIELICZKO, Mieczysław 1977. 41. A nyelvükről tájékoztatást nyújt KIRÁLY Péter 1966. 225.; HEMMERT Mária 1970.

7 A kitelepítés bonyodalmairól szól SZÜTS László 1965. kisregénye.

lődtek be a magyar nyelvterületbe. *Emőd-Istvánmajorban* 50 család alapított új otthont. 1979-ben még 200-an laktak ott, ma már alig 100-nál többen.

A nemzetiségi tudatukról röviden meg kell említeni, hogy annak ellenére, hogy határvidéken éltek, nyelvhatárok mentére is eljutottak, a mindennapi életükben egyre gyakrabban tapasztaltak kontrasztelményt, származásukat, „lengyelségüket” valló nemzetiségi tudatuk nem alakult ki, legalábbis nem a néprajzi terepmunkáig. Magukat *sloviene*eknek, *sloviocin*ak, *tótok*nak nevezték. Ebben a kérdésben el kell fogadnunk azt a tényt, hogy még egyetlen személy is döntően befolyásolhatja származásukról kialakult véleményüket, és ennek köszönhető a lengyelszkire, a polskira utaló magyarázat, nem pedig a hagyománynak.

Lengyel telepeseinknek ezután az általános jellemzése után arra lehetne gondolni, hogy a táplálkozási⁸ kultúrájukban⁹ az etnikai sajátosságot az adja meg, amit az ősök, a görálok alapkulturájából örökölték. E szempont nagyon fontos, csak igazán nehéz megállapítani kétségbevonhatatlanul az alapkulturához vezető fontos szálakat. A lengyel eredetnek csak a jellemző nyomaira tudunk utalni.

Elsőként arra kerestünk választ, hogy a jelenleg Istvánmajorban fogyasztott, több mint 200 önálló névvel megnevezett (tehát a változatok ezen belül érthetők) étel közül van-e olyan, amely csak lengyel területen található meg. Azt kellett megállapítanunk, hogy nincs. Viszont ha kiemeljük azokat az ételeket, amelyeknek *neve, összetétele, az étrendben betöltött szerepe* alapján a dél-lengyel területével *azonos vagy nagyon hasonló*, ebben a viszonylatban már három alcsoportot is meg lehet jelölni.

1. Az etnikus sajátosság megjelölésére a legfontosabb támpontot adják az olyan egyszerű ételek, mint a *papa*, *papcun* — híg pépes étel, a *piroky*, *perogi* — főtt tészta, a *zur* a *kawasnica*, a *kisiel* — nevű savanyú levesek, a *karpriel* — egyfajta répából főzött leves, a *kukolka*, *zuzoki*, *oplatki*, rituális jellegű sült tészták, a *kolacz* — kerek lakodalmi sült tészta, a *sara* — megsűrűsödött tehéntej.

2. Ide kell sorolni azokat az alapvető ételeket is, amelyek annyira általános emberi táplálékok, hogy kiterjedt földrajzi elterjedésük mind a terminológiát, mint a kultúrelemet illetően átfogják Európának ezt a térségét, így esetünkben a *chleb* — kenyér és a tehéntej — *mleko* és termékeinek (*kisle*, *ślodke*, *mleko*, *maslo*, *tworog*, *smetana*) nagyon összetett kérdésköre igényelne aprólékos elemző munkát.

3. A már csak emlékezetben megmaradt hagyomány a juhtej feldolgozásáról. A juhtej-készítmények fogyasztása szintén azonosnak minősíthető.

Térjünk vissza az első csoporthoz. Az itt felsorolt ételek terminológiáját nem ismerték még a szülőigeti magyarok sem. A jelentésük alapján viszont két olyan étel van, amit nem is fogyasztottak. Az egyik a *papa*, *papcun*. Az étel szerepe az istvánmajori kultúrában röviden a következő: kimondottan pépes, s az istvánmajori meghatározást használva *redke to jadlo* — híg étel. Forró vízbe eresztik bele a gabonaőrleményt, állandóan keverik a *mutwicaval*, s amikor sűrűsödni kezd, akkor tejet öntenek rá. Az így készült *papa*, *papcun* ízletes,

8 A közösség táplálkozásáról részeredmények már nyomtatásban megjelentek: BÓDI Erzsébet 1982. Elkészült egy kismonográfia, amelynek célja elsősorban adatelemzés.

9 Az istvánmajori népi kultúra kutatásának eredményéhez lásd KANTOR, Ryszard tanulmányához csatolt bibliográfiát.

édeskés ízű. Jelenleg a búzalisztból készültet becsülik nagyra ételtani előnyei miatt. Idős embereknek és csecsemőknek mostanság is eledele. A lakosok közül többen is elmondták, hogy súlyos gyomorbántalmaktól a *papcuntól* gyógyultak meg. Az ételt nemcsak otthon, a favágás idején a szabad tűzön is megfőzték a férfiak.

A minket érintő tájak táplálkozási kultúrájával összehasonlítva azt kell megállapítani, hogy víz, ill. tej és liszt összetételű híg pépes ételt a környék magyar falvaiban jelenleg nem fogyasztanak. A sűrűbb változatot *zsámiska*¹⁰ terminológia alatt ugyan megtaláljuk, de ez a *zomieska* Istvánmajorban is kedvelt étel. Az Északi-Kárpátok keleti térségében viszont megvan: a Latorca menti magyar falvakban és attól északabbra *macsanka*, a Felső-Garam mentén már *muza* a neve. A *papa*, *papcun* terminológiai párhuzamait a Beszkidek északnyugati lejtőin élő lakosság táplálkozásában leljük meg. Ott reggelire és vacsorára fogyasztott híg búzapépet a nép *papanak*, *papcioknak* nevezi. A *papcun* terminológiáról *MARKUS Mihály*¹¹ említést tesz, viszont a burgonya alapanyagú pépek csoportjához sorolja. A *papcun* és a *papciok* képzett szó. A szótöve *pap*, *papa*. Erre vonatkozóan már a szótárak is bőven adnak tájékoztatást. A magyarázatok alapján gyermeknyelvi eredetű szavak. Különböző szóalakjai ételt jelölnek, főleg a gyermekeknek főzött pépes ételt, de jelölnek sült tésztát is. A lengyel irodalmi nyelvben kicsinyített változata, a *papka* jelent pépet. *Adam MAURIZIO*¹² a századunk elején még a *papka* szó alatt foglalta össze a világ népeinek pépes és kásaételeit. Viszont ma már sem a köznyelvben, sem a táplálkozási szakirodalomban nem használatos e szóalak, helyette a *bryja* az elfogadott szó.

Hasonlóan érdekes megállapítást lehetne tenni a másik étellel kapcsolatban: a *karpielnek* (*Brassica napus* var. *rapifera napobrassica*) a termesztéséről és emberi tápláléknak történő felhasználásáról.

Mindkét étel a táplálkozásban speciális szerepet tölt be, öregek, gyermekek és az inséges időszakok jellemző táplálékai. Alapételnek számítanak viszont a *zur-kisiel-kwasnica* 'savanyúlé' és a *pirohy* 'töltött főtt tészta'. Technológiaiilag és elnevezésük szerint is többféle változatuk alakult ki. Az átlagos képhez viszonyítva az istvánmajori kultúrában is hasonló a fejlődésük. Ezek a terminológiák közös szláv szókincshez tartoznak, s ezért jelentésükkel kapcsolatosan, összehasonlítás alapján a lengyelségből eredő etnikai szájakat nehéz lenne végigvezetni. Viszont etnikai sajátosságnak vélhető az, hogy ezek a savanyúlék terminológiai adták az alapszót a többi savanyú étel megnevezéséhez, sőt sarkalatosan fogalmazva az egész táplálkozás alapizét meghatározták. Ezekkel az ősi szavakkal fejezik ki ugyanis a levesek többségét, a savanyú mártásokat, a savanyú ételek pedig az istvánmajori táplálkozás legfontosabb elemei. Tehát a kérdéses lengyel nemzetiségi kultúra ebben az esetben mennyiségileg és a terminológia alapján tér el a szomszédos magyar kultúrától.

A rituális jelentésű *kukulka* 'madár alakú sült tészta' a *novolatek* 'újévi kenyér', *oplatki* 'ostya', *kolacz* 'kontyolókalács', a *sara* 'megsűrűsödött tehéntej' csak terminológiában tér el a környező magyar közösség kultúrájától. Az istvánmajoriak nem ismerik a *kukulka*, a *novolatek* és a *sara* fogalmak magyar megfelelőjét. Ez a tény éppúgy hozzátartozik a táplálkozási kultúrájuk etnikai

10 KISBÁN Eszter 1960. 21.

11 MARKUS, Michal 1969. 510.

12 MAURIZIO, Adam 1926.

sajátosságához, mint az előzőekben ismertetett elemek. (Terjedelmi korlátok miatt sajnos nem térhetünk ki a további két csoporthoz tartozó kultúrelemekre.)

Az istvánmajori táplálkozási kultúra etnikai jellegzetességét nemcsak a lengyel eredetben kell keresni. A 274 év alatt a táplálkozási kultúra igen jelentős változásokon ment keresztül. Ez alatt az idő alatt kezdetben az ún. kárpáti elemek következtében sűrítve szenvedett hatást. Napjainkban pedig a magyar kulturális hatások a döntőek.

Azokról a kárpáti elemekről van szó, amelyeknek egy részét még nem találjuk meg Dél-Lengyelország vidékén, más részét ugyan megtaláljuk, de a vele összefüggő műveltségváltás csak 1710 után következett be.

Jól látjuk, hogy a kárpáti areában az anyagi kultúrán belül a hegyi nomád pásztorkodással, az állattenyésztéssel, a földműveléssel, az erdők hasznosításával, a viselettel és a táplálkozással kapcsolatban sok azonos jelenség alakult ki mind terminológiai, mind tartalmi síkon. Ezek java része már 1710 előtt keletkezett. Egy adott kultúra esetében újabb elemekről is beszámolhatunk, amelyek elsősorban a szomszédság okából kerültek a kultúrához, de amelyeket már Istvánmajor környékén a magyarok nem ismernek.

A kárpátizmus újabb megnyilvánulásának kell tekinteni a *bugac*, *laksa* (változataival együtt) lepénykenyérfélét, a *haluski* — főtt tésztát, a *zalota* és a *zvara* tejelevest, a *domikat* — kenyér és túró összetételű levest és a *dreicup* savanykás levest. Ezek mind az istvánmajori táplálkozás sajátos részei. A kifejezések különböző eredetűek: szláv, germán és újlatin. A keleti szlovák kultúrában is megtalálható, de nem biztos, hogy szlovák közvetítéssel illeszkednek be a lengyel telepések táplálkozásába, mert a Derenk környéki magyarok még emlékeznek részben ezekre az ételekre. Közülük a környék tájnyelvében a *haluskinak* van más neve: *sztrapacska*. A volt derenkiek is úgy vélik, hogy ennek az ételnek *haluski* a neve a saját nyelvükben, míg a magyarok ugyanezt *sztrapacskinak*, *trapacskinak* nevezik: „*haluski to jest miano, Uherzy gvarili tylko trapacski*”. A *haluski* a derenki lakosság legfőbb étele volt. Az étel gyakori fogyasztásából származik a szomszédos magyar falvak megkülönböztető jelzője. A magyar falvak lakói ugyanis felhasználva a táplálkozási szokást, nemzetiségi megjelölésül: *haluskás tótoknak* nevezték a derenkiet. A *haluski* fogyasztása annyira általános még jelenleg is, és olyan izletesen, többféleképp tudják az istvánmajoriak elkészíteni, hogy az emódi magyar ismerősök, rokonok eltanulták tőlük, s ők is szívesen megfőzik saját konyhájukon. A szomszédos magyar településeken azonban még nem általánosan ismert étel. A szakirodalmi adatok alapján mégsem mondhatjuk azt, hogy ez az étel idegen ezen a vidéken. A századfordulón ugyanis főzték. Csak már feledésbe ment, mire egy nyelvileg is idegen közösség táplálkozási szokásaira odafigyeltek. Az étel receptjét különben magyar szakácskönyvek régóta közlik. Felvidéki vagy újabban szlovák ételkülönlegességnak tüntetik fel a nagyközönség számára.

A kárpátizmusnak ezek az újabb megnyilvánulásai nemcsak etnikai minősítésben érdemelnek figyelmet, hanem a kultúra rekonstrukciója során támpontot nyújtanak az abszolút kronológiához.

A magyarországi lengyel telepések 274 éve élnek a magyar nép között. Természetesen elkerülhetetlen, hogy a magyar kultúra ne hatoljon be és ne színezzé át az eredeti vagy a kárpátizmus hatása alatt kialakult különálló sajátosságot. Ebben a hosszan tartó asszimilációs folyamatban, az állandóan meglevő kulturális és nyelvi hatásban, a radikálisan bekövetkezett változásokban is vannak olyan mozzanatok, amelyek etnikai sajátosságokat hordoznak. Ezek a

mozzanatok kezdetben általában szubjektív eredetűek, és a különállóság, vagy esetenként a magyarokhoz való tartozás értékét táplálják. Ezeket a sajátosságokat, mivel értékítéletek, nem lehet összehasonlítani és nem lehet ezeket történeti távlatban vizsgálni. Általában rövid életűek, s egy adott szituációt tükröznek vissza.

A kukoricaételek közül a *zsámiska* és a *malej* a derenkieknek is kedvelt táplálékai, a főtt kukorica pedig csemegeétel volt. Viszont a *görhét* a kiszagatott kukoricából sült tésztát nem készítették, mert szerintük ez a magyarok étele. Amikor Istvánmajorba átköltöztek, a velük lakó magyar cselédek mindennapi eledele volt az *öregkása* étel, amit kölesből zsírosra készítettek el. Köles termett is akkor nagyon sok a határban. A lengyel telepesek azonban nem kedvelték meg ezt az ételt, ízlésük szerint túlságosan zsíros volt, egészségtelen tápláléknak vélték, amibe még szalonnát is pazaroltak a magyarok. Hasonló a vélemény a kenyérszelet pirításával kapcsolatban is. A környékbeli magyarok gyakran fogyasztottak szalonnával megzsírozott *pirítóst*. Az istvánmajori lengyelek még ma is elítélik azt a felnőttest, aki „így prédálja el a szalonnát és a kenyeret”. A finom lisztből készíthető húzott vagy nyújtott *rétes* az istvánmajori ételek sorában nem fordul elő, Emődön viszont gyakori ünnepnapon sült tészta. Hasonlóan hiányzik a száraztészta készítése is.

Az eredendően magyar ételek közül jelenleg egyedül csak a *bosporosan* készült húsétel az, amely a környék falvainak táplálkozási kultúrájára nem jellemző. Az istvánmajoriak főleg nyúlhúst főznek ekképpen, Derenken a vadhús sajátos ételneme volt.

Az istvánmajori ételek mintegy 70%-a, tehát a 200 étel közül 140 étel viszonylatában idomult a magyar táplálkozási kultúrához. Teljes műveltségváltás következett be a kenyérsütéssel, a sült tésztákkal, a tészta levesbetétekkel, a kukoricaételekkel, a burgonyaételekkel, a cukorrépával, és a húsételekkel kapcsolatban. Ezek a kérdéskörök éppúgy őrzik az egész istvánmajori táplálkozási kultúra történetének emlékét, mint az eredet és a kárpátizmus hatása alatt kialakult elemek. S e történetben mint láttuk nemcsak az integráció, az asszimilálódás törvénye érvényesül, hanem sajátosságok iránti igénye is. Csak ezeknek a sajátosságoknak a kimutatása aprólékos, elemző munkát igényel, s nemegyszer semmi közük a biológiai értelemben vett táplálkozáshoz, hanem egy közösség véleményéhez vezetnek, amely természetétől fogva szubjektív, de amelyet fel lehet használni nemzetiségi megjelölésre, és ezáltal etnikai tudat alakításához. A táplálkozási szokásokkal összefüggésben megfogalmazott vélemény nyíltan kifejezi, hogy milyen kapcsolat, alárendelt vagy egyenértékű van a két nép között.

IRODALOM

AKÁCS László

1974 Lengyel falu Borsodban. Magyar Nemzet 1974. május 18.

BARABÁS Jenő

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

BÓDI Erzsébet

1982 Lepényfélék egy magyarországi lengyel falu táplálkozásában. In: Néprajzi tanulmányok. (Szerk.: MÓDY György—BALASSA Iván—UJVÁRY Zoltán) Debrecen. 321—334.

DÉNES György

1978 Egy lerombolt falu nyomában... Derenk. Élet és Tudomány XXXIII. 15.

1980 Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 7. Budapest

HEMMERT Mária

1970 Gwara polska wsi Emőd-Istvánmajor na Węgrzech. Szeged (kézirat)

1972 Lengyel falu Magyarországon. Élet és Tudomány XXVII. 32.

JOÓ Rudolf

1983 A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Budapest

KISBÁN Eszter

1960 Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai.

Néprajzi Értesítő XLII. 5—27.

1963 A legénykenyér a mai népi táplálkozásban. Népi kultúra — Népi társadalom Budapest. 51—91.

KIRÁLY Péter

1960 Remarques sur le parler d'une colonie polonaise de Hongrie. Studia Slavica XII. 215—225.

KÖVÁGÓ László

1981 Nemzetiségek a mai Magyarországon. Budapest

MAGYAR

1977 Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest

MÁRKUS, Michal

1969 Súčasný stav bádania o ľudovej strave na Slovensku. Slovenský národopis 17. 493—546.

MAURIZIO, Adam

1926 Pozywienie roslinne i rolnictwo w rozwoju dziejowym. Warszawa

A tokaj-hegyaljai német telepek építkezésének néhány sajátossága

A tokaj-hegyaljai német települések, mint azt egy korábbi munkámban kifejtettem,¹ kizárólag a török utáni korszakban keletkeztek és a 18. század három korszakához köthetők. A legkorábbi a Tokajjal szemben elhelyezkedő Rakamaz (Szabolcs-Szatmár m.), mely 1729—1730-ban települt. A legnagyobb magántelepítés 1750-ben kezdődött és J. W. Trautsohn herceg a Rákócziaktól elkobzott birtokaira történt (Rátka, Károlyfalva, Hercegekút). A harmadik II. József uralkodásának, inkább második felére esett (1785—1790), amikor a korábbi telepek közül Rátkára újabb 30 család települt. Ekkor keletkeztek olyan, azóta jórészt csak emlékeikben élő telepek, mint Józseffalva (Sárospatak déli részén, Hosszúláz, Széphalom a korábbi Bányácska egy része, Sátoraljaújhely közvetlen közelében), Huszház (Abaújszántó egy része), Sima (Erdőbénye közelében).

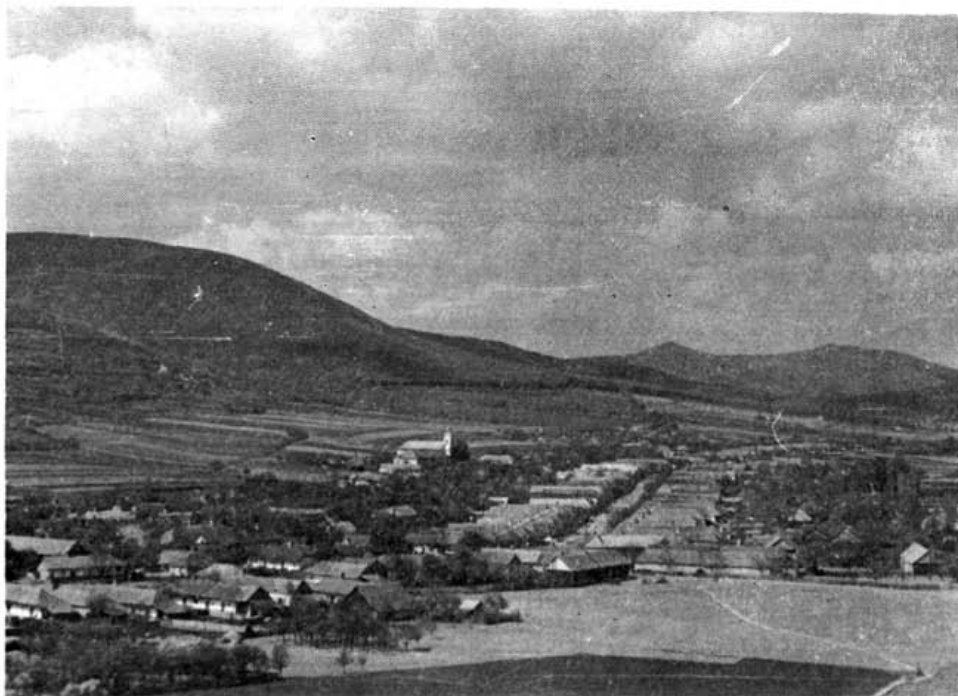
A német telepes falvakkal kapcsolatban érdemes eddigi kutatásaim eredményeként előjáróban néhány általánosabb megállapításomat összefoglalni.

A középső hullám 1750-től kezdve viszonylag egy helyről, vagy legalábbis egy vidékről származott. Ezt a történeti források is alátámasztják. Az első telepítés katonailag szervezettnek látszik és a francia gárdaezredek obsitos katonáiból kerültek ki, akiktől XV. Lajos (1710—1774) király megvonta a nyugdíjat és így ezek nagy nyomorba jutottak. Parancsnoksága Strassburgban székelt és ide tartoztak a Rajna-vidék dél-badeni települései is. Néhány megvizsgált családnév ugyancsak az inneni származtatás mellett tanúskodik. A hercegekútiakkal (Trautsohndorf) egy katonai sebész is érkezett, akit a források is többször emlegetnek. Ez viszont a katonai származást bizonyítja. Trautsohn herceg birtokai Lindau és környékén terültek el a Bodeni-tó közelében, ahol telepítésre szóló felhívást ugyancsak kihirdettek és arra sok család jelentkezett. Mindennek megállapítása azért fontos, mert ebből kiderül, hogy a három falu, (Rátka, Károlyfa, Hercegekút) lakossága valamikor közel egy vidékről települt és nagyjából azonos vagy hasonló nyelvjárást beszélt. A sváb, kisebb mértékben frank nyelvjárási jellegzetességeket e falvak lakossága szinte napjainkig megőrizte.²

A Zemplén megyei német telepésekkel kapcsolatban általánosságban meg lehet állapítani, hogy az együtt, nagyjából egy időben és egy területről érkező, azonos nyelvjárást beszélő német telepesek nyelvüket napjainkig vagy a közelmúltig megőrizték (Rátka, Károlyfalva, Hercegekút), míg azok, melyek különböző vidékről származtak, más nyelvjárást beszéltek, nagyon nehezen értették meg egymást és mivel a környező lakosság nyelvét úgyis meg kellett tanulniuk és már a második generáció egymással is annak segítségével érintkezett. Így például Hosszúláz telepes lakói a szlovákokat, majd a magyart sajátították

1 BALASSA Iván 1973. 285—320.

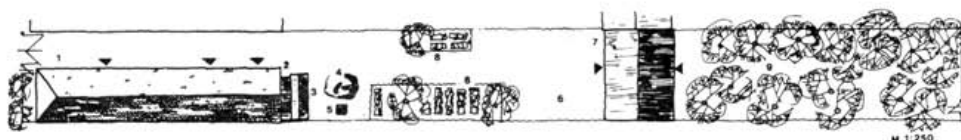
2 LENGYEL Imre 1969. 233—243.

1. Herceghút Borsod-Abaúj Zemplén m. látképe 1960-as évek.
Rákóczi Múzeum F. 4094. Dévai J. felv.

el, míg a többiek általában a magyart használták egymás között is. Érdeemes lenne megfigyelni, hogy vajon ez a jelenség más vidékek német telepeseivel kapcsolatban is megállja-e a helyét? Más nemzetiségeinkkel kapcsolatban más a helyzet, hiszen a nyelvjárások közel sem állanak olyan távolságra egymástól (szlovák, szerb, horvát, szlovén, román), mint a németek esetében. Így, ha a bevándorlás különböző területekről történt is, saját anyanyelvük nyelvjárásain jól megértették egymást.

A nemzetiségek anyagi és szellemi kultúrája másképpen marad meg. A három falu, melyek közül magam elsősorban Herceghutat vizsgáltam alaposabban, ugyancsak emellett tanúskodik. A szokásokban (pl. keresztelő, házasság, temetés) a mai napig számos olyan vonást lehet felfedezni, melyet csak a sváb-aleman eredettel lehet megmagyarázni. Ezt a katolikus egyház is sok esetben alátámasztotta, ami azzal is magyarázható, hogy pl. Herceghútról mindig sokkal több katolikus pap került ki, mint a környékbeli német, de magyar lakosságú falvakból. Így az ún. fogadott ünnepeik között az Agatha (febr. 5.) már jeles ünnep volt eredeti hazájukban és ezt 13 ünnepük közül többről ki lehet mutatni. A gyermekjátékokban, dallamokban sok minden megmaradt. Az anyagi kultúrában sokkal kevesebb. Így a szőlőművelés és borkészítés területén, bár ilyen ismeretekkel a betelepülés előtt rendelkeztek, rövid idő alatt elsajátították mindazt, ami Tokaj-Hegyalját jellemezte. Vincellérként a mai napig a legkeresettebbek Sárospatak környékén és saját gazdaságukban is a szőlőművelésben és borkészítésben a Hegyalján évszázadok óta kialakult eljárásokat követik.

2. Telekalaprajz Herceghúton.

1. Lakóház. 2. Fedett fatartó. 3. Disznóól. 4. Trágyadomb. 5. W. C. 6. Favágó hely. 7. Csűr. 8. Kert. 9. Gyümölcsöskert. Rajzolta: Balassa M. I.

Ugyanezt lehet megállapítani a földművelés, de az állattartás egyes területein is. Ez olyan mértékben érzékelhető, hogy a nyíllal, vagyis sorshúzással történő kaszáló-felosztást is átvették a magyaroktól. A nyíl ugyan már csak cédula formában, de még az 1950-es évek második felében, egészen a termelőszövetkezetek megalakulásáig általánosan ismert és használt volt.

Van azonban az anyagi műveltségnek egy fontos területe, melyen jelentős sajátosságokat őriztek meg a három német faluban, elsősorban Herceghúton. Ez az építkezés, de bizonyos mértékig a település is. E kérdéssel kapcsolatban azonban már múlt időben kell beszélnünk, mert ebben a faluban egyetlenegy régi lakóház sem maradt meg, ugyanakkor gyűjtőútjaim idején még (1957—1961) alig-alig lehetett egy-egy új házzal találkozni. Mint utólag értesültem, a pásztorház tovább fennállott, de ahelyett is újat építettek, mert a cigányok közül kikerülő pásztor már nem volt hajlandó régi házban lakni.

3. Az udvar bejárata. Herceghút.

Rákóczi Múzeum F. 2544. Balassa I. felv. (Vö. 2. ábrával).

A hercegekútiak 1750-ben és az azt követő időben pusztá földre települtek Sárospatak határába, mely ma is teljes egészében körülvéshi határukat, éppen úgy, mint a károlyfalviakét. Az 1750-ben kelt megállapodás többek között tartalmazza: „Házakban való megtelepedésükre az uradalom részéről elegendő épületfa vagy kő fog nekik kiutaltatni szükséges lakásaik felépítésére.”³ Sőt még malomépítésre is kaptak engedélyt. A nyár utolján megérkezett lakosok a Gombos-hegy északnyugati táján vertek tanyát, de se fáról, se körül, se más-milyen építkezési anyagról az uradalom nem gondoskodott. A közelgő tél elől kénytelenek voltak föld alatti vermekben memghúzódni, ezt az emlékezet helyi monda formájában ma is számon tartja. A szomszédos Makkoshotyka egy 76 éves embere 1813-ban tanúvallomása során a kérdésről ezeket mondta el: „... jól tudja a Trautzonfalviaknak ide való származásukat midőn még tsak Földkunyhótskában laktak...”⁴ Minden bizonnyal évekig élhettek a föld alatti vermekben és többek között ez lehetett az oka, hogy sokan elszéledtek, esetleg megpróbálkoztak a visszavándorlással.

Végre, valamikor az 1750-es évek közepe táján megtörtént a föld kiosztása és a falu helyének kijelölése. Ez lehet az oka, hogy a megtelepedés évének nem 1750-t, hanem a feltételezett kiosztás évét, 1754-et tekintették a későbbi források. A kiosztást *Du Jardin* nevű tisztartó végezte a pataki tanács jelenlétében, akik akkor — állítólag — semmiféle kifogást nem emeltek a két új falu (Hercegekút, Károlyfalva) és határ létesítésével kapcsolatban. Baj volt az erdő használatával és a kőbányákkal is, vagyis az uradalom nem vállalta azt, amire írásban is kötelezte magát. Így minden bizonnyal az építkezés nagyon lassan haladt.

A telkeket egy hosszú utcára osztották ki, mely a végén szétágazott. A fő utca teljesen sík területen fut végig, de van egy felkanyarodó mellékutcája, ahol az azonos méretet nem lehetett pontosan megállapítani. Általában a telkek szélessége 6 bécsi öl, ami nagyjából 11,40 m-nek felel meg. Ennek az egyik határára ráépítették a házat, melynek homlokzata a tornáccal együtt 3,5—4 öl, a többi rész pedig szekérbejárónak marad. A telkek hossza 100—120 méter között változott, ami egyben megszabta annak felhasználhatóságát is. Az ilyen általános formától csak a mellékutciókban, a terephez igazodni kénytelen telkek esetében találunk kivételeket.

A lakóház általában kőből épült, de a régebbi korokból adataink között a patics s a fa is nagyobb mértékben szerepelt. A házépítést régebben, de még az 1950—1960-as években kölcsönös segítséggel (Mithilfe) végezték. Ezen legalább 35—40 ember vett részt, de 1957-ben a falu kovácsánál egyszerre száz ember is jelentkezett. Ennyit nem tudtak foglalkoztatni és elküldték egy részüket a szőlőbe kapálni, hogy már a napjuk, amit úgyis vissza kell szolgálni, kárba ne menjen. A fal felépítését akár kőből, akár téglából vagy ritkán vályogból, mesterember végezte, ekkor még csak annyian segédkeztek, amennyire éppen szükség volt a keze alá. Nagyon figyelték a fal emelkedését és ha már elérte a szükséges magasságot, akkor már kérdezték, hogy mikor kezdődik a munka. Pénteken nem fogtak hozzá, mert azt nem tartották szerencsés napnak, szombaton pedig a rákövetkező vasárnap miatt nem volt érdemes belefogni.

Két munka többnyire egyszerre ment: az ácsmunka és a tapasztás, padlásolás. Az ács, ha csak lehetett, akkor a faluból került ki, mert csak az tudott annyi embert egyszerre foglalkoztatni. A környékbeli, többnyire magyar ácsoknak eh-

3 Sátoraljaújhelyi Kazinczy Állami Levéltár (SKÁL) Loc. 6. Nr. 8.

4 SKÁL Urbéri perek Loc. 198. IV—8/9/12.

4. Kétablakos pásztorház.
Rákóczi Múzeum F. 3825. Dévai J. felv.

hez nem volt megfelelő gyakorlatuk. A helybeli ács csak kijelölt és mindjárt odaadta a munkát annak, akiről tudta, hogy azt jól el tudja végezni. Mindenki az ismereteinek megfelelő munkát kapott. Általában, ha kora reggel elkezdtek a kb. 30 méter hosszú lakóház-kamra-istálló fedélszékét felrakni, akkor az estére el is készült. Majd jöhettek ismét a mesteremberek, akik régebben a zsúpozást, újabban a cserepezést végezték. Az ács keze alá csak férfiak dolgoztak.

A sár elkészítése, különösen, ha azt lóval vágatták meg, a férfiak feladata, de lábbal taposni asszonyok is vállalkoztak. Az oldalfalak tapasztásához szükséges sarat többnyire lányok saroglyával hordták a megfelelő helyre, ahol minden asszonynak kb. egy-egy ölnyi falat adtak és azt kellett elvégeznie. Tapasztani sem mindenki egyformán tudott, ezért a tornác felőli részt a jobb és szebb munkát végzők kapták, éppen úgy, mint az utca felőli frontot, míg a ház végét, a másik udvar felől eső oldalát, sőt a belső részét a kezdők is elvégezhették. A padlásra a férfiak villával hányták fel a sarat. Ezt és a korábban vesszőfonatból készült kéményt jó vastagra tapasztották, hogy ezzel a tűztől minél jobban meg tudják védeni. Általában egy nap alatt az ácsmunka és a tapasztás elkészült, másnapra már kevesebben jöttek és csak kiegészítő munkákat végeztek és kialakították a kb. egy méter széles tornácnak nevezett padkát, amely az egész ház előtt végigfutott.

A segítőknek általában délben adtak bőséges ebédet, reggel csak pálinkával várták őket, vacsorára pedig már otthon került sor. Egy ház felépítésekor elmegy egy egész borjú, vagy egy közepes hízó, míg mások a szükségnek meg-

5. Háromablakos, oldalszobás ház.
Rákóczi Múzeum F. 2464. Dévai J. felv.

felelően tyúkot, csirkét vágnak. Egy házepítéshez általában négy hektoliter bort számítottak, mert az nemcsak ebédkor, hanem napközben is bőségesen fogyasztott. Magán a fő készítési napon másfél-két hektoliter is lecsúszott a szomszjas torkokon. A házepítő segítségnek egy olyan formáját is gyakorolták, amikor az asszonyok lisztet, tojást, csirkét, disznó- vagy marhahúst is vittek magukkal, akár csak a lakodalomban és azt közösen megfőzték.

A házepítés általában nyáron az aratás-cséplés befejezése után és az őszi betakarításig, jobbára Kisasszony-napig történt. Ilyenkor mindig felmérték, hogy ki akar építkezni és beosztották, hogy ütközés ne legyen és az irányító mesteremberek is vállalják a munkát. Általában 5—6 ház elkészülhetett így egy nyáron. Legkésőbb 1—2 hét alatt tető alá került az épület és be volt tapasztva, ami télére kiszáradt.

Hívni ilyen munkára nem hívtak senkit, mert mindenki tudta, mi a kötelessége. A szomszédos Károlyfalvával elég szoros, sokszor rokoni kapcsolat is állt fenn, de onnan se nem jöttek, se nem mentek. A segítség a falu belső ügye volt. A gazda régebben a fejében tartotta számon, majd később füzetben jegyezte fel, hogy kik is segítettek neki, hogy azt pontosan visszasegítse. Ha valaki meghalt, akkor a fiára, de még az unokájára is tovább szállt a visszaszolgálas kötelezettsége, amit senki sem mulasztott el, mert arra a falu közössége rendkívüli módon ügyelt. A csűr építésekor csak 20—25 ember jött össze, míg a falun kívül elhelyezkedő pincék építésekor ennek csak fele, mert csak ennyinek lehet munkát biztosítani.

A környék magyar falvaiban a kölcsönös segítség különösen házépítéskor ugyancsak általánosnak mondható, de a résztvevők száma ennél sokkal kisebb. A másik különbség, hogy a legtöbb helyen hamarabb eltűnt, korlátozódott, mint Hercegkúton. Ez a falu nemzetiségi voltával van kapcsolatban, amint egy öreg sváb paraszt mondotta: „Itt nálunk az van, hogy összetartásban van az erő, de ez így is van, ezt letagadni nem lehet. Még ez a jó szokás megvan Hercegkúton.”

A ház alaprajzában csak egy-két olyan vonás van, mely megkülönbözteti a környékbeli magyar vagy távolabbi szlovák házaktól. A főző-lakó helyiségeket, melyeknek egy közös kijáratuk van a pítarból, egy fedél alá építik a kamrával és az istállóval. Ezek mindegyikének külön kijárata van a tornácra. Az egész épület hossza általában 25—30 méter körül van.

A *konyha* a magyar szokásnak megfelelően két részre oszlik. Az első rész a pitar, melyből két oldalra ajtó nyílik, az egyik a tisztá-, a másik a lakószobába. A bejáratú ajtótól balra található a pincelejárát négyszögletes fedőlapja. A 2×3 méteres alapterületű pince a legtöbb esetben a tisztaszoba alá nyúlt be, magassága ritkán haladta meg az 1,70—2,00 métert. Itt tartották a krumplit, a zöldséget és annyi bort, amennyi a mindennapi szükségre elegendő volt. A pitar egyik oldalán állványon edények álltak, itt tartották az ivóvizet is. A pitar íves falán hollóházi, ritkábban telkibányai tányérokat helyeztek el, ha ezekből tört (különösen amikor régebben lakodalomba kölcsönkérték), akkor egyszerű bolti tányérral pótolták azokat. A konyha belső részében, az egyik falhoz tapadva helyezkedett el a nagy téglalakú kemence, melynek vasból készült és többnyire cifrázott ajtaja a ház kijárata felé nézett. Ennek közepére egy tűzhelyet építettek be és ezen főztek, az utóbbi évtizedekben inkább csak nyári időben. Errefelé minden régebbi házban szabadkéményt emeltek, melytől akkor is megtartottak, ha a füstöt csövön vezették fel, ilyenkor alul deszkával elrekesztették. A kéményben különböző magasságokban rudakat építettek be és ezen füstölték a disznóhúst, kolbászt, mindenekelőtt a jellegzetes sváb szalonnát. Nyári konyhát Hercegkúton nem igen építettek, de a szomszédos Károlyfalván, Józseffalván (Sárospatak) már gyakran találkoztam vele.

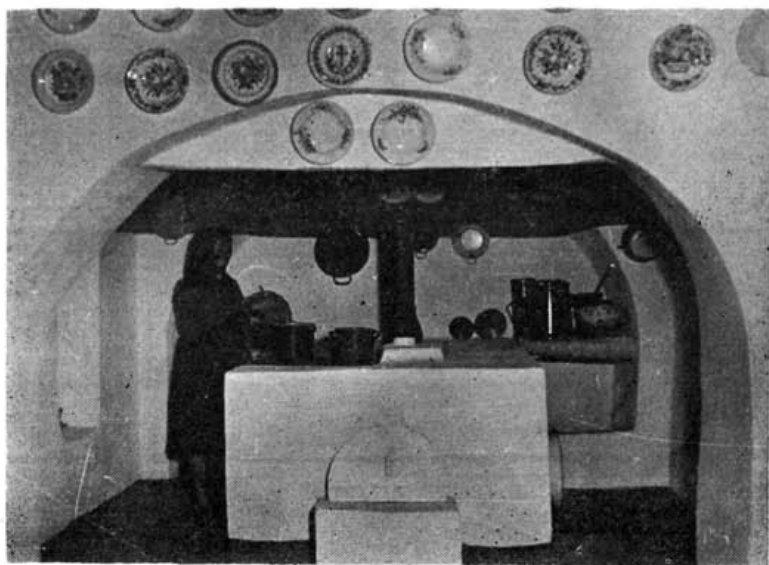
Az utca felé egy, de az esetek egy részében két helyiség nézett. Az egyik a tisztaszoba két, illetve három ablakkal, a másik az oldalkamra (stubi) az utcára egy és esetleg a szomszéd udvarra még egy másik ablakkal. Ez utóbbinak a bejárata a konyha hátsó részéből nyílt. Itt tartották nyáron a téli ruháinkat, egész évben a szalonnát, esetleg már füstölt húsneműt, a hüvelyesekeket és más tartós élelmiszert. De rendszerint itt egy-két fekvőhely is meghúzódott, ahol nyáron, de ritkábban télen is az eladólányok laktak. Ezt a helyiséget ugyanis nem lehetett fűteni. Amikor ennek kamra jellege megszűnt és innen kiköltöztették a lakószoba után következő kamrába, akkor a tisztaszoba felé nyitottak egy ajtót és elfalazták a konyhából a bejáratot. Ez lett a felnőtt lányok állandó lakhelye.

A két szoba közül az egyik a lakószoba. Ez rendszerint az udvar felé esett, erre nyíltt korábban egy, majd két ablaka. Valamikor a lakószoba hátsó falán volt egy elhúzható ablak, mely az istállóra nézett. Ezen kísért a gazda figyelemmel a jószágot, anélkül hogy a pítaron át, az udvarról nyíló bejáratához kellett volna kerülnie. A hagyomány szerint a századforduló idején a falu plébánosa ezt, egészségi okokra való hivatkozással, nagyon ellenezte és ha ilyet látott, akkor annak üvegét botjával betörte. Igaz kifizette az árát, de lassan megindult egy olyan folyamat, mely az istálló helyére a kamrát telepítette és az istálló

6. Szobasarok, ebédelő családdal.
Rákóczi Múzeum F. 4106. Balassa I. felv.

eggyel hátrább szorult a sorban. Ezért nem volt szükség a belső ablakra. A legtöbb lakószobában az 1950-es évek második felében még sarkos elrendezést találtam. Az asztal az ablak felőli sarokban helyezkedett el és a fal mellé egy-egy padot állítottak. Itt étkeztek. Az ágyak részben az ajtó mellett álltak, részben

7. A pitarban elhelyezett közép kemence.
Rákóczi Múzeum F. 4091 Balassa I. felv.

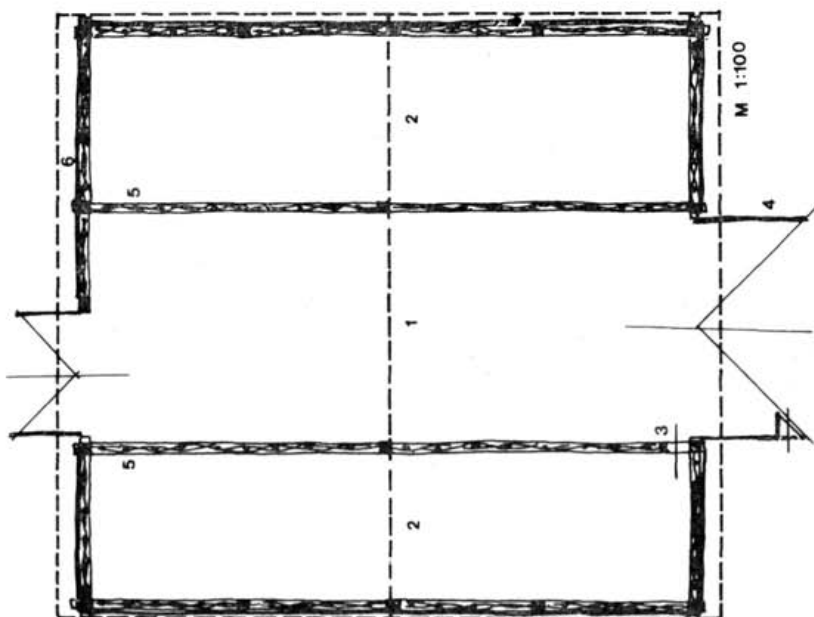

8. Tapasztó asszonyok a segítségben épülő háznál.
Rákóczi Múzeum F. 2679. Balassa I. felv.

az ablakkal szemkötti falon. Egy-két láda és egy-két szék egészítette ki a lakószoba berendezését. Ebben az időben az egykor téglából készült kemencét sehol sem találtam meg, helyére takaréktűzhelyet állítottak, mely télen főzésre és fűtésre egyaránt szolgált, míg nyárára többnyire kítették.

A tisztaszoba berendezése egykor hasonló volt. De itt a bútorok kicserélése hamarabb megindult. Ide már a két háború között bejutott a komód, majd a szekrény és az asztal, körülötte székekkel már, középre, a két ablak közötti fal elé került, majd a kettőságy szorította ki erről a helyről. Az 1960-as években ide vették először a modern bútorokat (rekamié, fotel, párnázott székek, szekrény sorok stb.).

A hercegi házakban az 1950-es években még nagy számban lehetett festett bútorokat találni. Legkevesebbet az ágyak közül hagyták meg. Ezeknek általában csak az egyik végét festették, mert a másik többnyire a falhoz támaszkodva úgysem látszott. Az alapszíne sötétbarna vagy fekete és ezen piros-zöld virágok és levelek sokszor koszorúba rendezve találhatók. Padlárkákat is őriztek meg kisebb számban, ezeket a festetlen lócák szorították ki. Leggyakoribbak a festett ládák voltak, melyekből egy-egy házban 3–4 is előfordult. Ebben tartották a ruhákat. Később ezek is a fűszerbe vagy a padlásra szorultak. A fes-

9. A csűr alaprajza, Hercegekút.

1. Szerű. 2. Fiók. 3. Lyuk. 4. Kapu. 5. Kármentő. 6. Csepegő. Rajzolta: Balassa M. I.

tett bútorok nagyobb része az évszámok tanúbizonysága szerint 1890—1910 között készült. Ezeket a sátoraljaújhelyi vásárokból, az ottani asztalosoktól vették. Díszítésükben és formájukban egyaránt megegyeznek azokkal a bútorokkal, melyeket a Hegyközben, Bodrogeközben és a Hegyalján a magyarok is használtak. Jellemző azonban, hogy ezek a festett bútorok a hercegekúti sváboknál éppen úgy, mint a hutai szlovákoknál, három-négy évtizeddel tovább használatban maradtak, mint a magyaroknál.

A ház lakórésze után következik a már említett kamra, mely az udvarról nyílik és nagyságban általában megegyezik az előtte levő lakószobával. Itt helyezték el a hombárokat, melyben két-háromféle gabonát is tároltak. Itt tartották a kisebb kéziszerszámokat (tarlógereblye, csép stb. kivételével, mert ezeknek a csűrben a helye). A szüretelő edényeket, kádakat, fennállókat, puttonyokat, kádicskákat, sajtót stb. éppen úgy itt őrizték, mint a vékákat, esetleg a lószerszámot és minden más, helyet igénylő eszközt, tárgyat, szerszámot.

A sorban az istálló következett, mely elsősorban a tehenek és ökrök tartására szolgált. Érdekes módon a szürke magyar szarvasmarhát, különösen az igázásra nagyon alkalmas ökröt, a hercegekúti svábok még az 1950-es években is igázták, az utolsó példányok csak a termelőszövetkezetek megalakulása után tűntek el. Lovat viszonylag keveset tartottak, leginkább csak azok, akik fuvaroztak vagy erdőre jártak. Ezután alig másfél méteres szín következett, mely tetejével a háznak, illetve a disznóólnak támaszkodott. Itt javították a szerszámokat, de ugyanitt helyezték el és szárították a télire előkészített tűzifát. A házzal egyforma szélességű, de csak kétméteres többrekesztő disznóól, fából készült. Kijárata és az etető csapóajtaja az udvar, pontosabban trágyadombra

10. Csűrök a telkek végében. Hercegkút.
Rákóczi Múzeum F. 2521. Balassa I. felv.

nyílt. Ennek egyik sarkában helyezkedett el a fából épült budi. Korábban, a múlt században ez még ritkaság számba ment és dolgukat egyszerűen csak a trágyadombon végezték.

A lakóház másik, de ritkábban előforduló változata, ha közös udvarok bejáratukkal összefordulnak. Ez abban az esetben volt lehetséges, ha valamilyen ok miatt nagyobb telket mértek annak idején. A Matisz család esetében történt az, hogy mind a két fiú asszonyt hozott a házhoz. A fiatalabb kiment Amerikába és pénzzel jött haza. Mivel az udvar a mellettük levő köz miatt szélesebb volt, ezért oda egy házat épített, de két udvar nem telt ki, ezért befele fordították a bejáratot és közösen használták az udvart, már csak azért is, mert azon egy nagyon jó vizet adó kút is volt. De az is előfordult, hogy hárman is laktak egy udvaron. *Hoffmann János* (74 éves) mondotta 1957-ben: „Nálunk a ház hátulján is van egy, azt lehet mondani fél udvar. Kerneréknél a ház hátulján is van, úgyhogy rendesen be lehet járni szekérrel. A mi udvarunkat nem is lehet elválasztani, mert hárman lakunk benne, ketten egyvégtében, a másik meg szemben... Most az újabb időben különösen nagy láz van, mindenki szeretné a portáját szétosztani. Ahol ketten vannak, ott sikerül is, de ha már többen laknak egy udvarban, ott már ez nem megy.”

Az udvaron van egy *favágító hely*, melyen nemcsak a tűzrevalót vágják, hanem faragást is itt végeznek, ha ezt az idő megengedi. Az udvart keresztben teljes egészében lezárta a csűr, mely faoszlopokra épült és az oldalt paticsból, esetleg csak fonásból készítették, a tetejét pedig, akárcsak a háznak zsúp-

11. Pincék a falu felett, Hercegkút.
Rákóczi Múzeum F. 2524. Balassa I. felv.

ból verték. A csűr három részből állt: középen helyezkedett el a csűr szérűje (tröschplatz), ezen végezték a cséplést, ide álltak be a megrakott szekérrel. Az elől-hátul levő nagyajtaján még egy kisebb ajtót is vágtak és ezek kinyitásával-bezárásával szabályozták a levegőt szóráskor. A szérút két oldalon kb. 1,60 m magas patics, vagy csak fonott fal (scheuerwendli) választotta el, melyen át nyílás (loch) vezetett a fiókba. A fiókok (barm) kétoldalt általában közel egyforma nagyságúak voltak. A csűr felső része a csűrpad (toberte), ide helyezték el a már kicsépeelt zsuppot. Egyébként a csűrbe szénát nem raktároztak, ez mindig szabadban állott. Ide a kukoricakórót (stengel), töreket (abrahata), szalmát (stroh) helyezték el. A szérűn általában két szekér, szán, rosta is elfért. Az udvar felőli oldalára akasztották a boronát, sorolót, tarlógereblyét stb.

Végigtekintve a telken, nem lehet csodálkozni, hogy a falu többször is leégett. Így egyszer a század első éveiben, majd 1946-ban az ún. Alvég lett a lán-gok martaléka, ahol a legrégebb házak sorakoztak. A rendkívül keskeny telkek, a zsuptetők, a fonott és tapasztott szabadkémények és az összeépült csűrök egész sora valóságos terjesztője lehetett a tűznek, különösen ha a szél is feltámadt. Ez ellen különbözőképpen igyekeztek védekezni. Egyik módja, hogy a ház mennyezetébe vastag foszni deszkát építettek, melyet felülről minél vastagabban sárral tapasztottak be. Arra kellett ügyelni, hogy ez a sár át ne tüzesedjék, mert akkor meg tudták a ház belső részét menteni. Ha tüzet észleltek, akkor először is becsukták az ablakok díszes vasból készült lemezeit, melyeket a műves kőből faragott ablakrámákra erősítettek. Így a meleg nem tudott

behatolni a házba és huzat sem keletkeztetett. Ezzel egy időben kampókkal, horgokkal igyekeztek minél hamarabb a tetőről az égő zsuppot lerángatni és ha szükségesnek mutatkozott, teljesen szétverték a tetőszerkezetet is. Igaz ugyan, hogy kár keletkezett, de megmaradtak a falak és a ház teljes belső része a bútorzattal együtt.

A telkekhez többféle kert is csatlakozott. Először a ház előtt elkerítve kb. 6×2 méteres virágoskert. Magában az udvarban azokat a helyeket, ahol a székér nem járt, kóróval elkerítették és itt nemcsak zöldséget, hanem egy-egy alma-, szilvafát is ültettek. A csűr mögött húzódott meg a gyümölcsöskert, mert általában az egész telek hosszának egyharmadát tette ki. Ha mögötte utca, vagy út húzódott, akkor erre is nyitottak székérkijárót, de a legtöbb esetben csak egy gyalogjáró ajtó, vagy éppen hágcso szolgáltat a gyalogos közlekedésre. A telkek egymástól mindenütt, még a gyümölcsöskertben is kerítéssel voltak elválasztva.

A házhoz tartozott a falu felett húzódó pincesoron egy borospince is, ezt a legtöbbször a házzal együtt adták-vették. De voltak olyan pincék is, melyek függetlenek voltak a házaktól. Az egyszerű lyukpincék lejárátát kőből készítették, melyen lakattal, vagy más módon jól zárható ajtót helyeztek el. A faluból külön gyalogút vezet ide fel, melyen különösen szombat-vasárnap nagy a forgalom. A pincék előtt összegyűlve, iszogatva beszélnek meg a falu és a világ dolgait, de csak a férfiak, mert a nőknek nem illik odamenni. Innen viték haza azt a mennyiségű bort, ami egy hétre szükségesnek látszott és helyezték el a pitarból nyíló pincében.

Úgy látszik, hogy bizonyos különbség adódik Hercegkút és a környékbeli magyar falvak építkezése között. Ezek azonban nem biztos, hogy etnikai forrásból táplálkoznak. Így az egész telek elrendezését alapvetően megszabta annak nagyon keskeny és rendkívül hosszú volta. Van azonban néhány olyan vonás, mely felkelti érdeklődésünket. Így elsősorban a frontra néző keskeny kamra-szoba. Itt azonban nem tudjuk, hogy nem kaptak-e valami tervrajzot és azt meg kellett valósítani. Ilyen adat eddig levéltári forrásokból még nem került elő. Valami hasonlót lehet feltételezni a konyha téglalakú kemencéjével is, bár ez már későbbi eredetűnek látszik. A házból nyíló pince egyes adataim szerint — csak akkor tűnik fel, amikor megindul a múlt század első felében a kőből való építkezés. A tűz ellen való védekezésre szolgáló vasablak is olyan vonás a fenti hárommal együtt, mely megkülönbözteti a hercegkúti svábok házát a környező magyarságtól.

Úgy látszik, hogy bizonyos műveltségbeli javakat, pl. vizsgálódásunk során a festett bútort, szívesen vették át és sokkal tovább megtartották, mint a környékbeli magyarok. Azt is meg lehet velük kapcsolatban figyelni, hogy egy bizonyos fokig a hagyományokhoz rendkívül erőteljesen ragaszkodnak, de mivel meglehetősen zárt közösség, ha valaminek — ez alkalommal a régi háznak — a feladása megindul, akkor gyorsan, ez esetben egy évtized alatt megtörténik. Ezt érdekes módon nagymértékben elősegítette az a kölcsönös segítség, mely az új típusú házak építésében is megmaradt.

A hercegkútiak anyanyelvüket már jórészt elvesztették, zárt közösségük ennek ellenére egészen az utolsó évtizedekig megmaradt. Ennek okát egyik adatközlőm a magyar és a sváb családszervezet és ebből adódó öröklési viszonyokban látja. A magyaroknál a család, a nagycsalád vezetője egészen haláláig kezében tartotta a vagyont és a családtagok irányítása alatt dolgoztak. Ezzel szemben a hercegkúti legény, nősülése után csakhamar maga ura lehetett, mert az apa lemondott a gazdaság vezetéséről. Így, ha a hercegkúti legény helyben

nősült, akkor hamar a maga ura lett, ha elment volna vőnek magyar családhoz, akkor erre nem sok reménye lett volna. Érdekes, hogy a családformák és az azokból következő öröklési szokások milyen módon befolyásolhatják egy-egy nemzetiség fennmaradását.

IRODALOM

BALASSA Iván

1973 A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 285—320.

LENGYEL Imre

1969 A rátkai német település. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 233—243.

Ha manapság az ember a Szabolcs-Szatmár megyei nemzetiségi lakosságról hall, rögtön a Nyíregyházát és környékét a 18. század közepén benépesítő szlovákokra (a „tírpákokra”) gondol; pedig rajtuk kívül elég szép számmal érkeztek olyan más nemzetiségű telepesek is ez idő tájt erre a vidékre, akik mára már majdnem teljesen elmagyarosodtak. Az utóbbi időben több dolgozat foglalkozott a megye ukrán, román és szlovák lakossága történetének kutatásával, a tanulmányok zöme mégis a megyeközpont, Nyíregyháza szlovák népességéhez fűződik.¹ Jelen tanulmányunk a terület román lakosságának megjelenéséről, majd asszimilációjáról kíván röviden szólni. Mielőtt rátérnénk tulajdonképpen mondanivalónkra, szólnunk kell arról, hogy mi tette szükségessé a 18—19. században a nem magyar anyanyelvű lakosság betelepítését ill. betelepülését a tárgyalt területre.

Elsőként a török háborúkat említhetjük, amelyek miatt a lakosság egy része elbujdosott, főként a megye déli részéről. A 18. század elején a kuruc harcok, ill. a Rákóczi-szabadságharc is nagymérvű lakosságcsökkenéshez vezettek. A harcok elülte után ráadásul 1717-ben Erdély felől tatár betörés pusztította végig a szatmári részt. Alighogy megindult a megmaradt népesség visszaszállingózása, 1739-ben pestisjárvány tört ki, amely ebben és a következő évben egyedül Szabolcsban ötezer áldozatot követelt. A földesurak — köztük az elkobzott Rákóczi-birtokok új tulajdonosai — magyar jobbágyokat nemigen telephettek, mert az említett okok miatt nem volt honnan, az itteniek munkaereje viszont nem volt elegendő a földcck megművelésére. A fentiek miatt a földbirtokosok minden lehetőséget megragadtak, hogy újabb adófizetőket szerezzenek. Egy részük úgy határozott, hogy külföldről (főleg Németországból) telepít be németeket, Erdélyből és a Szilágyságból románokat, az ország északi megyéiből pedig szlovák jobbágyokat.² Azok, akiknek nem volt anyagi erejük távoli területekről telepesek áttelepítésére, azokat az ukránokat, szlovákokat és románokat „marasztották meg, kik aratás idején anélkül is le szoktak szállani hegyeiről, hogy az Alföld gazdag termését betakarítani segítsenek.”³

A román lakosság betelepülése az Észak-Tiszántúlra (hasonlóan a más nemzetiségűekéhez) kétféleképpen ment végbe. Az egyik a *spontán* betelepülés volt, ami az akkori viszonyok és szóhasználat szerint szökésnek számított. Ezt a fajta áttelepülést a hatóságok erélyesen tiltották. GYÖRFFY István írja a dél-bihari románokról, hogy „immár csaknem kétszáz esztendő óta az Alföldre járnak aratni, dolgozni s ott szerzett gabonájukkal, keresetükkal pótolják, amit saját földjük nem képes nyújtani.”⁴ Rajtuk kívül román *pásztorok* is rendszeresen le-

1 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973., PÁLL István 1980., PÁLL István 1981.

2 PÁLL István 1980. 84—95.

3 BOROVSKY Samu é. n. 493.

4 GYÖRFFY István 1915. 21.

jártak a török harcok miatt egymástól elég távol fekvő falvak közötti nagy, pusztai legelőkre, amiket a 18. század közepétől téli legeltetésre bérbe vettek. Rajtuk kívül egyes földesurak konvenciók cselédként, nyíregyházi juhtartó gazdák pedig közösen fizetett juhászokként is alkalmaztak románokat. A baj nem is a szokásos szezonális munkavállalás miatt volt, hanem azért, mert többen le is telepedtek közülük, mint azt az 1796-os és 1799-es megyei összeírás is mutatja.⁵ Amikor a román lakosság egy része télre sem ment vissza eredeti lakóhelyére, Bihar vármegye 1817-ben körözőlevelet adott ki, mely szerint „Elköltözni, telket pusztán hagyni nem szabad, akik oda vannak, Szent Mihály napra haza citálandók.”⁶ Erről több megyét értesítettek, köztük Szabolcsot és Szatmárt is, s ez a munkavállalás irányát is mutatja.

Valószínű, hogy ilyen haza nem tért, területünkön letelepedett román juhászokat, cselédeket írtak össze már az 1715-ös és az 1720-as összeíráskor is.⁷ Az első alkalomkor Szabolcsban és Szatmárban is csupán két-két községben találtak román családokat; 1720-ban Szabolcsban nem, Szatmárban 6 községben 26 családot írtak össze, ami nem nagy szám ugyan, de kicsi volt az itt lakó magyar családok száma is. Érdekes, hogy ezekkel a községekkel a későbbiekben nem találkozunk a románlakta települések között; a gyér számú román lakosság vagy tovább vándorolt, amikor a letelepedéshez kapott kedvezmények elmúltak, vagy rövid időn belül beolvadt a magyarságba.

A szervezett betelepítések révén került a területre a románság másik rétege. Ezek a betelepítések az 1730-as években indultak meg. *BÉL Mátyás* Szabolcs megyéről szóló munkájában még nem említi a román telepeseket, tehát a munka írása idején (az 1720–30-as évek elején) még nem laktak nagyobb számban területünkön.⁸ A szervezett telepítések révén ide áttelepült románoknak megvolt az az előnyük a szökött jobbágyokkal szemben, hogy bizonyos ideig adó- és egyéb kedvezmények sokkal jobb életkörülmények közé juttatták őket, mint amilyeneket odahagytak. Az 1730-as években főleg Szabolcs megye déli, Szatmár megyéhez közel eső részére költöztek Erdélyből és a Szilágyságból telepések. „A román telepítés vonalát Ura, Nyírcsaholy, Nyírbátor, Kállósemjén és Érpatak jelzi, e vonaltól délkeletre majd minden faluban éltek román eredetű jobbágyok.”⁹ Ezt a részt akkoriban Ligetaljának nevezték. Nézzük, melyek azok a községek, amelyek ez idő tájt kaptak román nyelvű lakosságot. *Kállósemjén* 1734 körül népesedett be, amikor is ott a görög katolikus román lakosság megalakította egyházközségét. Részben románok laktak *Kislétán* is, ők 1735 körül költöztek oda; egyházközségüket 1739-ben állították fel. *Nyíradony* túlnyomórészt román telepítésű 1736-ból; 1752-ben már 62 adózót írtak össze a községben.¹⁰ *Nyíracsad* 1740-ben kapott többségében román lakosságot.¹¹ A *Napkor* lakosságának mintegy harmadát kitevő, elmagyarosodott görög katolikus ukránok és románok (az „oroszok”) a pestis miatt túlnyomórészt kihalt faluba a Kállayak telepítési akciója következtében kerültek a század közepén — második felében.¹² A következő telepítésre több mint 20 év múlva, 1762-ben került

5 BALOGH István 1961. 214–216.

6 GYÖRFFY István 1915. 22.

7 ACSÁDY Ignác 1896.

8 BÉL Mátyás 1979.

9 BALOGH István 1965. 112.

10 VERES Miklós 1962. 185.

11 PAPP György 1939. 139.

12 LEKLI Béla 1979. 318.

sor: *Birit* mint lakatlan helyet a Szatmár megyei Portelekről áttelepített románokkal népesítették be.¹³ *Kiskállóba* 1768-ban Napkorról települtek át az anyanyelvükön kívül részben magyarul is beszélő románok.¹⁴ *VERES Miklós* szerint ide csak 1771-ben települtek be románok.¹⁵ *Újfehértót* is részben román telepesek lakták, akik 1769-ben költöztek oda.¹⁶ *Nyírlugosra* valószínűleg a hetvenes évek közepén költöztek be román telepesek, akik egy 1779-es canonica visitatio szerint a 700 görög katolikus lakos többségét alkották.¹⁷

Bár nem szerepel a hivatalos összeírásokban, mégis említést kell tennünk két Szatmár megyei községről, *Rozsályról* és *Méhtelekről*, ahová az 1780-as években a színfalusi román lakosság egy részét költöztették. Erre azért került sor, mert a Szatmár megyei Színfaluba sváb telepeseket kívántak telepíteni, „akik ellenszolgáltatás nélkül foglalhatták el az elűzött románok rétjeit, szántóföldjeit, félszántott ugarjait és telkeit.”¹⁸ Ez nem egyedi eset volt: így történt az imént már említett napkori románok esetében is, akik „a felülről odatelepített svábok által elnyomatván, a Kállayak akaratából” *Kiskállóba* költöztek át.¹⁹ Nemcsak románok, hanem magyar jobbágyok is jutottak hasonló sorsra 1749-ben, amikor Vállaj községből Börvelybe költöztették át a lakosokat a német telepesek megérkezésekor.²⁰

A század utolsó, nagyobb számú román népességet megmozgató telepítési akciója 1790-ben zajlott le: ekkor költöztek románok *Nyírábrányba*.²¹

Mint láttuk, a század közepe táján több szabolcsi község kapott román lakosságot. A század végére ez a telepítési lendület erősen lelassult, a földesurak a már addig betelepített népesség munkaerejének saját hasznukra fordítását szorgalmazták: *SCHEMBERGER Ferenc*, Szabolcs vármegye levéltárának regisztrátora így ír erről 1784-ben: „Mostanában már, miután az urbarium életbe lépett, a mentesítések időtartamával, az ide-oda vándorolgatás formája megváltozott, mert mind a megyék, mind a földesurak által az adómentességre kiszabott évek, amelyeket azért biztosítottak nekik, hogy a teher hordozására képebbek legyenek, szabályozva, és egységesítve vannak, valamint a felügyelet is erősebb, tehát a helyváltoztatásra kevesebb módjuk van.”²²

A román lakosság létszámáról, ill. az egyes községekben a különböző anyanyelvű lakosság arányáról igen kevés adattal rendelkezünk, s a canonica visitatio és a nyomtatásban megjelent statisztikai művek sem mindig adnak útbaigazítást. Az 1773-as helységnévtár²³ a fentebb felsorolt községek közül három tiszta román (*Biri*, *Kiskálló* és *Nyíradony*), és egy magyar–román községet (*Kállósemjén*) említ. Az 1779-es canonica visitatio a fentiekben nem szereplő újabb két helységben (*Nyírbátorban* és *Nyírbélteken*) talált román lakosságot. Lélekszámot csupán *Újfehértónál* tüntet fel: az 1931 lakosból 750 fő görög ka-

13 PAPP György 1939. 139.

14 Hajdúdorogi Püspöki Levéltár Fasc. 5. N° 20. 1780. Az adatért Udvari Istvánnak tartozom köszönettel.

15 VERES Miklós 1962. 185.

16 VERES Miklós 1962. 185.

17 VERES Miklós 1962. 179.

18 VONHÁZ István 1931. 153–154.

19 Hajdúdorogi Püspöki Levéltár Fasc. 5. N° 20. 1780.

20 VONHÁZ István 1931. 123.

21 PAPP György 1939. 139.

22 SCHEMBERGER Ferenc 1979. 50.

23 Magyarország helységeinek... 1920.

tolikus, akik közül 340 magyar, 410 pedig román.²⁴ (Ezen adatnál VERES Miklós bizonyára a magyarság és a román *liturgikus nyelvet* használó parókiák híveit vette magyar és román nemzetiségűnek, ami nem feltétlenül jelent azonos-ságot!)

VÁLYI Andrásnak a 18. század végén megjelent munkájából is csak az együtt élő lakosság arányáról, és nem számáról szerezhetünk információkat.²⁵ Leírása szerint területünkön egy község (*Biri*) tiszta román, kettő magyar—román (*Nyíradony* és *Nyírgyulaj*) Szabolcs megyei, *Porcsalma* Szatmár megyei magyar—román lakosságú helység. (Ez utóbbi község 1773-ban még tiszta magyar lakosságú volt, tehát a románok beköltözése e húsz évben történhetett. A 19. század elején még ukránok is betelepültek a községbe.)²⁶ SZIRMAY Antal 1810-ben megjelent munkájában a Szatmár megyei községekre vonatkozó adatokat közöl. Eszerint *Ura* tiszta román lakosságú (a község 1773-ban még lakatlan volt), *Csegöld* magyar—román vegyes lakosságú volt. (Ez utóbbi 1773-ban és 1796-ban még tiszta magyar lakosságú volt, a románok tehát a 19. század legelején költözhettek a községbe.) *Porcsalma* — betelepítésének feltételezett idejét fentebb említettem — három nemzetiségű, magyar—román—ukrán lakosságú volt 1810-ben. A községleírások közt SZIRMAY megemlíti, hogy *Ura* „gyűlevész Oláhokból áll”, ami új, a századforduló táján keletkezett településre utal.²⁷

Szabolcs megye 19. század eleji nemzetiségi összetételére nem rendelkezünk megbízható, ill. részletes adatokkal. MAGDA Pál 1819-ben megjelent munkájában Szabolcs megyében nagyszámú román lakosságról tesz említést, egy másik helyen meg csupán 5 románlakta helységről ír, de ezeket sem sorolja fel név szerint.²⁸

A csaknem húsz év múlva végzett újabb statisztikai felmérés érdekes változásokat mutat. A legfontosabb ezek közül az, hogy Szabolcs megyéből — legalábbis a statisztika szerint — eltűntek a románok. FÉNYES Elek meg is indokolja, hogy miért nem tüntetett fel román lakosságot: „A' görög katolikusok itt nagyobb részt tiszta magyarok, oroszok és oláhok (Bihar vgye szomszédságában néhány helyeken) is volnának ugyan, de mivel ezek a' magyar nyelvet jobban beszélik, mint a' magukét: ez okból őket a' magyarokhoz számítottuk.”²⁹ Ez a megállapítása más források ismeretében helyes, de a helyzetünket némiképp megnehezíti, ugyanis a későbbi népszámlálások több Szabolcs megyei helységben kimutattak román anyanyelvű népességet. Ha Szabolcsban nem is, de Szatmár megyében négy, részben románlakta községet említ. Ezek közül három (*Csegöld*, *Csengerűjfalu* és *Ura*) magyar—román, *Pátyod* szlovák—román helység. (Ez utóbbi SZIRMAY-nál 1810-ben még tiszta szlovák községként szerepelt. Úgy látszik, e rövid negyedszázad alatt települtek be ide a románok, ám hamar be is olvadhattak, mivel az 1863-as helységnévtár már nem említi őket.) Uráról FÉNYES is megjegyzi, hogy „nem régen újra megnépesített magyar 's oláh helység,”³⁰ ami egyúttal azt is jelzi, hogy SZIRMAY munkájának megjelenése óta a lakosság arányában változás állt be, az magyar—románra változott. Ugyanakkor *Porcsalmán* már nem tüntet fel román lakosságot (bár

24 VERES Miklós 1962. 172.

25 VÁLYI András 1796—99.

26 SZIRMAY Antal 1809—10.

27 SZIRMAY Antal 1809—10. II/128.

28 MAGDA Pál 1819. 70. és 451.

29 FÉNYES Elek 1836—40. IV/214.

30 FÉNYES Elek 1836—40. IV/301.

CZOERNIG 1857-ben a helységet még magyar—románnak írja!),³¹ az a későbbiekben már tiszta magyar településként szerepel.

Két év múlva megjelent munkájában FÉNYES részben korrigálja korábbi adatait.³² Munkája szerint Szabolcs megyében 1423 fő a román lakosok száma (mivel a legkisebb lebontás járási szintű, így nem tudjuk elkülöníteni a ma Magyarországhoz tartozó volt Szatmár megyei községekben élt románok számát, s a vallási megoszlást közlő adatok sem adnak bővebb támpontot, hiszen a görög katolikusok között mind magyarok, mind ukránok szép számmal voltak.)³³

A hivatalos népszámlálások megindulása előtt a helységnévtárak adataiból nyerhetünk bővebb felvilágosítást a lakosság nemzetiségi összetételéről. Az 1863-as helységnévtár a „divatozó nyelvek” rovatban közli a leginkább beszélt nyelvet.³⁴ Eszerint Szabolcs megyében három magyar—román (*Acsád, Kállósemjén és Szentgyörgyábrány*), egy román—magyar (*Nyíradony*) és egy román—szlovák—magyar (*Máriapócs*) község volt. Szatmár megye itteni részén *Csegöld* és *Csengerújfalu* magyar—román, *Nyírcsászári* pedig magyar—román—szlovák lakosságú helységgként szerepel. [Utóbbi valószínűleg sajtóhiba, mivel e községben az *ukránok* jelenléte a bizonyított; a rövidítés *r-t* (román—tót) helyett *rt* (rutén) lenne a helyes.]

A hivatalos népszámlálások megindulásakor, 1870-ben még nem kérdezték a lakosság anyanyelvét. Ennek ellenére különböző mutatók és szempontok alapján KELETI Károly statisztikus megkísérelte meghatározni a különböző anyanyelvűek létszámát megyei lebontásban.³⁵ Eszerint Szabolcsban 1870-ben a lakosság 1,09%-a volt román nemzetiségű (2894 fő). Ezt az adatot kritikusan kell szemlélünk, mivel sem a korábbi, sem a későbbi adatok nem feltételeznek ilyen nagy létszámú román népességet. Gyanúnkat az is alátámasztja, hogy KELETI ugyanekkor a szlovákokat (akik tudvalevően sokkal nagyobb létszámúak voltak, mint az összes egyéb nemzetiség) csak 1,3%-ra (3459 fő), a németeket pedig csupán 0,17%-ra (451 fő) becsülte.

Az 1880-as népszámlálás szerint Szabolcsban csupán 1665 román lakott, ebből egyedül a nagykállói járásban 1611 élt. *Szentgyörgyábrányban* 380 fő, a lakosság 18,5%-a, és *Nyíradonyban* 1158 fő (38,8%). Szatmár megyében egyedül *Csengerújfaluban* élt jelentősebb román (305 fő), a lakosság 49,5%-a.

Az 1890-es népszámlálás még ennél is kevesebb román nemzetiségű lakost talált Szabolcsban: 714 főt; 1900-ra ez a kis szám is tizedére csökkent (73 fő), s még a nagykállói járásban is csupán 45 románt írtak össze. Szatmár megyében is hasonló a helyzet, egyetlen olyan községet sem találunk a 19. század legvégén, ahol jelentősebb (50 főnél nagyobb) román népesség élt volna.

Az imént felsoroltakat szemlélve felmerül a kérdés: mi az oka annak, hogy alig másfél évszázad elegendő volt ahhoz, hogy a területre betelepült román lakosság asszimilálódjék az őt körülvevő magyarsághoz? A válasz főleg feltevéseken alapszik. Nem értünk egyet PAPP György 1939-ben megjelent feltételezésével, mely szerint a betelepült lakosok „román liturgikus nyelvet használó görög katolikus magyarok voltak.”³⁶ A tanulmány szerzője ezt a megállapítását

31 CZOERNIG, K. F. 1857. 68.

32 FÉNYES Elek 1842.

33 FÉNYES Elek 1842. 50.

34 Magyarország helységnévtára ... 1863.

35 KELETI Károly 1871. 67—68.

36 PAPP György 1939. 139.

arra alapozta, hogy az Újfehértóra betelepült román lakosság 1805-ben már csak magyar nyelven beszélt. Véleményünk szerint inkább arról van szó, hogy az Erdélyből származó román telepesek már régóta magyar közegben élhettek, így a betelepülés idején már kétnyelvűek voltak. Liturgiájuk nyelve egy ideig még a román maradt, majd 1806-ban, amikor Újfehértón egyesült a két görög katolikus (a magyar és a román) paróikia, ebben is áttértek a magyar nyelvre.

Az évenként az Alföldre lejáró juhászok, részes aratók is megtanulhattak magyarul, hiszen az itteni magyar lakossággal való érintkezésüket ez megkönnyítette. Betelepedésük után lényegében elszakadtak nyelvterületüktől, s mivel nem kaptak állandó utánpótlást, mint a szlovákok, sokkal könnyebben asszimilálódtak.

Vallási tekintetben — mint láttuk — nem lehet minden esetben elkülöníteni a magyar és a román lakosságot, hiszen a magyarok között is szép számmal akadtak görög katolikusok. Bizonyára a közös liturgia is a magyarosodás irányába hatott, hiszen — mint PALÁDI-KOVÁCS Attila megállapítja — „a nyírségi román spórák az ukrán betelepülés után, a 18. század derekán, második felében keletkeztek, amikor a Nyírség nagy részén már magyarul prédikáltak a görög katolikus papok.”³⁷ SCHEMBERGER Ferenc a 18. század végén megjegyzi, hogy „A rutének és az újabban beköltöző oláhok, bár a görög szertartáshoz állhatatosan ragaszkodnak, a római egyház miséjét elfogadták.”³⁸ Hogy ez mennyire nem lehetett általános, arra elég azt a példát említenünk, hogy Biribe az Érmellékről betelepülő románok még a fatemplomukat is magukkal hozták!³⁹ (Hasonló adatot az ukránokra vonatkozóan is találunk.) A népszámlálások alátámasztják, hogy a románok többsége görög katolikus volt (1880-ban 99,6%-uk, 1910-ben 78,3%-uk.) Görögkeleti vallású 1910-ben 17,0%, római katolikus csupán 2,3% volt.

A románok 19. század közepi asszimilációjára a hivatalos statisztikákon kívül is akadnak forrásaink. Ezek közül igen jelentős PESTY Frigyes Helységnévtára. PESTY kérdőíveket küldetett ki minden egyes községbe; a helyi elöljárók az azokra küldött válaszaikban kitértek a lakosok beköltözésének idejére és arra is, hogy a népesség honnan érkezett a községbe. Több helység (Kiskálló, Gemzse, Napkor, Oros, Budaábrány, Balkány, Biri) elöljárósága írta, hogy történtek román betelepülések. Nyíradonyból még a román lakosok számát is közölték (1350 fő — a lakosság 61,4%-a). Abban minden válasz megegyezik, hogy a román lakosság már a kétnyelvűség állapotán is túlhaladt. Napkorról írják, hogy az ottani németek és románok „már annyira elmagyarosodtak, hogy magyar nyelven kívül másként nem tudnak beszélni”; vagy a Biriől érkezett válasz szerint a község „Népessége Oláh eredetileg jelenleg azonban annyira be-magyarosodott miként a' fiatalság az Oláh nyelvet nem is érti már.” A balkányi bevándorolt szlovákok és románok „a Magyar nyelvet magókévá téven azzal közlekednek.”

Ezek a megállapítások a Szabolcs megye belsejébe települt román lakosságra vonatkoznak. „Azonban — írja BOROVSZKY Szabolcs vármegyei monográfiája a század elején — a Bihar megyével határos oláh községek, bár itt terjeszkedni nem képesek, nyelvökkel együtt mindez ideig szokásaik nagy részét is megtartották (Nyír-Adony, Nyír-Acsád, Szent-György-Ábrány); míg pl. Újfe-

37 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 335.

38 SCHEMBERGER Ferenc 1979. 50—51.

39 PESTY Frigyes 1864.

hértó, Gelse, Hugyaj, Bököny, Biri, K.-Semjén és Kis-Kálló községekben, hol az oláh a szláv elemmel régebben vegyült a magyarság közé, úgy az oláh, mint a szláv elem teljesen megmagyarosodva, a magyarok szokásaiba is egészen beleélte magát.”⁴⁰

A népszámlálások közül az 1880-as és az 1910-es adatait felhasználva a két-nyelvűség szinte teljes egészében kimutatható. 1880-ban a román anyanyelvűek 89,07%-a beszélt magyarul is (közülük a férfiak aránya 91,2, a nők 86,9% volt); 1910-ben 88,67% a magyarul beszélők aránya. A csak románul tudók az 1880-as 10,87%-ról (közülük 8,8 a férfi, 12,9% a nő) 1910-re 2,8%-ra csökkent.

Ezeknek a számoknak azonban nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk, ismervén bármilyen statisztikai kimutatás hátrányait. Azt azonban mindenképpen jelzik, hogy a múlt század végén az oktatás, a kultúra területén ható erőszakos asszimilációs tevékenység már egy olyan, a két-nyelvűség előrehaladott állapotában létező román lakosságot talált a tárgyalt területen, amely e nélkül is néhány évtizeden belül teljesen asszimilálódott volna az őt körülvevő magyarsághoz.

IRODALOM

ACSÁDY Ignác

1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII.

BALOGH István

1961 Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez. Műveltség és Hagyomány III.

1965 A szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Nyíregyháza

BÉL Mátyás

1979 Szabolcs vármegye. Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I—II.

BOROVSKY Samu

é. n. Szabolcs vármegye. Bp.

CZOERNIG, K. F.

1857 Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. Wien

FÉNYES Elek

1836—40 Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota... Pesten

1842 Magyarország statistikája. Pesten

GYÖRFFY István

1915 Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Klny. a Földrajzi Közlemények 1915. 6—7. füzetéből. Bp.

KELETI Károly

1871 Hazánk és népe a közigazdaság és társadalmi statistika szempontjából. Pest

LEKLI Béla

1979 Napkor község története a levéltári források tükrében I. Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I—II. Nyíregyháza

MAGDA Pál

1819 Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pesten

Magyarország helységeinek...

1920 Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Bp.

Magyarország helységnévtára...

1863 Magyarország helységnévtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával... Pest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973 Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra — Népi társadalom VII. Budapest

PÁLL István

1980 Az Észak-Tiszántúl német és román szórványlakossága a 18—19. században. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. szám

1981 Az Észak-Tiszántúl szlovák lakossága a 18. század elejétől az I. világháborúig. Nyíregyházi szlovák („tírpák”) nyelvjárási és néprajzi emlékek II. Nyíregyháza

PAPP György

1939 Szabolcsi görög katolikus paróchiák. Vármegyei szociográfiák IV. Szabolcs vármegye. Bp.

PESTY Frigyes

1864 Helységnévtár. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Hung. 1114.

SCHEMBERGER Ferenc

1979 Pótlás Bél Mátyás nemes Szabolcs megye leírása történeti művéhez. Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I—II. Nyíregyháza

SZIRMAY Antal

1809—10 Szatmár vármegye' fekvése, történeti és polgári esmérete. Buda

VÁLYI András

1796—99 Magyar Országának leírása. Budán

VERES Miklós

1982 Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—62. Bp.

VONHÁZ István

1931 A szatmármegyei német telepítés. Pécs

A cigányság Észak-Magyarországon

Valószínűleg mindannyian hallottunk Liszt Ferenc híres tévedéséről, aki úgy vélte, hogy a magyarságnak nincs saját népi zenekultúrája, hanem a cigányoktól kapta zenéjét, akik Indiából hozták magukkal ősi zenéjüket. Bár Liszt feltevéseinek alaptalan voltát az egykorú magyar filológia azonnal kimutatta, a téves elképzelés a cigány zenei kultúra indiai eredetéről szívósan tovább élt, úgyannyira, hogy Bartók Bélának a harmincas években, Sárosi Bálintnak a hetvenes években újra hangsúlyoznia kellett, hogy az európai cigányság nem rendelkezik egységes, ősi, indiai gyökerű zenei hagyományokkal, hanem minden országban nemicigány környezetének népszerű zenéjét veszi át, és alakítja sajátos módon.

Ugyanilyen jelenséget figyelt meg a cigány népi táncokban MARTIN György, aki kihalóban levő magyar népi táncok elemeinek továbbélését mutatta ki a cigány táncokban.

Hasonlóképpen a népballada-kutatásban RÁDULY János és POZSONY Ferenc a legrégebb magyar balladatípusokat jegyezte fel cigány adatközlők ajkáról. A CSENKI testvérek és az orosz L. N. CSERENKOV gyűjtéséből kiderült, hogy cigányra fordított (pontosabban átdolgozott) román népballadákból tevődik össze az ún. oláh cigánycsoport népballada-kincse. (Más cigánycsoportoknál nem ismerünk cigány nyelvű balladákat.) POZSONY Ferenc a halottvirrasztási balladaéneklés kihalt székely népszokását is változatlanul megtalálta az erdélyi magyarajkú cigányoknál, mint a cigány népi kultúra egyik sajátosságát.

A népmesekutatásban százhusz éves késéssel, 1983-ban, megismétlődött a „Liszt-vita”. Egy lipcsei művészettörténész, H. Mode, a cigány nyelv és a kelet-európai népmesék ismerete nélkül felállította azt az elméletet, hogy a teljes európai népmese-kultúrát a cigányok teremtették meg, akik magukkal hozták az indiai népmeséket, és az összes európai nép, akik a cigányokat mindenben „kizsákmányolták”, tőlük tanulta népmeséit. Benfey mesevándorlási elmélete ebben a torz formában éledt újjá a modern cigány nacionalizmus jóvoltából. A valóság ezzel szemben az, hogy éppúgy, mint a népzene, néptánc vagy népballada esetében, a népmese területén is a jellegzetes cigány interetnikus kapcsolat törvényszerűsége figyelhető meg: minden országban a helyi nemicigány környezet meséit veszik át és alakítják sajátos módon a cigányok.

Észak-Magyarországon majdnem mindegyik magyarországi cigánycsoport képviselve van, így ez a terület különösen alkalmas annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogyan viszonyul egymáshoz az egyes cigánycsoportok népi kultúrája, és hogyan viszonyulnak nemicigány környezetükhöz.

A kérdés első felének vizsgálatakor azt kell eldöntenünk, hogy vajon azonos vagy legalább hasonló elemeket tartalmaz-e a különböző cigánycsoportok folklórja, vajon közös gyökerre vezethetők-e vissza az egyes csoportok folklór-hagyományai, aminek így kell lennie, ha valóban önálló, ősi, indiai hagyomány-

kincset őriz az európai cigányság, ahogyan a cigány romantika Liszt Ferenctől napjaink cigány nacionalizmusáig állítja. A kérdés második felének elemzése — a cigányság kulturális függősége a mindenkori nemcigány környezettől — döntő jelentőségű a nacionalista-szeparatista törekvések ideológiai megalapozottságának elbírálása szempontjából.

A cigány népi kultúra anyagából két területen rendelkezünk jelentős mennyiségű, megbízható gyűjtésekkel: népdalok és népmesék területén. A többi területen (így pl. népviselet, népszokások, néphit területén) meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre. Ezért az alábbiakban főként a népdalok és népmesék anyagára támaszkodom.

Vegyük sorra az egyes észak-magyarországi cigánycsoportokat.

Az észak-magyarországi cigány lakosság túlnyomó többsége az ún. romungro csoportból kerül ki. Romungrónak, azaz magyar cigányoknak nevezik a többi cigányok — és saját maguk is — az elmagyarosodott, cigányul már nem értő cigányokat. Főleg Borsod megyében ennek a csoportnak a tagjaival találkozunk. E csoport nyelvi helyzete (az elmagyarosodottság ténye) eleve valószínűvé teszi a romungro kultúrának a magyar nyelvű nemcigány környezet népi kultúrájától való erős függőségét. A konkrét anyag vizsgálata teljes mértékben megerősíti ezt a feltételezést. *ERDŐSZ Sándor* nyírségi romungro adatközlőktől igen gazdag népmese-anyagot gyűjtött és dolgozott fel forráskritikailag, és anyagából világosan kitűnik, hogy magyarból átvett mesékkal állunk szemben. Egyetlen indiai eredetű történetet vagy epizódot sem találunk gyűjtésében. Az esetek nagy részében semmi sem különbözteti meg a cigány adatközlőktől származó darabokat a megfelelő típus többi magyar változatától. Más esetekben viszont a magyar eredetű mesemotívumokat olyan sajátos kombinációkban fűzik egybe a romungro adatközlők, s néha olyan sajátos fordulatokkal toldják meg, amelyekhez hasonlókkal a nemcigány eredetű változatokban sohasem találkozunk. Elsősorban *ÁMI Lajos* különös történeteire jellemző ez az átalakítás, amelyeket éppen ebből a szempontból „anti-mesék”-nek nevezett *VOIGT Vilmos*. Azonban félreértések elkerülése kedvéért nyomatékosan utalnunk kell arra, hogy *ÁMI Lajos* vagy bármely más cigány adatközlő meseátalakításai mindig egyedi, improvizációs jellegűek. Szó sincs arról, hogy a különböző romungro adatközlők azonos módon alakítanak át ugyanazt a történetet, azaz kialakult volna egységes jellegű romungro mesekultúra az átvett magyar népmesékből. A függőség nem kollektív, hanem egyedi, alkalmi. Más etnikai csoportok (szlovákok, románok stb.) esetében kollektív interetnikus kapcsolatokkal állunk szemben, a cigányság esetében nem alakul ki ez a kollektivitás az interetnikus kapcsolatok során, még az egyes cigánycsoportokon belül sem. Pl. nincs egységes romungro mesestílus a nemcigány nyírségi mesetípussal szembeállíthatóan, csupán egyes romungro adatközlők egyéni mesestílusa, amely tehát csak egyéni önállóságnak a jele, nem általában „a” romungro, vagy éppen „a” cigány mesekultúrának. Ezzel összefüggésben minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy az interetnikus kapcsolatok során átvett nemcigány mesék „cigány” redakciói nem hagyományosan öröklődtek az egyes cigánycsoportokban (mint más etnikai csoportok esetében), hanem mindig újabb és újabb közvetlen átvételtől születtek meg az alkalmi „cigány” redakciók.

A romungro csoport dalkincsét tekintve: a romungrók leginkább magyar nótákat, ritkán magyar népdalokat énekelnek. Ez a helyzet pontos tükörképe a két-három nemzedékkel ezelőtti magyar folklórnak, a szokásos cigány fáziseltolódással. Tudjuk, hogy a magyar nóta már a századfordulón jelentős mérték-

ben átvette a népdal szerepét a magyar parasztságnál, elsősorban éppen Észak-kelet-Magyarországon. Ezt mindennél világosabban mutatja a muzsikus cigányok repertoárja, amely teljes mértékben a parasztság és a vidéki városi lakosság zenei ízléséhez igazodott, és amely majdnem kizárólag magyar nótákból tevődött össze. A muzsikus cigányok egyébként kizárólag a romungro csoport tagjai közül kerülnek ki, akik nem tűnnek meg bandájukban egyetlen más csoportból származó zenészt sem.

A romungro folklór a magyar nótákat hol változtatlan szöveggel, hol többkevesebb szabadsággal énekli. A szabad átalakítás ebben az esetben is egyéni jellegű, improvizáló, nem kollektív. Jellegzetes esete az egyéni átalakításnak alábbi romungro gyűjtésem:

Fekete faluban fehér torony látszik.
Oda jár a babám lovat itatgatni.
Nem lovát itatja, magát csinosítja,
azt a pici száját csókra igazítja.

Itt egy magyar nóta és egy magyar népdal furcsa kombinációjával állunk szemben: „Fekete faluban fehér torony látszik. Láttam a babámat, más ölében játszik”, és: „Csak azért szeretek faluvégen lakni, Oda jár a babám lovát itatgatni.” A romungro énekest nem zavarta, hogy a templom mellett nem szokott lóitató lenni.

Az interetnikus függőségen belüli viszonylagos cigány önállóság érzékeltetése kedvéért azonban rá kell mutatnunk arra, hogy távolról sem minden magyar nótát vettek át saját népdalukként a romungrok. A magyar nótakincs régebbi, népdalhoz közelebb álló darabjai kevésbé népszerűek a romungrok körében. Pl. én eddig nem hallottam a „Káka tövén költ a ruca” vagy a „Lehult a rezgő nyárfa ezüstsínű levele” kezdetű magyar nótát cigányoktól énekelni. A magyar nóta késői, érzelgős, románcba hajló rétegekből merítenek előszerezzettel, pl. „Megköszönöm, asszonyom, hogy megtanított sírni”, vagy: „Csókolózó gerlepárok jót kacagtak rajtunk”.

E szelektáló ízlés szempontjából igen jellemző, hogy ez utóbbi érzelmes nótatípus mellett az ennél is érzelmesebb alvilági kuplék műfaja élvezett rendkívüli népszerűséget a férfiak körében a két háború között, egészen az ötvenes évek végéig. A budapesti kuplé-szerzőknek külvárosi mulatókban és a börtönökben énekelt darabjairól — tehát az eddig még sohasem vizsgált alvilági zenei folklóról — van szó. Példával illusztrálva a műfajt: „Meghalt egy május éjszakán a toloncházban egy leány”, vagy „Csak két asszonyt szerettem életemben, Az egyik volt az édes jó anyám”. Ez a repertoár — tapasztalatom szerint — teljesen azonos volt a cigány és nemcigány alvilág között. Ebből is látható, hogy a cigánykultúra sok tekintetben nem etnikailag, hanem réteghelyzet szempontjából rendelkezik sajátos vonásokkal. Bizonyos mértékig néprajzi tekintetben is megszívlelendő Kemény István szociológiai értelemben tett megjegyzése, amely szerint a cigányság szubkultúrája azonos a nemcigány lakosság legalsó rétegeinek szubkultúrájával.

Az alvilági kuplék műfaja a hatvanas években nyomtalanul eltűnt a magyar nyelvű cigány folklórból. Helyét átvették a rádió által terjesztett — szintén nagyrészt budapesti nemcigány kuplészerzők kezéből származó — cigányos műdalok, az ún. cigánydalok, amelyek manapság különösen a nők körében pá-

ratlanul népszerűek. Ez is mutatja, mennyire rövidéletűek, milyen gyorsan változnak a hagyományok a cigány folklórban.

Az egynyelvű (csak magyarul tudó) romungro csoport mellett kis számban élnek e csoport kétnyelvű tagjai is Észak-Magyarországon, főként Nógrád megyében. Ők még beszélik a kihalóban levő magyar cigány nyelvjárást. E kétnyelvű magyar cigánycsoport magyar nyelvű folklórja semmi eltérést nem mutat az előbb tárgyalt egynyelvű csoportétól. Ami cigány nyelvű folklórjukat illeti: cigány nyelvű mesekincsük magyar népmesék fordítása, magyar nevű mesehősökkel, pl. Borsszem Jankó stb. Azonban itt is megfigyelhető az átvett mesetípusok sajátos egyedi kontaminációja, pl. Borsszem Jankó és Fehérlófia alakjának keverése, amihez hasonlóra a nemcigány változatokban nem ismerünk példát.

Magyar nyelvű dalkincsük — tapasztalataim szerint — megegyezik a romungrókéval. Viszont ők cigány nyelvű dalokkal is rendelkeznek, amelyek az interetnikus kapcsolatok szempontjából külön vizsgálatot igényelnek.

Egy részük régi magyar nóták, kisebb részben magyar népdalok fordítása, pl. „Ma dzsa, cshaj, upo tallóvo” „Ne menj, kislány a tarlóra”; „Ánde mro csizsma náne kírigo, téle le hája o patkányfírgo” „A csizmámon nincsen kéreg, mert lerágta a patkányféreg”. A dallamot változatlanul veszik át. Más esetekben viszont a magyarból átvett dallamot teljesen önálló cigány szöveggel látják el. Pl. a „Fehér az akácfa” kezdetű magyar nóta (vagy népdal) dallamára ilyen szöveget hallunk: „Uzsár lubnyi, uzsár lubnyi, maj dá tut, Tri cipa, kusáhi, mri guli romnyóri, maj dá tut” „Megállj, ringyó, megállj, ringyó, kapsz tőlem, Lenyúzom a bőrd, kicsi feleségem, kapsz tőlem”. Végül vannak eredeti dallammal és szöveggel rendelkező dalok. A dallam és részben a tematika magyar jellegű, de pontos előképük nem ismeretes a magyarban. Pl.: „Mri guli dajóri, ker mange jagóri” „Édes jó anyácskám, rakj nekem tüzeckét”; „Kana géjom Tarjánate po fóro, Kingyom tuke Tarjánate forgóvo” „Mikor mentem Tarjánba a vásárra, Forgót vettem Tarjánban a vásáron”. Éppen ez a legutóbbi típus meglehetősen hosszú életű: már múlt századi fejelezésekben előfordul néhány ma is élő darab.

Áttérve a harmadikul említendő cigánycsoportnak, a kétnyelvű cigányság többségét alkotó oláh cigány vagy kolompár csoportnak a folklórára, meséikről és magyar nyelvű dalkincsükről ugyanaz mondható, ami az előző két csoportról. Magyar anyag sajátos ízlés szerint történő átvételéről van szó. Emellett az előző, román hatás nyomai is megfigyelhetők cigány nyelvű meséikben. Ami a szelektáló ízlést illeti, a magyar nótákból és népdalokból ők is pontosan azokat a típusokat kedvelik, mint a romungrók, és ugyanez vonatkozik a kuplékra. Cigány nyelvű dalkincsük viszont teljesen független a magyar cigánycsoport cigány nyelvű dalaitól. Sem dallamban, sem szövegben nem mutathatók ki közös cigány sajátosságok e két csoport cigány nyelvű dalai között, legfeljebb abban az esetben, ha mindkettő magyar anyagot fordít cigányra, pl. az „Elmegyek, elmegyek, hosszú útra megyek” kezdetű népdalt a magyar cigányok „Dzsau tar, babám, dzsau tar dugone dromeha” alakban, az oláh cigányok „Gélem aba, gélem lungone dromenca” alakban. Általában azonban aránytalanul kisebb az oláh cigány dalokban a magyar hatás, mint a cigány nyelvű magyar cigány dalokban. Balkáni eredetet feltételezhetünk.

Az oláh cigány folklór tehát azt mutatja, hogy az eltérő interetnikus kapcsolatok eltérő kultúrát teremtenek az egyes cigánycsoportoknál, cigány nyelvűség esetében is.

Negyedik csoportként tárgyalhatjuk a főleg Szabolcsban nagy számban élő „fódozó” (cerhári, gurvári) cigányokat. Az ő esetükben a cigányságon belüli, különleges interetnikus kapcsolatot találunk az előzőleg említett oláh cigány csoporttal. Nem arról van szó, hogy közösen őriznek valamilyen régi cigány kultúrányagot, hanem magyar nyelvterületen belül (esetleg már a Partiumban) a cerhári cigányok erős oláh cigány hatás alá kerültek. Ennek következtében számos oláh cigány szót átvettek, és átvették az oláh cigány dalokat is. Saját dallamkinccsel — eddigi tudomásunk szerint — minimális mértékben rendelkeznek, ezért oláh cigány és fódozó cigány keverék nyelven énekelnek oláh cigány népdalokat. — Meséik magyar népmesék, ugyanolyan sajátosságokkal, mint az előző három csoport esetében láttuk.

Ötödiknek a Magyarországon csupán néhány tucatnyi családdal képviselt német cigány vagy szinto csoportot említhetjük, amelynek tagjaival Észak-Magyarországon Heves megyében és Pomázon találkozunk. Cigány nyelvük éppúgy, mint népi kultúrájuk, gyökeresen különbözik az eddig tárgyalt két nyelvű csoportokétól. A két háború közötti időben jöttek át Ausztriából Magyarországra, így a magyar hatás még nem jelentős náluk. Magyar hatás meglétét mindenesetre mutatják ilyen szinto nyelvű dalok: „Frajthófa h o páni kana vri blijéla” „Temető a folyó, mikor kivirágzik” („Temető a Tisza, mikor kivirágzik”; dallama változatlan). Egészében véve azonban a népszerű osztrák slágerek és a német népmesék cigány nyelvű változatait találjuk meg náluk, illetőleg ezek stílusában keletkezett, eredeti cigány nyelvű dalokat.

Végül hatodiknak az Északkelet-Magyarországon kis számban élő, a Dél-Dunántúlon nagy tömegekkel képviselt beás vagy „teknővájó” cigányokról emlékezünk meg. A beások a cigány nyelvet már a 18. században (vagy még korábban) feladták, nyelvükben teljesen elrománosodtak. A felszabadulás óta eltelt időszakban románból zömmel elmagyarosodtak. Folklorjuktól nagyon kevés gyűjtéssel rendelkezünk. Nekem eddig nem sikerült beás nyelvű népdalokat vagy népmeséket gyűjtenem. A rendelkezésünkre álló csekély anyag román és magyar hatást sejtet, anélkül, hogy közös cigány sajátosságokat tudnánk kimutatni a többi cigánycsoporttal. Vö. pl. alábbi beás (román) nyelvű népdalt, a „Sudár magas, sudár magas a nyárfa teteje” kezdetű magyar nóta dallamára: „Am doi caiu, am doi caiu, amîn doiî şargă, io la nopte de şaj rucoli 'n Țară Romînească” („Van két lovam, van két lovam, mind a kettő sárga, még az éjjel berukkolok nagy Romániába”).

Az eddigiekben a népdalok és népmesék alapján vontunk le következtetéseket. Hiedelmekből kevés a megbízható gyűjtés. Általánosságban megállapítható, hogy bizonyos gondolkozásbeli, világnézeti azonosság fennáll a különböző cigánycsoportok között, azonban a konkrét hiedelemanyag, amellyel ezt a keretet megtöltik, gyökeresen eltér az egyes csoportoknál, és a jelek szerint éppúgy a mindenkori nemcigány környezet hiedelmeinek átvételén alapul, mint mesekincsük. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, leszögezhetjük, hogy a különböző cigánycsoportok egységesen magukkal hozták Indiából és egységesen őrzik az animisztikus tudatszintet, aminek legfőbb megnyilvánulása a minden cigánycsoportnál rendkívül erősen élő kísértet-hit. A részletekben természetesen itt nagy eltérések mutatkoznak, ezért pl. ERDŐS Kamill nem a „cigány” kísértethitről, hanem a „kárpáti cigány” és az „oláh cigány” kísértethitéről beszélt.

Ami ezen az általános kísértethiten túlmenőleg, az egyes konkrét hiedelemalakokat vagy vallásos képzeteket illeti, sem ERDŐS Kamill, sem MÉSZÁROS

György, sem én nem találtuk nyomát WLISLOCKI Henrik cigány pandaemoniumjának. SZAPU Magda viszont, ha nem is a WLISLOCKInál felsorolt hiedelemalakokat, de néhány románból átvett figurát fedezett fel Székelyudvarhely környékéről származó dunántúli oláh cigányoknál (*vosehki déj* 'erdő anyja', a jellegzetes román *mamă pădurei* átvétele). Ez ismét arra mutat, hogy mindenkori környezetük hiedelemanyagát veszik át, azonban továbbköltözésük után hamarosan feladják az átvett hiedelmeket, amelyek nem vernek mély gyökeret lelkükben. Közös indiai örökséget csak annyiban tudunk kimutatni, hogy maga az animisztikus beállítottság kétségkívül Indiáig nyúlik vissza, tehát a tudatszint megmaradt a másfél évezreddel ezelőtti fejlettségi fokozaton. Talán az erős Mária-kultusz is kapcsolatba hozható Káli istennő indiai kultuszával (Jézus Krisztus alakját egyszerűen nem vették át a cigányok a keresztény vallásokból!). Ezen túlmenően azonban csak negatívumokban van közösség az egyes cigánycsoportok hitéletében a nemcigány etnikumokkal szemben. Pl. az imádság hiánya, a személyes istenfogalom hiánya, a vallási szertartások hiánya, és mindennemű tételes hit hiánya jelenlegi ismereteink szerint általános jellemző vonása a különböző cigánycsoportok vallásosságának, éles ellentétben nemcigány környezetükkel. Tehát míg a meséket és dalokat átveszik, addig a hitélet elemeit nem veszik át környezetüktől. Ez a különbség igen lényeges, mert azt mutatja, hogy az interetnikus kapcsolatok során, más etnikumok interetnikus kapcsolataitól eltérően, a cigányságnál a hatás a területi jelenségek átvételére korlátozódik; a mélyebben fekvő mentális szférákban, tehát a gondolkodás és tudati formák szintjén, leperog a külső hatás a cigány etnikumról.

Éppen ezért némi fenntartással kell kezelnünk mindazt, amit mágikus praktikák és jóslások gyűjtésekor cigány adatközlők előadtak. Ha pl. Judit HANESCH-BENEZRA a hajdúhadházi gurvári cigányoktól (akik különösen kevésbé hagyományörzők, ld. fentebb) felgyűjtötte a környékbeli magyar népi hiedelmeket, távolról sem lehetünk meggyőződve arról, hogy cigány adatközlői valóban hiszik azt, amit neki elmondtak. Idevágó negatív tapasztalatai ERDŐS Kamillának is, magamnak is bőségesen akadtak. Ha egymás melletti szlovák és magyar településen azonos hiedelemanyagot találunk, bizonyosak lehetünk afelől, hogy ténylegesen élő, interetnikus kölcsönhatásról van szó. A cigányság interetnikus kapcsolatai nemcsak rövidéletűbb hatással járnak, hanem gyakran pusztán látszateredményt hoznak.

Ez vonatkozik pl. a cigány álomfejtésekre is. Idevágó gyér tapasztalatok szerint ebben is mindenkori környezetüket követik, közös cigány hagyomány nélkül. Pl. a piszkos víz a magyarországi cigányoknál éppúgy, mint a szlovákiaiaknál, betegséget jelent, mint a magyarban, de pl. a tiszta vizet én — a magyarnak megfelelően — egészségnek hallottam értelmezni, míg a szlovákiai cigányoktól HÜBSCMANNOVÁ „könyv” jelentéssel hallotta, bizonyára helyi szlovák etnikai hatásra. Azonban nem mernék annak a kérdésnek az eldöntésére válaszolni, hogy hisznek-e egyáltalán ebben az álomfejtésben az adatközlő cigányok, vagy éppúgy pusztán a nemcigány kívülágnak (adott esetben a gyűjtőnek) szánják idevágó fejtegetéseiket, mint ahogyan jövődőt mondani kizárólag nemcigányoknak szoktak (egymásnak soha, legfeljebb cigány írók regényeiben), anélkül, hogy legkevésbé is komolyan vennék, amit mondanak. Benyomásom szerint az álomfejtésben — éppúgy, mint különböző hiedelmekben és praktikákban — interetnikus pszeudomorfizmus áll fenn a cigányoknál: külsőlegesen veszik át a hallottakat. Tapasztalataim szerint spontán beszélgetés során csupán arról számolnak be, hogy rosszat álmodtak („arátyi nászul szúno

diklem, de o szunto Dél zsutilas pe mande” „az éjjel rosszat álmodtam, de a szent Isten megsegített”), és az álom eseményeit cselekményszerűleg értelmezik, nem jelképszerűleg, ami egyébként is erősen idegen az absztrakciót nem kedvelő, hagyományos cigány gondolkodásmódtól.

Végül felvetve azt a kérdést, hogy a különböző észak-magyarországi cigánycsoportok népszokásaiban milyen közös cigány, vagy adott környezetüktől átvett elemeket találunk, erre a kérdésre alig tudunk válaszolni, azért, mert némi túlzással azt mondhatnánk, hogy nincsenek cigány népszokások. A daloktól, meséktől, táncoktól és részben hiedelmektől eltérőleg szokásokat igen kis mértékben vesznek át környezetüktől, és önállónak, függetlennek mondható szokásanyaggal is alig, vagy egyáltalán nem rendelkeznek. Ráadásul be kell vallanunk, hogy egyelőre azt sem tudjuk, hogy a kevés számú ismeretes oláh cigány népszokás (leánykérés, lányszöktetés, pénzügyi csoportbíráskodás, halottvirrasztás) vajon a többi cigánycsoportnál is él-e? Itt az észak-magyarországi néprajzi kutatásra vár a feladat, hogy kiderítse, hogy pl. a nógrádi kétnyelvű magyar cigányok, vagy a borsodi romungrók, vagy a szabolcsi fódozók körében ismeretesek-e hasonló szokások. Egyelőre csak a halottvirrasztásról tudjuk, hogy mindenütt ismerik vagy ismerték, összhangban azzal, hogy mindenütt él a kísértethit.

Azonban a népszokások hiánya is tanulságos. Mutatja azt, hogy az interetnikus kapcsolatok során a cigányok nem vesznek át mindent válogatás nélkül környezetüktől, hanem csak azt, ami hagyományos élet- és gondolkodásmódjuknak megfelel. A nemcigány környezet népszokásai a mezőgazdasági munkából élő parasztság népszokásai voltak, míg a cigányság sohasem folytatótt rendszeres mezőgazdasági tevékenységet, és nem élt paraszti életformát. Emellett a paraszti népszokások a falu életének közösségi jellegű megnyilvánulásai voltak, míg a cigányság sohasem képezett falu nagyságrendű, szervezett közösséget. Társadalmi szerkezete és egész gondolkodásmódja kisközösségi volt, nem lépett túl a család nagyságrendjén. Családnál nagyobb egységekben nem tudott gondolkodni a hagyományos cigányszemlélet. Mivel pedig a paraszti népszokások nagyközösségi szervezethez alapultak, a cigányok természetesen nem tehették magukévá, mert egész életformájuktól és gondolatviláguktól idegenek voltak.

IRODALOM

A magyarországi irodalmat ld. a szerző tematikus bibliográfiájának idevágó fejezeteiben:

VEKERDI József

1982 A magyarországi cigány kutatások története. Debrecen. KLTE Néprajzi Tan-
szék (Folklor és etnográfia 7.) 29—49. l.

A külföldi szakirodalomból:

COLOCCI, Adriano

1889 Gli Zingari. Storia di un popolo errante. Torino 258—274.

HANESCH-BENEZRA, J.—SAVOLTA Judit

1982 Sorcellerie et guérison chez les Tsiganes de Hajdúhadház (Hongrie). Études
Tsiganes 2. kötet 25—33. 4. kötet 10—18.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena

1983 Oniromanzia e simbolismo dei sogni fra i Rom slovacchi. Lacio Drom 5. kö-
tet 2—26.

HEINZ Mode (Hrsg)

1983 Zigeunermarchen aus aller Welt. Erste Sammlung. Leipzig. 7—48.

Kultúrelemek adaptálása és továbbéltetése a cigányság körében

Néhány közismertebb gondolat (evidencia) felfrissítésével kezdem; annál is inkább tehetem ezt, mert témakörünk kutatása (és az eredmények közlése), ha el nem is hanyagolt, de szórványosnak mondható. Megtoldhatjuk azzal, hogy a szóródás, mozaikszerűség bizonyosan függvénye a cigánytársadalom avagy a magyarországi cigányság szórványjellegének.¹ A cigányoktól gyűjthető (s ténylegesen begyűjtött) néprajzi ismeretanyag *egyenetlen* volta (tapasztalataink szerint) nehezen korrigálható. Részletesebb és alaposabb kutatásunk alapvető akadálya a cigányság társadalmi és gondolkodásbeli elmaradottsága, amelyben még ma is léteznek. Alacsony társadalom-tudati szinten veszik át és adják tovább (és örököltik) az egyes kulturális elemeket. Az átvétel ténye többnyire vitathatatlan, olykor egyenesen kirívó, mert az új elem nem illeszkedik szervesen már meglevő hiedelemviláguk, szokásrendszerük egészébe. Ebből következik, hogy folklórkincsük megítélése a szakirodalomban nem egységes.²

A cigányság hazánk területén, talán megjelenésüktől kezdve mikroközösségekben élt és él napjainkban is. Alig akadt *telep* (kivéve újabb cigányosuló falvainkat),³ ahol a családok száma meghaladta volna a 2–3 tucatot. E családok sem határolhatók jól körül. Mind hagyományos *rokonsági fogalmaink*, mind a *háztartások értelmezése* körükben nehezen alkalmazható. Noha a század elején történtek családrekonstrukciós kísérletek, kizárólag hatósági praktikumból kiindulva.⁴ A cigány mikroközösségek (nemzetségek?) térbeli határai összemosódnak; gyakran nagyobb táji csoportok (törzsek?) jelenléte is bizonyítható. Más esetekben erős elhatároltság jellemző csoportjaikra, melyek feltehetően egybe is esnek a törzseik lakhelyével, illetve a megfelelően körülhatárolható, már-már etnikai jelleget sejtető csoportok (az oláh, a román és a magyar cigányok) elterjedésével, illetve térbeli és társadalmi tagolódásukkal.⁵ Nehezíti a kutatást az is, hogy különböző csoportjaik gyakran együtt, egy településen belül is jelennek meg, pedig végleteik igen távoliak. Néprajzi jellemzésük (minden általánosítás) többé-kevésbé hamis képet mutat. Térben (és történeti)-időben erősen tagolt cigányszórványokat folyamatosan érték a mindig aktuális és tőlük erősebb, karakterisztikusabb közösségek hatásai. E hatások szembetűnő elemei az átvett néprajzi és folklór-jelenségek. Ezek az elemek a hatást kifejtő (átadó) közösségek hagyományanyagából *szakadtak ki*, s kerültek át a cigányság kultúrájába. E jelenség az *átvevő* (nem mindig befogadó) közösség szempontjából a

1 BENCSIK János 1982. 13–15.

2 SZAPU Magda 1981. E részletkérdés összefoglalását itt megtalálhatjuk.

3 Ma már ismert tény, hogy vannak falvak, ahol a cigányság létszámát tekintve túlsúlyban van.

4 Ilyen kísérlet történt Csanád megyében az 1910-es évek elején. BENCSIK János 1980.

5 ERDŐS Kamill 1979. 50.

társadalmi érintkezés időbeliségének, tartalmának és mélységének kérdését veti fel. Az átadás-átvételhez szükséges kapcsolat igen esetleges, mert a cigányság könnyen változtatta lakhelyét, nem lévén sem lakóházhoz, otthonhoz, sem termelőeszközhöz kötött. Más esetekben pedig arra kényszerült, hogy alkalmazkodjék a termelés tárgyához (a nyárfaerdőkhöz, a vándorkisiparosság piacaihoz). Esetleges azért is, mert ritka kivételtől eltekintve társadalmi és gazdasági érintkezéseik nem egyenrangúságon alapultak. A köztük és környezetük közötti *szakadék* mindegyre mélyült.⁶ Nagyon ritkán jöhetett létre vegyülés, vérségi kapcsolatok alig szövődtek közöttük. A fentiekből következik az átvett jelenségek folyamatos változása, cserélődése. Ismét más kérdés az, hogy a cigány mikroközösségeknek szórványjellege és nagyfokú változandósága miatt nem volt, nem lehetett erős (talán ősi) etnikai színezetű, bázisként viselkedő *hagyománykincse*, amely asszimilálhatta volna az átvett kultúrelemeket. A társadalom szerkezetében és a társadalmi tudatban mutatkozó nagyfokú változandóság (bizonytalanság) magában hordozta az adaptáció időleges, rendszerbe nem illeszthető voltát. Mert a cigányszórványok a környező (többé-kevésbé homogén) társadalom népi kultúrájával szinte egyik napról a másikra és frontálisan találkoztak. Következik ebből az is, hogy elsősorban az őket erősen foglalkoztató, rájuk nagy hatással levő, olykor látványos, a színes, nemegyszer a megélhetésüket befolyásoló jelenségeket fogadták be, ragadták meg, adaptálták. Az adaptáció mértéke sem igazodik egy-egy nagyobb közösség általánosabban megragadható igényeihez, mert a cigány adaptációban az egyénnek sokkal nagyobb szerepe lehet, miként általában lehetséges a folyamatban. A beépítésre (asszimiláció) már kevesebb hangsúly, idő jutott, miért az újabb-újabb hatások egymás mellett, izoláltan is jelentkeznek. A fentiekből következhet, hogy az igazi asszimiláláshoz a cigányságnak sem elég ideje, sem megfelelő (hagyományosnak tekinthető) kulturális bázisa nem kínálkozott. Az adaptáció aligha zárulhatott érett folyamatként, hanem a mindig változó körülmények következtében az egyébként *tanulékony* (fogékony) cigányság csak az adaptálás tényében maradt állandó, a megőrzésben már gátolták a mindegyre tolakodó frissebb (szimpatikusabb) elemek.

Az emberélet fordulói: 1. A párválasztás majd a házasságkötés a cigányok körében nincs oly mértékben hagyományos, mint társadalmi környezetükben.⁷ Csupán a magyar cigányok *lakodalmi szokásai* mutatnak hasonlóságot az őket körülvevő gyakorlattal. A megismerkedés végletei egyaránt adottak. A közösség szórványjellegéből, továbbá e közösségekben érvényesülő neveltetési gyakorlatból eredően (is) nem ritka a fiatalon bekövetkezett *terhesség*, *gyermekszülés*; a családalapítás, az *elhálás* (esetleg a házasságkötés). A másik véglet a földrajzi távolságokat áthidaló, gyors elhatározásokban is mutatkozó párválasztás. E gyakorlatra igazak, hogy a fiatalok „egymás érzelmeiről már előzőleg megbizonyosodtak, de az érzelmek kibontakozását az avatatlan szem nem figyelheti meg, mert a cigányfiú udvarlása igen szemérmes, kerüli a feltűnőséget és *semmi figyelmességet* nem árulnak el egymás iránt társaságban, vagy ha látják őket”⁸ „A házasságot az eljegyzés előzi meg. A vőlegény elmegy a lányos házhoz, de sohasem a lánnyal vagy az anyjával beszél, hanem az *apától és a lány bátyjától kéri meg feleségül*. Ha nem adják neki, igen sok esetben

6 Mindössze a szociológiai irodalomra kell utalnunk.

7 Az eddig publikált anyagban kevés pl. a termékenység-varázsló eljárás.

8 ERDŐS Kamill 23.

megszöktetik.”⁹ „A házastársi hűséget igen komolyan veszik és a házasságtörés meglehetősen ritka. Ebben a *szenvédélyes* cigánytermészet nem ismer tréfát.”¹⁰ Az asszony férje családjába költözik. Ott minden munkából ki kell vennie részét. De az anya családja is lehet az új család centruma minden olyan esetben, amikor a férj hajlandó beköltözni. Ez csak a különböző helységekből került házaspárok között vetődik fel komolyan. A férfitestvér tilalma ellenére férjhez ment (elhált) húgot a bátyja egy életre kitilthatja volt családjából. A férjes nő (feleség) számára kötelező a *fejkendő* viselete. Azt nyilvánosan, még férje jelenlétében s még a *fésülködés* idejére sem vetheti le.¹¹ Az erkölcsös feleség egyik jellemző a kendő állhatatos viselete. A férj és feleség közötti társadalmi különbséget jól érzékelteti az a mód, ahogyan a feleség „követi” a férjét az utcán jártukban.¹² A későbbiekben a gyermekek nevelése valamiként az anyára marad, illetve a családok lazább telepi közössége „neveli” azokat. A gyermekek nevelése közben bizonyos kollektív normák érvényesülnek.

2. A *terhesség*, *szülés* (születés) és *csecsemőgondozás* körüli szokások változatosak.¹³ A terhesség megelőzése alig jutott és jut szerephez a cigányasszonyok körében. Általában természetesnek veszik a terhességet és a gyermekek érkezését. Nem érzik olyan terhesnek felnevelésüket, mint nemcigány környezetükben. Az *állapotos* asszony ügyel magára, illetve környezete is óvja. Ha valamit „megcsudál”, akkor torzszülött lesz gyermeke. Éspedig *hasonlítani fog* ahhoz az állathoz, természeti jelenséghez, amelyre az anya rácsudálkozott. Az *anyajegyek* eredetét visszavezetik a terhes nőt ért „sérelem”-re (pl. gyümölcs esett rá).¹⁴

A cigányasszonyok körében elterjedt szokás, hogy az újszülött csecsemőt (legalább hat hétig) védik az ártó szellemektől, a rossztól, a bajtól. „Szemmelverés ellen” a gyermek nyakába vagy csuklójára piros vagy sárga zsinórt, szalagot, cérnát kötnek, hogy *rontás* ne érhesse. Napjainkban, amikor szülőotthonokban szünek a cigány anyák is, ott nem gyakorolhatják e hagyományos bajelhárító mágiát. Hazajöve az anya, mindjárt ellátják a kicsit ilyen „védelemmel”.¹⁵ Nem minden esetben fontos a csecsemő kezének kiválasztása (jobb vagy bal?), csak a pusztá tényhez ragaszkodnak. Vannak anyák, akik *sárgaság* ellen védik piros „fejtővel” csecsemőjüket. Kislány hajába piros szalagot fontak, ha szép volt. Ha túlzottan szépnek tartották, akkor *csigát* fontak a hajába, addig viselte azt, amíg össze nem tört. Az újszülött nyakába *csuhéból* (rongy) varrott *tarisznnyát* akasztottak, melybe 9 szem búzát, kenyérmorzsát, törött porcelándarabot, madárijesztő rongydarabot (csuhé), szentképecskét és csipetnyi sót helyeztek el. Az utcára kivitt *pólyásbabát* piros fejkendővel takarták le, hogy védjék a bajtól. Idősebbektől tudjuk, hogy a csecsemőre 1 éves koráig nem adtak inget, csak pelenkába csavarva pólyázták, hogy meg ne haljon.

A mágikus tárgyak viselésének szokása (oláh cigányok körében) más céllal is dívott. Piros cérnára különböző mágikus szereppel bíró tárgyat fűztek. Ilyen céllal 2–3 szem *gyöngyöt* fűznek a „fejtő cérná”-ra. Ide kapcsolhatók azok az

9 Vö. HOCOPÁN Sándor 1983. 301., vagy kényszerítik, mint ERDŐS Kamill im. 30.

10 ERDŐS Kamill im. 44.

11 ERDŐS Kamill im. 31.

12 ERDŐS Kamill uo.

13 E vonatkozásban alapvető munka ERDŐS Kamill 1957.

14 ERDŐS Kamill im. 259. 1957.

15 BENCSIK János 1983.

amulettek, amelyeket életkortól függetlenül viselnek a cigány egyének.¹⁶ Amulettként igen gyakran előfordul a *kauri-kagyló*, egyházi érme, vagy átlukasztott forgalmi pénz, olykor kaucsuk gyermekfigura és más egyéb. Ritkán keresnek kapcsolatot (analógiás mágia) az amulettként viselt tárgy (pl. pénz) és a viselés szándéka között. Csak valamiféle „általános” érvényű kívánság (pl. szerencse, egészség, boldogság) fogalmazódik meg elérendő célként. Ami nem zárja ki egyes esetekben a konkrét óhajt (pl. pénz esetében a vagyon) sem. Itt említhetjük meg azt is, hogy az igen kedvelt lovat (ha csikó korában kerül a családhoz, akkor különösen) is védik „szemmelverés ellen”, éspedig úgy, hogy piros ruhadarabot (szalag, tépés) fonnak az állat sörényébe. Védik a lakóházat is az ajtó nyílásához szegezett „feszület”-tel. Hasonló célból helyezik a sóprút fordított helyzetben az ajtó sarkához.¹⁷

A cigány szoptatós anyák körében igen erős az *anyatej* védelmének szokása. „Ha valaki menstruál és gyermekágyas (kisgyermekes) asszonyt akar meglátogatni, ezt ott be kell jelenteni és alsó szoknyája belső részével (visszája) háromszor megtörüli a gyermek arcát, máskülönbben a gyermek feje teteje tiszta nyílt sebbé lesz.”¹⁸ Ha szoptatós anya megy szoptatós anyához, akkor a vendég nem ülhet arra az ágyra, melyen a gyermekágyas anya (és gyermek) fekszik, illetve szoptat. Nem ihat vizet sem annál a háznál, mert az anya elapaszt, a vendég *elviszi a tejét*. Ha bekövetkezik a *baj*, akkor „elmék, a gyanúsítotthoz, iszom ott vizet, leülök az ágyára és visszajön a tejem”. A kisgyermekre és az anyára más veszély is leselkedik. Általában oda fészkel a kígyó, ahol *tejszagot* érez, mondják, ahol csecsemő van, illetve tehéntejet tárolnak. Ismerik „az emberbe belebújó kígyó” történetét is. „Nőbe belebújt, terhes vót a nő, és elaludt aratás közbe, és ki vót tátva a szája neki. Mikor észrevették (...) hazamentek hozzá, kezdték a tehenet fejni, azt beletették egy üstbe. Fölforralták, a nőt meg felhúzták a gerendába lábátul, és ki vót pöckölve a szája. És ahogy forrott föl a tej, (...) a kígyó úgy kijött belőle”.¹⁹ Az anyatej gyógyszerként is használatos. „Anyatejet nyomnak annak a kisgyermeknek a szemébe, amelyiknek fáj, hogy gyógyuljon meg.” Még idős (nemcigány) férfi is megkérte az egyik szoptatós cigány menyecskét, hogy fejjen az ő beteg szemébe tejéből, mert igen fáj. Attól meggyógyul.

Ha az újszülött foggal születik, alul-felül egy-egy foggal, az biztos, hogy *táltos* lesz. Két szív van benne. Hét év múlva felrepül a drága jó Istenhez a mennyországba. Angyal lesz belőle és nem jön vissza a földre többet. Ismerik a váltott gyermeket.²⁰ Azért tehát, hogy a boszorkány ki ne cserélje a gyermeket az anya, mikor alszik bal kezével mindig átölelve tartja csecsemőjét.

3. A *halál*, a *halott eltakarításának* gazdag szokásanyagából vett részletek is bepillantást engednek a cigányság hiedelemvilágába.²¹ Az *álom*nak fontos szerepe van a halál előjelei között. Emellett a kutya *vonításának* ilyen a funkciója. Amelyik csecsemőnek először felül jön a foga, az a *földbe készül*, hamarosan meghal. A halál beálltával a halottat azonnal ki kell venni az ágyból, meg kell mosni és fel kell öltöztetni. A *mosdóvizét* félreeső helyen kell elásni, mert

16 BENCSIK János 1983.

17 A boszorkányok elleni védekezés általánosan ismert eleme ez.

18 ERDŐS Kamill 1957. 259.

19 Az Erkel Ferenc Múzeum Cigány Archívumának anyagából, BALÁZS Gusztáv és RATKÓ Lujza gyűjtéséből.

20 Cigány Archívum anyagából.

21 ERDŐS Kamill 1958.

ha valaki belelépne — sárgaságot kapna.²² Kedves ruhájába öltöztetik, mindegy, hogy milyen a színe, vagy milyen alkalomra készült az. A *tükröt* fekete fekete ruhával, a *vizes vödör*t vagy *vizeskannát* valamivel le kell takarni. Az élete folyamán kifésült hajszálakat (melyeket többnyire a konty alatt vagy más alkalmas helyen őriznek) be kell tenni a koporsóba. Együtt temetik vele pipáját vagy néhány darab cigarettát tesznek el vele. Aprópénzt is tesznek a koporsóba. Enni- és innivalót nem szoktak a koporsóba tenni. A meghalt nevét többet sohasem ejtik ki, a gyászoló család férfitagjai pedig hat hétig nem borotválkoznak. Ugyancsak hat hétig nem szabad sem takarítani, sem mosni, sem meszelni (mert akkor a halott száját meszelnék be).

Amíg a halott a házban van — éjszakánként — virrasztani kell mellette. Az öregek ilyenkor beszélgetnek, emlegetik a meghalt életének nevezetesebb eseményeit, a fiatalok táncolnak, énekelnek. A pálinkásüveg körbejár, a zenész cigányok muzsikálnak. A kárpáti-cigány virrasztókban dívott a históriák és mesék mondása.²³ A sírbatétel csak akkor történik meg, amikor a nap áldozni készül. A koporsó körül fennhangon siratják az elhunytat, akit (útravalóul) pálinkával kínálnak. A sírba eresztett koporsóra tekintélyes mennyiségű pénzt dobálnak. Később is úgy emlegetik, hogy ennek vagy annak olyan temetése volt, mint egy lakodalom, stb. A *halotti tort* (*pomana*) rendszerint megülik.²⁴ De már visszafelé jövet a temetőből, az erősen részeg rokonság a legelső kocsmában megvendégeli a szegényeket, hogy azok imádkozzanak halottukért. Ők maguk is isznak és ivás előtt öntenek a tele pohárból egy keveset a földre, a halott lelkiüdvéért. Az asszonyok előresietnek és friss vizet visznek a házba, a régi állott vizet az útra öntik, a halottak részére.²⁵ A *pomana* tartása, sajátosan *khe-rare*-cigány szokás, ennek elmulasztása vagy elodázása szégyenbe hozná a hozzátartozókat. *Pomana*-ra csak az öregek jönnek össze és meghívnak három, nem cigányszármazású idősebb, szegényebb sorsú asszonyt. A fiatal egyén *pomana*-ján a fiatalság is jelen van. *Pomana*-t a temetés után hat hétre és egy évre szoktak tartani. Az asztalra — a halott részére is — tesznek kenyert és sót és ékezés végeztével a sót, kenyeret és a maradék csontokat kiviszik a temetőbe és elássák a halott lábához. De mindenki az első falatját is e tányérra helyezi a halott számára.²⁶ Ismerik a hazajáró (kísértő) lélek képzetét is. Ha valakihez a halottja hazajár, meg kell gyújtani az udvarban (ház előtt) a gatyamadzagot. A vámpír-képzet is ismerős körükben. „Bagaméron hallottam, ott volt valami boszorkányféle halott, egy gazdag ember. Sajnálta, amiye volt, s visszajárt. Megszúrta a tehenét és kiszopta a vérét. Olyat csinált. Visszajárt a halott, ijesztgette a családját. Ekkor kivették a földből és villát szúrtak át rajta. Jajgatott. Akkor halt meg csak. Háborgatta addig a családot.”

Az *esztendő néprajzból*. Megállapíthatjuk, hogy a cigányok adott vallásuk ünnepi külsőségeit kedvelik, általában azokhoz ragaszkodnak, azokat megtartják. Ezekre a környezetükben szokásos módon készülnek. Így mosnak, takarítanak, meszelnek húsvét és pünkösd, illetve karácsony előtt, ugyanígy készülődnek a falu (vagy a környék) búcsújára is. Szívesen járják a kegyhelyeket, ott

22 ERDŐS Kamill 1958. 110.

23 ERDŐS Kamill 1958. 113.

24 ERDŐS Kamill 1958. 118. Vö. HOCOPÁN Sándor 1982.

25 ERDŐS Kamill 1968. 117.

26 ERDŐS Kamill 1958. 118.

27 Ismeretes a máriapócsi cigány búcsú, illetve a dunántúli csatka búcsújárás.

mind az egyházi szertartásokon, mind a sokadalmak szórakozásaiban részt vesznek.²⁷ Számon tartják a környező és távolabbi helységek országos vagy heti vásárait, s azokat a várható haszon reményében fel is keresik. Különösen a lóvásárok iránt nyilvánul meg nagy érdeklődés körükben.²⁸

Ragaszkodnak hagyományos ételükhez, étkezési szokásaikhoz. Karácsonykor szívesen főznek *töltöt káposztát*, késsel aprított, kásával kevert (melyre forró paprikás zsírt öntenek) húsból savanyított káposztából. Melléje *bokoli*, lisztből sóval és vízzel gyúrt tésztaféleség (eredetileg hamuban) ma a tűzhely *platniján* sütvé, a legkedveltebb. Versengenek a férjek, hogy melyik háznál főtt karácsonyra legízletesebb töltött káposzta. Hasonlóan dús étkezéssel ünneplik a húsvétot meg a búcsút is. Nem maradhat el a hús, az ital. Járja körükben a locsolkodás is.

A cigányok általában részt vesznek a település ünnepi alkalmában. A névnapokat megköszöntik, s nem kivétel a muzsikás cigány sem, aki egyébként a legkülönbnek tartja (talán joggal) magát. Némi fizetség vagy ajándékozás reményében járják a házakat, sőt a vállalkozóbbak a szomszédos falvakat is felkeresik. Ismerik és tudják, gyakran szépen elő is adják a faluban szokásos köszöntőket. Így körükben alkalmazkodva a többség vallásához, megtalálhatjuk a magyar *kántálás*, a román *korindálás* szokását éppen úgy, mint a „Mennyből az angyal” kezdetű katolikus egyházi énekkel való *köszöntést*. Azok, akik biztosabb jövedelmet szeretnének, egy-egy *betlehemes* csoportba állnak össze, betanulják a szokásos szövegeket, dallamokat, felöltöznek és így köszöntik a karácsonyt. A karácsonyhoz hasonlóan részt vesznek a húsvéti locsolkodásban is. A *suhan*c legények is vállalkoznak arra, hogy nemcigány családok lányait meglocsolják. Ezeket nem mindenütt fogadják szívesen. Többször kizárják vagy kikergetik a kéregetés jellegű köszöntgetőket, locsolkodókat. E szokásokkal kapcsolatban él körükben az a hiedelem, hogy aki az adott éneket (stb.) nem rendeltetése idején (pl. karácsonykor korindál) használja, annak *gilvás* lesz a teste.²⁹

E jelesnap alkalmakon túl is részt vesznek a közösség egyéb szokásaiban is. A románok és szerbek által lakott településeken a cigányok *dadale-járása* közzismert. Nyolc-tíz cigány gyermek beköszönt a gazda udvarába. Egy serdülő leányt lapulevelekkel, bodzagallyakkal takarnak le, ez az általuk fogott kör közepén éneklő az esőkerő rítus dallamos szövegét:

„Hei dudulaie laie, Da domn'e saploaie, Hei dudulaie (ism.)

In'g'e dai cu sapa sa sporeasca apa, Hei dudulaie (ism.),

Rodu pina-n podu, spicu ca cuțitu, Hei dudulaie (ism.)”

Másik szöveg: „Dodoloie loie, Doamne da ne ploaie, Hei dodolaie, Hei dodolaie, hei dodolaie; Spicu ca cuțitu, hei . . . (folyt, ua.)”³⁰

Összegezés: Anélkül, hogy a felsorolást tovább bővíteném, anyagunk talán elégséges néhány alapvetőnek érzett tanulság levonásához. Noha, úgy ítélem meg, hogy kérdésünkre. — nevezetesen arra, hogy a cigányság által átvett jelenségek miként épültek be hagyományaik hol szegényesebb, hol gazdagabb rendszerébe — adott válaszom nem lehet sem végleges, sem teljes.

A *kölcsönzés* folyamatának van egy *racióális* oldala. Az e körbe vonható népszokások (kántálás, betlehemezés . . .) gyakorlásában a többszörösen kiszolgáltatott cigánycsaládok érdekelték voltak, hiszen némi jövedelemhez jutottak

28 A cigányok körül két állat rendszeresen előfordul, és pedig a kutya és a ló.

29 MARTYIN Emilia e szokáselem román vonatkozásaira hívta fel a figyelmet.

30 A második változat FELFÖLDI László gyűjtéséből.

ezáltal is. De van e folyamatnak egy *irracionális* vonulata is, és pedig bizonyos mágikus eljárások átvétele, gyakorlása, mely anyag különösen két ponton kulminál: a csecsemő (és az anya) védelmére szolgáló eljárásokban, illetve a halott (és szelleme, lelke) elleni védekezésben. A folyamat funkcionális vizsgálata közben az alábbi fokozatokat mutathatjuk ki:

a) az első fokozat a *szimpatizálás*: a megismert elemeket, kultúrjelenségeket jobbra csak *közvetítik* (típusa; a mezőn elalvó asszonyba belebújt kígyó históriája.).

b) a második fokozat az *orientálódás*: ide sorolhatjuk az analógiás varázslás körébe tartozó, az átvevők által könnyen belátható(!), „praktikus” elemeket (típusa: nem szabad a gyermek pelenkáját csavarni, mert megfájdul a hasa).

c) a harmadik fokozat az *asszimilálás*: az átvett (megismert) elemeket beépítik a már meglevő gyakorlatuk rendszerébe (típusa: a *pomana-tartás* szokása).

A kérdés tanulmányozásakor arra is választ kell(ene) keresnünk, hogy az egyes fokozatok hogyan, milyen módon érvényesülnek. A szimpatizáláshoz nem szükséges, nem kell minden esetben az átélés. Saját életük megélése közben nincs szükségük ezekre az elemekre; inkább színezik, gazdagítják gondolat- és hitvilágukat. Az adaptáláshoz (itt az orientáltság) elengedhetetlen az *azonosulás*, enélkül nem juthatunk el az átvétellel elérni óhajtott célhoz. A cél elérésének irracionális útja-módja többnyire már sajátjuk, de az egyes kölcsönzött elemek még(!) mozaikszerűen különállnak. Az azonosulás egyik feltétele a cigányság alacsony szintű szellemi élete, precivilizációs társadalmi és tárgyi környezetük.

IRODALOM

- BENCSEK János
1980 *Adatok a végegyházi cigányok legújabbkori történetéhez*. Kézirat, Cigány Archivum. Gyula
- BENCSEK János
1982 *A cigányok változó jelenünkben*. Gyula, 1982. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 73. sz.
- BENCSEK János
1983 *Cigány amulettek*. Múzsák, 1983/1. 20—21.
- ERDŐS Kamill
1957 *Terhesség, szülés, gyermekágy, szoptatás a magyarországi cigányoknál*. in. Népr. Közl. 1957. 3—4. 258—263.
- ERDŐS Kamill
1958 *Cigánytemetés*. in. Népr. Közl. 1958. 4. 107—127.
- ERDŐS Kamill
1979 *A Békés megyei cigányok*. Gyula, 1979. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 72. sz.
- HOCOPÁN Sándor
1982 *Inmormintarea la romanii din Batania*. in. Izvorul, 1982/1. 3—11.
- HOCOPÁN Sándor
1983 *Lakodalmi szokások a batonyai románoknál*. in. Novák László—UJVÁRY Zoltán: Lakodalom. Debrecen, 1983. 301—310.
- SZAPU Magda
1981 *A kaposszentjakabi „oláh” cigányok hiedelemvilága*. Kaposvár 1981.

Az interetnikus jelenségekről szóló miskolci konferencia tanulságai

A magyar néprajztudomány megindulásától kezdve nagyon fontos feladatának tekintette a vele együttélő vagy érintkező nemzetiségek, népek kultúrájának kutatását és a kölcsönös kapcsolatok, hatások megállapításait. Így gyűjtött a Néprajzi Múzeum 1872-ben történt megalapításától kezdve, ezt tekintette egyik legfontosabb feladatának az 1889-ben megalakult Magyar Néprajzi Társaság és folyóirata, az 1890-től megszakítás nélkül megjelenő *Ethnographia*. Elég, ha ennek első kötetébe belepillantunk, ahol német, vend, szlovák, bolgár, délszláv, cigány, román, örmény, magyarországi spanyol telepesek és mások néprajzáról olvashatunk. Ezt a felfogását és törekvését a magyar néprajztudomány máig is megőrizte és tudományszakunk mai fejlettségi szintjének megfelelően igyekszik művelni.

Mindezt ismerve csak elnézésnek lehet tekinteni, hogy a Magyar Néprajzi Lexikonban interetnikus kapcsolatok címszót nem találunk, bár maga a fogalom a különböző címszavakban előfordul, mint adaptáció, átvétel stb. Már csak azért is megérdemelte volna legalább az utalásszerű megemlítést, hiszen a néprajzi köznyelvben általánosan használjuk. Ezt maga a miskolci konferencia elnevezése is bizonyítja. Az utóbbi évtizedekben sokszor és sokat foglalkoztunk a kulturális elemek, egész komplexumok átadásával és átvételével, a kétnyelvűség kérdésével. E megbeszélések, viták sorában jelentős hely illeti meg ezt a konferenciát. Ennek szervezési módszere azért is szerencsés, mert a tanulmányok döntő többségét már előre kézhez kaphattuk és ennek következtében a hozzászólásokra, a vitára jobban fel lehetett készülni.

Néhány alapelv már kikristályosodóban van. Ezek közül elsőnek kell megemlítenem, hogy két érintkező kultúrát tekintve minden esetben kölcsönhatásról van szó. A mérték azonban lehet különböző aszerint, hogy melyik népi műveltség hordozói vannak többségben. Kétségtelenül meghatározó jellegű az is, hogy a többség gyakorolja az államhatalmat, még akkor is ebben a teljes egyenlőségre való törekvés hatja is át azt.

Az „Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon” című konferencia és tanulmánykötet számos elvi kérdés tisztázásához járul hozzá. Különösen hasznosnak tartom *UJVÁRY Zoltán*: Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának vizsgálatában című tanulmányát, mely lényegében az egész tanácskozás alaphangját megadja. Olyan alapfogalmak meghatározását végzi el, mint kapcsolat, kölcsönhatás, érintkezés, párhuzam, analógia, belső-fejlődés — csak hogy ezek közül néhányat említsek, így nemcsak vitára ad alkalmat, hanem szaktudományunk fontos kérdéseinek tisztázását könnyíti meg. A migráció és kolonizáció esetében eddig elsősorban annak történeti vonatkozásait — de azt sem teljesen — sikerült feltárni. Ilyen és ehhez hasonló konferenciák, gyűjteményes kötetek alkalmasak arra, hogy a mögöttük meghúzódó és sokkal nehezebben feltárható kulturális hatásokat kimutassuk.

Van-e határa egy népi kultúrának? — teszi fel a kérdést VOIGT Vilmos. A nagyon meggondolkozottató fejtegetései végén arra az eredményre jut, hogy az elsődleges modelláló rendszerekhez tartozó jelenségekben (kommunikáció), mint amilyen a nyelv, tánc, népzene, népviselet stb. egyes elemei éppen úgy lehet határokat megállapítani, mint a jelrendszerekben. Más kérdés az, hogy mindez hogyan nyilatkozik meg a különböző nyelvű etnikumok kérdésében. Ehhez hasonló kérdéseket feszeget *PALÁDI-KOVÁCS Attila*: Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon című tanulmányában, mely probléma az európai etnológia egyik sokat vitatott kérdése napjainkban. A kultúr-, a nyelv-, felekezeti, vallási határok kérdésének meghatározására tett kísérletek egyaránt elősegítették a néprajztudomány alapkérdéseinek tisztázását. *DÖMÖTÖR Tekla* a népszokások területén vállalkozott néhány elvi kérdés felvetésére. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy valamennyi tanulmány ne tartalmazna több vagy kevesebb elvi megállapítást is a közölt anyag mellett. Csak a csoportosítás elsősorban témájuk, vagy a kultúrát hordozó népesség nemzetisége szerint történik.

Külön érdemként szeretném megemlíteni, hogy a konferencia rendezői nem tértek ki az elől a nehézség elől, amit évtizedeken keresztül a cigány-kutatások jelentettek. *VEKERDI József* és *BENCsik János* a művelődési elemek átvételének kérdését ugyan más és más irányból közelítették meg, mégis sok esetben egymást igazolták. A cigányságnak a magyarokétól elütő társadalmi formációja ugyanis jelentős mértékben meghatározza azt is, hogy mi az amit ebbe bele tudnak illeszteni, és végeredményben ez a meghatározója az átvételnek. Ez olyan szempont, melynek más területen történő figyelemmel kísérése is minden bizonnyal még számos eredményhez vezethet.

Egy másik olyan témakör, mellyel eddig nem vagy alig foglalkoztunk: a különböző vallások etnikai vonatkozásban is lemérhető integráló ereje. *BARTHA Elek* összefoglaló dolgozata mellett *SASVÁRI László*, *KÁRPÁTI László* az ortodox és görög katolikusság kérdéseivel foglalkozik. Amennyire ezt csak dicsérni lehet, de ugyanakkor erősen hiányolom, hogy a katolikus és református lakossággal, illetve a vallások életmódra gyakorolt hatásával senki sem foglalkozott. Ez azonban nemcsak ezen a konferencián tapasztalható, hanem néprajzi irodalmunk általános hiányossága. Ez többek között akkor derült ki, amikor az Új Magyarország Néprajza megfelelő fejezeteinek megírására kerestünk szerzőket.

Bizonyos egyenetlenségek mutatkoztak az egyes nemzetiségekhez, népekhez kapcsolódó kérdések felvetésében is. A kárpát-ukránokkal (ruszinok) a fentiekén kívül még három dolgozat is foglalkozik (*PALÁDI-KOVÁCS Attila*, *UDVARI István*, *VARCHOL, Nadija*, *VARCHOL, Jozsif*) és a lengyel telepések kérdését is két dolgozat elemzi (*BÓDI Erzsébet*, *KANTOR, Ryszard*), addig a magyar népi kultúrára sokkal nagyobb hatást gyakorló nemzetiségek ehhez viszonyítva kisebb számban szerepelnek. Félreértés ne essék, nem a ruszin és lengyel cikkeket sokallom, hanem a szlovák, német tanulmányokat keveslem. Az egyetlen román vonatkozású tanulmány (*PÁLL István*) csak jelzi, hogy az Észak-Magyarországhoz közel eső területen ez a kérdés is felmerül.

Kétségtelenül az interetnikus jelenségek Észak-Magyarországon a legnagyobb számban a magyarok és a szlovákok között mutathatók ki. Számos faluban együtt élnek a határ mindkét oldalán északon a szlovák, délen a magyar nyelvhatárig. A kapcsolatok, a hatások, adaptációk, átvételek egész sorát lehet kimutatni mindkét oldalon. Nagyon szeretnénk volna e kérdésről már egy általánosabb, összefoglalóbb dolgozatot is látni, hiszen az ilyen irányú kutatások-

nak meglehetősen nagy múltja és számos eredménye adódik mind a magyar, mind a szlovák néprajzi irodalomban. Hangsúlyozom, hogy az itt közreadott kutatások (*DÁM László, SIGMUNDOVÁ, Marta, Cs. SCHWALM Edit, KRUPA András, VIGA Gyula*) az eddigi eredményeket a legkülönbözőbb területeken kétségtelenül tovább növelik. Az emberben önkéntelenül is felvetődik az óhaj: milyen jó lenne, ha a szlovák és magyar etnográfusok összefogásából egy olyan könyv keletkezne, mely az interetnikus kapcsolatokat a népi műveltség valamennyi területén összefoglalná és elemezné. Ehhez nemcsak a szükséges előmunkálatok, hanem mindkét részről a jól képzett és nagy gyakorlattal rendelkező kutatók is rendelkezésre állanak.

A német nemzetiséget csupán két dolgozat képviseli (*BAKÓ Ferenc, BALLASSA Iván*). Ennek okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy e területen viszonylag kevés a mai napig élő, nyelvét és kultúráját megtartó német telep. Jó lett volna azonban valamit szólni a szatmári német falvairól is, annál is inkább, mert ezekről az utóbbi időben már hallottunk hírt.

Két összefoglaló jellegű dolgozatot szeretnék még megemlíteni. Az egyik *VERES László*, aki a 18. század első felében mutatja be Borsod megye etnikai arculatát. Tulajdonképpen minden megyének, tájnak először ilyen áttekintését kellene elkészíteni, hogy néprajzi megállapításainkat biztos alapra tudjuk helyezni. *BARNA Gábor* a hiedelemalakoknak a nemzetiségek hiedelemvilágában való előfordulásának néhány esetét vizsgálja.

A fenti rövid áttekintés és itt-ott az értékelés azt is mutatja, hogy az elvi, módszertani kérdések lassú tisztázása megindult és a jövőben újabb eredményekre lehet számítani. Ezt annál is inkább remélni lehet, mert 1985-ben ismét megrendezésre kerül immár a III. Nemzetközi nemzetiségkutató néprajzi konferencia Békéscsabán. Annak megrendezése során pedig nagyon sokat lehet méríteni ebből a miskolci konferenciából, hiszen végső soron már az elkészült kiadványából meg lehet állapítani, hogy nagyon jól sikerült. Eredményt ért el elsősorban azért, mert minden egyes előadás hozott valami újat. De önmagában is újnak tekinthető az, hogy néhány elvi kérdés tisztázásában jelentős eredményt ért el. Felvetette a cigányok néprajzi kutatásának kérdését, előadások hangoztak el a vallások által befolyásolt életmódbeli sajátosságokról.

A rendező szervek jó munkáját, előrelátását, gondoskodását megköszönöm. Külön is köszönetet mondok elsőrendű házigazdánk, a Herman Ottó Múzeumnak, mely már korábban is olyan sokat tett a nemzetiségek kutatásáért, az interetnikus kapcsolatok kérdését állandóan ébren tartotta és elsőrendű kapcsolatokat épített ki északi szomszédainkkal, a szlovákokkal.

TARTALOM

SZABADFALVI József	
A néprajzi érdeklődés kibontakozása és interetnikus kutatások Északkelet-Magyarországon	5
CSORBA Csaba	
Északkelet-Magyarország néptörténeti vázlata	17
VERES László	
Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében	27
UJVÁRY Zoltán	
Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának vizsgálatában	37
DÖMÖTÖR Tekla	
Interetnikus kapcsolatok a népszokások tükrében	53
PALÁDI-KOVÁCS Attila	
Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon	61
VOIGT Vilmos	
Van-e határa egy népi kultúrának?	75
BARNA Gábor	
Hiedelemalakok a különböző etnikumok néphitében	89
BARTHA Elek	
Etnikus különbségek és a vallások integráló ereje	97
BAKÓ Ferenc	
Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és nemzetiségek településében, építkezésében	103
DÁM László	
Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység népi építészetében	121
PALÁDI-KOVÁCS Attila	
Kárpátukrán telepek Észak-Magyarországon	129
UDVARI István	
Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez. XVIII. századi cirillbetűs kéziratok Szabolcsban	135
SASVÁRI László	
Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Észak-Magyarországon a 18—19. században	147
DOBROSSY István	
A 17—19. századi újgörög diaszpórák néprajzi jelentősége Északkelet-Magyarországon	159
KÁRPÁTI László	
Egy borsodi ruszin énekeskönyv a 18. századból	171
VARCHOL Nadyezsda—VARCHOL József	
A „Korvin Mátyás és a rossz lány” c. monda az Ulicsszko-ulláni Alföld szájhagyomány útján terjedő népköltészetében	179
KRUPA András	
Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovákok a kutatások tükrében	185

Cs. SCHWALM Edit	
Népi táplálkozási adatok a szlovák—magyar interetnikus hatásokhoz	211
SIGMUNDOVA Marta	
A parasztasszony státusza, mint etnodifferenciális tényező	215
MÉRY Margit	
Magyar—szlovák kapcsolatok a népviseletben Abaúj északi területén	221
FÜGEDI Márta	
Interetnikus kölcsönhatások Északkelet-Magyarország népművészetében	231
PETERCSÁK Tivadar	
A zempléni vándoriparosok szlovák kapcsolatai	237
VIGA Gyula	
A bükk-i szlovák falvak szerepe a táji munkamegosztásban	241
KANTOR, Ryszard	
Lengyel telepések néprajzi kutatása és az ún. polónia-kutatás	249
BÓDI Erzsébet	
Etnikus jegyek az istvánmajori lengyelek táplálkozási kultúrájában	259
BALASSA Iván	
A tokaj-hegyaljai német telepek építkezésének néhány sajátossága	267
PÁLL István	
Az Észak-Tiszántúl románsága a 18—19. században	281
VEKERDI József	
A cigányság Észak-Magyarországon	289
BENCsik János	
Kultúrelemek adaptálása és továbbéléte a cigányság kultúrájában	297
BALASSA Iván	
Zárszó	305

INHALT

József SZABADFALVI	
Entfaltung des ethnischen Interesses und interethnische Forschungen in Nordostungarn	5
Csaba CSORBA	
Volkshistorischer Umriss Nordungarns	17
László VERES	
Änderungen im ethnischen Gesicht des Bezirks Borsod in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts	27
Zoltán UJVÁRY	
Über die interethnischen Forschungen im Rahmen der Untersuchungen über die Volkskultur in Nordungarn	37
Tekla DÖMÖTÖR	
Interethnische Beziehungen im Spiegel der Volksbräuche	53
Attila PALÁDI-KOVÁCS	
Kulturgrenzen und Kontaktzonen in Nordungarn	61
Vilmos VOIGT	
Sind einer Volkskultur Grenzen gesetzt?	75
Gábor BARNA	
Glaubensgestalten im Volksglauben der verschiedenen ethnischen Gruppen	89
Elek BARTHA	
Ethnische Differenzen und die Integrationskraft der Religionen	97

Ferenc BAKÓ	
Parallelen und Abweichungen in der Siedlungform und Architektur des Ungarntums und der Nationalitäten in den Regionen um Eger	103
László DÁM	
Interethnische Beziehungen in der Volksarchitektur im Zemplén-Gebirge	121
Attila PALÁDI-KOVÁCS	
Karpát-ukrainische Siedlungen in Nordungarn	129
István UDVARI	
Beiträge zur offiziellen karpát-ukrainischen Schriftsprache im 18. Jahrhundert. Zyrillische Handschriften aus dem 18. Jahrhundert im Bezirk Szabolcs	135
László SASVÁRI	
Die Koexistenz von Orthodoxie und Griech.-Katholizismus im 18—19. Jahrhundert in Nordungarn	147
István DOBROSSY	
Ethnologische Bedeutung der neugriechischen Diaspora aus dem 17—19. Jahrhundert in Nordungarn	159
László KÁRPÁTI	
Ein russinisches Gesangbuch im Bezirk Borsod aus dem 18. Jahrhundert	171
Nadyezsda VARHOL—Jozsif VARCHOL	
Die Sage „Mathias Korvin und das böse Mädchen“ in der durch mündliche Überlieferung weitgereichten Volksdichtung der Tiefebene Ulitschesko-Ullani	179
András KRUPA	
Slowaken aus dem Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén im Spiegel der Forschungen	185
Edit Cs. SCHWALM	
Angaben über die Volksernährung als Beitrag zu den slowakisch-ungarischen interethni- schen Einflüssen	211
Marta SIGMUNDOVA	
Status der Bauernfrau als ein ethnodifferentialer Faktor	215
Margit MÉRY	
Ungarische-slowakische Beziehungen in der Volkstracht in den nördlichen Regionen von Abaúj	221
Márta FÜGEDI	
Interethnische Wechselwirkungen in der Volkskunst Nordostungarns	231
Tivadar PETERCSÁK	
Slowakische Beziehungen der Wanderhandwerker aus Zemplén	237
Gyula VIGA	
Die Rolle der slowakischen Dörfer aus dem Bükk-Gebirge in der regionalen Arbeitstei- lung	241
Ryszard KANTOR	
Ethnische Forschungen polnischer Ansiedler und die sog. Polonien-Forschung	249
Erzsébet BÓDI	
Ethnische Merkmale in der Ernährungskultur der polnischen Bewohner im István- Meierhof	259
Iván BALASSA	
Einige Merkmale in der Architektur der deutschen Siedlungen in der Tokajer Gegend	267
István PÁLL	
Rumänertum in den nördlichen Regionen jenseits der Theiss im 18—19. Jahrhundert	281
József VEKERDI	
Zigeunertum in Nordungarn	289

János BENCSIK

Adaptation und Weiter-am-Leben-Erhalten von Kulturelementen in der Kultur des Zigeunertums	297
Iván BALASSA	
Schlusswort	305

CONTENTS

József SZABADFALVI

The development of the ethnographical interest and interethnic researches in North-Eastern Hungary	5
Csaba CSORBA	
Ethnographical sketch of North-East Hungary	17
László VERES	
Changes of the ethnical aspect of the county Borsod in the first half of the 18th century	27
Zoltán UJVÁRY	
A study about the interethnic researches of popular culture in Northern Hungary	37
Tekla DÖMÖTÖR	
Interethnic relationships in the mirror of popular customs	53
Attila PALÁDI-KOVÁCS	
Cultural boundary lines and contact zones in Northern Hungary	61
Vilmos VOIGT	
Are there any boundaries in the popular culture?	75
Gábor BARNA	
Belief figures in the folkways of different ethnic groups	89
Elek BARTHA	
Integrating force of ethnical differences and religions	97
Ferenc BAKÓ	
Parallels and deviations in the settlement and building of Hungarians and nationalities from the surroundings of Eger	103
László DÁM	
Interethnic relationships in the popular architecture of the mountain Zemplén	121
Attila PALÁDI-KOVÁCS	
Carpathian Ukrainian settlements in Northern Hungary	129
István UDVARI	
Contributions to the 18th century Carpathian Ukrainian official written records. 18th century manuscripts in Cyrillic letters in the county Szabolcs	135
László SASVÁRI	
The coexistence of Orthodox and Greek Catholics in Northern Hungary in the 18th and 19th century	147
István DOBROSSY	
The ethnographical importance of the 17th–19th century modern Greek Diasporas in North-East Hungary	159
László KÁRPÁTI	
A Transcarpathian Ukrainian songbook from the 18th century in the county Borsod	171
Nádyezsda VARCHOL–József VARCHOL	
The legend entitled “Matthias Corvinus and the bad girl” in the popular poetry of the Ullitccszko-Ullan Plain, circulating as unwritten tradition	179

András KRUPA	
Slovakians in the county Borsod-Abaúj-Zemplén in the mirror of reseaches	185
Edit Cs. SCHWALM	
Popular alimentation data to the Slovak-Hungarian interethnical effects	211
Marta SIGMUNDOVA	
The social status of the peasant woman as an ethnodifferential factor	215
Margit MÉRY	
Hungarian-Slovakian relationships in the national costume in the Northern district of Abaúj	221
Márta FÜGEDI	
Interethnical interactions in the popular art of North-East Hungary	231
Tivadar PETERCSÁK	
Slovakian relationships of travelling craftsmen from Zemplén	237
Gyula VIGA	
The role of the Slovakian villages in the Bükk mountain in the regional division of labour	241
Ryszard KANTOR	
The ethnographical study of the Polish settlers and the so called Polonia-research	249
Erzsébet BÓDI	
Ethnical signs in the alimentation culture of the Polish in the István-farm	259
Iván BALASSA	
A few characteristics in the building of German settlers in the Tokay-district	267
István PÁLL	
The Roumanians in the Northern part of the district east of the river Tisza in the 18th- 19th century	281
József VEKERDI	
The Gipsies in Northern Hungary	289
János BENCSIK	
Adaptation and survival of cultural elements in the cultures of the Gipsies	297
Iván BALASSA	
Closing Word	305

SOMMAIRE

SZABADFALVI József	
Le deploiment de l'interêt ethnographique et recherches interethniques en Hongrie du Nord-Est.	5
CSORBA Csaba	
Synopse de l'histoire populaire de la Hongrie du Nord-Est	17
VERES László	
Les variations du modelage ethnique du comitat de Borsod dans la premiere moitié du XVIII ^e siecle	27
UJVÁRY Zoltán	
Des recherches interethniques en l'examen de la culture populaire de la Hongrie du Nord	37
DÖMÖTÖR Tekla	
Rapports interethniques en le miroir des coutumes populaires	53
PALÁDI-KOVÁCS Attila	
Limites culturelles et zones de contact en Hongrie du Nord	61
VOIGT Vilmos	
Est-ce qu'une culture populaire a limite?	75

BARNA Gábor	
Figures de croyance en l'opinion populaire des ethnies différentes	89
BARTHA Elek	
Force d'intégration des différences ethniques et des religions	97
BAKÓ Ferenc	
Rapprochements et différences dans la colonie et la construction des Hongrois et des minorités nationales de la région d'Eger	103
DÁM László	
Rapports interethniques en architecture populaire du massif de Zemplén	121
PALÁDI-KOVÁCS Attila	
Colonies carpathiques-ukrainiennes dans la Hongrie du Nord	129
UDVARI István	
Contributions au usage de l'écriture officiel carpathique-ukrainienne du XVIII ^e siècle.	
Les manuscrits à lettre du XVIII ^e siècle dans le comitat de Szabolcs	135
SASVÁRI László	
La coexistence des orthodoxes et des catholiques gréco en Hongrie du Nord aux 18-19 ^e siècles	147
DOBROSSY István	
La signification ethnographique des diasporas grecques modernes du 17-19 ^e siècles en Hongrie du Nord-Est	159
KÁRPÁTI László	
Un livre de chant ruthène de Borsod du 18 ^e siècle	171
VARCHOL Nadyija—VARCHOL József	
La légende a pour titre «Mathias Corvin et la mûchante fille» en la poésie populaire de la Plaine d'Ulicsszko-Ullan propagée par la tradition orale	179
KRUPA András	
Slovaques de comitat de Borsod-Abaúj-Zemplén en le miroir des recherches	185
Cs. SCHWALM Edit	
Données d'alimentation populaire aux effets slovaques-hongrois interethniques	211
SIGMUNDOVA Marta	
Statut de la paysanne, comme un facteur ethnodifférentiel	215
MÉRY Margit	
Relations slovaques-hongrois en la costume populaire en la région du Nord d'Abaúj	221
FÜGEDI MÁRTA	
Interactions interethniques en art populaire de la Hongrie du Nord-Est	231
PETERCSÁK Tivadar	
Relations slovaques des artisans ambulants de Zemplén	237
VIGA Gyula	
Les rôles des villages slovaques de Bükk en la division de travail régionale	241
KANTOR, Ryszard	
La recherche ethnographique des colons polonais et la nommée recherche polonaise	249
BÓDI Erzsébet	
Marques ethniques en la culture d'alimentation des polonais de la Ferme-Etienne	259
BALASSA Iván	
Quelques spécificités de la construction allemandes de Hegyalja-Tokaj	267
PÁLL István	
Les Roumains de la Région transtibiscine du Nord au 18-19 ^e siècles	281
VEKERDY József	
La Tziganerie en la Hongrie du Nord	289

BENCsik János	
Adaptation et survivance des éléments culturels en la culture de la Tziganerie	297
BALASSA Iván	
Épilogue	305

OBSAH

Jozef SZABADFALVI	
Začiatki záujmu o etnografiu a interetnické vyskumy na Severovýchodnom Maďarsku	5
Csaba CSORBA	
Schéma ľudovej historie na severovýchodnom Maďarsku	17
Ladislav VERES	
Etnické zmeny v Boršodskej župe v prvej polovici 18.-ho storočia	27
Zoltán UJVÁRY	
O interetnickom výskume v rámci bádania ľudovej kultúry Severného Maďarska	37
Tekla DÖMÖTÖROVÁ	
Interetnické styky odzrkadľujúce sa v ľudových zvykoch	53
Attila KOVÁCS-PALÁDI	
Kultúrne hranice a sféry styku na Severnom Maďarsku	61
Vilmos VOIGT	
Či má hranice ľudová kultúra	75
Gabriel BARNA	
Mistické figury v ľudových vierach rôznych etnik	89
Elek BARTHA	
Etnické odlišnosti a integračná sila vierovyznaní	97
František BAKÓ	
Totožnosti a odlišnosti vo vytváraní osídli, v staviteľstve v okolí maďarského Egeru a na národnostných osadách	103
Ladislav DÁM	
Interetnické styky v ľudovom staviteľstve v Zemplinských horách	121
Attila KOVÁCS-PALÁDI	
Karpatsko-ukrajinské osady na Severnom Maďarsku	129
Štefan UDVARI	
Príspevok k úradným karpatsko-ukrajnským písomníctvám z XVIII. storočia. Rukopisy písané cyrilikou v Sabolči z XVIII. storočia	135
Ladislav SASVÁRI	
Spolužitie ortodoxov a grekokatolíkov na Severnom Maďarsku v 18—19. storočí	147
Štefan DOBROSSY	
Etnografický význam novogreckých diaspór na Severovýchodnom Maďarsku v 17—19. storočí	159
Ladislav KÁRPÁTI	
Jedna rusínska boršodská piesňová kniha z 18. storočia	171
Nadyezda VARCHOL—Josif VARCHOL	
Poviedka „Matej Korvin a zlé dievča“ šyrená ústnym podávaním v ľudovom básnictve Ulicsko-ulánskej nížiny	179
Ondrej KRUPA	
Slováci Boršodsko-Abaúj-Zemplinskej župy v zrkadle výskumu	185
Edita Cs. SCHWALMOVA	
Údaje o výžive ľudí k slovensko—maďarským interetnickým vplyvom	211

Marta SIGMUNDOVÁ	
Štátus sedliacky, ako etnodiferenciálny činiteľ	215
Margita MÉRYOVÁ	
Maďarsko—slovenské styky v ľudových krojoch v oblasti severného Abaúj	221
Márta FÜGEDI	
Vzájomné interetnické vplyvy v ľudovom umení Severného Maďarska	[231
Tivadar PETERCSÁK	
Slovenské styky zemplinských putovných remeselníkov	237
Julius VIGA	
Rola slovenských dedín v pohori buku v delbe práce krajiny	241
Ryszard KANTOR	
Etnografický výskum poľských osadníkov a t. zv. polonia-výskum	249
Alžbeta BÓDIOVÁ	
Etnické znaky vo výživovej kultúre u poľiakov z majora ľštván	259
Iván BALASSA	
Niekoľko zvláštností v stavitelstve u nemcov z tokajskej oblasti	267
Štefan PÁLL	
Rumunci v oblasti severnej časti Zatisáckej v 18—19. storočí	281
Jozef VEKERDI	
Cigáni v Severnom Maďarsku	289
Ján BENCSIK	
Adaptácia kultúrnych prvkov a ďalší rozvoj v cigánskej kultúre	297
Iván BALASSA	
Záver	305

СОДЕРЖАНИЕ

САБАДФАЛВИ Йожеф	
Формирование этнографического интереса и этноэтнические исследования в Северо-Восточной Венгрии	5
ЧОРБА Чаба	
Эскиз истории народов Северо-Восточной Венгрии	17
ВЕРЕШ Ласло	
Изменение этнического облика Боршодской области в первой половине 18-го века	27
УЙВАРИ Золтан	
Интерэтнические исследования в анализе народной культуры Северной Венгрии	37
ДЁМЁТЁР Текла	
Интерэтнические связи в отражении народных обычаев	53
ПАЛАДИ-КОВАЧ Аттила	
Культурные границы и зоны контактов в Северной Венгрии	61
ВОЙГТ Вильмош	
Есть ли граница народной культуры?	75
БАРНА Габор	
Фигуры поверий в народных религиях различных этник	89
БАРТА Элек	
Этнические разницы и интегрирующая сила религий	97
БАКО Ференц	
Паралели и отклонения в поселениях и строительстве венгров и других национальностей окрестности Эгера	103
ДАМ Ласло	
Интерэтнические связи в народном строительстве в Земпленских горах	121
ПАЛАДИ-КОВАЧ Аттила	
Поселения карпатских украинцев в Северной Венгрии	129
УДВАРИ Иштван	
Новые материалы по официальной письменности карпатских украинцев в 18 веке.	
Рукописи славянскими буквами в Сабольче в 18 веке	135
ШАШВАРИ Ласло	
Сосуществование православных и греческих католиков в Северной Венгрии в 18—19 веке	147
ДОБРОШШИ Иштван	
Этнографическое значение Ново-Греческих диаспор 17—19-го века в Северо-Восточной Венгрии	159
КАРПАТИ Ласло	
Одна песенная книга Боршодских русин 18-го века	171
ВАРГХОЛЬ Надия—ВАРГХОЛЬ Йосиф	
Сказание «Корвин Матяш и плохая девушка» в устной народной поэзии. Уличско-удланского Альфёлда	179

КРУПА Андраш	
Исследования словак Боршод-Абауй-Земплинской области	185
Ч. ШВАЛЬМ Эдит	
Данные по народному питанию по этноэтническим влияниям венгров и словаков	211
ЗИГМУНДОВА Марма	
Положение крестьянски, как этнодифференциальный фактор	215
МЕРИ Маргит	
Венгерско-словацкие связи в народных костюмах северной части Абауй	221
ФЮГЕДИ Марта	
Интерэтническое взаимовлияние в народном творчестве Северо-Восточной Венгрии	231
ПЕТЕРЧАК Тивадар	
Словацкие связи земплинских кочевых ремесленников	237
ВИГА Дюла	
Роль бюккских словацких сел в местном разделении труда	241
КАНТОР Ришард	
Этнографические исследования польских поселений и так называемые полония исследования	249
БЁДИ Эржебет	
Этнические следы в культуре питания Иштван-хуторских поляков	259
БАЛАШША Иван	
Несколько особенностей строительства токайских немецких поселений	267
ПАЛЛ Иштван	
Румыны Северной Тиссы в 18—19 веке	281
ВЕКЕРДИ Йозеф	
Цыгане в Северной Венгрии	289
БЕНЧИК Янош	
Адаптирование и развитие элементов культуры в цыганской культуре	297
БАЛАШША Иван	
Заключение	305

ЗМІСТ

САБАДФАЛВІ Йозеф	
Зріст етнографічного інтересу і інтеретнічні дослідження у Північно-Східній Угорщині	5
ЧОРБА Чаба	
Зображення історії народів Північно-Східній Угорщини	17
ВЕРЕШ Ласло	
Змінення етнічного вигляду Боршодской області у першій половині 18 століття	27
УЙВАРІ Золтан	
Інтеретнічні пошуки у аналізі народної культури Північній Угорщини	37
ДЕМЕТЕР Текла	
Інтеретнічні зв'язки у відображенні народних звичаїв	57
ПАЛАДІ-КОВАЧ Аттіла	
Культурні межі і зони контактів у Північній Угорщині	61
ВОЙГТ Вільмош	
Чи є межа народної культури?	75
БАРНА Габор	
Фігури повір'їв у народних релігіях різноманітних етнік	89
БАРТА Елек	
Етнічні разниці і інтегруюча сила релігії	97
БАКО Ференц	
Паралелі і відхилення у селищах і будівництві угорців і других національностей окрестності Егера	103
ДАМ Ласло	
Інтеретнічні зв'язки у народному будівництві у Земплинських горах	121
ПАЛАДІ-КОВАЧ Аттіла	
Селища карпатських українців у Північній Угорщині	129
УДВАРІ Іштван	
Нові матеріали по офіційній письменності карпатських українців у 18 столітті. Рукописи слов'янськими буквами у Сабольчі у 18 столітті	135
ШАШВАРІ Ласло	
Суспільство православних і грецьких католиків в Північній Угорщині у 18—19 століттях	147
ДОБРОШІ Іштван	
Етнографічне значення Ново-Грецьких діаспор 17—19 століть у Північно-Східній Угорщині	159
КАРПАТІ Ласло	
Одна книга співаків боршодських русин 18 століття.	171
ВАРГХОЛЬ Надія—ВАРГХОЛЬ Йосиф	
Легенда «Корвін Матяш і погана дівчина» у усній народній поезії Улічсько-уланського Альфельда	179

КРУПА Андраш	
Дослідження словаків Боршод-Абауй-Земплинській області	185
Ч. ШВАЛЬМ Эдит	
Данні по народному споживанню по інтернетнічним впливам угорців і словаків	211
ЗІГМУНДОВА Марма	
Стан селянки як етнодифференціальний фактор	215
МЕРІ Маргіт	
Угорсько-словацькі зв'язки у народному одягу північної часті Абауй	221
ФЮГЕДІ Марта	
Інтернетнічні співвідношення у народному творчестві Північно-Східній Угорщині	231
ПЕТЕРЧАК Тівадар	
Словацькі зв'язки земплинських кочевих ремесників	237
ВІГА Дюла	
Роль бюккських словацьких сіл у містному розподіленні праці	241
КАНТОР Рішард	
Етнографічні пошуки польських селищ і так званні полонські пошуки	249
БЕДІ Эржебет	
Етнічні сліди у культурі споживання іштван-хутірських поляків	259
БАЛАШША Іван	
Кілька особенностей будівництва токайських німецьких селищ	267
ПАЛЛІ Іштван	
Румуни Північній Тиси у 18—19 столітті	281
ВЕКЕРДІ Йожеф	
Цигани у Північній Угорщині	289
БЕНЧІК Янош	
Адаптація і розвиток елементів культури у циганській культурі	297
БАЛАШША Іван	
Заклучення	305

SPIS TRŤCI

SZABADFALVI József	
Rozwój badań etnograficznych a badania stosunków interetnicznych na terenie Północno-Wschodnich Węgier	5
CSORBA Csaba	
Zarys historyczny ludności Północno-Wschodnich Węgier	17
VERES László	
Zmiany etniczne w komitecie Borsod na pierwszej połowie wieku XVIII-ego	27
UJVÁRY Zoltán	
O stosunkach interetnicznych w badaniach etnograficznych Północnych Węgier	37
DÖMÖTÖR Tekla	
Stosunki interetniczne na tle zwyczajów i obrzędów ludowych	53
PALÁDI-KOVÁCS Attila	
Granice i strefy kulturowe na Północnych Węgrzech	61
VOIGT Vilmos	
Czy kultura ludowa posiada granicę?	75
BARNA Gábor	
Istoty nadprzyrodzone w wierzeniach ludowych różnych grup etnicznych	89
BARTHA Elek	
Odrębność etniczna a siła integracyjna religii	97

BAKÓ Ferenc	
Analogie i różnicowania osadnictwa i budownictwa ludności węgierskiej i obcej narodowości żyjącej w okolicy Eger	103
DÁM László	
Stosunki interetniczne w budownictwie ludowym na terenie Gór Zemplén	121
PALÁDI-KOVÁCS Attila	
Osady karpacko-ukraińskie na terenie Północnych Węgier	129
UDVARI István	
Przyczynki do osiemnastowiecznego oficjalnego piśmiennictwa karpato-ukraińskiego.	
Rekopisy cyryliczne z wieku XVIII-ego na terenie Szabolcs	135
SASVÁRI László	
Rzeszenia ortodoksyjne i grekokatolickie na terenie Północnych Węgier ww. XVIII i XIX-tym	147
DOBROSSY István	
Etnograficzne znaczenie siedemnasto-dziewiętnastowiecznych grup greckich Północnych Węgier	159
KÁRPÁTI László	
Jeden osiemnastowieczny śpiewnik borszodski	171
VARCHOL Nagy Zsuzsa—VARCHOL József	
Uświęcone przez tradycję podanie pt. „Korvin Mátyás és a rossz lány” (Corvin Mathias a zła dziewczyna) w folklorze Niziny Uliczsko-ullańskiej	179
KRUPA András	
Skupiska słowackie w komitecie Borsod-Abaúj-Zemplén na tle badań etnograficznych	185
Cs. SCHWALM Edit	
Materiały do badań interetnicznych z zakresu ludowego pożywienia	211
SIGMUNDOVA, Marta	
Status chłopskiej kobiety jako czynnik różnicowania kultury	215
MÉRY Margit	
Stosunki węgierskie-słowackie w strojach ludowych na północnej Abaúj	221
FÜGEDI Márta	
Wzajemne stosunki interetniczne w zakresie sztuki ludowej na terenie Północno-Wschodnich Węgier	231
PETERCSÁK Tivadar	
Kontakty słowackie ziemskich rzemieślników wędrownych	237
VIGA Gyula	
Rola wsi słowackich Gór Bukowych w regionalnym podziale pracy	241
KANTOR, Ryszard	
Badanie etnograficzne osadnictwa polskiego a tzw. badanie polonijne	249
BÓDI Erzsébet	
Specyfiki etniczne w pożywieniu ludowym polskiej wsi Istvánmajor	259
BALASSA Iván	
Niektóre właściwości budownictwa niemieckich osadnictwa z terenu Tokaj-Hegyalja	267
PÁLL István	
Rumuńska ludność na Północnym Tiszántúlu w wieku XVIII—XIX-tym	281
VEKERDI József	
Cyganie na terenie Północnych Węgier	289
BENCSEK János	
Adaptacja elementów kulturowych i ich dzieje w kulturze Cyganów	297
BALASSA Iván	
Zakończenie	305
	321

A KÖTET SZERZŐI

BAKÓ Ferenc
Eger
Szarvas Gábor u. 7. I. 20.
3300

BALASSA Iván
Budapest
Batthyány 3. III. 13.
1015

BARNA Gábor
Néprajzi Tanszék
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Debrecen 10. Pf. 16.
4010

BARTHA Elek
Néprajzi Tanszék
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Debrecen 10. Pf. 16.
4010

BENCSEK János
Erkel Ferenc Múzeum
Gyula
5701

BÓDI Erzsébet
Néprajzi Tanszék
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Debrecen 10. Pf. 16.
4010

CSORBA Csaba
Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár
Miskolc, Tanácsház tér 1.
3530

CS. SCHWALM Edit
Dobó István Vármúzeum
Eger, Vár 1.
3300

DÁM László
Báthori István Múzeum
Nyírbátor Pf. 28.
4301

DOBROSSY István
Herman Ottó Múzeum
Miskolc, Pf. 4.
3501

DÓMÖTÖR Tekla
Néprajzi Tanszék
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Budapest, Pesti Barnabás u. 1.
1364

FÜGEDI Márta
Herman Ottó Múzeum
Miskolc, Pf. 4.
3501

KÁRPÁTI László
Herman Ottó Múzeum
Miskolc, Pf. 4.
3501

KRUPA András
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Békéscsaba, Pf. 38.
5601

MÉRY Margit
CSEMADOK KB
89101 Bratislava Nám 1. mája 10.

PALÁDI-KOVÁCS Attila
Néprajzi Tanszék
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Budapest, Pesti Barnabás 1.
1364

PÁLL István
Múzeumfalu
Nyíregyháza-Sóstó
4431

PETERCSÁK Tivadar
Dobó István Vármúzeum
Eger, Vár 1.
3300

Ryszard KANTOR
Katedra Etnografii Słowian
Uniwersytetu Jagiellońskiego
Kraków, ul. Grodzka 52.

SASVÁRI László
Simmelweis Orvostörténeti Könyvtár
Budapest II. Török u. 12.
1023.

SIGMUNDOVA Marta
Bratislava
Zelená 2.
80 000

SZABADFALVI József
Herman Ottó Múzeum
Miskolc, Pf. 4.
3501

UDVARI István
Nyíregyháza
Széchenyi út. 17.
4400

UJVÁRY Zoltán
Néprajzi Tanszék
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Debrecen 10. Pf. 16.
4010

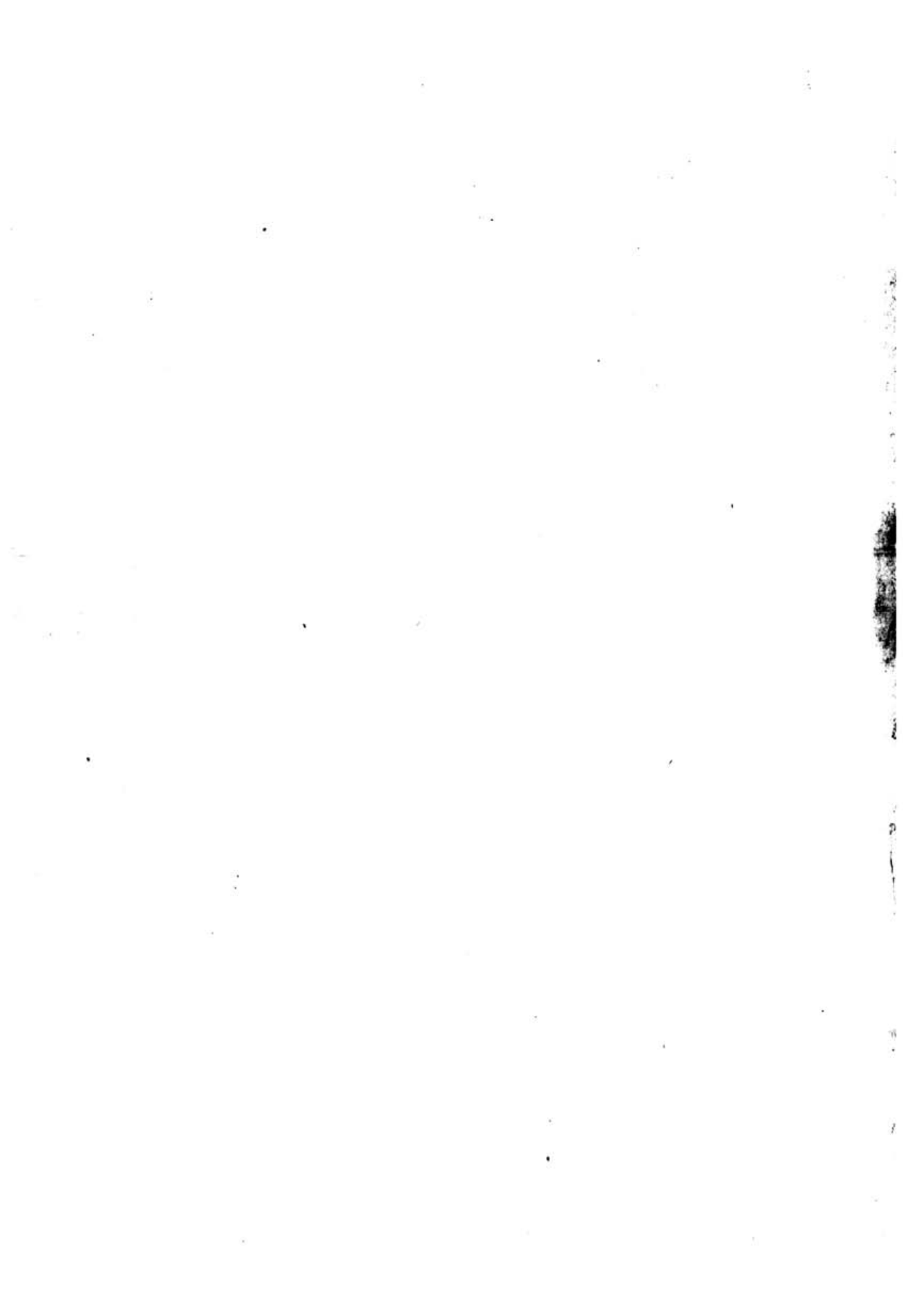
VARCHOL Nadija
VARCHOL Joszif
Múzeum Ukrajinskij Kultury
Svidnik, Leninova 258.
Csehszlovákia

VEKERDI József
Országos Széchényi Könyvtár
Budapest, Budai Várpalota
1250

VERES László
Herman Ottó Múzeum
Miskolc, Pf. 4.
3501

VIGA Gyula
Herman Ottó Múzeum
Miskolc, Pf. 4.
3501

VOIGT Vilmos
Néprajzi Tanszék
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Budapest, Pesti Barnabás u. 1.
1364

90,— Ft

HERMAN OTTÓ MÚZEUM
MISKOLC

